

*Мені байдуже, чи мої письменницькі праці
перейдуть до світової письменницької скарбниці.
І я не писав на експорт, лише для свого любого,
дорогого українського народу.*

Андрій Чайковський		Andriy Chaikovskyi
СПОГАДИ		MEMOIRS
ЛИСТИ		LETTERS
ДОСЛІДЖЕННЯ		STUDIES
Том 1		Volume 1

MINISTRY of EDUCATION AND SCIENCE of UKRAINE
IVAN FRANKO NATIONAL UNIVERSITY of LVIV
UNIVERSITY LIBRARY
NATIONAL ACADEMY of SCIENCES of UKRAINE
IVAN KRYPIAKEVYCH INSTITUTE of UKRAINIAN STUDIES
ANDRIY CHAIKOVSKYI RESEARCH FOUNDATION

e *A*ndriy
CHAIKOVSKYI

MEMOIRS • LETTERS • STUDIES

Volume 1

Lviv • 2002

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА
НАУКОВА БІБЛІОТЕКА
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ІМЕНІ ІВАНА КРИП'ЯКЕВИЧА
НАУКОВА ФУНДАЦІЯ АНДРІЯ ЧАЙКОВСЬКОГО

М *А*ндрій
ЧАЙКОВСЬКИЙ

СПОГАДИ • ЛИСТИ • ДОСЛІДЖЕННЯ

Львів • 2002

Том 1

УДК 821.161.2'06(081.2)+930(477)"18/19"(092)Чайковський
ББК Ш6(4УКР)53я44+Т1(4УКР)53-8Чайковський
Ч-15

Андрій Чайковський. Спогади. Листи. Дослідження: У 3 т. / Мін. освіти і науки України, Львівський національний університет імені Івана Франка, Наукова бібліотека; Національна академія наук України, Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича; Наукова фундація Андрія Чайковського / Упорядкування Б.З.Якимовича за участю З.Т.Грень, О.В.Седяра; Редкол.: Б.З.Якимович (голова) та ін. – Львів, 2002. – Т. 1 – 514 с., 1 портр.: іл.

Автор ідеї, головний упорядник і редактор *Богдан ЯКИМОВИЧ*
за участю *Зоряни ГРЕНЬ* і *Олександра СЕДЯРА*

Редакційна колегія:

Якимович Б.З. – к.і.н., с.н.с., доцент (голова);
єпископ Гліб (Лончина Б.Б.) – д-р богослов'я;
Гнатюк М.І. – к.ф.н., доцент; *Горинь В.І.* – к.філос.н., с.н.с.;
Давимука С.А. – д.е.н., професор; *Денисюк І.О.* – д.ф.н., професор;
Зорівчак Р.П. – д.ф.н., професор; *Ільницький М.М.* – д.ф.н., професор;
Ісаєвич Я.Д. – д.і.н., професор, акад. НАН України;
Киричів Р.Ф. – д.ф.н., професор; *Козак Б.М.* – професор;
Кондратюк К.К. – д.і.н., професор; *Криса В.С.* – д.ф.н., професор;
Литвин М.Р. – д.і.н., с.н.с.; *Макарчук С.А.* – д.і.н., професор;
Седляр О.В. – мгр. іст. (секретар); *Сеник А.Т.* – д.ф.н., професор;
Сливка Ю.Ю. – д.і.н., професор; *Содомора А.О.* – к.ф.н., доцент;
Стеблій Ф.І. – к.і.н., с.н.с.; *Шалата М.Й.* – к.ф.н., професор

Рецензенти:

Я.Й.Грицак, доктор історичних наук, професор
А.Т.Сеник, доктор філологічних наук, професор
О.І.Шаблій, доктор географічних наук, професор

Художнє оформлення *Івана Крислача* та *Евеліни Каменщик*
за участю *Сергія Іванова*
Коректор *Ольга Богуш*

Схвалили до друку Вчена Рада Львівського національного університету імені Івана Франка (пр. № 14/5 від 29 червня 2002 р.) та Вчена Рада Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України (пр. № 3 від 28 червня 2002 р.)

З ювілейної промови,
виголошеної 3 березня 1929 р. в Коломиї
з нагоди 40-річчя письменницької та громадської праці

Любіть Україну, любіть своє рідне, хоч воно не дорівнює чужому, але воно своє, старайтесь це рідне піднести до рівня чужих культур. Не міряйте свого рідного французьким метром, а оцінюйте його висоту своїм рідним ліктем, подумайте про те, що коли б ті великі народи, після яких дехто нашу культуру оцінює, жили серед таких злиднів як ми, то хто зна, чи їхня література дорівнювала б сьогоднішній нашій. Такого погляду держався я усе моє життя. Мені байдуже, чи мої письменницькі праці перейдуть до світової письменницької скарбниці. І я не писав на експорт, лише для свого любого, дорогого українського народу. І я щасливий сьогодні, що мої простенькі праці зайшли під селянську стріху і там їх радо прийняли.

Новий час, 1929, 25 березня

АНДРІЙ ЧАЙКОВСЬКИЙ: ЖИТТЯ, ТВОРЧІСТЬ, ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ

Серед громадсько-політичних та культурних діячів Галичини кінця ХІХ – першої третини ХХ ст. належне місце займає постать талановитого письменника Андрія Чайковського. Будучи всього на один рік молодшим від Івана Франка, він досить пізно, тільки в 36 років, вперше виступив із літературним твором. Однак уже через п'ять років його творчість уважно аналізує Осип Маковей у літературно-критичній студії, опублікованій у часописі «Літературно-науковий вісник», який заснували Михайло Грушевський та Іван Франко¹. Цих кілька років, попри активну адвокатську практику, були для А.Чайковського досить плідні. Від часу появи в часописі «Діло» в 1893 р. частини його «Споминів з-перед десяти літ» до 1898 р. – часу публікації про його творчість студії О.Маковея, А.Чайковський став автором 10 нарисів, оповідань та чималої повісті «В чужім гнізді» з життя ходячкової шляхти. Назагал позитивну оцінку отримують твори А.Чайковського «Олюнька», «В чужім гнізді» у Франковому дослідженні «З останніх десятиліть», що побачило світ у 1901 р.²

Приятьель І.Франка і М.Грушевського, він часто зустрічався з цими велетами духа, разом із Франком часто подорожував, виступав на вічах, став одним з відомих громадських діячів краю. А разом із цим плідно працював на літературній ниві – красне письменство стало його мало не щоденною роботою.

Андрій Чайковський народився 15 травня 1857 р. в Самборі в родині дрібних урядників. Рано залишився сиротою, виховувався в родичів у с. Гордині коло Самбора. Родина Чайковських походила з ходячкової шляхти – з дитячих літ він добре пізнав життя і побут цієї суспільної верстви Галичини, що пізніше добре відтворив у своїх творах.

Виховувала сироту його рідна бабуся, яка знала багато казок, народних оповідань, переказів, вона навчила хлопчика читати. Вдома А.Чайковський здобув початкову освіту, його навчав вихованець дяковчительського інституту в Перемишлі Теодор Присташ, про якого пізніше письменник дуже тепло згадував. Т.Присташ навчав А.Чайковського церковного співу, а готував хлопця до вступу в гімназію вбогий препарандит (вихованець учительської семі-

---

¹ *Маковей О.* А.Чайковський: Літературно-критична студія // Літ.-наук. вісник. – 1898. – Т. 1. – С. 152–173.

² *Франко І.* Зібр. творів: У 50 т. – Київ, 1984. – Т. 41. – С. 524.

нарії) поляк Войцех Панек, який у пошуках заробітку примандрував до Гордині в листопаді 1868 р. У 1869 р. Андрій успішно склав іспити до Самбірської гімназії. Одначе після дяковчительської науки, що проводилась польською мовою, його знання української мови були дуже слабкі. Про це він пізніше пише: «Як прийшов до гімназії восени 1869 року, української літератури не знав я ніякої – крім читанки В.Ковалевського та молитовника, я нічого не бачив. Правда на селі попав мені «Вінок для чемних дітей» Я.Головацького, і ним я дуже захоплювався»¹.

Ситуація з українською книжкою в Галичині була тоді надто складною. Невпорядкованість правопису (нав'язувалась етимологія), відсутність творів українських письменників не сприяло на перших порах успішному навчанню. З творами Т.Шевченка він міг ознайомитися аж у п'ятому класі – книгу привіз шкільний товариш Олександр Явірський, який перейшов до Самбора з Перемишльської гімназії.

У 1873–1877 рр. А.Чайковський належав до учнівської громади, а останнього року став її головою. Громада змушена була діяти таємно, бо директором гімназії був відомий гонитель молоді – отець Тома Баревич. Громада мала зв'язки з аналогічними українськими організаціями інших галицьких гімназій, вела культурно-освітню роботу. Улюбленим предметом А.Чайковського в гімназії була українська мова і література, він зачитувався творами, де описується давня історія України, зокрема писаннями Михайла Чайковського (Садик-паші), польського письменника української орієнтації, тут ознайомився з відверто українофобським твором Г.Сенкевича «Ogniem i mieczem». «Поки прочитав «Ogniem i mieczem», то кільканадцять разів шпурив книжкою об землю й зубами скреготів на безлічного до нас автора, але я таки визнав його талановитість, – пише А.Чайковський у своїй автобіографії. – Нам конечно потреба щось такого на спаралізування тієї антиукраїнської отруї сенкевичівської».

---

¹ Цит. за: Мельничук Ю. Слово про письменників. – Львів, 1958. – С. 110. Слід зазначити, що саме цієї автобіографії письменника, яку широко цитує Ю.Мельничук, нам не вдалося віднайти. Маємо автобіографію письменника 1926 р., що зберігається у фондах Центрального державного історичного архіву України у Львові і яку подаємо у нашому виданні. Закінчуючи її, А.Чайковський каже, що має намір написати свій повний життєпис. Очевидно, цей план був таки зреалізований і повніша автобіографія письменника потрапила до рук Ю.Мельничука. Розшуки цього документу поки що не дали результату – недавно покійна дружина Ю.Мельничука, яка зберігала його архів, категорично заперечувала наявність там життєпису А.Чайковського.

Літературні спроби А.Чайковського припадають ще на період навчання в гімназії. У формі оповідання він написав твір у шостому класі під назвою «Легко прийшло, легко пішло». Проби писати також драматичні картинки. Цього таланту вчителі належно не оцінили, і пізніше юнак перестав писати, не вірячи у свої можливості.

У 1877 р. А.Чайковський записався на філософський факультет Львівського університету. Не маючи коштів на прожиток, вступив на однорічну військову службу. Він не зміг заплатити навіть половини необхідної суми на навчання (від половини його були звільнили). Юнак почав розмірковувати про військову кар'єру, думає стати офіцером, але обставини склалися так, що після року служби він покинув військо. Родина умовляє його стати священником, однак він не захотів і записався на правничий факультет університету. Разом з ним в університеті тоді навчалися в майбутньому провідні діячі галицьких українців ХІХ – початку ХХ ст. Кость Левицький, Євген Олесницький, Степан Федак, Теофіль Окуневський. Річ зрозуміла, що всі вони стали добрими приятелями. Юриспруденція, однак, не приваблювала юнака, він жалкував, що покинув військо, а матеріальні нестатки не дозволяли йому жити у Львові, він мешкав у селі в далеких свояків. Аж на другім році навчання він отримує посаду урядовця у Товаристві «Просвіта» з платнею 15 зол. ринських на місяць і перебирається до Львова. На третім році побуту у Львові А.Чайковський обирається головою студентського товариства «Дружній Лихвар». Він стає одним із засновників «Кружка правників».

У січні 1882 р., як резервний офіцер, А.Чайковський отримав повістку і був мобілізований до війська на придушення повстання у Боснії. Їдучи в далекий край, взяв із собою кілька чисел часописів «Діло» і «Зеркало», календар «Просвіта» і «Енеїду» Котляревського¹. Саме спогади про цю країну стануть потім першим літературним твором А.Чайковського, який він написав цікаво і пізнавально.

Заощадивши трохи грошей, повернувшись, він закінчив судівську практику в Самборі, склав іспит і став оборонцем у карних справах. Розпочинається судова практика, А.Чайковський близько знайомиться з життям простих людей, публікує в «Ділі» дослідницьку статтю «Причини зубожілості наших селян і міщан через судівництво» (1888), на матеріалах якої пізніше напише оповідання «Образ гонору», яке високо оцінив І.Франко².

¹ Чайковський А. Спомини з-перед десяти літ. – Львів, 1894. – С. 6.

² Франко І. Зібр. творів: У 50 т. – Київ, 1986. – Т. 50. – С. 36.

У 1890 р. А.Чайковський відкриває власну адвокатську контору в Бережанах. Публікації в «Ділі» окремих частин «Споминів» про перебування в Боснії зацікавили І.Франка. Про це А.Чайковський пізніше напише так: «Приїхав я до Львова і стрінув Івана Франка. Він казав, що мої фейлетони мають літературну вартість, і заохочував мене писати. Франко був для мене авторитет – я став писати далі, а з відбитків вийшла книжка. Тоді «літературний бакциль», як висловлювався доктор Маковей, засів в мою душу»¹.

Цей успіх додав натхнення А.Чайковському. Він пише і друкує нарис «Вуйко» (1895), оповідання «Образ гонору» (1895), «Бразилійський гаразд» (1896), «Рекрут» (1897), «Олюнька» (1895), кілька гуморесок «Серенада в надвечір'я св. Войтеха», «Моя перша любов», повість «В чужім гнізді» (1896). За порівняно невеликий час окрім газетних публікацій А.Чайковський видав п'ять книжок. А оповідання «Курателя» і «Рекрут» уперше надрукувала американська «Свобода» (1896), а вже пізніше, 1897 р., їх передрукувало «Діло».

Незважаючи на щоденну адвокатську працю, творчу діяльність, А.Чайковський стає в Бережанах активним громадським діячем. Працює над розвитком читалень товариства «Просвіта», разом з товаришами, композитором Остапом Нижанківським та Василем Явірським, заснують хорове товариство «Боян» і театральний гурток, в яких сам бере участь. До речі, Остап Нижанківський замешкав у домі А.Чайковського, доводився йому кумом. А Василь Явірський, виїхавши з Бережан, стане відомим культурним діячем Лемківщини. А.Чайковський організовує також кредитове товариство «Надія», клітини спортивних (а практично парамілітарних організацій) «Січ», його обирають кошовим отаманом «Січей» на Бережанщині. Мало яка громадська робота обходилася без участі А.Чайковського. Він стає одним із засновників і першим головою «Товариства українських журналістів і письменників» у Львові, організатором протиалкольного товариства «Відродження». А.Чайковський бере активну участь у роботі «Руського Педагогічного Товариства», товариства «Руська Бесіда». І таку бурхливу діяльність він провадить пізніше і в Рогаatinі, і в Самборі, і в Коломиї.

Дуже добре характеризує А.Чайковського, його побут в Бережанах, національні переконання письменника такий спогад сина Миколи (1887–1970), який на запрошення від Наркомату освіти УРСР у 1929 р. виїхав на підрадянську Україну і працював про-

¹ Цит. за: Мельничук Ю. Слово про письменників. – Львів, 1958. – С. 114–115.

фесором Інституту народної освіти в Одесі. Доля виявилася жорстокою до цього видатного українського математика, дійсного члена Наукового товариства імені Шевченка у Львові, автора низки математичних підручників, наукових розвідок, досліджень з історії математики. Жорстока сталінська репресивна машина не могла забути, що він був сином відомого українського письменника і патріота, до того ж чекісти добре пам'ятали, що у 1914–1918 рр. М.Чайковський був співробітником Союзу Визволення України у Фрайштадті, вів громадську та культурологічну роботу серед полонених українців російської армії. Арештований у страшному 1933 р., під час геноциду українського народу, він повернувся на рідну землю лише наприкінці 50-х років, пройшовши пекло безмежного архіпелагу ГУЛагу. На замовлення приятеля – відомого бібліографа Михайла Гуменюка – Микола Чайковський написав низку цікавих спогадів про своє життя, побут і традиції сім'ї Чайковських, родини Лепких, що зберігаються в рукописному відділі Львівської наукової бібліотеки ім. В.Стефаника АН України. Ось як згадує М.Чайковський про своїх батька-матір:

«У моєму батьківському домі Шевченко зазнавав особливої пошани. Мій батько Андрій ще як учень гімназії вивчив напам'ять цілого «Кобзаря» і нас – дітей – учив любити найбільшого сина нашого народу. У нашому домі в Бережанах у найбільшій кімнаті, званій «їдальнею», у двох кутах стояли на високих постументах гіпсові погруддя-бюсти Богдана Хмельницького і Тараса Шевчека, і їх батько власноручно позолотив бронзою. Вздовж стін між бюстами стояла цератова канапа, на якій я спав багато років. Над нею висіла в золотій рамі велика репродукція картини «Тарас Бульба з синами на Січі», її намалював Богдан Лепкий, тоді молодий студент, який виявляв, крім поетичного таланту, також художницький хист. Прокидаючись, я щоранку оглядав ці героїчні постаті з нашої історії.

У такій атмосфері виростили ми, діти громадянина-письменника Андрія Чайковського. Ми були свідками його безкорисної громадської праці і мимоволі вбирали в себе громадянського духа. В нас закорінювалось переконання, що стало нам заповіддю на все життя: щастя людини полягає не в накопичуванні матеріальних благ, а в праці для народу, для людства.

У домашньому хорі ми, під батьків акомпанемент на гітарі, виконували такі пісні, як: «Ой, пушу я кониченька», «Закувала та сива зозуля», «Ой, наступас та чорна хмара», про Байду та багато інших. А на одному з таких домашніх концертів, перед знайо-

мими і приятелями, я виступав з декламацією «Гамалії», це був перший вірш Шевченка, який я вивчив напам'ять¹.

Тут, у Бережанах, одними з найкращих приятелів родини А.Чайковського стає родина Сильвестра Лепкого, пароха з с. Жукова, автора патріотичних віршів під псевдонімом Марко Мурава. Найстарший син С. Лепкого Богдан, в майбутньому один із найкращих українських письменників ХХ ст., навіть навчав у першому класі сина письменника Миколу. До речі, Чайковських і Лепких поєднували й родинні зв'язки. Дружина Андрія Чайковського Наталя походила з родини пароха Юрія Гладилевича з Хирова, була рідною сестрою визначного громадського діяча Галичини Дем'яна Гладилевича. Її рідна сестра, Олександра Гладилевич, вийшла заміж за Лонгіна Глібовицького, рідного брата Домни з Глібовицьких, дружини Сильвестра Лепкого і матері письменників Богдана і Левка Лепких. До 100-річчя виходу у світ «Енеїди» І.Котляревського в Бережанах відбулася вистава «Наталка Полтавка». Як описує цю подію М.Чайковський у своїх спогадах про Б.Лепкого, роль Петра виконував Богдан Лепкий, а А.Чайковський грав Возного². Сім'я Лепкого провела у Бережанах літо 1907 р., гостюючи у Чайковських.

У споміні «На стації», автором якого є Антін Лотоцький, розкривається цікавий факт біографії самого автора і діяльності А.Чайковського у Бережанах: зустрівшись з однокласником випадково на залізничному дворі і не впізнавши його спочатку, чує від нього таку фразу:

– Чи тямиш тайні кружки при бережанській гімназії, як то ми сходилися в шопі д-ра Чайковського, як ми там свою газету гектографували, а ти був редактором.

І лише тоді впізнав Лотоцький свого приятеля.

А ось ще одна цікава деталь до характеристики Андрія Чайковського. Коли його син Микола навчався в бережанській гімназії з польською викладовою мовою, серед учнів-українців створився тасмний гурток, де провадилася самоосвіта, дискутувалося українське питання. Шкільна влада знала про ці сходини, але не слідувала за ними. Часто збори гуртка проводилися в господі А.Чайковського. Ось уривок зі спогадів М.Чайковського:

---

¹ Чайковський М. Мій перший виступ. – С. 6–7. Львівська наук. б-ка ім. В.Стефаніка НАН України. Відділ рукописів. Фонд М.П.Гуменюка, Гум. 839, п. 36.

² Чайковський М. Про Богдана Лепкого: Жменька спогадів до 25-річчя його смерті. – С. 5. – Львівська наукова б-ка ім. В.Стефаніка НАН України. Відділ рукописів. Фонд М.П.Гуменюка, Гум. 838, п. 38.

«Особливо «вільготно» нам було, коли сходини відбувалися в нашому домі, авторитет батька був у місті настільки великий, що ні директор гімназії, ні навіть жандармерія не важились були нас дома інтервенювати.

Пригадую собі; хлопці збирались у нашій (з братом Богданом) кімнаті. Ми слухали чиясь доповідь, а потім гаряче дискутували. а тим часом мій батько сидів у сусідній кімнаті під дверима і прислухався нашим розмовам; потім не видержував, приходив до нашої кімнати і брав участь у наших дебатах»¹.

Серед молоді, яка брала участь у роботі гуртків, були Володимир і Антін Лотоцькі, Остап Гайдукевич, Петро Струханчук, Володимир Кульматицький, сини письменника Микола і Богдан та багато інших. Учні випускали ілюстрований гумористичний тижневик «Муху», що в міру конфіскації професорами гімназії змінював свою назву на «Мітлу», «Бабу», «Небелиці», «Цигана», «Осу», «Комаря».

Не одній молодій людині А.Чайковський допоміг «вийти в люди», не одному допоміг стати щирим українським патріотом, залучав молодь до праці в повітовому осередку «Січі» чи в «Просвіті». Один із сучасників так характеризував письменника:

«Треба було сказати промову на якомусь святі, він говорив; співати в хорі – він співав; виступати на сцені – виступав. Всюди спішив з пороadoю і поміччю»². Словом, жодна громадська подія в Бережанах не обминала адвоката Чайковського, який заслужено користувався доброю славою як кваліфікований юрист, глибокий психолог. Як згадує син Микола, батько вмів знаходити такі логічні та психологічні нитки між правовими нормами і життям, так вдало будував захист, що на питання трибуналу про винність підсудного, присяжні відповідали «ні». «Батько і у своїй адвокатській роботі був поетом», – свідчить М.Чайковський.

Проте адвокатська практика обтяжувала поета за покликанням. «Злазити щодня з Пегаса й сідати на процесову шкапу страшно томить і розриває душу на дві половини...» – пише він у своїй автобіографії. Однак, нарікаючи на свою працю, мусив нею дорожити – професія давала змогу утримувати численну родину – у А.Чайковського було семеро дітей (а ще двос померли дітьми), він міг своїм коштом видавати власні твори, хоч багатим

---

¹ Рукописний життєпис М.Чайковського. – С. 21. Львівська Наукова бібліотека ім. В.Стефаніка НАН України. Відділ рукописів. Фонд М.П.Гуменюка.

² Бережанська земля. Історично-мемуарний збірник. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто: Комітет «Видавництва Бережани». – 1970. – С. 107.

він ніколи не був, бо брав за свою працю помірковані гонорари, а часто виступав на процесах і зовсім безкоштовно.

Слід зазначити, що цікавим дослідженням з юриспруденції є його праці: «Процес Ісуса Христа» (1893, написана на підставі Святого Письма, Страсних свангелій, творів Ернеста Ренана та ін.), «Староатенський процес кримінальний» (надрукована у 1897 р. у «Часописі правничій») та деякі інші фахові статті, що побачили світ у різних періодичних виданнях¹.

* * *

«Захоплення Козаччиною і любов до України змусили мене заповняти прірву в нашій літературі історичними оповіданнями», – писав А.Чайковський у своїй автобіографії. Дуже коротко зупинемося на цьому великому творчому доробку письменника, оскільки не ставимо це тут собі за мету².

Починав свою літературну діяльність А.Чайковський оповіданнями з сучасного йому життя. Однак на другому етапі творчості він фактично повністю поринув у козацьку тематику. До кращого його доробку належать повісті: «За сестрою» (1907), «Віддячився» (1913), «На уходах» (1921), «Олексій Корнієнко» (у трьох частинах) (1926–1929), «Полковник Михайло Кричевський» (1935), «Перед зривом» (1937) та ін.

Найбільшим твором А.Чайковського, саме тим, який автор вважав найголовнішим, є роман «Сагайдачний», що його задумано у 6-ти частинах. Водночас цей твір мав чи не найнещасливішу долю. Перші три частини рукопису загинули під час Першої світової війни. Лише у 1918 р. А.Чайковський відновив і видав першу частину твору під назвою «Побратими». Ще дві частини роману вийшли 1929 та 1932 років у Тернополі та Коломиї під назвою «До слави». Але й тут не щастило. У першій частині «До слави» польська цензура у VIII розділі³ вилучила одну сторінку тексту, яка так і залишилася «білою плямою» – поки що позацензурного

---

¹ Маковей О. Андрій Чайковський: Літературно-критична студія // Літ.-наук. вісник. – 1898. – Т. 1. – С. 171.

² Детальніше про це читач може дізнатися з передмови Оксани Нахлік «Проза Андрія Чайковського» в кн.: *Чайковський А.Я. Повісті.* – Львів: Камінь, 1989. – С. 3–10 та з післямови і коментарів Василя Яременка «Андрій Чайковський і його історичний роман «Сагайдачний» у кн.: *Чайковський А.Я. Сагайдачний: Історичний роман у 3 кн.* – Київ: Дніпро, 1989. – С. 548–580.

³ Це вилучення є на стор. 156–157 в кн.: *Чайковський А. До слави: Історична повість.* – I част. – Тернопіль, 1929.

примірника не вдалося відшукати ні Василю Яременку, ні автору цих рядків, хоч достеменно відомо, що такі примірники існують¹. У рекламному повідомленні до його історичного нариса «Петро Сагайдачний» (1927) зазначалося, що друкується продовження роману під назвою «Гетьман» як четверта і п'ята частини, та вони світу не побачили. Літературознавець В.Яременко пробував, але без успіху, розшукати рукопис цих частин роману.

Нічого невідомо, чи було реалізовано задум написати 6-ту частину книги. Версія, буцімто у 30-ті роки автор продав рукопис для публікації за кордоном, малоімовірна. Є думка, що рукопис міг загубитися в роки лихоліття – 1939 рік і пізніше в родині письменника, але сподіваємося, що, можливо, його ще вдасться віднайти.

І хоч не всі твори А.Чайковського на історичну тематику однаково рівні, спостерігається певна ідеалізація козаччини, та своєї актуальності, глибокого, дещо романтичного патріотизму, вони не втратили до сьогодні. За рік до святкування 40-річного ювілею його письменницької діяльності, відповідаючи на анкету «Нового часу», А.Чайковський написав такі слова: «Я поклав собі за ціль мого життя переповісти в белетристичній формі здебільшого нашу історію з козацького періоду, і тим заповнити цю прогалину в нашій літературі. До того часу мало хто до того брався, праця така вимагає багато труду і студій, а далеко легше фантазувати на теми буденні, з життя»².

А.Чайковський був людиною, яка завжди ставила за наріжний камінь свій громадський обов'язок перед власним народом. У листі до О.Маковея від 2 березня 1896 р. – фактично на зорі своєї літературної творчості, А.Чайковський писав: «Коли б у мене перемогла амбіція літерацька моє почуте патріотичне, писав би по-польськи»³. Отже, саме патріотизм дав українській літературі письменника А.Чайковського, а те, що через потребу плекати націю українська література втрачала на естетичному рівні творів, як це відзначає проф. Ю.Луцький⁴, було попросту необхідністю, зумовленою нашим історичним шляхом. Свою літературну працю він вважав саме громадським обов'язком, який мусив щоденно виконувати. «Я радію, що наша молодь має що чи-

---

¹ Нещодавно архівіст Галина Сварник розшукала судову справу з цього питання, документи якої з коментарями подано у нашому виданні.

² Цит. за: *Николишин Д.* Андрій Чайковський. – Коломия, 1929. – С. 26.

³ Інститут літератури ім. Т.Шевченка НАН України. Відділ рукописів. Ф. 59, од. зб. 2362.

⁴ *Луцький Ю.* Між Гоголем і Шевченком. – Київ: Час, 1998. – С. 50, 217–226.

тати», – тішився письменник. Й справді, виступивши ще у 1907 р. з невеликою повістю «За сестрою», своїми історичними творами він заповнив велику прогалину в українській літературі, дав добрий приклад для інших письменників, чим дуже прислужився своєму народові.

До своєї творчості А.Чайковський ставився дуже поважно. Ось як згадує про це його син Микола: «До роботи над історичними повістями батько готувався дуже солідно: читав та конспектував всі доступні йому історичні джерела – українські, польські, російські»¹. Твори А.Чайковського стали прекрасним засобом виховання, сприяли росту національної свідомості молоді, виховували свідомих патріотів рідної землі. Він «вибив з рук наших людей чужу повість, а дав свою, тому заслуга його дуже велика», – ця оцінка критики є справедливою даниною шани нашому письменникові.

Перед самою війною А.Чайковський перебрався мешкати до рідного Самбора, де його зустріли бурхливі воєнні події, Визвольні змагання. Після окупації Самбора російським військом у 1914 р. за доносом місцевих москвофілів його заарештували і ув'язнили у львівській тюрмі «Бригідки». Після падіння Західно-Української Народної Республіки родина Чайковських оселилася в Коломиї. Вже у поважному віці А.Чайковський співпрацював в Українському Національно-Демократичному Об'єднанні (УНДО). Саме на коломийський період життя припадає основна частина, так би мовити, «козацького» періоду творчості А.Чайковського. Але перед Коломиєю був Самбір, місто, де йому судилося стати найвищим представником уряду ЗУНР.

Одним із найцікавіших біографічних творів А.Чайковського є його «Чорні рядки» – спомини за час від 1 листопада 1918 до 13 травня 1919 р., коли письменник обіймав посаду повітового комісара Західно-Української Народної Республіки у Самборі. «Чорні рядки», попри деяку суб'єктивність автора, служать живим джерелом для істориків, які досліджують Визвольні змагання українців у період світового катаклізму, коли розвалювалися імперії, коли багато недержавних народів зуміли збудувати власні держави. Оригінальність цього твору полягає передовсім у тому, що ми маємо достатньо різного роду воєнних мемуарів того періоду, історичних досліджень, які написали стрільці та старшини Української Галицької Армії. Одначе спогадів, які б показували

---

¹ *Чайковський М.* Андрій Чайковський. //Український календар на 1965 рік. (Варшава). – 1964. – С. 112.

життя провінції очима повітового керівника, свідчень, як організувалося державне будівництво на місцях, практично немає. Завдяки сприянню головного редактора часопису «Дзвін» Романа Федоріва, сучасний читач зміг прочитати цей до болю трагічний, написаний кров'ю серця, документ епохи в цілості, без жодних купюр¹. Слід відзначити, що висмикування окремих цитат з цього твору можуть використовувати наші недоброзичливці. Однак цілісний твір, що написав великий український патріот, котрий не хотів приховувати дразливих і неприємних для нас моментів, є за своєю суттю посібник аналізу допущених помилок, які ми не маємо права повторювати на шляху будівництва незалежної держави.

«Я так щиро вірив в успіх нашої святої справи, я ніколи стільки не працював, як у тім періоді наших визвольних змагань. А цю мою працю зрозуміє лиш той, хто працював серед таких самих обставин, як я: під гуком гармат і таракотіння скорострільів, коли то від часу до часу покажеться, зафуркотить у повітрі птичка і від часу до часу знесе залізне яєчко з екразитовим жовтком.

Мимо того я працював у тій твердій непохитній вірі, що наша свята справа не може пропасти та що ми по сотках літ неволі заживемо в своїй батьківщині своїм вольним життям.

Та нараз усе порскнуло, мов миляний пузир на воді. Нас перешахували, продали, зробили з нас подарунок тим, що більше обіцяли дати.

По таких розчаруванні можна було збожеволіти»².

Ясна річ, що саме такого, справжнього патріотизму, А.Чайковському не могли пробачити більшовицькі ідеологи. Саме тому, аж до 1958 р. жодного разу не видавалися навіть його художні твори. Лише в час хрущовської відлиги Юрій Мельничук спробував підняти яєчко з небуття заслуженого письменника. Готуючи до друку збірку творів А.Чайковського «За сестрою» (Львів, 1958), Ю.Мельничук написав про автора чималу розвідку у вигляді літературного портрета, яка ще двічі побачила світ того ж року³. Полаявши, як годиться, А.Чайковського за те, що той «занадто велику данину віддав на жертвовник австро-угорського і буржуазно-націоналістичного патріотизму» (?), не зрозумів, бачте, жовтневої революції, Ю.Мельничук, однак, зібрав достатньо багато біографічного матеріалу і це було великим кроком уперед для відновлення пам'яті про письменника.

---

¹ Див.: *Чайковський А.* Чорні рядки // *Дзвін*. – 1990. – № 6. – С. 44–79.

² Там само. – С. 44.

³ Див.: *Мельничук Ю.* Слово про письменників: Статті та критико-біографічні нариси. – Львів. – 1958; *Жовтень*. – 1958. – № 9.

Але навіть Мельничукові такого тоді не прощали. Відомий вульгаризатор і погромник від літератури Володимир Беляєв у статті «Об'єктивність чи об'єктивізм»¹ накинувся на свого брата по перу, звинувативши того в ідеалізації діяльності А.Чайковського. «Активна публіцистична і критична діяльність Юрія Мельничука, його гострі виступи проти українських буржуазних націоналістів, – пише Беляєв, – широко відомі. Проте Ю.Мельничук, на жаль, не завжди виявляє таку пильність, партійну вимогливість при розгляді складних історико-літературних явищ. Певну ідеалізацію, замовчування серйозних ідейних хиб письменника можна бачити і в тій оцінці, яку дав Ю.Мельничук творчій та громадсько-політичній діяльності А.Чайковського»².

І подібних звинувачень у цій горе-статті – безліч: засуджується діяльність письменника у товаристві «Просвіта», в «буржуазно-націоналістичному товаристві українських журналістів та письменників у Львові» і т. д., і т. ін.

Але повернемося до А.Чайковського і його «Чорних рядків». Маючи талант і досвід письменника, А.Чайковський зумів штрихами окреслити короткі політичні портрети тих історичних осіб, яких знав, з якими доводилося зустрічатися по службі. Маємо тут цікаві характеристики головнокомандувача УГА генерала М.Омелянвича-Павленка, начальника генерального штабу полковника Євгена Мишковського, штрихи до портретів таких військових діячів як Григорій Коссак, Антін Кравс, Володимир Шепель, політиків як Семен Вітик, Іван Макух, Іван Куровець, Іван Мирон, Сидір Годубович та інші. Маємо правдиве слово про так «звану пролетарську революцію» в Угорщині на чолі зі ставлеником Москви Белою Куном; про дрогобицький бунт – так зване «дрогобицьке повстання» 14–15 квітня 1919 р. проти ЗУНР, про яке списано чимало паперу підрадянськими горе-істориками і яке було, по суті, ударом у спину українській державності. На ті страшної зневіри маємо приклад жертвовного героїзму рядових стрільців і старшин на польсько-українському фронті, яким не вистарчало ні одягу, ні харчування, ні зброї, маємо таких патріотів, як, приміром, четар Балицький, свідомий свого синівського обов'язку перед Батьківщиною, якого автор справедливо порівнював із героями Спарти.

---

¹ «Об'єктивність чи об'єктивізм»? // Рад. літературознавство. – 1960. – № 1. – С. 38–46.

² Там само. – С. 38.

Висновки, чому саме впала у 1919 р. наша молода держава, є справді мудрі і, на жаль, досі актуальні. Якби деякі наші сучасні політики добре прочитали і найголовніше – засвоїли «Чорні рядки», то бодай би не повторювали тих помилок, які часто-густо маємо у нашому сьогоденні. Брак почуття власних сил до самостійності, наш хворобливий антимилітаризм, манія підозріння, а з іншого боку – наша кари гідна поблажливість на моральні злочини перед власним народом, невільничче наслідування Москви нашими братами на Схід від Збруча, розкидання багатообіцяльних кличів, не рахуючись з тим, чи ті ідеї дадуться прищепитися нашому народові, вносило деморалізацію і розклад та допомагало більшовикам повалити українську державність на Наддніпрянщині.

Можливо, буду занадто суб'єктивним, але на мій погляд «Чорні рядки» А.Чайковського – один з найкращих зразків української мемуаристики. Що в «Чорних рядках» автор ні на йоту не відходить від ідеалів справжнього українського патріота, дуже добре зрозумів україножер В.Беляєв: «Це була критика «своїх», критика, що мала на меті зміцнення націоналістичного табору, а не послаблення чи ліквідацію його»¹. Треба віддати належне В.Беляєву – це справді було саме так і чи не в цьому головна заслуга А.Чайковського перед українським народом.

* * *

Всього на кілька днів переживши своє 78-ліття, А.Чайковський помер у Коломиї 2 червня 1935 р. Сумна звістка про смерть заслуженого діяча культури облетіла Галичину. В понеділок, 3 червня, о 12 годині, у Львові зібралася Рада «Товариства письменників і журналістів ім. І.Франка» на своє жалібне засідання. За пропозицією голови Ради, Романа Купчинського, покійника вшанували хвилиною мовчання, вирішено видати клепсидри (повідомлення) для мешканців столиці краю про тяжку втрату, відрядити на похорон до Коломиї Романа Купчинського. Повідомлення про смерть А.Чайковського на мурах Львова розклеїло також товариство «Просвіта», а на будинку своєї централі, пл. Ринок, 10, на знак жалоби, вивішено чорний прапор².

---

¹ Беляев В. Вказ. праця. – С. 42.

² Діло. – 1935. – № 145. – 4 червня.

Найпершу сторінку найповажніших галицьких щоденників «Діло» та «Новий час» за 6 червня зайняв великий некролог А.Чайковського.

Похорон А.Чайковського 4 червня 1935 р. перетворився у велику маніфестацію українства в давньому культурному центрі Галичини місті Коломиї. Громадськість ховала його з Народного Дому, на будинках були розвішані траурні клепсидри, всі українські установи вивісили чорні прапори. Віддати останню шану покійному прибули голова матірнього Товариства «Просвіта» д-р Іван Брик, сеніор адвокатів д-р Степан Федак, письменник Роман Купчинський, провідні діячі УНДО, послани і сенатори О.Кисілевська, д-р Горбачевський, З.Пеленський, Чукур. Похорон провадив декан Коломийщини о. Русин, йому асистувало поважне духовенство. Прощальні промови на цвинтарі виголосили д-р Михайло Західний із Бережанщини, д-р Новодворський з Коломиї, відомий громадсько-політичний діяч, засновник «Січей» в Галичині д-р Кирило Трильовський, двоє селян, представник від молоді та сенатор від УНДО, Олена Кисілевська. Похорон затягнувся допізна, частина гостей зі Львова змушені були поспішати на потяг. Заслужений громадський діяч і письменник знайшов вічний спокій у родовому склепі недалеко від старовинної гуцульської церкви на міському цвинтарі¹.

Культура кожного народу має свої Монблани і Єверести. Але поряд з цими вершинами є багато діячів культури, які, маючи скромніший талантизм, день у день працювали для того, щоб культура нації зберегла свою цілісність. Ми тепер уже починаємо усвідомлювати, що вивчення лише окремих діячів української літератури, та й то однобічне, не приводить до її розквіту, а навпаки, веде до занепаду. А скільки діячів культури, якими могла б гордитися будь-яка нація, були закриті від нас через безглузде ідеологічне табу. Тільки тепер прийшли до нас Михайло Грушевський, Іван Крип'якевич, Богдан і Левко Лепкі, Євген Маланюк і Олена Теліга, Олександр Олесь і його талановитий син Олег Ольжич, ми відкриваємо для себе поважну літературу діаспори, повертаємо собі письменників розстріляного і задушеного відродження. І серед тих, кого нам треба ще по-справжньому відкрити, є Андрій Чайковський. Сподіваємось, що у поточному десятилітті, до 150-річчя від дня народження письменника, Україна спроможеться видати поважне зібрання його творів, бо творчість А.Чайковського має непересічне значення для пробудження національної свідомості і

---

¹ Діло. – 1935. – № 147. – 6 червня.

виховання молодого покоління. Широ віримо, що на цей раз нашої незалежності нікому не здолати. Масмо впевненість і в тому, що невдовзі у Львові та Коломиї вдячні нащадки зведуть пам'ятники своєму славному синові Андрієві Чайковському. Символічно, що в Самборі, на малій батьківщині письменника, пам'ятник закладено у першу річницю незалежності України. Монумент у Самборі відкрито до третьої річниці незалежності, 24 серпня 1994 р., а в Бережанах – до п'ятої, у 1996 р. Але найвеличнішим пам'ятником усім патріотам буде будова держави України, яку зводити припало саме на нашу долю.

* * *

Збірка, яку ми віддаємо до рук читачам, – унікальна. Ідея видати мемуарну, публіцистичну і епістолярну спадщину А.Чайковського, яка була розпорошена по різних часописах, виходила в світ окремими малотиражними книжками, зберігається в архівах, з'явилася задовго до Акту проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р. – першою ластівкою була публікація в часописі «Дзвін» у 1990 р. його знаменитих «Чорних рядків».

Тоді ж були започатковані читання, присвячені дослідженню творчості Андрія Чайковського, які двічі відбулися в Бережанах, по одному разу – в Коломиї і Самборі. В день відкриття першого в Україні пам'ятника А.Чайковському в Самборі (24 серпня 1994 р.) з числа шанувальників його творчості утворено Наукову фундацію Андрія Чайковського, члени якої ухвалили видати маловідомі твори письменника. Пізніше виникла ідея долучити до видання спогади про А.Чайковського, дослідження про його життя та діяльність, додавши віночок поезій, започаткованих віршем поетеси з Самбірщини Люби Проць «Неювілейна посвята Андрієві Чайковському».

Готуючи до друку збірку А.Чайковського ми максимально старалися зберегти авторський текст, оснастити її ґрунтовним коментарем та виходили із засад, що мова оригіналу є своєрідною пам'яткою української мови Галичини кінця ХІХ – початку ХХ ст. Багато термінів, в тому й тодішні назви окремих національностей – таких, як жиди, ляхи, москалі, слід розуміти лише в тому значенні, яке тоді було загальноприйнятим і не мало ніякого образливого відтінку. В коментарях особлива увага приділена персоналіям, назвам громадських організацій, що з причин далеко

не наукового характеру не потрапили до українських радянських енциклопедичних видань.

Підготовано також бібліографічний покажчик основних художніх творів А.Чайковського, який зацікавить шанувальників його творчості, стане в пригоді для упорядників майбутнього зібрання творів письменника. Книга має також необхідний науковий апарат – особовий та географічний показники.

Власне суто текстологічні проблеми вирішено так.

I. Мемуаристика

Опрацьовуючи тексти, упорядник старався дотримуватися останньої волі автора, яка чітко проявилась у його авторизованих публікаціях кінця 20-х – 30-х років ХХ ст. Тому орієнтувався тут на правописні норми «Чорних рядків», інших публіцистичних матеріалів того часу.

1. Послідовно *его* замінено на *його*, *завдане* – на *завдання*, *яко* – *як* тощо.
2. Частка – *ся* друкується за сучасними правилами разом.
3. До сучасних норм зведено правопис прислівників і службових частин мови.
4. Послідовно вживається апостроф, якого не було ще в публікаціях кінця ХІХ – початку ХХ ст.
5. Непослідовне вживання «і» та «ї» зведено до сучасних правописних норм.
6. Помилки в текстах виправлено беззастережно.
7. Пунктуація зведена до сучасних норм, абзаци авторські.
8. Назви газет, журналів, товариств і т.ін. взято в лапки.
9. Інверсія виправлена без застереження, окрім випадків, де вона надає текстові особливого стилю.
10. Якщо в одному творі вживалися безсистемно дві форми одного і того ж слова, наприклад *маширували* і *машерували*, подасмо крапку з них.

II. Листування

Опрацьовуючи тексти епістолярної спадщини, упорядник дотримувався пп. 2–3, 5–8 засад текстології розділу «Мемуаристика». Розрядкою виділені місця, які в оригіналі підкреслені.

Наші втручання в текст мінімальні і зумовлені тим, що, *по-перше*, наше видання не є академічним, а *по-друге*, роблячи редагування старіших текстів, ми фактично виконуємо волю зрілого автора й так зацікавимо книжкою ширші кола читачів – правописні архаїзми, все ж, цікавлять хіба що фахівців, котрі, при потребі, можуть скористатися першодруками чи оригіналами, поклики на які зазначаємо послідовно в примітках до кожного твору. Знак* означає, що ці місця прокоментовано у примітках до кожного тому видання. Маловживані слова пояснено у словничку наприкінці кожного тому.

* * *

Готували до друку пропонований читачеві збірник праць А.Чайковського – члени та симпатки Наукової фундації Андрія Чайковського. Багато зусиль для підготовки збірника доклала вчешній секретар Наукової бібліотеки ім. В.Стефаніка НАН України та Наукової фундації Андрія Чайковського Зоряна Грень-Семотюк, яка опрацювала частину листів, що зберігаються у Центральному державному історичному архіві України у Львові, уклала більшість приміток до епістолярної спадщини письменника, допомагала упорядникові під час формування архітектоніки збірника.

Решту листів з ЦДІА України у Львові підготувала Марія Ваврчин разом з Дарією Якимович-Чапран.

Листи, які зберігаються у Відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В.Стефаніка, частину рукописних споминів Миколи Чайковського готувала до друку Олена Канчалаба.

Усі листи, які зберігаються у Відділі рукописів Інституту літератури ім. Т.Шевченка НАН України, опрацювала старший науковий співробітник, кандидат філологічних наук Галина Бурлака.

Листування А.Чайковського з М.Грушевським підготував до друку провідний науковий співробітник Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, кандидат філософських наук Василь Горинь. Листи до М.Коцюбинського допомагали готувати кандидати філологічних наук Людмила Дудко та Ярослава Мельник.

Листи до митрополита Андрія Шептицького опрацювала Оксана Гайова. Листи до Івана Огієнка, його спогади та спогади дружини А.Чайковської Наталії готував до друку доктор філологічних наук професор Роман Кирчів.

Архівні матеріали з Відділу рукописів Бібліотеки Народової з Варшави (Республіка Польща) подала до друку Галина Сварник.

Велику працю щодо написання спогадів про дідуся, уточнення багатьох генеалогічних даних здійснили внуки А.Чайковського Андрій Ставничий, Оріся Лончина, Катерина Чайковська, Віра Балаж. До упорядкування збірника долучився правнук письменника список о. Гліб (Борис Лончина), якому я складаю окрему щиру подяку.

На жаль, через незрозумілу позицію мешканця Коломиї, колишнього вчителя, а тепер пенсіонера Леоніда Мельника, ми не змогли отримати для публікації у збірнику спогади Андрія Андрійовича Чайковського, які зберігаються у домашньому архіві згаданої особи. Л.Мельник ігнорував не тільки пропозицію упорядника, але й прохання дочки Андрія Андрійовича, Віри Балаж, яка має найбільше моральне право до спадщини свого батька.

Матеріали до бібліографії А.Чайковського уклали кандидат філологічних наук Мирослав Мороз, Олена Канчалаба та упорядник видання, якому належить і їх загальна редакція.

Переклад гуморески «Двійник» з польської мови здійснила керівник редакції державного видавництва «Світ» Наталя Ступко. Консультації щодо іншомовних вкраплень у текстах надавав відомий письменник і перекладач професор Андрій Содомора.

До художнього оформлення книжки долучився Іван Крислач, над обкладинкою працювала [Евеліна Каменщик].

Значний внесок на кінцевому етапі підготовки до друку всього корпусу видання зробив аспірант Львівського національного університету імені Івана Франка Олександр Седляр, який, разом з Дарією Якимович-Чапран, звірив більшість текстів з оригіналами, а також опрацював низку приміток, особовий та географічний покажчики.

Велику допомогу під час готування книжки до друку надали ректор Львівського національного університету імені Івана Франка професор Іван Вакарчук, директор Центрального державного історичного архіву України у Львові доктор історичних наук Орест Мацюк (нині покійний), директор Коломийського музею народного мистецтва Гуцульщини і Покуття Ярослава Ткачук, директор Регіонального центру української книги в Бережанах

Надія Волинець, директор Львівської наукової бібліотеки імені Василя Стефаника НАН України доктор історичних наук Лариса Крушельницька та завідувач відділу цієї ж бібліотеки Степан Костюк.

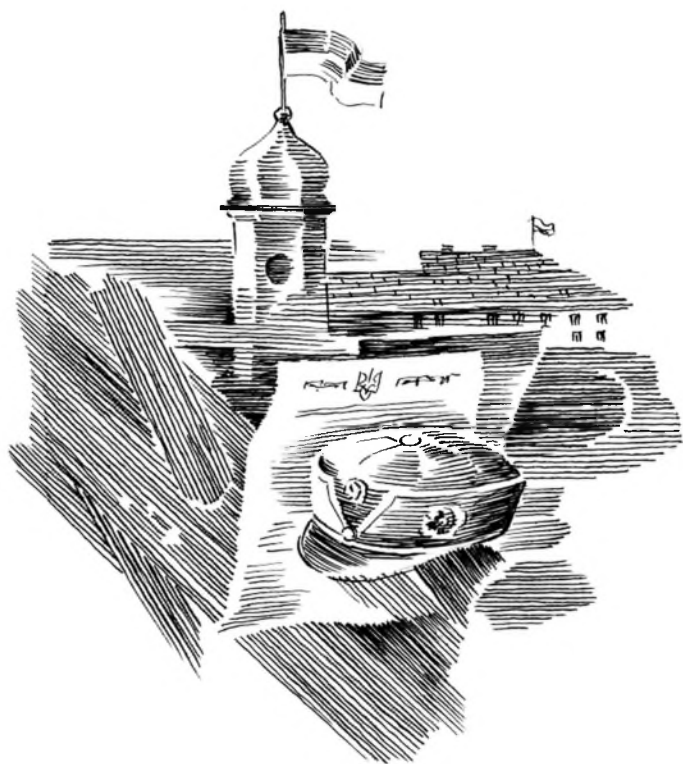
Блок фотоілюстрацій підготував до друку Володимир Черноус, остаточне викінчення проведено в комп'ютерному центрі видавництва «Місіонер» (директор М. Лозинський).

Набір рукопису видання частково виконала Людмила Шпанер, решту, а також верстку, підготову оригінал-макету здійснено у відділі автоматизації Наукової бібліотеки Львівського національного університету імені Івана Франка (Мирослава Доманська, Олена Янів, Маргарита Кришталська, Надія Дитюк). Коректуру тритомника люб'язно виконали Ольга Богущ та Уляна Єдлінська (польськомовні тексти).

Упорядник висловлює також щиру подяку дружині Оксані, яка впродовж довголітньої праці над цим виданням була її добрим ангелом, створювала сприятливу атмосферу, щоб воно змогло побачити світ.

Масмо щиру надію, що нашу справді нелегку працю – донести до сучасного читача маловідому спадщину Андрія Чайковського добре зустрінє широка громадськість, а думки великого українського патріота бодай дечого навчать його нащадків.

*Богдан ЯКИМОВИЧ,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник, доцент,
президент Наукової фундації Андрія Чайковського*

СПОГАДИ

СПОМИНЫ

ЗЪ-ПЕРЕДЪ ДЕСЯТИ ЛѢТЪ

СНІСАВЪ

Д-ръ Андрей Чайковскій

Накладомъ автора

*Великопреосвященному
Митрополиту
Кип Андрею
в довереніи галубою передан
У Львовѣ 1894. 220000*

Зъ друкарнѣ Наукового Товариства им. Шевченка
підъ зарядомъ К. Беднарського

Авторы

СПОМИНИ З-ПЕРЕД ДЕСЯТИ ЛІТ

I

Моя подорож до Фочі

Се було в січні 1882 року. З Босни приходили непокоячі вісти про ватаги розбишак, що непокоїли окупаційне військо. Так писали газети. Інакше писали наочні свідки, урядники босанські, галичани, до своїх знайомих до Львова. Не були се розбишацькі ватаги, але формальне повстання.

Говорено дещо про мобілізацію. Резервові офіцери¹ трохи занепокоїлись, бо леда хвиля² могли їх покликати до тих полків, що стояли в Босні і Герцеговині залогою.

Я був тоді академіком четвертого року права і саме заходився з товаришами коло новозаснованого «Кружка правників». Мій товариш Л., з котрим я разом мешкав, виїхав додому на ферії, а я поназносив книжок правничого змісту, лагодячи відчит для «Кружка».

Дня 22 січня, вернувшись з обіду, я порався коло упорядкування матеріалу до відчиту і забув про Босну й її повстання. До моїх дверей хтось залукав. Так лише вояки пукають, коли входять до хати в ділі службовім. Отворились двері, й до хати увійшов капрал 30-го полку із запечатаним письмом. Мені пройшов мороз по спині. Я вже знав, що се. Розриваю куверту, а там звивають мене в протягу 48 годин: явитися до чинної служби, насамперед до Самбора, а відтак до Горазди в Босні.

Капраль відійшов, а я стояв не знаючи, що робити зі собою. Сього року у мене аж два правничі іспити, та й треба би до якогось уряду вступити, а тут кидай все... та й чорт-зна, яка та Босна й які там люде. Прощайте ж товариші, книжки, скрипти, і все-все!

Я постановив їхати найближчим поїздом на Перемишль, що тоді відходив о 4-ій годині рано. Залагодивши всі службові формальності, запросив я моїх товаришів на прощальну бібу. Зібралась, пачка найсердечніших моїх товаришів. Ми пішли передовсім до порядної реставрації зїсти вечерю, а відтак, щоби розважитися, стали ми ходити від кнайпочки до кнайпочки, аж вибило третю з половиною годину зрана. При тій okazji я витряс усі свої гроші, які мав, лишивши собі на білет. На чорта мені

---

¹ В першодруці всюди – офіцир.

² Кожної хвилини.

тепер гроші! І так у мене їх небагато було... моя мошонка терпіла на хронічну анемію, – хвороба се звичайна у бідних академіків. Правда, совість пригадувала мені мого кравця, але розум відраджував йому тепер платити. Я гадав собі так: коли я йому заплачу, то певно про мене більше не згадас, але як я йому зістанусь довжником, то буде мене згадувати і щиро на інтенцію щасливого мого повороту борухи відправляти. А все ж воно любо на чужині знати, що християнина хтось згадує...

Перед годиною четвертою рано я, розцілувавшись з товаришами, сів на замовленого фіякра і пігнав на двірець.

Дня 24 січня я представився місцевому командантові в Самборі і зараз взявся муштрувати на самбірським передмісті моїх резервістів, заки ми вимашерували в похід на турка. Тревало се цілий тиждень, заки постягано резервістів, а зараз відтак одної красної суботи дістаю приказ виїхати з «кватирмахами»¹ о цілу добу скорше перед вимаршом. Так, другої днини, попрощавшись зі знакомими в Самборі, що мене супроводили на двірець, сів я до залізничного воза і поїхав на Хирів.

Надворі була хороша погода. Небо чисте, а ярке зимове сонце, що то як мачушине серце світить, а не гріє, заглядало уперто у вікно того воза, наче б гламулося наді мною. А вже ж мені не було весело. До сеї пори я ще ногою не був поза Галичиною, а тепер прийшлося мені йти в край далекий, звідки поворот дуже непевний.

Я роздивлявся вікном на всю околицю. Все тут було мені знайоме, бо тут провів я першу молодість, студентські² часи. Кожний куток пригадував щось веселе з пережитого. Чимало я на тім оболонню набігався, провадив баталії з жидами (тогда воно ще було в моді), тут виходив учитися рано, тут ми давали вечерами концерти студентські і т. д. Тепер... прощай рідна стороненько! Може вже і не побачу тебе більше... Тогдішній стан моєї душі зрозуміє хіба той, хто таке саме переходив.

Поїзд сховався в найближчій розкопі, що мені заслонював цілий вигляд, і я попав у тяжку задуму. Зі мною їхав якийсь старий підполковник, а дізнавшись про ціль моєї подорожі, торочив щось мені про воєнну славу – я того й не слухав.

У Хирові треба було переждати 16 годин до слідуючого поїзда, так що доперва в понеділок рано міг я їхати дальше.

---

¹ Квайтирмайстерами.

² Гімназійні.

Аж до тої хвилі, заки я в'їхав в Устрицькі гори, мені все ще бачилось, що я між своїми; коли ж ті гори закрили переді мною знайомі місця, зачинив вікно мого купе і сказав: прощайте!

Від тої хвилі все, що мене оточувало, було мені зовсім незнайоме: і місцевість чужа, й люде. Не було за чим до вікна заглядати, то ж я й не дивився, а взявся радше за читання. Невеличку я взяв зі собою бібліотеку: кілька чисел «Діла»*, «Зеркала»*, календар «Просвіти» і «Енеїду» Котляревського – ось і все, що могло поміститися в моїй торбі.

Але не завсігди може чоловік читати. Бувають такі хвилі, що читаш трічі одно і не розбереш нічого. Якась злобна, уперта гадка стирає в твоїй пам'яті все, що хочеш зятимити, а пише своє. В таких хвилях кидай книжку пріч, поки не здужаш запанувати над тією одною думкою, що тобі супокою не дає. Таке було й зо мною. Я не міг нічого розуміти, що читав, то ж, поклавши свою літературу в кут, я сів і важко задумався. Що мої думки не були веселі, що їх окружали чорні хмари, сего кожний догадається, представивши собі, що покликання до Босни відірвало мене від роботи, перешкодило в студіях на необмежений час – ну а кликали мене тудя, звідки можна було прямісінько на тамтой світ поїхати...

Думаючи над тим всім, що було і що могло бути, я не стямився аж в Сяноці. Тут хотів я звідатися, що роблять мої вояки, і перейшов до їх купе. З ними проїхав я кілька стацій. Було їх 12, самі капралі. Я хотів з ними ближче познайомитись і дати себе пізнати так, щоби ми відтак могли згідно нашу службу робити.

Се не були люде з моєї компанії, тож мене ще не знали, а після прийнятої у війську системи кожний офіцер вважається у вояків так довго злим, доки не докаже ділом, що він чоловік людяний. Деякі офіцери держаться тої методи, що показуються для вояків гіршими, ніж вони є дійсно. Така метода, після мого погляду, найгірша. Людяному офіцерові поводяться люде його з власної охоти якнайліпше, вони його люблять як рідного батька і стараються оминати все те, з-за чого їх офіцер міг би мати яку неприємність. За таким офіцером люде підуть на очевидну смерть, а екзецирка у них іде як на шнурочку. Протівно ж у тих офіцерів, що люде мучать, усе йде зі страху і з мусу – все нещиро. Він не певний своїх люде, чи його в критичній хвилі не лишать в найбільшій небезпечності. Однак, прошу мене не підозрівати, що під людяністю я розумію занедбання дисципліни. Дисципліна у війську мусить бути якнайстрожша. Військо без дисципліни гірше баши-божуків. Тільки ж що іншого дисципліна, а що іншого брак людяності – знуцання

над тим, хто має свою волю зв'язану строгим регуляміном і не може оборонитися. Строга дисципліна повинна мати місце лише в службі – поза нею офіцер повинен бути жовнірові братом. Таку методу виховання жовнірів голосив у своїм часі архикнязь Іван Сальватор¹, один із найздібніших офіцерів австрійської армії.

А яка різниця межі жовнірами вишколеними після тих двох метод! Жовнір з-під людяного команданта веселий, відважний, притомний і витривалий – а се найкращі прикмети доброго жовніра. Знов же жовнір, вишколений у вічнім крику й лайці, єсть тумануватий, застрашений, нерішучий, часами упертий, підступний і брехун, а часами безмислено точний, як найдокладніша машина. Але жовнір не повинен бути машиною. Найдокладніша машина може без найменших докорів совісті урвати своєму Властити-леві пальці...

Офіцер має тисячні нагоди показати себе гуманним і з'єднати собі симпатію.

Коли мене по моїм приїзді де Самбора призначили до 20-ої компанії, я застав тут 60 резервістів, покликаних із різних сторін і призначених до Босни. Я прийшов до компанії коло 12-ої години в полудне. Виділювали менажу. Дивлюсь, а мої резервісти стоять попід стіни на дворі, померзли і дзвонять зубами та боязко, заглядають до кухні, де виділювано менажу.

– Чи вам уже давали їсти? – питаю їх.

– Ні! Пан фір казали чекати, поки «свої» не вифасують, а тоді ми дістанемо...

– А ви ж дуже голодні?

– Як не бути голодними? Від рана дотепер фасували мундурі... не можна було нічого собі купити, а й тепер до міста не пустять.

Я ввійшов до кухні в тій хвилі, як одного відважнішого резервіста гонив кухар варехою за двері, з чого кількох підофіцерів реготалося.

– Що тут діється? – питаю, – що нині рано компанія робила?

– Була школа, – каже цугсфірер¹.

– То тому для компанії дасте менажу скорше, ніж для тих бідаків, що там зубами з зимна дзвонять? Марш звідси, дармоїди! Насамперед візьмуть менажу резервісти, а відтак люде з компанії!

---

¹ Чотовий, тут – старший команди.

Відчинивши двері, гукнув я:

– Резервісти! Сюди з шальками! І так щоб мені було щодня! – кажу до підофіцера.

Такою марницею я з'єднав собі моїх людей що до одного.

Розмовляючи зі своїми квартирмахами ласкаво і весело, по-трафив я роз'яснити сумні їх лица. Всі вони були резервістами, і кождий з них залишив когось вдома, за ким мусів тужити. Був там такий оден зі самбірського передмістя, що другої днини по весіллю мусив залишити молоду жінку і йти до війська. (Жінка тієї днини збожеволіла). Прочі були жонаті люде. Проїхавши з ними кілька стацій, я вже міг числити на їх симпатію.

Поїзд зблизився до Лупківського тунелю. Мені здавалося, що я в'їжджаю в пекельні челюсті – будь-що-будь тут кінець моїй рідній землі; з другого боку вже Малярщина*. До того часу я не знав малярів, хіба з книжок, та може коли й бачив якого, але з того не міг зміркувати, що се за нарід.

Від першої стації за Лупківським тунелем я заспав і пробуdivся аж вночі, коли до мого купе повлазили якісь панове. Я би був і не звертав на них уваги, коби не звуки їх мови, котра мені видалася така чужа і до ніякої європейської бесіди не подібна. Я отворив очі і, приглянувшись, мимоволі посмотрив рукою за своїм револьвером. Вигляд тих панів відповідав зовсім їх бесіди. Вони були чорні, як цигани, одягнені в короткі угорські кацабайки зі шнурами. Кождий таскав ще закинене на плечі бараняче футро. В зубах кождий держав малу люльку з таким смердючим тютюном, що я не лише заплакався від диму, але закашлявся і чихнув два рази. Отсе був той славнозвісний бакун, що його колись-то наші бойки* так завзято перепачковували¹ та з-за нього баталії вели з «зеленими паничами»*. А вже ж найбільше зацікавила їх бесіда. Слухасш буде якого-небудь європейського говору та хоч тисячне слово зрозумієш, а тут нічого-нічого, саме тільки «гарум-барум», «еть-феть-меть»... Се так Азісію пахне, що аж ну!

Коли ніч, так і спати. Доперва в Міскольчі пробудив мене кондуктор. Тут була моя перша стація. До Міскольча приїхали ми о пів на другу ночі.

Зложивши свої багажі на фіякра, я пішов зі своїми 12-ма людьми до міста. Двірець від міста так далеко, як от в Дрогобичі або в Бурштині. Цілу дорогу міркую собі: що я там зроблю і де поїдуся зі своїми людьми?

---

¹ Переправляли контрабандою.

Йдемо пустими вулицями міста – ніде живої душі, кого би випитатися. Надійшов якийсь жидок. Я його задержав і питаю:

– Де тут гавптваха?

Жид мене не порозумів, думаючи, що то патруль йде і бере його на гавптваху. Отже, зачинає лепетати щось насамперед по-мадярськи, а відтак по-німецьки, що він нічого злого не зробив, щоби його пустити додому, а він уже ніколи так поночі не буде волочитися.

– Та що мені до того, що ти робиш? – кажу. – Покажи мені, де гавптвахта, дам тобі шістку* на дорогу.

Коли жид зачув про шістку, вже ж зміркував, що я не лихий чоловік, котрий хоче його свободу вкоротити. Він мене повів всякими вулицями аж під якусь браму і сказав, що тут гавптвахта.

Коли я наблизився до того будинку, виступив проти мене сторожний вояк і, наставляючи багнет, гукає:

– Halt! Wer da?

– Quartiermacher!

– Feldruf?

– Не знаю!

– Halt! Wer da?

«Чи той чоловік здурів? – думаю. – Коли ми лиш таку бесідоньку будемо вести все да саро, то й до завтра не порозуміємось». Отже, я, не відповідаючи більше, питаю його:

– Де маю своїх людей помістити – де тут транспортсгавз?¹

Мадяр, очевидячки, аж тепер зрозумів, чого я хочу, і наша конверзація змінилася. Він сказав мені одним словом:

– Nemtudum!

З того я бодай пізнав, що сей чоловік уже мислить і старається мене зрозуміти, а коли се йому не вдалося, він дуже розумно вивів свою гадку, що мене не розуміє!

– А бодай тебе вовк з'їв, козяча лабо!² – каже оден з моїх.

Я гукнув:

– Commandant heraus!³

Вийшов до мене підофіцер, але так само й з ним я не міг розмовитися ані по-німецьки, ані по-словацьки. Ледве при допомозі жидка, що все ще стояв недалечко, я довідався, що тут нема такого траспортсгавзу, де би аж тільки людей могло переночу-

¹ Транспортний будинок, місце для вояків, які їдуть транзитом.

² Лапо (діал.).

³ Командир, на вихід! (нім.).

вати. Коли надійде якийсь десяток людей, то їх зараз містять по квартирах. Нічого робити! Звертаюсь до жидка:

– Веди мене, – кажу, – до першого-ліпшого готелю!

Ми поволіклись за жидом. Невдовзі стояли ми всі в сінях великого готелю.

– Давайте мені і моїм 12-ти воякам квартиру! – кажу.

Портъє посіпався в голову.

– Для вас, – відповідає – квартира буде, але для ваших вояків не можу нічого порадити.

– Коли так, – кажу до своїх людей, – то ходім всі на spacer аж до самого рана.

– Та ні, прошу пана, – каже один дрогобицький чоловік. — Прощу тут лишитися на ніч, а ми підемо до знайомої нам тут господи і переночуємо.

– Се не може бути! – кажу. – Ви готові вночі зробити яку біду в місті, а я за се буду відповідати опісля...

– Але то не може бути! – відповідає той сам капраль. – Даю слово честі і ручу, що все буде в найліпшій порядку. Я знаю Міскольч, бо я вже сюди переходив раз, вертаючи із Босни.

– Коли так, – кажу, – то йдїть з Богом! Доброї вам ночі!

Портїєр випустив моїх людей за браму готелю. Зачинивши за ними двері, повів мене з моїм служачим Івасем Подоляком нагору до теплої і вигідної кімнати.

Угорські готелі навіть в найменших містечках уладжені дуже хороше й дешево в порівнянні з нашою Галичиною. Їх прикметою є харність і добра обслуга. Роздягнувшись в добре огрітій кімнаті, я поклався спати, та, хоч як я був змучений дорогою, спав якнайгірше. Такої ночі не бажаю своєму ворогові. Чи це зміна воздуха, чи може розстроєння нервів внаслідок тих всіх вражїнь, котрих я того дня дізнав, так погано вплинули на мене – не знаю, але були хвиалі, що мені бачилось, немов я трачу розум. Мене брала розпука, що мене відірвали від моїх студій... що йду против волі і мушу туди йти, куда мене кличуть. Були хвилі, що мені приходило на ум узяти револьвер і вкоротити собі життя. Я сам себе жахався і відганяв від себе тую чорну думку. Не будучи певним себе, чи встоюся проти спокуси, я збудив Івана і казав собі дещо розказувати, оповідати. Його проста і спокійна бесїда мене трохи вспокоїла. Думки пішли своїм ладом, і я заснув.

Пробудившись вранці, я згадав минулу ніч і лише перехрестився, чудуючись, звідки мені щось такого могло на ум набристити. Чогось такого зі мною ні перед тим, ні опісля не лучалося. Тепер мені стало ясно, для чого деколи вояки стріляються з боязні перед

малою військовою карою; для чого стріляються з туги за рідним краєм; для чого жовніри Наполеона, що стояли в Єгипті, стрілялися, не могучи діждатись повороту; для чого деякі люди, зайняті в Босні, з туги за домом запивалися аж до божевільства... Мій стан душевний тої тяженької ночі дав мені образок душевного стану, в яким знаходиться самовбійник перед довершенням страшного замислу. Від того часу я би не поважався кинути каменем на самовбійника, зображуючи собі його душевний стан без огляду на причини, які той стан у нього викликали.

Одягнувшись, пішов я оглядати місто, та небагато мені про те писати, бо я там був всего один день, то ж годі було все згадати, а коли б я писав, що там є великі кам'яниці, асфальтовані вулиці і хідники, каварні і реставрації, то кожен би сказав, що кілька міст таких самих уже бачив. Але се мушу зазначити, що мадярщина тут не така ще корінна, як, приміром, в Сегедині. Тут почуш на вулиці ще мови німецьку й словацьку і, мовляв, можна ще витримати.

Надвечір надійшов наш транспорт під начальством капітана. Я вийшов на стрічу і чимало мав я і мої люде роботи, заки усіх розмістили по кватирах.

По обіді другого дня мав я їхати з квартирмахами далше до Сегедина, де була призначена для нас полуднева станція.

Коли я вже сидів у своїм купе, вліз до мене якийсь офіцер-мадяр. Ми представилися собі по артикулу, і він таки зараз заговорив до мене по-мадярськи. Кажу йому, що нічо не розумію. Він дуже дивується і не хоче повірити.

– Ти, товаришу, хіба жартуєш? – каже. – Та ж резервовий офіцер, що скінчив гімназію, мусить уміти по-мадярськи, бо його в школі вчили.

– То ж то й біда, – кажу я – що мене в школі мадярської мови не вчили, бо в нас у Галичині мадярів зовсім нема.

– То я вас, галичанин, дуже жалаю, що не дають вам можности навчитися так милозвучної бесіди.

– Га! Що ж діяти? – кажу. – Якось чоловік мусить і без сего на світі обходитися.

– Ну, як же? – питає, – наша бесіда тобі сподобалась?

– Годі мені на се відповісти, – кажу. – Я чую сю бесіду перший раз, то і не можу оцінити її милозвучності...

– Знаєш що? Раджу тобі: навчися по-мадярськи бодай дещо, а воно тобі дуже придасться. От я би тебе ще тепер дечого навчив, заки доїдемо до Сегедина.

– Спасибіг! – кажу, – я дуже непонятливий, то ж нелегка була б робота.

– Але кажу тобі, будеш колись жалувати. От і тепер: ідеш до Босни, і там є мадяри... якже з ними будеш говорити? Та ж сама товариська ввічливість вимагає того, щоб до них заговорив по-мадярськи.

– А чому ви, мадяри, – питаю я його, – не хочете вчитися других європейських мов? Правду кажучи, з мадярською мовою не далеко зайдеш поза границю країв корона св. Стефана¹.

– Чому ні? Ти милишся... у нас, приміром, говорять не зле по латинськи.

– Ет, що тут говорити про латину! – кажу я. – Се мертвота, котрої крім учених людей ніхто не розуміє. Але чому ви не вчитесь хоч би по-німецьки або одну слов'янську¹ мову? Та ж ви з тими народами заодно стикаєтесь! По-німецьки пересічний маляр говорить зле, а по-слов'янськи, мабуть, зовсім не говорить...

– Ми німців не любимо, а слов'ян ніяких не знаємо. Тут все мусить бути мадярське, інакше воно буде московське.

– Коли ви, – замітив я, – слов'ян не знаєте і так не любите, то чого ж лізете до Босни? Там чей же слов'яни?

– Там ми знаємо лише турків. Се дуже порядні люди, щирі, правдомовні. Затям то собі добре, бо я там був і докладно придивився. А ті твої слов'яни чи серби – се нарід без честі й віри. Він тобі в очі клянеться на все святе о своїй лояльності, в потребі по ногах тебе цілує, але коли йому нагодиться проколоти тебе ножем, зробить се з приємністю і ще тобі по смерті ніс відріже. З тої перестороги повинен ти користати. Не вір сербові, як собаці! На турків можна цілком спуститися, бо се лицарський нарід.

Я не знав, що йому на те відповісти, бо я не мав ніяких даних про ту річ, але на його висказ про слов'ян взагалі, особливо про угорських, я таки не хотів не відповісти.

– Так ти кажеш, що всі ваші слов'яни мусять бути мадярами, бо інакше мусять остати москалями?

– Без сумніву, що так. Всі слов'яни тягнуть до Росії, за виїмкою поляків, для того тебе той заміт не потребує обходити, бо ти з Галичини, отже поляк...

– Ні, вибачай, я не поляк, я русин.

– Яка се народність?

– Така сама, як у вас в північній підкарпатській країні.

---

¹ У першодруці всюди – слав'яни, слав'янський.

– Ага! Се значить греко-уніти. Але се не русси, а добрі мадярські патріоти.

– От бачиш, – кажу я, – ми вертасмося до нашого попереднього предмету. Можна бути угорським патріотом, а проте можна бути добрим слов'янином. «Мадяризм» – як ти називасш – я розумію як державний патріотизм. Слов'янство як патріотизм національний, котрий поза потреби язика, літератури, школи і церкви не мусит виходити, коли всі горожанські свободи мас пошановані. Чим більше вшануєте національні святощі слов'янина, тим більше буде він угорським патріотом і в кожній хвилині постоїть за справу угорської держави.

– Ми розуміємо сю справу інакше, – відповів той. – Ми не розуміємо угорського патріотизму без мадярської мови, школи і т. д. Хто хоче бути мадярським патріотом, мусить бути і мадяром душею-тілом... інакше він при даній нагоді відречеться усього і може получитися з нашими ворогами...

На таке говорення не було що дальше перечитись, а я навіть той наш розговор лиш для того, що він є характеристичний і показує, як мадярська інтелегентна суспільність глядить на своїх немадярських співбивателів.

Доїжджаючи до Сегедина, ми їхали високим насипом-греблею, що охороняє сегединську низиву від повені Тиси. Мені прийшла зараз на гадку повінь, яка навістила се місто в році 1880 і на котрій, мимохідь кажучи, мадяри зробили знаменитий інтерес, бо на місце лихого міста вибудували хороше місто з величавими будинками.

На двірці треба було злазити по сходах надолину – чи не більше, якби з другого поверху – на площу, де стояли фіякри. З того можна мати поняття, оскільки вище стоїть поверхня води в Тисі, аніж саме місто, та що тут могло діятись, як вода в Тисі в підвищеному стані прорвала греблю і вилася на місто.

Вийшовши на площу, не знав я, що зі собою робити, бо ніхто й не слухає мого німецького балакання. Аж побачив я якогось вояка у вузьких червоних штанцях. Я й не знав про те, що се піхотний гонвед. Кличу його до себе і питаю: чи далеко до міста? – А він показує плечима, що не розуміє. Питаю його відтак по-руськи¹.

– Nemtudum!

Вкінці вимовляю слово: Transportshaus!

---

¹ По-українському.

– Igeu, igeu! – каже маляр і йдемо до міста, він передом, а я зі своїми квартирмахами за ним.

Вулицями Сеґедина годі було пропхатися. Всі завалені риштуваннями, цеглою, камінням і піском, а хоч се доперва перші дні лютого, робота аж кипить. Камениці одна в одну висока, на кілька поверхів... усе на європейський лад. Де-не-де стоїть ще яка руїна з давньої будівлі. Ну! Не дивота, що се все порозлазилося від води, як невипалені горшки, бо й усе тут було будоване з невипаленої рівногранчастої цегли, висушеної трохи на сонці. З тої цегли будовано на глині, то й не могла така будова устоятися воді. А порівнюючи теперішні будови з давніми, подумав я собі: дай Боже кожному нашому галицькому містечкові такої повені... але й такої повені складок із цілого світа, а певно ніхто не нарікав би на щербату долю... От і тут справдилася поговорка, що найбільше нещастя може стати найбільшим щастям. Не будь повені – Сеґедин був би дотепер ліп'яркою, а так став містом величавим і багато кращим від нашого Львова, коли Львів можна назвати містом красним... Тут і там стоїть цілий ще одноповерховий дім так сама будований, як і тамто та руїна, але якимсь чудом не повалився. На мурі видно намул. Вода стояла по вікна першого поверху. Цілий Сеґедин був глиняний, а тепер є мурований. Сеся повінь була для маляр тим самим, що огонь для чоловіка, котрому згорить старий дірявий, та високо заасекурований, дах.

Прийшли ми вкінці до транспортсавзу. Був се старезний мурований поверховий будинок з великим подвір'ям, оточеним глиняним муром. Подвір'я було так низенько покладене, що, дивившись з вулиці, виглядало як величезний басейн.

Напротив мене вийшов якийсь підофіцер, і з тим я вже зміг розговоритися по-німецьки. На мос питання: де би помістити себе і квартирмахів він сказав, що я мушу спати в готелі, а мої люде спатимуть в транспортсавзі – і туди він їх повів. Мені цілий той будинок не дуже подобався, то ж я пішов подивитися на тую квартиру. До неї вело з подвір'я кілька східців удолину. Ввійшовши до кімнати, я мусив заткати ніс рукою, бо таку гниль було чути, що аж в голові морочило. По підлозі, по стінах під саму стелю повно намулу. На залізних ліжках сінники мокрі, аж ослизли, напхані гнилою соломою.

– Тут мої люди ніяк спати не можуть! – кажу я, – треба для них іншого поміщення. Може би на поверсі?

– Там касарня, – каже підофіцер. – Хіба за дозволом пана команданта.

– А де ж той пан командант? Я хочу з ним поговорити.

– Він тепер обідас. Але я дам ордонанса, що вас проведе до менажі.

Я велів моїм людям заждати на подвір'ї, а сам пішов різними вулицями до менажі за тим самим гонведом, що мене сюди із двірця привів. Заки я там дійшов і дочекався кінця обіду, минуло більше як півтори години. Діждавшись поручника, команданта транспортсгавзу, пішли ми обидва до траспортсгавзу. Він оповів мені, що я зовсім непотрібно їхав до Сегедина, бо вони повідомлені об тім, що завтра прийде сюди військо, і обід уже замовлений у кантинаря в транспортсгавзі, і все буде на час готове, так що я абсолютно не маю чим турбуватися, бо кантинар дуже солідний чоловік. Коли ми наближалися до транспортсгавзу, я просив його, щоби моїх людей помістив на горі в касарні, бо на долині в транспортсгавзі неможливо.

– А, то ніяк не може бути і я на се не позволю. Всі перехожі сплять у тім домі, то і твої люде можуть тут спати.

– А я кажу, що не можуть і не будуть, бо хто би тут одну ніч в тім гною переспав, то другої днини піде певно до шпиталю. Я одвічаю за здоров'я моїх людей, для того дозволити на се не можу.

– Дуже жалую, – відповів той, – але сего зробити не можу, щоби брати на ніч чужих людей до касарні.

– Як то чужих людей? Або ж то не цісарське військо, як би і твоя? Я піду до команданта стації і спонукаю спровадити санітарну комісію для оречення, що в такім хліві і безріг тримати годі, не то людей.

Мій товариш усміхнувся.

– Чи ти гадаєш, що командант стації о тім не знає, який се льокаль? А що ж порадимо, коли нема другого! Тут, бачиш, усе, як на пустині, всьо доперва будується.

– Коли так, – кажу, – то мої люде пересидять цілу ніч на дворі, а там не підуть.

Він мені на се нічого не сказав, і ми йшли мовчки. Аж на подвір'ї транспортсгавзу він каже:

– Ну, нехай буде й так. Виїмково роблю се для тебе, що позволю твоїм людям спати нагорі в касарні.

Коли я заявив моїм людям, що спати будуть в касарні нагорі, оден мій дрогобицький капраль обертаєсь до своїх товаришів і каже:

– Поховайте ж, хто що має, добре в торністру і кожний візьми її під голову, бо тя обчистять, як в лісі.

На щастя тих слів, сказаних по-руськи, ніхто не розумів. Я кажу до нього:

– Як можете щось такого говорити? Та ж се військо таке саме, як би й ми.

– Я лиш кажу, що обережність в чужині нікому не пошкодила, – відповів капраль.

Мені більше нічого було робити аж до другої днини до полудня.

Оставивши моїх квартирмахів тут, пішов я з моїм Івасем до готелю. Готель «Австрія», до котрого мені вказали, лежав в середині міста. Тут було вже всьо вибудувано і виметено. Вулиці широкі, хідники асфальтовані, камениці гарні, аж любо дивитися. Тут вже ні сліду повені. Склепи тут із хорошими виставами. Мені треба було купити біноклі і вхожу до одного. Купець, либонь жид, говорить добре по-німецьки, приглядається до мене цікаво і випитується, звідкіль я тут взявся, – але скільки разів хто увійде до склепу він мовчить, наче б води в рот набрав. Коли ми остались самі, він каже:

– Тут, бачите, ми мусимо удавати мадярів, а то ми німці (він вважав мене за німця) пропадемо, і ніхто у нас купувати не хоче, коли б зрадилися з нашою Німеччиною.

От таких-то Мадярщина має патріотів! Якби вони колись при даній нагоді заговорили по-німецьки, по-румунськи, по-сербськи, по-словацьки, по-словенськи, по-руськи, то геть приглушать «милозвучний» мадярський говір.

У готелі ми помістилися в хорошій кімнаті на другому поверсі. Треба було води, щоб умитися. Я подзвонив два рази, і надбігла якась готелева мадярочка в національнім уборі, в куценькій спідничині – немов прямо із цирку. Поглянувши на неї, мені мимоволі забреніла у вухах арія якогось чардаша. Тим часом вона нащобетала чогось стільки багато, що я не зрозумів – ні слова. Питаю Івана:

– Може ти знаєш, як по-мадярськи «вода»? А може ще якийсь слово знаєш по-мадярськи? Та чого стоїш і дивишся на того чортика куцого?

– Бігме, не знаю ні слова!

– Га, що діяти!

Пригадую собі, що в якійсь старій граматиці було написано, що, мовляв, люди первісно говорили на міги. То ж я взявся за сей всемирний спосіб конверсації. Показую мадярці на умивальницю, відтак тру лице обома долонями і прикладаю кулак до рота, начебто склянку.

Мадярка усміхнулася, сказала «igeu» і, обернувшись дуже граціозно на зап'ятку свого чижма, вийшла.

– Бодай тебе дідько взяв із твоїми фіґами! – каже Йван вслід за нею. – Тут би, прошу пана, чоловік не міг і висповідатись, якби прийшлося умирати.

– А чи всюди тут така німота?

– Ні, прошу пана! Я вже п'ятий раз в тім краю. Там, де є словаки, або ось трохи дальше до Босни, цілком інакші люде. Можна з ними розмовитися як-так, але тут, то не дай Боже!

Другого дня вийшов я на двірець насупротив мого транспорту, котрий провадив капітан. Явився тут і мій вчорашній знайомий поручник. Заким всі вояки повиходило з возів зі своїм манаттям, не було, розуміється, порядку. Угорський поручник накликував до порядку, а коли бойки його не зрозуміли чи не хотіли послухати, він виймив шаблю і зачав валити людей, куди попало. Але натрафив на свого. Саме тим відділом командував поручник чех. Сей як не скочить до мадяра: «Як смієте бити людей? Ви їх командантом? Прощу, зараз сховайте шаблю!»

Поручник сховав «свій ніж в ножницю» і мов не свій став. В додатку мусив зараз заплатити за фельдфляшу, котру при тім стовк одному жовнірові.

Ми примашерували до транспортсгавзу. Тут вже варився на подвір'ю в кількох кітлах обід, і вояки таки невдовзі стали приступати до поділу. Кождий вояк відіпняв від торністри свою менажку, а кантинар, величезний дід з довжелезною сивою бородою, стоячи на стільці, начерпував варехою з кітла і вливав до менажки. Та показалося, що обід зовсім не такий, як є припис, бо замість зупи і порції волового м'яса, кантинар наварив легенького гуляшу, заправленого паприкою, аж юшка поруділа. Але й сего добра не стало на 600 людей і, коли вже лиш четверта компанія відступила, в кітлах мало що зосталося. Але дотепний дідуган умів собі в тій пригоді порадити. Він, обтираючи піт з чола, казав принести кілька коновок води і повливати до кітлів. Відтак власноручно повсипував там паприки, замішав кописткою і, пождавши, щоб ся амброзія¹ трохи загрілася, дав знак, щоби дальша компанія приступила до поділу.

Прийшла черга на 5-у компанію. В ній служив якийсь дроґо-бицький резервіст, по ремеслу швець, що звався Махновський. Се був перший заводіяка, може, на цілий полк. Не одну з'ів уже

---

¹ Суміш.

порцію шпангів¹, не одну нічку просидів в арешті, не раз прив'язували його до стовпа, але Махновський нічого собі з того не робив і, як лиш трафилася okazія напитись, забавитися з товаришами, а при тім поміряти чуба з другими, – до сего він був майстер. При тім добрий товариш і великий сміхотворець, за що його всі любили. Одним словом: Махновський був тим, що вояки називають «старий пайташ»². Тепер він перший приступив по порцію. Кантинар черпнув йому вареху запаприкованої води, що ще навіть добре не зігрілася.

Я стою збоку і дивлюся, що з того вийде, бо вже попередні компанії не були вдоволені такою їдою, і для того Махновський вирвався перший, «щоби його навчити». Махновський заглянув усередину своєї менажки, понюхав, притулив до губи, подивився на кантинаря – та коли сей забирався черпати другу порцію, Махновський з найхолоднішою кров'ю, наче б се нічого, вцідив цілою силою кантинаря менажкою по голові. Се був оклик до атаку. Зі всіх боків посипалися в миг ока на кантинаря менажки з їдою, кулаки й кусні недопалених полін. Кітли попереверталися і погасили огонь. Мадяр без шапки, облитий паприкованою водою, з створеним беззубим ротом, стояв на стільці і подобав на якогось мученика, котрого невірні каменують, та хіба тим різнився, що, коли мученики зносили всі удари терпеливо, він оборонявся варехою і копав ногами, так що бойцуни не могли до нього приступити. Але на все мусить в пригоді найтися рада. Один невеличкий бойцуньо вліз під стілець, на котрім стояв кантинар і, піднісшися, з усієї сили зробив се, що зробить динамітний набій під неприятельським мостом. Стілець піднісся вгору, а кантинар бебевхнув як довгий³ на землю. Все те тревало дуже коротко, бо офіцери, що стояли на брамі, почувши крик, прибігли робити лад. І в саму пору, бо кантинар, діставшися під ноги воякам, був би не вийшов з цілими ребрами. Зачалася розправа, а тоді вояки, позносивши менажки, показали, яким добром почастивав їх кантинар.

Капітан наш зачав потягати мадярського поручника до одвічальности, а той, здвигнувши плечима, каже:

– А мене що то обходить? Ви мали тут свого офіцера. Нехай би був припильнував!

Я своїм вухам не вірив, почувши таке.

---

¹ Дослівно: застіжок (з нім.).

² «старий товариш» (діал., бойк.).

³ Як стій.

– Не ручили ж ви мені вчора, що все в порядку, що кантинар солідний чоловік, на котрого можна спуститися? Тепер бачу, що у вас обох однака солідність!

Я гадав, що він не попустить мені тої обиди і жадати буде від мене сатисфакції. Але куди! Діставши научку від мого товариша чеха, він і тепер сховався за других і лише буркнув під носом, що се неправда. Я хотів і на те йому відповісти, але в тій хвилі явився на подвір'ю транспортгавзу сеґединский командант, якийсь драгонський полковник, з роду угорський граф. Ми виступили перед нього з жалобою, показуючи на ту страву, яку приладили для наших вояків, а при тім капітан запримітив, що ніякий закон о такім гуляшчу нічого не знає. На те усміхнувся полковник іронічно і каже:

– Будьте раді, ще й таке маєте, бо в Босні і того не буде...

– Жовнірові належить м'ясо й розсіл і за те підприємцеві нинішнього обіду заплатять. Звідки ж він приходить циганити моїх людей паприкованою водою?

– А мої жовніри їдять гуляш і смакує їм.

– Наші жовніри не мадяри і до гуляшчу не навчені, – каже один палкіший поміж нас.

– Мовчіть! – гримнув полковник. – Не до вас і не з вами говорю.

– Ми будемо жалуватись, – каже капітан.

– Овва! Я так дуже вашої жалоби боюся! Скажуть оправдались, то й оправдаюся, а тепер, мої панове, abtretten!¹ Поручаюся!

І, відкланявшись нам елегантно на всі сторони, пішов собі по-свистуючи.

Капітан таки зараз казав заповісти людям, що за той обід виплатять їм релютум, тобто гроші. Ми таки другої днини післали жалобу до міністра війни, але який був сеґо кінець, не знаю.

Ми лагодилися до маршу. Однак сталося таке, що наші куфри zostалися на двірці новім, а ми мали від'їздити з двірця старого.

Отже, коли мої товариші пішли на обід, я пішов на двірець, бо фіякра не можна було дістати. Заким добіг я до двірця, засапався таки добре. Забравши куферки, оглядаюся знов за фіякром. Перед двірцем стоїть один парокінний, але фірманна нема. Питаюся за ним, а хтось мені каже, що він в сусіднім шинку. В шинку застаю троє людей: жида-шинкаря за шинквасом, візника в народнім одязі і якогось цигана.

Циган сидить на столі і грає на скрипці чардаша, а візник, взявшись під боки, гуляє так завзято, аж почервонів. Я кличу:

---

¹ Віддаляюся, покидаю вас (нім.).

«фіякер!», а він і не дивиться в ту сторону. Тоді кажу до жида, що мені треба зараз їхати на другий двірець. Жид забалакав до візника по-мадярськи і подав мені таку відповідь, що той править 10 зр. Мадяр гуляє дальше зі всіми чардашевими вихилясами. Я рішився всісти на фіякра, поганяти кіньми самому, поки не подибаю якого поліцаю, котрий би мусів мене виручити, а тоді був би заплатив таксу за курс їзди. Але на моє щастя над'їхав якийсь жидівський фіякер і забрав мене до міста дуже охотно. І будь же тут антисемітом!

Не буду описувати дальшої подорожі, бо нічого замінного мені не приключилося. Так ми їхали вже з цілим транспортом тепер аж до Зомбора. Тут сказав мені капітан, щоби я не клався вже спати – тоді була вже 12 година ночі, – бо невдовзі, коло Гомбоша, будемо мати цікавий перевіз через Дунай. Зі мною в купе сиділо ще двох моїх краянів, а навіть шкільних колег. Один з них, Іван Фрей, був дуже веселий та говіркий і зовсім не робив собі нічого з того, що прийшлося йому перервати університетські студії.

– Щось тобі, Яську, дуже весело на душі, – кажу.

– А чого ж маю сумувати? – каже. – Я вірю в свою звізду і в своє щастя, котре мене ніколи ще не опустило... нічо мені не станеться!

Однак його щастя і звізда сим разом дуже йому спроневірись, бо при першій стрічі з босанськими ватагами він поляг від босанської кулі, полишивши стареньку матір, котра покладала на нього цілу свою надію.

Коли ми зблизилися до Гомбоша, наша льокомотива засвистіла довго-довго. Відтак наш поїзд став їхати чим раз поволіше. Ми виглянули вікном. Ніч була хороша і місячна. При блеску місяця ми бачили, як колеса нашого воза стали ввазати в воду до половини сприх. Невже ж так переїдемо Дунай? Та ні! За хвилину наш віз в'їхав на якийсь довгий дерев'яний міст із залізними поручами, а коли цілий поїзд заїхав на сей поміст, наша льокомотива засвистала знов і поїзд задержався. Кондуктор отворив наше купе, і ми повилазили на той поміст. Був се корабель, по хребті котрого переходили шини. Тепер почувся другий свист, якийсь інший, і поміст став плисти півперек води. Ми стояли коло якоїсь будки, під котрою оберталося корабельне колесо і плескало водою. Корабель плив поволі але в однаковім рівномірнім темпі. На нас напливали кусні льоду, одні наперед других, і розбивалися об корабель. Глянувши оком на широчезний Дунай при світлі місяця і сій поважній тишині, не можна було зміркуватися, де ми знаходимося, бо се була для нас усіх невидана новість. Аж тут

озвався той віддалений свист, що напоследку ми його чули, відтак корабель задержався, а ми повсідали до купе. Тоді засвистала наша машина і ми рушили з місця. І знов ми їхали якийсь часок по помості, відтак у воді, а вкінці в'їхали на берег. Позаяк усе те діялося вночі, то я не міг придивитись усім тим приладам, щоби їх тут як-так описати. У мене лишилось одно вражіння тої незвичайної подорожі і тая певність, що ми вже за Дунаєм. Я задеклямував собі по-тихеньки Корнила Устияновича: «Дунаю, Дунаю, широкий, могучий...» і ліг спати.

Виглянувши вранці крізь вікно, я побачив тепер зовсім інший край, ніж вчора. На стаціях наші вояки розмовлялися з людьми, що на двірцях стояли, по-словянськи – се була вже Славонія. Аж на душі повеселішало. Я тут почував себе ближче своїх, бо я розумів, що ті люди говорили... Наближаючись до мети, чоловік дізнає різного чувства, залежно від того, чи при тій меті жде нас радість, чи смуток.

Пополудні того дня мені показали десь дуже далеко високі Балканські гори – се була Босна, а ми наближались до послідньої стації славонської, до Славонського Броду. Сонце заходило червоно так, що годі було напроти нього поглянути. Серце забилося живіше, але й холодно зробилося в грудях. Ось кінець буде мосі подорожі, але початок тяжких невигод і злиднів.

Зі двірця до міста було досить далеко, але дорога була мурована. По правій руці стояли старі бараки і тут частина нашого війська мала поміститися, а що се була субота, то другої днини мав бути дая нас відпочинок.

Барака – довжелезний будинок дерев'яний, як велика стодола. Ведуть до неї великі двері по обох кінцях на простріл, а в стінах повставлювані вікна або й малі віконця після того, чи барака призначена дая коней, чи дая людей. В бараці звичайно нема печі, а в потребі люди мусять спати в бараках, призначених дая коней. В такім випадку кожний жовнір дістає два коци і в'язанку соломи, коли вона там ще не настелена.

Друга часть нашого війська мала ставати на квартирах, і ми з тими пішли до міста. Ті офіцери, котрих відділи станули в бараках, мусли заквартируватися до окремої офіцерської бараки, котра не дуже то різнилася від тамтих барак, хіба тим, що в ній стояли звичайні жовнірські ліжка.

Навпроти нас вийшли два міські поліцаї, котрі відтак ішли з нами до міста, щоби нас розквартирувати. Я йшов побіч одного з них і став з ним балакати. Мушу признати, що був се чоловік досить інтелігентний і говорив по-німецьки добре. Коли ми, ми-

нувши великий міський парк, прийшли на головну вулицю, той другий поліцай попровадив військо на квартири, а сей, що zostався зі мною, роздавав нам адреси наших квартир. Він дав мені якусь картину в руки, але відтак, споглянувши на мене, дав мені іншу, а тамту взяв назад і дав мосму товаришеві. Я відай з'єднав собі його симпатію тим, що йдучи з ним говорив як з чоловіком. Ніхто другий до нього не відзивався. На моїй картотці стояло написано: «Haus Tassoſač № го...»¹. Поліцай показав мені одну довгу і широку вулицю і я пішов туди з моїм Йваном, що таскав за мною мої речі.

Розглядаючись по високих хороших домиках з огородами і поверхових кам'яницях, я покмітив на одній одноповерховій кам'яниці золотий напис: «Тассовач» і номер схожий з моїм.

Либонь тут! Вступаю до чистих хороших сіней з мозаїчним помостом, освіченим різнобарвно через маленькі різнобарвні скла у вікні над дверима. З лівого боку напис на дверях «Comptoir»², але двері зачинені. Йду далше і зустрічаю в сінях дуже гарну молоденьку панночку в чорній сукні. Я вклонився сій гарній брюнеточці, питаючись, чи добре я трафив до дому п. Тассовача.

– Дуже прошу! – каже, – се дім мого батька. Ви, пане, певно на квартиру?

– Так.

– Прошу сюда!

І вона, як вивірочка, побігла по сходах, вистелених килимами, а я ступав важко за нею в своїх тяжких чоботах.

На першій поверсі отворила панночка двері і запрошувала мене увійти – ну, але я таки попросив її наперед. Ми станули в хорошій і гарно устроєній ідальні. Посередині стояв круглий дубовий стіл, а побіч него зо 20 дубових готицьких різьблених крісел. При одній стіні стояв креденс з того самого дерева з різьбами та такий великий, що помістив би в ньому цілий магазин. Вже не тямлю, яка тут була ще обстава, а моя провідниця, отворивши одні двері, сказала: «Ось ваша квартира» і, уклонившись мені з хорошенською усмішкою, відійшла в другу сторону.

Мене помістили в сальоні панства Тассовачів, приставивши для мене таке хороше ліжко з матрацами і пружинами, що далей я з роду ще на таких не спав. Впрочім лишили все на своїм місці. Були тут і канапи, і фотелі, і різьблені столи, столики, етажерочки з різними фіглями з бронзи і порцеляни, з диванами і вели-

¹ «Будинок Тассовича №...».

² Контора (*франц.*).

кими дзеркалами по стінах в горіхових різьблених рамах. На столі лежали добре оправлений в сап'янову шкуру альбом і хороший золочений кошачок з візитовими білетами. На стіні лиш один олійний образ в золотих пишних рамах – св. Трійця з невеличкою лампадкою на золоченім ланцюжку.

Мій Іван не знає, як ступати по гладеньким паркетовім помості, розглядається по стінах, по обставі, та лише чудується:

– Йой! Прошу пана, яке тут велике панство?

– Уважай же, Івасю, аби часом чого не попачкати, бо відтак скажуть, що ми дикі люде.

– Але во! – відповідає Іван, – я тут навіть чобіт не буду чистити...

Відтак, умившись і передягшись, мовляв з діравого в старе, пішов я до міста побачити, де ділись і мої товариші.

Моїх товаришів застав я в реставрації в одинокім готелі, який тут в Броді був. Вони сиділи при вечері враз з нашим капітаном. Не було тут чого довго сидіти, то ж я зараз по вечері вибрався оглянути місто.

Місто збудоване зовсім на інший лад як наші міста. Вулиці дуже широкі, рівні, вимощені каменем і, хоч небогато тут домів, та всі вони чисті, гарні, понайбільше із огородами.

Самий Брод замітний своєю старою кріпостою, збудованою ще за тих часів, як турки непокоїли Австрію. Кріпость ся не має тепер ніякого значення, раз тому, що ситуація політична так змінилась, що нічого Туреччини боятися, а по-друге тому, що кріпость та, будована після давніх вимог, зовсім не відповідає вимогам теперішньої тактики, Бродська кріпость – се значніший шмат землі, оточений великим ровом, до котрого можна впустити воду зі Сави, і широким земляним валом, з обох боків підмурованим товстим каменем. Із тих широких валів і ровів мала тепер бродська публіка велику вигоду, бо по валах проходжуються щонеділі і свята цілі громади людей, а по широких ровях така хороша ховзанка, що аж любо.

За тими валами містяться кріпосні будинки. Усе те лежить наче б у ямі, та хоч будинки ті знатні та високі, то з-за валів не видно нічого, хіба верхи димарів. Будинків тих годі мені подрібно описати, бо відома річ, що кожна кріпость зі своїми закутинами, тайними проходами і таке інше така скомплікована, що без пляну в руках не ходити тобі тими дірами, а то заблудиш як у лісі. Не треба й казати, що будинки ті будовані так сильно, що й тисячку літ простояти можуть.

На великім подвір'ї лежали тут великі кріпостні гармати, як зрубані пні дерев, а побіч них цілі купи залізних округлих куль, яких тепер не вживається. Що ті всі оруддя коштували колись великі суми, о тім не можна й сумніватися. Все те лежить тепер без ніякого ужитку, придатне хіба на матеріал. Вже то з того всього, що служить державі до осягнення її цілей, оруддя воєнне є, либонь, найдорожче. Воно дороге тому¹, що капітал вложений в нього не приносить жадного хісна, а відтак і тому, що той орган йде у відставку, заки ще попусується. Не мине й десять літ, а вже тес оруддя, що колись було дуже добре і коштувало великі суми, не варта нічого, як лиш воєнна техніка поступить один крок наперед або як лише сусідня держава заведе у себе оружжя, що несе трохи дальше. Тоді на лоб, на шию заводиться оружжя нове, а дотеперішне дізнає найпоганішої долі, як повозовий кінь, котрому на старі літа приходиться жидівське сміття возити. Дотеперішне оружжя закупаються жиди-мінйали і або вивозять як продукт цивілізації для дикунів Африки, або таки продають до фабрик заліза як матеріал. Недовго я ще живу на світі, а вже затямив третій рід скорострільного оружжя. Тамто все пішло до фабрик. Красш тепер фабричним ножом хліб і не певний, чи то саме залізо не було колись багнетом і не проколело коли кому живота. Так діється з ручним оружжям, котре бодай на що іншого здається, але гармати лежать собі по магазинах і задля своєї тяжкості либонь не можуть з місця рушитися. Їх долю можна би прирівняти вже не до долі коня, лише до долі султанських жінок, котрих, по смерті їх супруга й пана, зачиняють чи зачиняли перше до тениць аж до смерті.

Але пощо о тім говорити, коли всі не лише знають се добре, але й відчувають на своїх кишнях кожную зміну оружжя в державі. Відношення кишень до тої зміни таке саме, як відношення ревматичної ноги до зміни воздуха. Таким говоренням лиху не зарадиш, і воно так довго не зміниться, доки люди настільки не помудрішають, що знайдуть інші способи полагоджування своїх міжнародних суперечок, ніж порох і кулі. А може й таке бути, що той крок цивілізації людської випередить техніка воєнна так далеко, що всяке воювання покажется абсурдом, а противник противникові скаже сміло в очі: що мені зробиш?

До кріпості заходилося двома великими брамами, котрих тепер не треба було зачиняти. В тій кріпості стоїть залогою малий відділ кріпосної артилерії, котрий нічого не робить, хіба удержує

---

¹ У першому друці ужито полонізм – *для того*.

який-такий лад в кріпості та витрублює «таґваху» і «штрейх»¹, щоб люди в місті знали, котра година.

Я вернув на свою квартиру невдовзі і поклався спати, бо дорога мене таки трохи умучила.

Другої днини була неділя і я о 7 годині рано пішов на квартиру моїх вояків, щоб приглянутись, як їм живеться і чи їм чого не треба. На свою квартиру вернув я аж після обіду, і тут мій Івась, усміхнений і задоволений, залепортував мені, що о сьомій з половиною годині² рано прислали для мене каву, але мене вже не було дома. Я хотів конечно пізнати мого господаря, і в тій цілі зайшов я в контору на долині.

П.Тассовач, чоловік літ понад п'ятдесят, був дуже заможний. Він був властителем парового млина в Броді. З роду і з пересвідчення був сербом, а ціла його поверховність була вельми симпатична, та така, що хто би на нього не глянув, зараз відчитав йому з лиця, що се слов'янин чистої крові. Він прийняв мене дуже сердечне, довідавшись, що і я слов'янин, та лише жалкував, що без перекладника ми не могли ніяк розговоритися. За перекладника став нам його бухгалтер і повтаряв нам те, що я говорив по-німецьки, а він – по-сербськи. Господар запросив мене при відході на підвечірок. Я дуже радо прийняв се запрошення, бо трафлялось мені нагода пізнати ближче цілу родину і поговорити трохи з тою хорошою чорнявкою, котру я зустрів на першій вступі до сего слов'янського дому.

З ударом четвертої години сполудня на годиннику в кріпості я, вистроївшись мовляв «діравим на верха», бо всю свого параду і ліпше убрання лишив дома, вступив до ідальної кімнати. Тут була вже зібрана ціла сім'я, тобто³ старий п.Тассовач, його жена й доня, а крім того якась ще молода пані. Господиня дому була одягнена по-сербськи.

Чорнявочка привітала мене як знайомого і представила цілому товариству. Ми засіли до кави, приладженої при округлім столі, – зовсім як у нас. З одного боку біля мене сидів господар, з другого – його хороша доня, подальше сиділа господиня дому і тая молода жінщина.

Почалась розмова. Моя сусідка і тая друга пані говорили дуже плавно по-німецьки, і вони-то служили нам за перекладників між мною а старими Тассовачами. Розумісться, мене стали випитува-

---

¹ Часові сигнали.

² В першодруці – 7 ½ год.

³ У першодруці – т. є. [то є].

ти про мої обставини, а що я подорожі не відбував інкогніто на спосіб суверенів, тож я всьо розповів дочиста: що я студент з четвертого року права; що мене вирвали з-посеред мого заняття, мов здоровий зуб з рота; що маю іти аж до Фочі, та не знаю на як довго.

Моя сусідка приглядалась мені хитро збоку, а коли я розказав про свої домашні справи, каже:

– Ей! Не все ви нам, пане поручнику, сказали про себе!

– Нічого мені, пані, перед вами тайти, я таки нічого не затаїв.

– А мені щось так бачиться, – каже моя хитра товаришка, – що ви ще когось там полишили, за ким вам найбільше жаль, мабуть більше, ніж за студіями... Чому ж не скажете, що полишили суджену, котра певно за вами тепер плаче?

Я виглядав, як пійманий на горячій учинку, і, запаленівши по саме волосся (я тоді ще не був лисий), запитав несміло:

– По чім ви се пізнаєте?

Вона говорила так сердечно і наївно, що мені і в голову не прийшло сердитись на її цікавість.

– По чім пізнаю? От хоч би по тім перстенику, що носите на пальці. На тім пальці носяться хіба заручинові перстені. Відтак ви би не були такі сумні, як би не те. Чоловік молодий, коли не влюблений і не спішно йому до його цілі, тишив би ся, що трафилась нагода побачити не своїм коштом шмат світа, та не сумував би за студіями і університетом.

– Ви, пані, справді дуже догадливі.

– А видите? А видите, як я вгадала! – і стала плескати в руки, а її товаришка також сердечно сміялася.

Прислухуючись бесіді моїх господарів, я зміркував, що їх бесіда не така зовсім мені незрозуміла, і я дослухався багацько слів, знайомих мені з язика старослов'янського. «Ану! – думаю собі – і я дещо попробую відізватись, чи мене зрозуміють». Говорячи щось до пані Тассовачевої, сказав я, щоб ліпше зрозуміла, слово «госпожа». На се вона видивилась на мене і ніби розсерджена каже:

– Молим вас, ни́ж сам господжъя!

Мої товаришки голосно засміялися.

Я знов почервонів, не знаючи, що з собою зробити. А треба знати, що я виїхав зі Львова в розгарі партійної боротьби, коли то зав'язалося «Общество русских дам»*, коли настали дами «тверді», або «госпожі», і жінки «м'які», або «пані». Мені здалося, що й тут є госпожі й пані, а я, не вміючи зміркувати, заговорив невластиво, от так, як би хтось несвідомий зробив в «Руській Бесіді» у Львові. «Господи! – думаю – і тут нема кінця тому! І тут пар-

тії!» Але сам здогад мене не задоволив, тож я, звернувшись до моєї товаришки, питаю:

– Ради Бога, скажіть, чого смістесь і що я такого сказав?

– «Господжѣ» значить по-сербськи панночка, – каже моя товаришка, – а моя мама має 50 літ.

Ось тобі й на! З твоїми слов'янськими відомостями... Я зараз пояснив, що я розумів під словом «госпожа» паню. Коли се пояснено, господиня дому також почала сміятися з того непорозуміння. Та я вже більше не брався говорити по-слов'янськи.

– Ви тут довго ще задержитесь? – спитала мене панночка.

– Завтра вранці відходимо даліше.

– Знаєте що? Сьогодні тут в касині вечерок із танцями. Ходіть з нами! Дуже добре будете бавитись.

– Як же можна? Я тут незнайомий і непрошений.

– Нічого не вадить. Мій суджений (і запаленіла мов рожа) представить вас усім, і радо вас приймуть.

– Дякую, але ж навіть не маю зі собою відповідного одягу, а так годі.

– Нічого не вадить! За се я вам ручу.

Я не міг відмовити запрошенню, проголошеному гарними губоньками чарівної дівчини (до брюнеток я мав непоборимий наклін ще зі студентських часів), і вже хотів обіцяти, аж в тій хвилі приносить мені ордонанс приказ від капітана, щоби на слідууючу ніч перейти на нічліг до кріпості, бо завтра о 3-ій годині рано відходимо. Я скривився, мовби хріну вкусив, і показав папір моїй судці. Се служило за відповідь.

Попрацавшись сердечне з моїми чесними господарями, котрі мені пожелали щасливої дороги, я казав Іванові спакувати мою мізерію і перенести до кріпості, куди й я невдовзі пішов.

Відома єсть поговорка про того цигана, з котрого хотів собі якийсь пан зажартувати і, упоївши його до безпам'яті, переніс його до своїх покоїв і тут вмовив в него, що він пан, а відтак упоїв його знов і викинув на вулицю. Найцікавіша в тім жарті хвиля, коли циган, отверезівши в рові, не може зміркувати: що з ним діється, і, не довіряючи своїм очам, кличе на льокая, щоби подав йому кави. Майже такого самого чувства дізнав я, опинившись з хорошого сальону моєї квартири в кріпосній склепленій кімнаті на військовім залізнім ліжку під простим військовим коцом на «стружаку» і «капустраку»¹.

---

¹ Сіннику із стружки і капустняку.

Кімната, в котрій мене помістили з двома другими офіцерами, була низька, з луковою камінною стелею. Вікно одно-однісіньке виходило на кріпосне подвір'я. Крім кількох ліжок кавалстових¹, простого дерев'яного стола і двох таких самих дерев'яних лавок не було тут ніякої обстави, і ціла та кімната подобала більше на в'язницю, ніж на яке-небудь мешкання, хоч би касарняне. Підлога була вимощена камінними плитами. Цілу кімнату слабенько освічувала стояча на столі мала нафтяна лампа.

Написавши при тій лампі кілька листів в Галичину, не було мені що робити і я вийшов на подвір'я. Була вже одинадцята година ночі і всі світла були погашені в кріпості, крім одної кантини, де ще світилося. Зайшов я туди, бо сего дня припадала на мене інспекція в нашій транспорті. В кантині застав я цілу купу вояків з мого полку, що, обступивши якогось фельдфебеля, слухали його оповідання.

Фельдфебель був таки з мого полку і вертав з транспортом до Самбора з Горазди, де стояв наш полковий штаб. Цілком природно, що я спитався його, що чувати в Босні, а він мені набалакав такого, що волосся дубом ставало.

– Там, – каже, – страшенна біда! В одній баталії боснаки так вибили наших, що, н[априклад], з семої компанії (до тої компанії я був приділений) зосталось не більше 30 людей з капітаном. Військо ціле аж омліває з натуги, бо день і ніч мусить сторожити і відбивати боснаків.

Я скажу, що, як я відтак переконався наочно, мій краян-жид набрехав цілу копицю нісенітниць, але що я не мав тоді поняття о Босні і тамошних відносинах, то не мав причини йому не вірити. Здається, що сей чоловік не грішив хоробрістю, а хочачи себе хоробрим представити, розказував байку о сто вовках...

Позаяк була вже пізна пора, то я понаганяв людей з кантини спати.

Збудила мене труба о годині другій з половиною² рано. Заки я одягнувся, мій Іван варив чай, а при тім так несторожно маніпулював ножем, що тяжко скалічив собі руку. Треба було не лише забавитись³ в хірурга і рану йому зав'язати, але і все за нього і за себе зробити, бо йому се було неможливо.

Серед глибокої тишини і темної ночі вийшли ми брамою кріпості і помашерували до моста на Саві. Міст сей великий, висо-

---

¹ Ліжка на дерев'яних кізлах.

² У першодруці – 2 ½ год.

³ Відіграти роль.

кий і широкий, цілий зі заліза. По ньому їздять вози, ходять люде і їдуть залізничні поїзди. Ріка Сава широка і з високими берегами, тож і міст сей довгий, аж наскучилось іти по ньому.

За сим мостом кінчилася Австрія, і передо мною простягався край зовсім мені незнайомий. Се границя європейської цивілізації і азійського варварства. Вступаю на нещасну сербську землю, политу кров'ю її синів та стоптану ногами бісурманів, ворогів усякої цивілізації і просвіти. Австрії припала місія нести сюди світло цивілізації, а радше сказати: воскрешати завмерлу тут цивілізацію до нового життя, пристроюючи її в одіж нового крою. Що цивілізація тут вже була, о тім свідчать численні пам'ятники; її заморили турки, котрих Бог вигадав хіба на кару людську. А я маю оружжям в руці помагати того відновлення, що тут давно завмерло. Чудна комбінація! Та що ж робити, коли воно вже так в природі водиться, що без болю нічого повстати не може. Чоловік приходить на світ серед болю, і цивілізацію вводиться на запущеному терені серед брязкоту оружжя під рукою строгої безоглядної військової адміністрації. Видно се на першій вступі на тую землю. На самій границі – високий стовп зі зловіщою написсю «Standrecht»¹. Одно слово, а яке воно страшне! Страшне, наче напис над брамою Дантового пекла.

Мовчки входимо до міста Босанський Брод. Бачиш тут речі яких дотепер не видів. От хоч би сі високі, а тонкі вежі коло турецьких джамій. Ти гадав би, що се культура, що се фабричні комини, а се найвиразніше знамя мусульманської віри. Звідси п'ять разів денно накликують муфті дрімучих по гаремах турків до молитви.

І структура домів тут зовсім не така, як у нас в цивілізованім світі.

У нас стараються люди не будувати поверхів без потреби і де лиш про землю не трудно, в порівнянні до числа населення, ставлять доми партерові*. А й вікна звертає цивілізований народ до світла, до людей, на вулицю, бо сим способом підноситься попит за мешкання і його вартість. Тут же навідворіт: мешкання тим вартніше, чим більше затишне. Тут кожний дім поверховий, хоч би найдрантивіша ліп'янка. На долині стайня, комора і служба; на горі мешкання господаря – гарем. Усі вікна звернені кудись на закуток, на огород, а хоч би й на сміття, аби лиш не на вулицю, куди ходять люде. Коли ж тут єсть яке вікно на улицю, то воно

---

¹ «Закони воєнного часу».

густо закриті дерев'яною решіткою, щоби ніхто з вулиці не заглянув, що робиться всередині.

Кожда хата – се самостійна кріпость, оточена високим муром. Подвір'я, куди вільно жінкам ходити, бодай за трьома замкненими дверми.

Хіба ж тут так небезпечно було жити, що треба було замість звичайних домів ставити кріпості? Куди! Турки були тут завжди дуже безпечні, а саме турецькі дома будовані так безпечно.

Причиною сего – жінка!

Мабуть ніяка віра не займається жінкою стільки, що мусульманська, а коран розписується о жінках широко. Жінка згідно з кораном, єсть дуже нужденним сотворінням, вона просто річ. Після того здавалося би, що на жінку не повинен турок навіть звертати своєї мудрої уваги. А прецінь усе, що турок робить, то лиш для жінки. Він неприступний для цивілізації задля жінки, він все робить, щоби жінку мати (котра його багато коштує), щоби її стерегти, він лиш задля жінки будує хату, мов фортецю. Ба! Він бажає собі по смерті семого неба також задля жінки... А тая всемогуча турецька жінка не варта почитенної бороди свого пана і мужа.

Турецька жінка виключена від співучасті в релігійнім, суспільнім і домашнім житті. О вірі мають дуже затемнене поняття і знають лиш о тім, що вони сотворені на увеселення свого мужа і пана, котрий не довіряє їм, задля чого вони можуть зраджувати його, але так, щоби ніхто об тім не знав. Чоловік безнастанно наглядає її, думаючи, що вона лиш тому єсть вірною, бо знаходиться під його оком і ключем. Такого самого погляду придержуються і жінки, тож коли надійде мусульманське свято байраму, а чоловіки цілими днями сидять по мошеях на молитві, жіночки дають собі волю за всі часи.

Турецькій жінці віднята найважніша і найодвітніша для жіночого роду роля – виховання дітей. Відома річ, що у цивілізованих народів виховання дітей матер'ю має велике значіння і вплив на характер і розвиток дитини, а навіть люде, які стоять на найвищим суспільнім ступені, згадують про те, що «виссаи з материним молоком». Із-за того то учить історія численними досвідами, що твердим характером і хорошими горожанськими прикметами визначався такий нарід в котрім жило чесне жіноцтво, славні матері, і той сам нарід нидів і порохнявів, як лише жіноцтво сходило на манівці. Для того-то за часів Месаліни* римський нарід знаходився над берегом пропасти.

У турків хлопець застається під оком матері лиш так довго, доки не зачне добре бігати і доки жінка мусить знаходитись коло него для заспокоєння його дитячих потреб. Відтак переходить він до відділу мужчин і не бачить лица своєї матері. Дівчина, правда, лишається з матір'ю до хвилі, коли її хто не купить за жінку, але чого ж може мати більше навчити її, як сама знає, тобто: як угодити чоловікові. Над те турецька жінка позбавлена освіти, і турок вважає всяку освіту жіноцтва за непотрібну і заборонену.

Не єсть же турецький народ на вимертю тепер, коли й силу фізичну втратив? А доки посідав ще силу фізичну, не був же він елементом страшним, нищачим поступ і цивілізацію?

Турки, поваливши візантійське царство і потоптавши те, на що розум людський віками працював, залили своїми півмісяцями країни наших полудневих братів сербів. Чи була у сербів цивілізація, відповідаюча тодішньому поступові? П'ятсот літ минуло від тої нещасної хвилі, коли цвіт сербського лицарства поклав голови на Косовім полі*, п'ятсот літ нищили турки все, що нагадувало колишню славу сербів, а однак ще zostались величаві сліди, котрих не здужала стерти нищача рука азіятів. Я здибав у Фочі хорошу турецьку джамію, вибудовану у візантійським стилю з чорного тесаного мармуру від фундаменту до вершка – се була колись сербська церква. Сей один пам'ятник говорить багато.

Та я говорю тут о босанських турках, а се ж не властиві турки, тільки потурчені слов'яне. В них пливе слов'янська, а не азійська кров, а все-таки, коли вони не покинуть пережитої турецької віри, чекає їх загибля.

Я розписався трохи більше о турецьких мешканцях Босни, бо вони властиво надавали за тих часів тон цілій країні.

Як кажу, усе тут, що я, переступивши Саву, покмітив, було для мене незвичайно чуже, якого я дотепер не бачив.

Ми прийшли на залізничний двірець, коли вже стало світати. Заїзниця тут вузькоколейна. Як дивишся на тую невеличкість, то здається тобі, ще се хіба для дітей бавитися. Така сама машина, такі й вози. Машина виглядає радше на великий сімейний самовар, а вози много менші, ніж вози нашого трамваю. Цілий віз може помістити 10 чоловік. Почисливши наших людей, ми стали всідати, як вже розвиднилось. Та я не мав поняття, що такими возочками можна так їхати, як ми їхали. Лише льокомотива рушила з місця, цілий поїзд так розбігся, що безпечно міг йти в перегони з нашою залізницею Кароля-Людвіка*. Наша дорога крутилась, почавши від Дервенту, поміж високими балканськими горами понад невеличкі гірські річки. Було місцями –

дорога наша закручується в колесі, і, здається, що леда хвиля – задні вози вийдуть з шин, але куди! Все летить, як шалене, і гадки не має!

Коло полудня доїхали ми до Добоя. Від того міста аж до Маг'яля відігралася кривава драма в році 1878 під час окупації Босни. Генерал Сапарі, не догадуючись лиха, загнався туди зі своїми гусарами, а зачасні в горах повстанці під начальством славнозвісного Гаджі Лої вирубали їх в пень. Мені показували з вікна мого воза пам'ятники, котрі тим нещасним відтак поставлено.

На кожній стації, котру ми минали, я виходив з воза, бо все побачив я якусь новість. Бодай би боснак, який продавав фіґи, сластьони і каву, показувався мені чимсь незвичайним, на що варта було поглянути і прислухатись їх розговорів з нашими вояками. Тяглю добре, як на одній стації перечився наш капраль, вмовляючи в якогось старого боснака, що він турок, а сей присягався на все, що він католик. Вкінці боснак, не мігши найти іншого аргументу, здіймив мимо морозу сорочку і показав на хрест, витатуйований на вищій рамені правої руки. Сей хрест намальований був синьо-фіолетовою краскою і обведений довкола овальною пасмугою. Коли всі се знамя оглянули, боснак зі тріумфом задягнув сорочку і вбрався в свій сірак.

На одній станції я зажадав від турка чорної кави.

– Очу! (пишеться: хочу) очу господіне!

Я сего не порозумів і мені причулося, що він каже по-російськи «очень», і я не міг зміркувати, звідки він се знає.

Чарка кави виглядала мені замала, то я, боячись, щоби поїзд не поїхав, кавав собі дати зараз другу.

Боснак каже:

– Попиј ово уперед, да ті подам још.

«Що за мара!» – думаю, – «як він важиться «тикати» мені?». Я й забув на тую прикмету гірського народу.

Над вечером ми причвалали до Зеніци. То була послідня стація сеї залізниці, і звідси треба було йти дальше пішки. Коли ми повилазили з возів, вже смеркалося і я ніразу не міг придивитися, як виглядає сесе місточко.

Нас примістили в бараках. Кімната, призначена для мене і моїх товаришів, була дуже простора, можна би вигідно давати в ній театральні представлення. На самій середині стояла велика залізна піч з рурою, ведучою прямісінько до стелі. Стіни небілені, дерев'яні, почорнілі від диму й саджі, саме так, як курні хати в самбірських горах. Стояло тут десяток простих військових ліжок, довгий простий дерев'яний стіл і кілька лавок. Розтаборившись

тут, мої товариші всі до одного пішли до касина. Я лишився дома, бо хотів записати тогоднішні враження до свого дневничка і написати кілька листів в Галичину. Ся робота забрала мені кілька годин часу, і коли я покінчив її, була вже 11 година вночі.

Мені не хотілося спати, і я вийшов на двір. Мимо тьми я доглянув недалеко другу бараку, в котрій через мале віконце блимало ще світло. З тої бараки почув я брязкіт якогось музичного незнаного мені інструменту, дзенькіт бляшанки і мірове тупання чобіт. Що се за біда? Зблизився я до тої бараки, а що віконце було досить високо, то я, вхопившись руками за раму, піднісся так, що міг побачити докладно, що всередині робиться. Моя нога натрафила на якусь вистаючу зі стіни дошку, і я міг досить вигідно постояти довше.

В бараці тій світилася звисаюча від стелі звичайна нафтяна лампа і освічувала цілу простору кімнату. Тут догледів я моїх вояків всуміш із вояками 9-го полку (стрийського), що тут стояли залогою. Двох із них сиділо на столі і один грав на кроатській тамбуріці, а другий бубнив в такт ложкою по дні менажки, котру держав у лівій руці.

Тамбуріца – се невеличкий національний інструмент. Вона подобає на велику вареху з прямою ручкою розмірно довгою. Живіт того інструменту закритий тонкою дощечкою зверху, а в ній округла діра, як в гітарі. На тамбуріці натягнені чотири, а може, й п'ять дротяних струн. Ручка має півперечні металеві пороги, саме як гітара. Граючий на тамбуріці порушує струни великим пальцем правої руки, заложивши на нього перстень із кінчиком, якого вживають цитристи.

Тая двоїста музика вигравала дрібненького козачка, а інші вояки, попідбиравши поли, витинали тропака, аж хата гуділа. Се все відбувалося з такою свободою, якби на весіллю, мимо того, що другої днини ми мали промашерувати 30 кілометрів дороги пішки. От і весела вдача руського вояка! Здибалися зелені краєни з червоними (самбірський полк має червоні вилоги, стрийський – зелені) і завели гульню!

Надивившись доволі сему образкові, я пішов до своєї бараки. Заки я поклався в ліжку, вернули мої товариші з касина і розказували мені, що були аж до сеї пори на якімсь безличнім тінгелтанглю, що загостив сюди... Цивілізація веде в своїй тіні і деморалізацію за собою!

О 7 годині рано стояли ми вже в рядах, готовлячись до 30-кілометрового маршу. Мені було поручено йти в задній сторожі (тут захоувано вже воєнні осторожності), а при тім мав я обов'язок

наглядати не лише наші багажі, але й 5 возів амуніції. Тую функцію вважав я за найважливішу, бо амуніція в часі війни дуже цінний кусок для неприятеля. Як багаж, так і амуніцію нашу, везли найняті до того боснаки – і я мав першу нагоду придивитися зблизька тому народові.

Були се статечні господарі, тверезі і заможні, так що мені бачилося: ось я маю коло себе газдів з якого багатого галицького села. Коні у них добрі, аж любо поглянути, а вози не то що ковані, а й на залізних осях. Кожний одягнений по-хлопськи, але чисто й недраво.

Починаю з ними балакати при помочі моїх старших вояків, що знали вже сербську мову, і довідаюся, що їх добробит починається доперва від окупації, відколи Австрія завела який-такий лад в Босні і побудувала муровані дороги. До того часу нікому й на думку не прийшло справляти залізного воза або плуга, бо не знали люде, як з тим обходитися, а надто жаден християнин не був певний, чи йому того воза не забере його бег-турок.

Мене ті оповідання настроїли корисно для окупації, тим більше, що люди, котрі мені се розказували, зовсім не подобали на якихось хитрих лестників. О поступі цивілізації свідчила також культура по полі, яку я тут подибавав, машируючи мурованою дорогою, і я подумав собі: дай Боже й у нас так!

О тім поступі культури я міг відтак мати добре поняття, зайшовши в ті сторони, де ще Австрія не змогла побудувати доріг, де комунікація була неприступна, а вся культура находилася ще в тім примітивнім стані, в якому лишили її турки. Отож, з того всього, що я тут покмітив аж до самого Сарасва, совісно можу сказати, що коли окупація Босни була нещастям, то певно не для Босни, лиш хіба для народів Австро-Угорської монархії. То ми, австрійці, – а не боснаки – маємо чого жалувати тої окупації, бо нас вона коштувала чимало крові і гроша, коли навпаки: Босна піднеслася культурно високо, а коли б була та країна осталась на дальше під турецьким безголов'ям, була би неохійно ждала на се, що має, яку сотку літ або й більше.

Кошти грошові були з нашої сторони неминучі, кошти крові можна було при огляднішим переведенню окупації зменшити бо-дай о 90 %. Причини сего зовсім ясні.

Коли возьмемо за підставу класифікації босанського населення віроісповідання, то треба всіх боснаків і герцеговинців поділити на мусульманів (448.000), католиків (209.000) і православних сербів (496.000). Перші, т. є. мусульмани, мешкають спорадично по селах, а густіше по містах, достоту так як поляки у Східній Галичині. На півночі, т. є. в Босні, мешкають католики,

почавши від Сарасва в долину. Оба християнські віроісповідання, хоч не дуже то між собою любляться і навіть вважають себе народностями окремими, від віків мали для Австрії симпатію. Так північні католики, як і полудневі православні, частенько притиснені брутальною турецькою рукою, втікали за австрійську границю і шукали собі захисту – ті в Банаті¹, Славонії і Кroatії¹, тамті в Далматії¹ і бачили тутешні порядки і свободу.

Мені розказував раз один боснак, що, утікши перед турками до Банату з цілою своєю сім'єю в часі Великодних свят і видячи, як тут свобідно ходили процесії, святити паски і грали гаївки, плакав, як мала дитина, і молив Бога, щоб і його країни могли собі таку свободу вибороти. У турків релігійний гніт найбільше доскулив підбитим народам і доводив їх до розпуки. То й не диво, що оба християнські – що так скажу – босансько-герцеговинські народи лише бажали собі пановання Австрії у себе.

Тим-то дасться пояснити, а zarazом послужить се за доказ вище сказаного, що під час посліднього герцеговинського повстання проти Туреччини в році 1875 – того повстання, що спонукало послідню балканську катастрофу, – ватаги повстанські під начальством Любобратича, нападаючи на турецьку міліцію, закричали: «Жівіо Австрія!»² Тій – симпатії, яку мала Австрія у босансько-герцеговинського народу, позавидувала Росія, і вона старалася симпатію сю в сей спосіб ослабити, що зі свого боку робила багато доброго для Босни і Герцеговини, іменно дбаючи про розвій шкіл. Росія не мало сипнула тут грошей на заснування сербських шкіл, о чім герцеговинці за моїх часів дуже симпатично згадували. Не входжу в те, хто ті гроші давав, чи російське правительство, чи може «Благотворительне слав'янське общество», досить що ті гроші називають у сербів: «руски» гроші.

Настала турецько-російська війна з року 1877. Росія виступала в очах сербського народу як освободителька, а що Босна і Герцеговина не мали можности з російськими військами так близько стикатися, як Болгарія, то Росія не втратила ніколи в їх очах авреолі освободительки слов'ян. Але мовляв: миліше то, що ближче, а Австрія була найближчою християнською державою, до котрої босанський християнський нарід звертав свої очі.

Тут – як пише полковник Рошкевич («Studien über Bosnien und Herzegovina»)³ – дійшло до того, що католицькі боснаки вва-

---

¹ Хорватія.

² «Хай живе Австрія!».

³ «Студії про Боснію і Герцеговину».

жали головою католицької церкви цісаря Австрії, а відтак в другій лінії Папу Римського. Було се свого роду царослав'є.

На підставі берлінського договору¹ припоручено Австрії окупувати Босну. Північна Босна, маючи більше рівнин ніж гір, була більше пригнічена турками, то й не диво, що в тій часті було більше мусульман, ніж християн-католиків. Тут мусульмани зорганізувалися до завязаного опору під начальством Гаджі Лої. До них прилучилися з мусу і християне. Той нарід так був навик слухати турків, що й тепер не міг опертись приказові Гаджі Лої. Мені розказували серби відтак, що Гаджі Лої накладав на всіх християн податок крові. Кожний нумер хати мусів йому доставити одного чоловіка, котрого Гаджі Лої узброював і розміщував між своїх одновірців.

Так потворилися збройні ватаги, що виступили завзято против окупаційної армії, котрою командував Филипович. Сей генерал, не вдаючися в ніякі дипломатичні переговори, був тої гадки, що до Босни можна увійти з військовою музикою. Сталося зовсім інакше і справдилася пословиця: «не лізь у воду, не спитавши броду». Задля того настали завязані бої під Берчкою, Беліною, Баналюкою, під Дервентом, Магляем і Добоем, о чім нехай будуть ласкаві розказати подрібніше мої товариші по чину Марса, що брали в тім участь.

Отже, показується, що потреба була зміряти брід і належить приготувати терен через попередню організацію християнських слов'ян. Пролилася тут чимало крові аж по саме Сараєво, і доперва піймання того фанатичного героя Гаджі Лої положило всему кінець. Однак я думаю, що не та була причина, задля чого австрійські війська поза Сараєвом не стрічали майже ніякого опору в окупаційнім маршу.

Почавши від Сараєва мусульман щораз рідше і перевагу мають християни. Вони прийняли Австрію як освободительку, а мусульмани, будучи в меншості, не посміли ставити опір. У тих місцевостях, де мусульмани приготувалися до опору, загрозили їм християни, що виріжуть усіх впень, наколи б на австрійського жовніра упав один камінь.

По зайняттю Босни і Герцеговини австрійськими військами і по заведенню військової адміністрації настав в тих краях зовсім інший лад. Самоволою турків вкорочено на кождім кроці. Тепер могли собі християни свобідно по вулицях ходити, жінки і дівчата християнські не мали чого боятися самоволі бегів, могли від-

---

¹ Див. прим. до с. 138.

правляти богослуження і не потребували туркам кланятись до землі. До сеї пори було цілком інакше. Мені розказували серби, що за турецького пановання, коли християнин зустрічав на вулиці турка, мусив пристанути і вклонитись низенько, а коли їхав на коні, мусив з коня злізти і се зробити. Бувало й так, що турок повалив християнина в болото і по ньому перейшов як по кладці. Християнам не вільно було дзвонити, відбувати процесій, церковних гагілок, хіба потайки, а коли сербка, одягшися по-святочному, вийшла на вулицю, турченята обкидали її болотом. Коли бег прийшов у хату свого «чіфлюка» або «кмета», забрав собі титулом десятини все те, то йому подобалося, хоч би се була жінка або дочка. Слухасш, було, тих оповідань і не хочеш вірити, щоби подібного могло діятися в Європі в другій половині XIX століття.

Австрія вкоротила всю ту самоволю, але й нічого більше не зробила. А була ще одна дуже пекуча справа, іменно аграрна, котра вимагала скорого впорядкування. Серб і взагалі християнин не мав власності ґрунтової, він був прямо підданим «кметом» або «чіфлюком» свого беґа, котрий був властителем ґрунту і міг йому ґрунт відібрати. Австрія полишила все по-старому, а се дуже огірчило християн. Надто австрійські урядники цивільні, хорвати і мадяри, трактували муслемських беґів як шляхту, а християн – як хлопів: ненависть расова мала тут широке поле попису.

Розуміється що й турки не були вдоволені з австрійського пановання не лише тому¹, що не могли так брикати і знущатися над християнами, але й тому що пановання джаврів над синами ісламу було для них невиносиме. Австрія піднесла стопу податкову, вона підготовляла асентирунок на рік 1882-ий.

Мірка наповнилась, і треба було її легко доторкнутись, щоб розлилася. Одні говорили, що повстання в році 1882 викликала Росія, другі казали, що Англія, бо саме тоді прийшла на порядок дневний квестія єгипетська, а Англія, хочачи позбутися бодай одного противника, дозволила собі фіґля в Босні і Герцеговині. Либонь в Рагузі – не тямлю вже добре – зловлено якогось агента з грішми і революційними проклямаціями. Ті гроші не були рублі, але англійські фунти...

Невдоволених доставили християни і магометани – сполучилися до спільної цілі: вигнати «швабів». Однак кінець їх намірів був різний. Магометани хотіли знов прийти під султана і задушевним їх бажанням було взяти знов християн за чуб. Християне хотіли вибороти самостійність Босни і Герцеговини та відплатити

---

¹ У першодруці – для того (з пол.).

туркам за колишнє, як самі розуміли. Рука ж, що викликала се повстання, не думала сповнити бажання ні одних, ні других. Вона числила лиш на дипломатичний фейсрверк, а коли се їй удалося, пустила ціле герцеговинське повстання в трубу.

Нашому батальйонові вдалося якось не довго перед тим, як ми прийшли до Фочі, захопити в Калиновику цілу повстанчу канцелярію. Знайдено там пляни, вироблені рукою вправленого офіцера. Та саме тоді, як повстання розгорілося на добре, керма повстання, підготованого уміло і на широку скалю, пропала, і між повстанцями настав розлад, не було видно одноцільності ділання. Оскільки мені лучилося стрічатись з ватагами повстанців, я прийшов до того пересвідчення, що між повстанцями не було ні одного після європейської нової школи виобразованого офіцера; інакше було би з нами о много гірше, ніж було справді.

Всі ті ватаги склалися з висулужених турецьких вояків і неуків сербів, котрі мали добру волю і охоту до боротьби, декуди показувалися справдішніми героями в бою за свободу, але героїзм небагато поможе без образования тактичного і без средств до ведення війни. Повстанці розбились на поодинокі ватаги і не вмiли використати таких добрих нагод, котрих би не пропустив жаден офіцер котрої-небудь європейської армії. Повстання мусіло упасти, а кров пролилася без ніякого хісна.

Повстанці формально мстилися на австрійських вояках, де лише лучилось їм мати перевагу, мстилися за свою невмілість і неповодження. Кождий жовнір, що мав лиш одну звiздку на ковнірі, а попався в руки повстанців живий чи мертвий, ставав жертвою звірячого масакровання. Повстанці, піймавши раз підстріленого в руку фрейтора з мого полку на патрулі під Гораздою, зарізали його, як барана, ганджаром, втяли йому ніс і покраяли лице й груди. Така засліплена звірячість викликувала у австрійських жовнірів страшенну зажертість і охоту мести.

Такий був стан в Босні і Герцеговині, коли я маширував із резервістами до Фочі.

Йдучи з Зеніци з моїми возами, я не міг держатися цілого транспорту, бо, маючи кілька возів під доглядом в гористім краю, не міг я йти рівномірно. З того вийшло, що заки ми доїхали до полуденкової стації, цілий транспорт був уже по обіді.

Моїх товаришів застав я при обіді у реставратора, галицького жида. Для мене обіду не замовили... забули. Я вийшов звідтам, а мій Іван сказав мені, що таки недалечке має свою кантину якийсь поляк з Кракова. Я купив собі у нього швайцарського сиру, півлітра червоного вина та якусь булку. Се був мій цілий обід, що

коштував усього 30 кр. Зате моїм товаришам заспівав реставратор по 3 зр. Жида вилаяли поганенько, але таки мусіли заплатити. Я мав повну сатисфакцію за те, що про мене забули.

Після обіду йшла наша дорога далше аж до Бусовача. Мізерне се гніздо називається містечком, а воно видалось мені поганше і нехлопніше від якого-небудь галицько-жидівського міста.

Позаяк того дня випала на мене інспекція, то моїм обов'язком було наглядати над вечерею і нічлігом цілого транспорту. На великому майдані варилася в кітлах вечеря для 600 ротів. Понаставлявано столи, і розпочався поділ порцій. Тут завідував якийсь поручник стаціонованого угорського полку і той мені енергічно помагав, а без нього не дав би я був собі ради. Ми оба стільки набігалися з кута в кут, що ледве ногами волочили. А болото на тім майдані зробилося таке, що ледве можна було з нього ноги витягати. Тота робота забрала мені більше двох годин часу. Треба було ще вифасувати з магазину коци для людей, перечислити всі і підписати реверс, а заки я з тим всім упорався, стало смеркатися.

Мій товариш відпровадив мене до реставрації. Вона містилася в простій босанській «кучі» (хаті) на поверсі. Реставратор чимало здивувався, побачивши мене, бо не мав мені вже що дати їсти. Мої товариші знов за мене позабули і нічого для мене не замовили. Я став-таки дуже лютий і, купивши собі боханець хліба та трохи швайцарського сиру, пішов на квартиру. Тут сиділи мої ситі товариші і балакали весело.

– Знаєте, панове, – кажу, – якби мені так щоднини попри вас держати інспекцію, я би, певно, з голоду здох... Дякую вам, що для мене нині замовили хороший обід і вечерю!

Ніхто не відозвався на те й словом, лиш один чех поручник С. приступив до мене і каже:

– Вибач, товаришу! Я, певно, був би се зробив, але я спустився на твоїх крайнів-колегів, гадаючи, що вони се зроблять, і повинні були зробити...

Ще заки поклався я спати, вийшов на рундук нашої квартири і почув дівочий хорівий спів. Се заняло мою увагу, бо я ані не знав, для чого вони тепер взимі співають, ані не чув ще ні одної босанської арії. Усі співали в один голос та так якось сумно, що аж плакати хотілося. Була се простенька пісенька без ніяких змін і переходів, не було в ній чутно ні одного м'якого акорду, та чогось вона така тужлива. Чи то має бути правда, що по пісні пізнаєш пережиту долю народу? Стоявший на вулиці боснак пояснив мені, що се співають весільної.

Другої днини мали ми перемашерувати 38 кілометрів до слідуєчої і послідньої перед Сарасвом станції Киселяк. Я вів передню сторожу. Виславши наперед у приписанім віддаленню Vorhut¹, машерував я з осталими вояками вкупі, а що дивитись на природорожі гори мені вже наскучилось, я вииняв із торби книжку і закуривши люльку, став читати, йдучи. Спочатку трохи ноги плентались, але невдовзі я набрав такої вправи, що ставляв ноги напам'ять, як сліпа конина, і держав крок з другими.

Тим часом мої вояки, зібравши в купу співаків, стали співати всіляких вояцьких маршових пісень. Хор на два голоси випав досить удачно, а особливо визначався тенор вояка Розумиловича, дрогобицького шевця, і бас якогось самбірського різника безріг.

*Машерують москалі (bis),
Машерують, серденько, москалі (bis).
У-га-га! Москалі! (bis)
А за ними капітан (bis) і т. д.*

Чудна якась тота екзецирка у москалів, що капітан іде ззаду!

На тую пісню я не звертав великої уваги, бо вона була мені відома ще з війська. Але тепер затягнули ще другої, мені досі незвісної, бо її в 30 полку, де я служив однорічником, не співали.

*Jechal husyt do Felsztyna,
A z Felsztyna do rabina –
Trajta-drata, trajta-drata,
Trajta-drata, bom! bim!²*

Ритм тої пісні так хороше надавався до маршу, а зміст такий був комічний, що я казав повторити її і титулом бенєфісу виплатив першому тенорові 5 шісток на горілку. Басиста того оригінального хору, хочачи звернути на себе увагу публіки, по словах «бом-бім» вставляв ще кілька таких кумедних вар'яцій, що годі було вдержатися від сміху.

Марш йшов мурованим гостинцем. Попри нього стояли корчми або «гани», зайняті вже нашими жидами. Тож і написи на тих корчмах були вельми комічні. На одній такій корчмині виднів на-

¹ Авангард (нім.).

² Їхав гусит до Фельштина,
А з Фельштина до рабіна –
Трайта-драта, трайта-драта,
Трайта-драта, бом! бім! (пол.).

мазаний грубо вуглем напис: «Gast-und Einkehrhaus zur Stadt Krakau und Galizien deswegen zum gemitlichen Vuhrwesen – heute ums Geld morgen um sonst»*. Хоч прочитавши се дізнаємось зараз, що існує на світі Краків і Галичина, то з дальшого змісту треба би догадуватися, що в Галичині, а спеціально в Кракові, рекрутують виключно «gemitliche Vuhrwesen», з котрих австрійська армія не багато мала би хісна задля їх вдачі. Але видно, що наші галицькі жидки не лиш у нас, але й в Босні знають бути дотепними.

На нічліг зайшли ми до Киселяку. Місточко се перше з того боку Сарасва визначне своїми мінеральними джерелами. Майже в кожній каварні сарасвській дістанете киселяцької води фляшку за 10 кр. Вода дуже смачно п'ється задля свого квасного смаку, і від сего назва самої місцевості.

В Киселяку помістили мене в великім гані. Я стояв в одній кімнаті ще з одним товаришем, поручником д-ром Ф., урядником. Вимочивши собі ноги в зимній воді і умившись, я чувся цілком здоровим і веселим. Інакше мій товариш. Задумався важко і виглядав, мовби завтра мали його стріляти.

– Чого се ти такий засумований, товаришу? Чорт бери цілу Босну! Годі віддаватися розпуці. Чей нам Бог поможе лихо перебути...

Мій товариш, подумавши хвилю, каже:

– Чи ти віруєш?

– В що чи вірую?

– В Бога.

– Чудне питання! Як же не вірити в Бога?

– То ти щасливий чоловік, – каже, – бо я не вірю в нікого і в ніщо.

– Та коли тобі з тою невірою зле, то віруй і ти, то й ти будеш щасливий.

– Ого, вже пропало! В моім серці така страшна пустка, що тобі сего й висказати не можу. Поки я був здоров, мені з тим було добре, я філософував, зі всего сміявся. Тепер же, коли я хворий, і то безвихідно хворий. У мене схне хребтовий мозок... передо мною все стало чорно, нічого не бачу перед собою, як лиш одну темну могилу, черваків, гниль і незчисленне множество атомів, з котрих я складаюся і котрі відтак розлетяться в природі... з них повстануть нові організми, а мене не стане. То дуже страшно!

Справді страшно було слухати сього чоловіка і дивитись на його розпуку. Хорони мене Господи від такої філософії і такого нервного розстрою!

Ще роздумував я над тими словами, коли до нашої кімнати увійшло кількох наших товаришів. Один з них, gente Ruthenus natione Polonus¹, але ще в самбірській гімназії признавав себе русином, став мені з розрадуваними очима розказувати ось що:

– Знаєш, я саме тепер був в реставрації і читав газету... У Львові поарештували всіх професорів руської гімназії за москвофільські агітації!

Мене стиснуло за серце, бо я знав добре, що в Галичині, як треба, то окричать москвофілом кожного русина. Газет по дорозі я не читав, то й не знав, що у Львові діється.

– А не знаєш поіменно, кого арештували? – спитав я товариша.

– Всіх до одного! Вони ж всі однакові, всі вони москалі. Ну, слава Богу, що вже раз тій московській гідрі голову скрутять... Послідній уже час!

Мене взяла досада. Обертаюсь до одного товариша чеха і кажу:

– Слухай, товаришу? Як у вас в Чехії називають такого чоловіка, котрий тішиться з того, що його братів за те, що служать своєму народному ідеалові, в'язнять і виточують їм процеси?

– Такий чоловік, – каже чех, – називається підлець.

– Ессе!² – кажу, вказуючи на того, що мені таку цікаву вість приніс.

Він побілів як стіна.

– Як смієш себе говорити?

– Я говорив се для того, бо перед трьома роками, як ти робив матуру, ти був русином, твій батько був русином, а тепер ти тішишся арештованням своїх крайнів за москвофільство, хоч сам добре знаєш, що професори руської гімназії у Львові щирі народовці, а не москвофіли. Я тобі зараз поставлю свідка, що се правда, що я говорю. «Товаришу! – кажу до одного поляка, також ученика самбірської гімназії, – чи сей пан був русином в гімназії, чи поляком?».

– Я за його польськість нічого не чував, але пересвідчення політичне можна змінити.

– А мені здається, – вмшався чех, – що хто змінює народність, той називається: ренеґат.

Розмова наша зійшла на іншу тему. Однак я був дуже неспокійний, що там у Львові діється і задля чого зчинилася там така буча.

¹ Руського роду, польської нації (лат.).

² Їж! (нім.).

Другої днини ми машерували 37 кілометрів до Сараєва. Дорога як дотепер монотонна і нічого замітного я не побачив.

Може яких 10 кілометрів від Сараєва ми побачили ціле місто як на столі. Воно показалося нам на тлі високих гір на долині Милячки в цілій своїй величавості зі своїми червоними дахами і мінаретами, котрих я начислив либонь 70. Йдучи тою рівниною понад Милячку думасш, що леда-хвиля зайдеш до сего города, а тут тій дорозі і кінця не має.

Перед самим містом множестве бараків – друге місто. Тут військові касарні, стайні і маґазини з всіякою військовою потребою. Не дивота, се ж столиця краю.

За бараками при вході до міста стоїть залізний хрест. З напису бачиш, що се пам'ятка тим воякам з 41 (буковинського) полку, що тут під час штурму на Сараєво в році 1878 поклали голови. Гарна пам'ятка.

*A za twoją wierną pracę
To ci tambor zakolace¹*

– каже вояцька пісня.

Богато ми уйшли дороги. 37 кілометрів машерувати в вапнистім болоті, що наче кітом ноги обліплює, то не аби яка прогулька. Чуємо умучення, ноги в колінах і литках болять, а підшви наче вогнем пече. Та треба якось до міста доволічися.

Проти нас вийшла військова музика. «Бум, бум, бум-бум-бум!» дає знак великий барабан. Після сього відзиваються всі труби гучним акордом і марш аж любо. Труби, буфони, гелікони, клярнети, піколі, гобої, тропети, фаготи, флігельгорни – кожне грає що іншого, а все разом зливається в одну хорошу річ. Навіть сей маленький тарабан, на котрім так складно вірблюють два головаті патички – і його чутно виразно в таким множестві тонів.

Далєбіг весело! Ноги витягаються до такту. Жовнір, що не міг уже додержати кроку задля утоми і ліз, як дід з відпусту, тепер підскакує *eins-zwei-drei*², після припису, щоби зловити крок. Задля того у всіх відділах видно мале фвильювання, а відтак усе йде рівно як на шнурочку: раз – два! раз – два!

Забувається утома, перестають дошкуляти міхури на ногах, торністра і карабін легші, бо... бо музика так грає, що аж жижки скачуть і кров живіше кружляє. Якби ми тепер станули над про-

---

¹ А за твою вірну працю
То тобі пробарабаняють (пол.).

² Раз, два, три (нім.).

пастю, а при тій музиці затрубіли штурм, усе без розмислу скочить у пропасть. Чорт бери життя! Тепер банда грас, та ще як грас! І вмирати весело. Музиканти дують, як несамовиті, гуком гуде гелікон з бомбардоном, козою блее клярнет (трохи через ніс), кісом свище піколя, а той малий тарабаник... йому сам чорт пальцями перебирає. Великий має вплив музика на чоловіка!

Ідемо улицею Франца-Йосифа. Народу тьма-тьменна. Найрізнорідніші одяги, а найбільше народних сербських. Показуються і сербські красавички. Хоч музика для відпочинку перестала грати, хоч утома знов пригадується, як влізливий кравець з рахунком, та годі ж показати себе бабою перед такими красавицями! Далебіг гарні! Тая довга коса, що гадюкою в'ється пониже пояса, ті червоні фези, покладені з фантазією на гарній голівці, ті спенцерики складні, дрібні – рученята білесенькі... усе, все гарне. А личка як мальовані!

Ось стоять дві такі красавички. Одна другій щось головою показує і сміються, вказуючи біленькі рівні зуби. Може, се вона мене покмітила? Ех, яка шкода, що не вільно мені виступити! Хоч би їм сказати: «Какос ти драга мі!»¹ Та годі! Машеруй: раз-два! раз-два!

Ось стоїть на хіднику якийсь грубий генерал і глядить вправним оком на поставу жовнірів. Ніяк уже позирати за красавицями, чути команду: Links schaut!² Шкода! Кождий звертає очі наліво, жовніри хапають правою рукою за кольбу, офіцери підносять шаблі вгору, ставлять прямовисно просто лівої груди, відтак спускають кінцем в долину – раз! два! три! – потім так само на своє місце.

Ну, тепер можна знов подивитися за красавицями. Еге! І слід пропав! Зате інші різнорідні картини. Ось стоїть на мості англійський урядник консульату. Він випрямився, наче б проковтнув палицю, ніс задер вгору, жовті бокобороди розпустив як вітрила, – дивишся, та наче бачиш, що йому вілітають з рота мов воробці з полукіпка слова: yes, yes!³

Недалеко него стоїть поважний турок в зеленому довгому кафтані з вільотами, як при кунтуші, оперезаний широким шовковим поясом. На голові, мов копиця сіна тюрбан жовтий, зеленого відтінку з чорними цяпочками, В руці чибук довгий, на ногах носаті черевики, як сани. Се «годжі», себто такий чоловік, що за своє життя три рази був у Мецці і потрафив не вмерти ні від

¹ Яка ти дорога мені! (серб.).

² Позір, вліво глянь! (нім., військ.).

³ Так, так! (англ.).

холери, ні від чуми. Се має бути велика штука! За те по смерті уважають їх святими, на їх гробах ставлять окремі будинки і туди щоп'ятниці приходять дєрвіші читати коран.

Берегом вулиці крадеться туркиня. Вона в зеленім довгім плащі, голова закутана в біле полотно, та так, що лиш очі визирають з-під білої ослони, – проче всьо вкритє.

Дальше стоять босанські жиди, що їх називають спаніолями, жидівки подібні строєм до наших монахинь, обдерті цигани, циганки і напівнагі циганчата. Се все мішається в таку різнорідну масу: маскарада або гаман жидівський.

А які ж доми? Звичайні одноповерхові ліп'янки з червоними або зеленими дахами, від вулиці закратовані. Вулиці болотнисті, вузькі і неохайні. Де-де видно європейський вже будинок на поверх або й два, але тих так небагато, що на пальцях почислиш.

Два лиш будинки великі, видно збудовані на європейський взір, але після турецької нездарности, – се військовий шпиталь і велика касарня. В тій касарні правда грубі мури, великі вікна, але як станеш на середині великої, як райтшуля, комнати, і добре підскочиш, то стеля так затрясється, що всі бохонки і все, що лежить на вояцьких полицях над ліжками, спадає на землю.

Вже знула мене тота різнобарвна мішанина. Машерую, задумавшись. Нараз приступає до мене якийсь симпатичний молодий пан і питає по-німецьки:

– Чи не йде з сим транспортом поручник Чайковський?

Я поглянув на нього уважно. Лице дєсь звідкись мені знакове. Навгад питаю його по-руськи, подаючи йому руку:

– Хто ви, добродію?

– Коли так питаєтесь, то ви хіба самі Чайковський... Я зовуся Зафіовський, урядник скарбової дирекції¹.

В мене наче б душа вступила. Ми стиснули собі руки.

– Ну, що ж і як? – кажу, бо більше нічого не міг я з утіхи промовити.

– Мені писав про вас професор Г... Але опісля будемо о тім балакати, як зайдете до мене... Коли по вас прийти і де?

– Ми станемо в grosse Infanterie-Casserne², а за півгодини потім я буду цілком вільний.

В тій хвилі роздався знов голос команданта: rechts schaut³, Зафіовський сказав мені «до побачення!» і уступився на бік. Я машерував дальше.

---

¹ Фінансової управи.

² Великій касарні піхоти.

³ Вправо глянь (нім., військ.).

Ми звернули з головної вулиці направо, перейшли якусь невеличку площу біля турецької мошеї беґова-джамія і зайшли на четверобічне подвір'я великої касарні. Жовніри познімали торністри і ждали, де їх розмістять. Капітан попрощався з нами і казав явитися другої днини в урядничім касині по подальші прикази. Заки я розмістив свій відділ і вийшов знов на подвір'я, Зафіовський вже ждав на мене.

– Ну, тепер ходім, добродію, – кажу.

– Ви у нас заночуете, – каже Зафіовський. – Невелика то палата у мене, як побачите, але якось помістимося.

Ми перейшли знов тую невеличку площу, звернули поза беґову джамію направо і йшли лівим берегом Милячки вулицею Франца-Йосифа. По правій руці виходило множество вузеньких вуличок. Я начислив їх сімнадцять, заки ми в одну зайшли. Уже смеркало. Нас здибав якийсь панок.

– Пане Зафіовський! Бачите там на горі? Повстанці палять вогні... Чи не схотять вони сеї ночі напасти на Сараєво?

Ми пішли даліше.

– В таким випадку, – каже мій товариш, – буде вночі алярм. Лишь прошу вас, не кажіть нічого моїй жінці; вона небога так всего лякається...

– Вже ж не скажу, але, мабуть, у вас не заночую, бо як буде алярм, мушу йти до касарні, а звідси я би певно заблудив. Мені призначили квартиру в транспортсгавзі.

– Зараз по вечері заведу вас туди!

Того вогню, про котрий з таким жахом балакав знайомий Зафіовський, ми не бачили з вулиці.

Спотикаючись по нерівних каменях тої вузенької і темної вулички, ми зайшли під дерев'яну високу браму. Мій товариш отворив ключем фіртку і ми увійшли на темне невеличке подвір'я. За кілька кроків надібали ми другу фіртку вже незачинену. Знов друге подвір'я. Тепер драпасмося по широких дерев'яних сходах знадвору. Входимо в темні сіни. Я держусь Зафіовського за рукав. Ми вийшли знов на якийсь ґанок. Зафіовський звернув мою увагу на вогонь, що горів на поблизькій горі.

– Коли о те ходить, – кажу, – то алярму не буде, бо сей вогонь бачив я нині цілий день.

Зафіовський отворив дверці ми увійшли до середини. Пані Зафіовська вже дожидала мене. Дарма, що ми бачилися перший раз, вона мене привітала, як давнього знайомого, не ждучи, поки мене муж представить. Ми здоровалися як краєни на чужині.

В таких випадках товариська поведенція мусить уступити сердечності.

Зараз приступили до мене й діти. Старше, п'ятилітній хлопчик, став мене відразу звати «вуйком»; молодше, трилітня дівчинка, придріботала до мене і наставилася, щоб її взяти на руки: ось мене, вуйцю! Дарма, що мати вговорювала, що вуйко змучений. Я взяв дитину на руки, вона мене обіймила рученятами за шию і стала цілувати, а відтак порпати дрібосенькими пальчиками мої блищачі зівздки на ковнірі.

– Що ти тут маєш, вуйцю? А нащо тобі того? – лепетала дитина.

Попестившись з тим ангелятком, я здоймив плащ і відіпняв шаблю. Тепер мав я час розглянутись по кімнаті. Се була для мене новина, бо я ще не був всередині такої босанської хати. Була се дуже простора кімната і мала в двох стінах аж вісім великих вікон з дрібними шибамі. Стіни були помазані бурюю краскою з темно-жовтими і темно-синіми пасмугами, зложеними в якійсь чудовищній малюнкі на турецький спосіб. При третій стіні стояла пірамідальна піч, а побіч неї для тепла залізний печик; дальше від неї простягалась дерев'яна перегородка, помальована так само як стіни. Позаяк та перегородка не сягала стелі, то подабала трохи на царські врата в наших сільських дерев'яних церковцях і ціла кімната виглядала так, якби хто в дерев'яній церкві, нижче вікон поклав поміст і зробив з сього мешкання. Довкола стін тягнулося широке підвищення, наче градуси в школі. На підвищенню стояли два залізні ліжка, колиска і дитяче ліжечко. На середині стояв стіл і кілька плетених крісел.

Хоч се все було для мене невидане, та я не дуже тим дивувався, бо сівши при столі я почув себе в руській хаті. Прийдеш, було навідати кого до його хати, сядеш, балакаєш, з'їси вечерю, попрощасяшся та й йдеш. Не було чим одушевитись, о чім багато думати, бо се річ зовсім звичайна. Інша річ – знайти своїх на чужині, зайти до руської хати, почути руське слово і дізнати руської гостинності – отсе розкіш! Тут доперва пізнаєш: що значить слово крайнин, свій чоловік! Забудеш о всім і полинеш думкою з твоїм найближчим отруженнем в рідний край.

І я в гостині тих чесних крайнів віджив, розбалакався і забув на всі мої злидні – і ті, що я прожив, і ті, що мене дожидали; я забув, на якій я землі, бо я був в руській хаті. Се нічого, що ми ось лише пізналися... але ми були крайни і здибалися на чужині, далеко від рідної землі.

Забалакавшись, я й незчувся, як мої маленькі приятелі повлазили мені на коліна і лепетали, випитуючи про все, що на мені

було. Вкінці хлопчик побіг і став возитися по хаті з моєю шаблею, а дівчатко заодно порпалась коло моїх звіздок.

– Що ж там в Галичині чувати? – питає пані Зафіювська. – Розкажіть, прошу! Я вже від двох днів так нетерпеливо на вас чекаю. Позавчора Олесь дістав лист від п. Г., що ви сюда прийдете!

– Або я вже знаю, що там чувати? Я вже так давно виїхав з Галичини.

– Давно, кажете, а що ж ми маємо говорити, що тут сидимо вже роками та й Бог вість, коли повернути доведеться? – І вона хустиною втерла сльозу, що горохом покотилась долілиць. – Тут тепер так страшно жити в сей неспокійний час. Олесь цілими тижнями їздить по комісії, а я сиджу в сій норі з дітьми та й дрожу і про нього, і про дітей... тут могли би нас і порізати, і ніхто би о тім не довідався...

Зафіювський хотів звести бесіду на інший предмет.

– Що ж там з Ольгою Грабар* і з гофратом чувати?

– З якою Ольгою Грабар? З яким гофратом?

– Як то? Нічого не знаєте? Їх же обос та й Наумовича* і багато інших поарештували. Хіба ви не читали газет?

Я справді цілу дорогу не бачив газети, те аж тут довідався о всім, перекинувши кілька чисел «Діла».

Тепер я собі пригадав на гофрата Добрянського*, що саме перед моїм від'їздом поробив візити всім виднішим русинам у Львові, а всі тому чудувались, не знаючи, якої він співає.

– Ну, – каже мій господар, усміхаючись, – о галицькій політиці я освідомив вас, а тепер розкажіть мені про моїх знайомих.

Я розповів, що знав.

Так забалакалися ми до 12-ої години вночі. Та прошу не думати, що мої господарі не дали мені їсти. Ні, нагодували мене як слід, та ще чим? Пані Зафіювська, щоби мені зробити несподіванку, зварила славний борщ і пироги такі, що я трохи пальців не облизував (хоч їв вилками). Але о тім я хотів не писати, бо воно видається мені дуже неладно з того часу, як я читав якусь повість, де на кожній майже стороні було написано: ми їли снідання, ми їмо снідання, ми будемо їсти снідання, так само обід і вечерю, та ще з подрібним описом усіх страв. «Бодай тебе біда взяла! – думаю, – коли з'їв, то обітри губу і видихай здоров та не мороч голови читачам дурницями!» Однак з огляду... або, сказавши словами вічевої резолюції: зваживши, що я, як вище сказано, два дні не

їв обід, прошу не чудуватись, що я на спомин руського борщу і пирогів таки о тім заговорив.

По вечері удалися ми скоро на спочинок. По цілоденній утомі я заснув твердо. (Не можу сказати, чи захропів, бо сього я вже не чув).

Напившись вранці європейської кави, я вийшов зі Зафіювським із дому. Він пішов до уряду, де я його мав перед обідом відвідати, а я поплівся вулицями город оглядати.

Сараєво, колишня столиця босанських царів, а тепер столиця краю, виглядає дуже орієнтально, дарма, що тут поміщені найбільші уряди босансько-герцеговинської управи, кілька консулятив і множество війська. Місто само ніраз не має європейського вигляду. Між будинками ніякої симетрії, всьо стиснене, щоб якомога найменше зайняти місця, доми дрантиві, ліплені з глини або ставлені з невипаленої цегли, одноповерхові з вузенькими нерівними і воночими вулицями. На тих вулицях завсігди вогко, бо мешканці примежних домів виливають на вулицю всю нечисть, а окапи домів такі широкі, що майже сходяться зі собою на середині вулиці, з них стікає туди дощова вода, і вони заслонюють сонце. Вулиці ті вимощені нерівним каменем, кругляками, по котрих щохвилі треба спотикатися. Вікна всі від вулиць закратовані, а домики стоять окремо, не притикаючи до себе. Всі вони обведені високим муром, за котрим лежить огородець зі садком. У тім садку буває звичайно кладовище властителя дому. Спільні кладовища мають хіба люди вбогі, без куска своєї землі, а й ті порозкидвані спорадично в різних місцях. В Сараєві нема ні звичайного по наших містах ринку, ні знатнішої площі. Дві лише там видатніші вулиці: Франца-Йосифа і тая, що веде понад Милячку. Милячка пливе серединою міста, а переходять нею люди п'ятьма мурованими луковими римськими мостами. При вулиці Франца-Йосифа стоїть православна сербська катедра з резиденцією православного архієпископа і головний гарнізонний шпиталь, збудований ще турками. Ще одна велика касарня, дві великі джамії і кріпость на горі – ось і всьо замітне в Сараєві. За моїх часів були лише два хороші європейські будинки; а то: готель «Австрія» і військово-урядниче касино. Джамій турецьких з високими мінаретами єсть в Сараєві понад 70, та лише дві замітні своєю будовою. Більша з них – бегова джамія, менша – царева джамія. Муслєми говорять, що ті джамії стоять вже більше 600 літ, з чого, як не менше і з візантійського стилю, в якім вони будовані, видно, що се були православні церкви, до котрих турки добували мінарети. Обі ті джамії виглядають дуже хороше, обі вони

околені високим муром, що замикає просторе подвір'я. Попід мур, а так само коло кирниці, ростуть високі кипариси і своїми розлогими конарами та гілляками дають милу тінь в гарячі дні. Кирниця, оцямбрована камінням, має великий басейн, з якого вода стікає ровиком до Милячки. Тут муслеми відправляють своє щоденне ритуальне вмивання лица, рук, ніг і грудей, без огляду на погоду. Так само біля самої джамії ростуть високі кипариси – а всьо разом має якусь дуже орієнтальну ціху. По подвір'ю джамії снуєсь заєдно множество турків в мальовничих східних уборах.

Кожда турецька джамія має при вході присінок або підсіння на подобу сільської кузні. Сей присінок стоїть на чотирьох стовпах, що піддержують стелю. Стіни і стеля помальовані звичайно брунатною краскою, розмеженою пасмугами. Ті пасмути з темних красок – темно-жовтої, темно-синьої, темно-червоної – для європейського ока дуже неприсмні. Образів з природи нема ніяких. Правда, бувають намальовані, наприклад, сосонки, але не такі, як ростуть у лісі, лише мов забавочки для дітей витесані з дерева: під сподом округла підставка, а горою, довкрути пня, щось стріпате, себто гадуззя.

Я був цікавий побачити джамію всередині. Приступаю до якогось духовника, що стояв на підсінню, і прошу його, як можу найвиразніше, щоб мене пустив всередину. Турок споглянув на мене спідлоба і каже, щоб я зняв чоботи, а він мене впустить. На се я ніяк не хотів згодитись, і мені відійшла охота вступати до святині, раз для того, що се діялося в лютім і можна було легко перестудитися (про методу кс. Кнайпа* я тоді ще нічого не чував), а відтак прийшло мені на гадку, що я би знайшовся в дуже критичнім положенню, коли б під час мого «богомілля» «позичив» собі хто моїх чобіт... Я вийшов з подвір'я джамії і пішов дальше вулицею понад Милячку.

Яка тут різнорідність одягів, говорів і народностей! Турків і сербів бачив я вже по дорозі, а тут побачив ще спаніолів або іспаніолів. Сі жиди вийшли з Іспанії в часі найбільшого переслідування їх ультракатолицькими іспанцями – о скільки тямлю – за пановання Фердинанда Католицького*. Спаніоли прийняли одяг сербсько-турецький, а задержали попсовану жаргонову іспанську бесіду, достоту так, як наші жиди німецьку. Від сербів і турків різняться вони пейзами. По моїй думці сего їм зовсім не потрібно, бо скоро тільки спаніоль отворить губу, зараз пізнаєш, що се жид. Їх гаркотіння так характеристичне, як і у наших жидів. Спаніолки носять довгі плащі чоколядової краски, а голову обв'язують білою хусткою, подібно як у нас монахині.

Йдучи далі, побачив я латинського монаха без бороди, а з вусами! Вуса – далєбіг – як у гусара, а лице чисто оголене. Цілий закутаний в францисканську рясу, а на голові фєз. Се тутешні францискани, що заразом є й парохами межі католицьким населенням Босни. Тут водиться так, що замість до духовної семінарії охочі йдуть до францисканського монастиря, учаться теології і, висвятившись, стають парохами по селах і містечках, звичайно там, звідки походять. Боснаки дуже люблять тих своїх родимих парохів, котрі, впрочім, мають бути люди чесні і освічені. Для того дуже не подобалося боснакам, як посаджений за австрійського володіння латинський сараєвський архієпископ почав обсаджувати спорожнені парохії своїми священниками, вихованими вправді по австрійських духовних семінаріях, але не знаючими босанського життя, обставин, а дуже часто й бесіди... Катедра сараєвського латинського архієпископа містилася за моїх часів в дерев'яній бараці.

Ходячи півгодини сараєвською вулицею, почуєш ось такі говори: сербський, турецький, іспанський, німецький, мадярський, італійський, галицько-жидівський, циганський, чеський, польський, руський, англійський, французький – Вавилон та й годі!

Головні склепи знаходяться найпаче при вулиці Франца-Йосифа, а крім того множество склепиків (дучан) по малих вуличках. Властитель такого склепику відчиняє скоро день велику віконницю, згори на долину, підпирає її дрючком – і зараз бачиш цілий склеп такий широкий, як віконниця. Тут купець дожидає гостей. Цілий його крам у великій неладі. Все порозкидуване, але у купця така пам'ять де що лежить, що кожної хвилі знайде, чого йому треба. Спеціалістів-купців тут мало, та зате не треба шукати деінде за папером, а деінде за цукром, бо в кождім таким склепику товаришують зі собою в найбільшій згоді: шварц з цукром (сечар), ходаки з фігами...

На подобу тих склепиків побудовані також пекарні. Піч виходить челюстю прямо на вулицю. Пекар ставить біля неї на вулиці під стіною стіл, діжу з тістом і, здіймивши сорочку, формує бохонці, кладе на лопату і саджас до печі, нічо собі з того не робить, що по вулиці біля нього ходять люди. Видно, що ті пекарі зовсім іншої думки, як наші господині, що не люблять, коли їм хто рипається до хати, як хліб у печі. Якби у нас так водилося з печенням хліба, то жадна пані не показала би на вулиці, а всіх пекарів позамикали б до «Йванової хати»¹ за неприличність. Там

---

¹ Тюрми.

уважають се за річ зовсім природну і ніхто собі з того нічо не робить.

Дальшою орієнтальною характеристикою Сарасва є жebraки і собаки. Одні й другі волочаться вулицями цілими юрбами, та коли собаки нікого не зачіпають, то жebraки, малі й великі, старі і молоді, зачіпають кожного о милостину. Орієнтальні, сі промисловці тим цікаві, що зачинають просити мало, а коли їх не відженеться зараз палицею, то вони жадання свос степенують¹.

– Подај мі, госпóдіне, крайцара! – а коли виймасш мошонку, він зараз скаже: – Подај мі два! Подај мі три! Молім, подај мі четири новци! Бог ті поплаті! – Коли ж, розсердившись, ховасш мошонку в кишеню, жebraк спускає по одному в долину, але від одного вже не вступиться...

Щоби побачити всі можливі незвичайності Сарасва, я зайшов ще до правдивої турецької каварні. День був погідний і дуже теплий, тож я зайшов до каварняного огородця і сів собі тут між другими гостями. Тая каварня лежала над самою Милячкою в дуже гарнім місці, отіненім кипарисами і морвовими² деревами. Доокола стояли низенькі лавочки і столики.

Зараз підійшов до мене властитель каварні, молодий ще турок, дуже хороший мужчина, і спитав ввічливо, чого мені треба. Я зажадав кави і сластьонів, бо більше нічого тут не було. За хвилю принесли мені каву на малім підносі, на котрім стояло також кілька родів солодошів. Були тут знаний у нас турецький білий мед, що школярі так ласо купують у фальшивих турків, дальше якесь «горадіє» і султанський круг (хліб). Не гнівайтесь на мене, ласкаві пані, що я не в силі описати одного й другого так, щоби ви могли собі випечи та своїх чоловіків почастувати (за се докоряла мені моя жінка). То лише можу сказати, що воно видалося мені таке дуже солодке, що я трохи не вскочив до Милячки...

Потім я хотів попробувати турецької люльки, що зветься чибук. Турок притаскав і поставив передо мною щось ніби малий тульський самовар, а ніби церковну кадильницю. Зверху жарилось угля, від споду була встромлена кавчукова рурка, закінчена гарним бурштином. Таких рурок було кілька, оббитих довкола тої великої люльки. Я передовсім оглянув її механізм. Під розжареним вуглям був накладений турецький тютюн, либонь помішаний з опіюмом. Тютюновий дим проходив через воду, що містилася в долішній часті чибука. Взявши бурштин до губи, я потягнув диму

---

¹ Збільшують.

² Шовковичними.

і проковтнув. Господи! Повік не забуду, що діялося зі мною! Я трохи пам'яті не втратив, закашлявся, дихати перестав, в голові зашуміло і зовсім оп'янів. По тій пробі я покинув чибук, заплатив і вийшов з каварні.

Саме вибила 12 година а з кріпості почувся гарматний вистріл. Я пішов до офіцерського казина на обід. Казино се побудовано після окупації на європейський лад та ще з великою елеганцією. Одно лиш не лицювало з тою будовою, а то се, що перед вікнами замість цвіточного огорода було турецьке кладовище. Але на се знайшлася з часом рада. Коли я вертав за вісім місяців з Босни додому, не було вже там ні одного надгробного каменя. Мені розказали, що вояки повиносили поночі по одному каменю так, що вкінці ні одного не зосталося, а натомість понасаджували хороших рож і інших цвітів.

Реставрація того казина уладжена з великим комфортом. Тут я подибав мого капітана і інших товаришів. За обідом довідався я від капітана, що цілий наш транспорт задля легшого прокормлення поділено на три відділи, що мали відходити щоднини з Сараєва по одному.

Я мав йти зараз другого дня з 200 людьми і двома ще офіцерами, а яко найстарший рангою, мав я вести команду. Під свою опіку мав я забрати 10 000 зр. дрібною монетою для мого полку. Для перенесення тих грошей я мав постаратися о мули. Отже зараз по обіді я став бігати від генеральної команди і плацу до транспортсгавзу і на відворіть. Усюди мені казали, що мулів тепер не дістане, щоби я сам о них старався між мешканцями передмістя і т. д. Напослідок пішов я ще раз до генеральної команди, тут подибав щасливо якогось полковника з генерального штабу і розказав йому свої клопоти.

– Масте рацію, – каже він, вислухавши мене уважно. – Коли дають вам гроші до перевозу, то мусять вам дати й людей певних із мулами. Не журіться, все буде гаразд, – і зараз казав написати Dienstzettel-ю¹ до команди пляцу.

Вже мало сонце заходити, коли я з тим упорався. Треба було зайти до Зафіювських.

Вони обоє того вечера вибиралися на вечерниці до казина і мене туди кликали. Але я, маючи другої днини такий хороший Kränzchen² по боснацьких дорогах, відказався і постановив піти

---

¹ Службову записку.

² Вечірка.

спати на свою квартиру, бо о 7-ій рано мав я зі своїм відділом відмашерувати.

Маючи на тямці розлуку з тими чесними країнами, я при вечері ніраз не мав гумору. І чи можна тому чудуватись? В далекій чужині подибав я краянів, що мене привітали щирим руським серцем, потішився з ними, наче меду полизав, а за годину і тих попрощаю і вже не бачитиму нікого, хто би мені нагадував рідний край, руську родину.

По вечері, обцілувавши дітей, що мене заєдно питалися: «Коли вуйцю, до нас прийдеш?» – вийшов я з Зафіовськими. Ми йшли мовчки понад Милячкою, та хоч Зафіовський намагався мене розважати, якось йому не йшло. Відай віщувала йому його душа, що ми бачимось упослідне. Ми станули на розстайних¹ вулицях: одна вела до транспортгавзу на мою квартиру, друга – до касина. Надворі було темно. Ще один стиск руки, і я стратив мого друга з очей. Упослідне гукнув я за ним: «Пращайте!».

Ми розпращались навіки, бо за три місяці опісля дістав я сумну звістку, що Олександр Зафіовський помер на тиф. Про смерть Зафіовського написав мені мій товариш Дзерович, що служив в Сарасві, і дивне диво склалося при тім. Письмо Дзеровича я читав у ту саму мінуту, коли тіло Зафіовського виносили з хати, і в тій самій хвилі донеслися до мене звуки Бетовенівського похоронного маршу з похорону якогось вояка. Я заплакав, як мала дитина, бо не тяжко було уявити собі, що отсе я присутній на похороні мого друга. Чи сподівався я, що машеруючи на дуже непевне і небезпечне місце, переживу його, що остався дома? Він так горячо бажав вернутися до рідного краю, а тим часом довелося спочити в чужій землі під низеньким сербським хрестом. Нехай же тії гарячі сльози, що я їх пролив, дізнавшись о твоїй смерті, мій друже, та тих кілька стрічок моїх споминів будуть тобі нагородою за твою щирість, з якою ти мене привітав на чужині в своїй хаті!

О шостій з половиною² рано я вже був в касарні. Тут застав я свій відділ на подвір'ю готовий до маршу і мого капітана. Він розсипався на мене: чому я не вифасував вчора для вояків хліба. Я відповів йому, що я вчора ані не був самостійним командантом, ані не мав інспекції, отже, то була його річ о хліб подбати. Відтак учепився мене: чоґо я прийшов так пізно. Я вийняв годинник і показав, що доперва шоста з половиною, а відмарш на-

---

¹ На розвилці (вулиць).

² У першодруці – 6 ½.

значений на годину сему. Вкінці зробив мені виговор, що я не спав на квартирі. Я покликався на свідoctво моїх товаришів, а щоби вже раз положити кінець тим крикам, я відібрав і передав з витягнуеною шаблею капітанові рапорт, закомандував:

– Doppelpreihen rechts um! Abtheilung Marsch! Direction: Ausgang¹.

Музика заграла хорошого марша, і я вимашерував з моїм відділом на вулицю.

Може воно й добре було, що мені капітан «пса вибрав», бо я став лихий і машерував завзято хоч би й чорту в зуби, а то був би мазався та може ще компонував який плаксивий вірш прашальний...

За сарасвською кріпостою музика вернулася до міста, а я остався з моїми людьми. Я був самостійним командантом. Хоч воно вкладало на мене більшу одвічальність, але сама самостійність у молодого чоловіка така приманлива, що задля неї підійметься радо і одвічальности, і небезпечности.

Зі Сарасва почавши, треба було держатися на осторозі після всяких правил восної штуки. Мене взяла охота заманіфестуватися самостійним командантом, тож я задержав цілий марш, станув на невеличкім горбку й кликнувши: «Habt Acht»² – пальнув я ex abrupto³ таку орацію:

– Хлопці! З волі Найяснішого пана ми покликані до такої роботи, до якої кожний вояк повинен бути все готовий, а тепер саме входимо в край неприятеля, входимо межі люди, що можуть нам при даній нагоді в'язи покрутити. Для того звизаю вас, щоби ви самбірському регіментові не зробили встиду. Передовсім очі і уші отвором! І один за всіх, а всі за одного! Гурра!

Вояки ревнули «гурра», аж гори залунали. В тій хвилі переходив якийсь боснак недалеко коло нас на ярмарок до Сарасва. Він ніс бесаги на плечах, та, побачивши ватагу війська і почувши громогласне «гурра», подумав, що ми кинемося штурмом на нього. То ж неборачисько, кинувши бесаги на землю, став щосили втікати. Тоді мені смішно зробилося і з боснака, і з моєї бойової орації.

Сим разом я, поставивши грошовитих десять ослів всередину транспорту під нагляд поручника, сам повів передню сторожу. Мій відділ ішов із налаштованими карабінами.

¹ Дворядом право-руч! Група, марш! Напря́м: вихід (нім.).

² «Увага» (нім.).

³ З розгону (лат.).

Дорога веда щораз угору. Не було тут видатнішої ріки, а все гори й гори. Так дійшли ми до найближчої станції тої етапової лінії, що зветься Палс. Се було вже під володінням нашого 77-го полку, і тут стояв залогою один поручник.

Коли ми наближалися до стації, покмітив я йдучу напроти нас ватагу угорських вояків. Вона ескортувала п'яťох пійманих босанських повстанців. Виглядали вони як можна собі лише представити найнужденніше. Босі, напів нагі, бо в таких підраних одежинах, що тіло світилося. Між собою були пов'язані ланцюгами за руки. Кождий з них окривавлений, збитий, із посинілим лицем. Здавалося, се трупи, що повставали з домовин. Дивлячись на них, мені пригадалася доля гайдамаків, пійманих ляхами, о чім доводилося мені читати. Кождий з них з отвореним засохлим ротом, здавалось, немов просив: води! Глядячи на тих бідолахів, у мене серце заболіло, тим більше, що ні один з них не подобав на розбишаку.

Тою ескортою командував молоденький заступник офіцера.

– Звідки й куди їх ведеш? – питаю.

– З Горазди до Сарасва. Вже три дні з ними машерую.

– Вони, мабуть, нині нічого не їли?

– Мене мало се обходить... Стільки з ними клопоту, чорт би їх побрав!

У тій хвилі один із полонених закликав на мого Йвана, що стояв коло мене.

– Йово! Комшію! Подај мені крута, молим! (Йване, сусіде, дай мені хліба, прошу!).

Іван не знав, що робити.

– Звідки він тебе знає? – питаю.

– Він з Фочі, прошу пана. Я його знаю: се дурнуватий жебрак... Та хіба він такий самий равбіж (повстанець), що і я... Як такі всі равбіжі, то не буде з ними великого клопоту!

Я казав Йванові купити бохонець хліба і подати сему нещасливцеві.

– Ти, мабуть, не будеш нічого мати проти того? – питаю, так собі, команданта.

– Та, коли тобі се чинить приємність, то прошу, але вони всі не варті шматка хліба...

– Я в то не входжу, – кажу, – варті чи ні, але вони люди і ми люди, і то цивілізовані... Впрочім, думаю, ворог так довго нашим ворогом, як довго він на свободі й уоружений.

Боснаки вмить розірвали бохонець хліба і майже проковтнули. Більше не міг я нічого для них зробити, як хіба се, що випро-

сив у місцевого команданта, мого товариша, щоб їм казав дати їсти.

Моя вразлива вдача перейнялась наскрізь нуждою тих нещасливих, і цілу ніч бачив я ті скатовані, обдерті ества. Багато я тоді передумав всілячини, як би воно тес та онес... Ми розтаборилися кватирою у великім гані, а позаяк я віз з собою гроші, то мені поставили біля дверей варту. З нами спав також той молоденький заступник офіцера, та я якось не мав ніраз до нього серця і не говорив з ним нічого.

Другої днини по ранній зупі ми йшли дальше до слідувочої станції, що зоветься Прача від малої річки тої назви. По дорозі нічого замітного нам не приключилося, то й нічого над тою дорогою розводиться. Гори тай гори, вкриті густим лісом.

Прача вже більша стація, тут командантом капітан. Стаціоноване тут військо поміщене у вигідних бараках, а не в шатрах як в Палс. Між бараками хороше подвір'я, а дальше гарненький цвітник з кльомбами, стежечками і всілякими викрутасами. Огородець засаджений довкола рівненько молодими яличками.

Розказували, що попередник тодішнього команданта, сподіваючись візити генерала, післав до ліса вояків, казав нарубати кількалітніх ялиць і понатикати довкола огородця. Генералові дуже се подобалось і не мав слів похвали для команданта. Коли ж генерал від'їхав, а ялиці зачали рудіти, вояки повитятали сю декорацію і попалили. За якийсь час, коли вже настав тут другий командант, над'їхав знов той самий генерал – і не мало зчудувався, побачивши голотечу. Зачав капітанові робити докори, що тільки деревин знищив. Капітан не знав, що на те казати, бо й не застав ніяких деревин. Аж старші вояки пояснили, в чім діло.

– Ну, а я Прачу ставляв всім за примір! – каже генерал. – Старайтеся ж, пане капітане, щоби справді так було і насадить деревинок... (Попередній капітан-штукар був уже тоді на пенсії).

Командант Прачі, чоловік сердечний і говіркий, привітав мене щиро, почаствував чим мав і розбалакався.

Незадовго надійшов відділ стрийського полку з майором. З ним прийшов якийсь молодий кадет, заступник офіцера, а майор дуже його респектував і посадив при вечері побіч себе, так що всі ми се запримітили. Майор сказав:

– Сей молодий мій приятель, мої панове, мимо свого обідраного плаща, єсть кандидатом до ордеру за хоробрість. Він справді таку штуку потрафив, що й я старий позавидував би йому.

Після вечері ми обступили сего молодця і стали його випитувати, а він розповів нам ось що:

На горі Ранісн-Карауля стояв він з оберляйтнантом залогою. Їх облягли боснаки так, що ні взад, ні вперед, і вони мусіли простояти так чотири дні, даремно вижидуючи на зміну. Вони мали зі собою всього-навсього 40 людей. Четвертого дня прислали їм з головної стації наказ, щоби верталися, бо зміни не буде і тої позиції нема чим надальше обороняти. Тоді стали вони тихцем сходити з гори. Але повстанці окружили їх зі всіх боків, і вони мусіли перебиватися. Вправді удалося їм се, однак боснаки гонили за ними крок за кроком. Оберляйтнант лишив кадетові задню сторожу з 10 людьми. Відганяючи напіраючі повстанські ватаги, кадет не міг держатися головного відділу, а щоби відділ той урятувати перед неминучою загрозою, він зайняв сам собою цілу увагу боснаків. При однім атаку він утратив 5 людей, а надто зміркував, що боснаки відтяли йому дорогу. Нічого було робити. Кадет із 5 осталими жовнірами причаївся в густих корчах і дожидав ночі. З того сховку мусів він придивляється як повстанці масакрували повбиваних товаришів, забираючи їм оружжя, муніцію і здираючи з них одяжу. «Вони коло трупів так скакали й кричали, що, – каже, – нам здавалося, мов би се індійці». Коли боснаки втішилися, з настанням ночі кадет зі своїми п'ятьма вояками, з котрих один навіть не мав карабіна, бо то був трубач, повилазили з гущавини і з пекельним криком кинулись в одну сторону облягаючих боснаків. Кількох з них заступило їм дорогу. Трубач добув свого важкого ножа, що носив замість шаблі, і так по-верховинськи ним замахнувся, що двох поклав трупом, розрубавши їм голови. Се був стрийський верховинець. Перепона усунулась, але за втікачами сипнулися кулі, однак не зробили їм ніякої шкоди, бо ліс був густий. Так, отже, наші вояки знайшлися серед ночі в густому лісі. Кадет, зачепившись за якийсь пень, загубив піхву зі своєї шаблі, а сама шабля зламалась в половині. Спотикаючись щохвилі, вони блукали по незнайомім лісі аж до рана. Відпочивши трохи, йшли дальше навад. Аж другої днини над вечером допленталися до головної своєї стації, не маючи два дні нічогісінько в губі.

Ми всі сиділи в менажі при червонім вині. В тій самій комнаті мали ми й спати. Вже було досить пізно і давно по вечері, а старшим панам ані снилося йти спати. Я був дуже сплячий, а тут годі було сказати їм: ідіть собі вже звідси! Капітан місцевий, рад, що мав з ким побалакати, казав принести цілу батарею червоного вина. А у мене повіки стали наче олов'яні. Тоді місцевий поручник, чех, сіпнув мене за рукав і каже:

– Ходи зі мною!

Ми вийшли і він запровадив мене через подвір'я до своєї кімнати.

– Ти, небоже, сплячий, – каже. – Знаєш що? Кладись на мосіжко, заки постелять в менажі, і спи, коли хочеш, а я тобі заграю на цитрі.

На тім інструменті він грав по-майстерськи. При милих звуках цитри я заснув дуже любо. Збудив мене, як була 12 ночі.

– Вже пішли, – каже, – то йди і виспись гаразд.

Цитра лежала на столі.

– Ти, бачу, дуже любиш музику? – кажу.

– А бачив ти чеха, щоби музики не любив? Я з тою товаришкою вожуся всюди. Було й таке, що я в лісі під час дощу положив цитру на колінах, прикрився з головою коцом і грав.

Ми вийшли на подвір'я, освічене двома лямпами на стовпах.

– Коли тобі ще не дуже хочеться спати, – каже мій товариш, – то ходи, щось тобі цікавого покажу.

Я згодився. Ми вийшли поза бараки, минули варту, котра нас пропустила, і в темряві відійшли яких сто кроків в долину. Тут станули ми перед великою купою землі, з котрої горою виходив дим. Я покмітив двері. Усе виглядало як великий льох, які у нас коло броварів будують. Мій товариш запукав до дверей, заговорив кілька слів, і двері відчинились.

Ми увійшли східцями під землю. Була се простора кімната з малим віконцем і великим палевиськом, на котрому горів вогонь. Напроти нас стояв молодий і жвавий мужчина в босанським одязі. Він привітав нас ввічливо. Мій товариш подав йому руку і представив мене як слов'янина. Боснак подав мені руку і просив сідати, підсуваючи нам маленький стільчики ближче ватри, а сам докинув кілька сухих полін. За хвилию вогонь палахнув ясною полонінню, і я мав нагоду приглянутися ближче цілому окруженню.

Була се землянка, збудована з грубих частоколів, досить висока, так, що дим із ватри, клуб'ячися під стелею, не перешкаджав стояти в хаті. В цілій тій кімнаті не було ніяких прикрас, крім низенького стола і двох-трьох дерев'яних стільчиків. Насупроти були другі двері, що вели до іншої кімнати.

– Почастуєш нас кавою, Сімо? – спитав мій товариш.

– Прошу, прошу! Зараз буде! – миттю побіг до другої кімнати, виніс прилади до варення кави і став поратися коло ватри. Я ще не зміркував, що такого буде тут цікавого, як мені мій товариш обіцював. Товариш розмовляв тим часом з боснаком, та я не міг добре зрозуміти.

– Тепер побачиш, – каже до мене товариш, – оригінальний турецький восний танець.

Боснак, поналивавши нам в чарочки кави, сам пішов до другої кімнати. За добру хвилю вийшов перебраний в національний турецький одяг. На ногах мав носаті ходаки, даліше широкі темно-сині штани, куценький вишиваний китгарик, а на голові великий червоний турбан. Оперезаний був широким вовняним поясом, за котрий встромив ганджар і два турецькі пістолі. Ставши перед нами, вклонився по-східному, т. є. повів долонею від чола до пояса, а відтак низенько до землі. Потім випрямився, лівою рукою взявся під боки, правою хватив за держак ганджара і в тій поставі затагнув якоїсь незрозумілої мені пісні. Проспівавши одну стрічку, він ступотів ногами і став виводити ритмічний танець, подібний трохи до чардаша. При тім підносив руки вгору, крутився до такту, вимахував над головою ганджаром, аж таки добре втомився і засапався. Я дивився зачудований, як на яке сонне марево. Той танець в такій хаті міг чоловіка запоморочити. Боснак засапаний побіг уже до другої кімнати розбиратися, а я все ще потирив чоло рукою, не можучи отямитися. Він вернув знов до нас у своїм попереднім одягу, відсапуючись важко. Невдовзі ми розпрощалися і вийшли.

– Що се за чоловік? – питаю мого товариша. – Турок се чи серб?

– Та серб, але знає всі турецькі штуки, як найперший муслем.

– Хто ж він такий?

– Е, о тім багато би говорити, а ти вже сплячий... Добраніч!

Тими словами попрощав мене і пішов до своєї бараки, котра стояла ближче, ніж моя квартира.

Мені треба було ще перейти подвір'я. Коли я брав за клямку моїх дверей, почув я недалеко себе такий крик:

– Пане! Пане! Ой-ой-ой!..

Крик виходив від вартової будки на кінці подвір'я. Се кричав сторожний жовнір.

Я був певний, що на нього хтось напав, тож витягнувши з футерала револьвер, я щомога побіг на поміч в той кут, звідки виходив крик. В тій хвилі розлягалася в нічній тишині накликування сторожних вояків, середньовічне: «*Wer da? Patrouille vorbei!*»¹.

¹ Дослівно: «Хто це? Патруль йде!» Аналогічний переказ у козаків був: «Вартуй!».

Прискакую до вартової будки, а тут напротив мене сторчить багнет:

– Halt! Wer da?¹

З тіні висунувся на світло лямпи уоружений вартовий.

– Чого ти кричав? – питаю, – що тобі сталося?

– Такий є розказ, прошу пана, аби щогодини кричати, щоб вартові не послули.

– Але чого ти йойкав, мов би тебе боснаки різали?

– Та прошу покірно, пане лейтнанте, я забув, що мається говорити, та кричав, що будь, аби було подібне.

Ну, нехай же хто відгадає, що: «Пане! Пане! Ой, ой, ой!» має бути подібне до «Wer da? Patrouille vorbei!».

Я лише здвигнув плечима і, сховавши револьвер, пішов на квартиру. На столі світилася ще лямпа, а на помості на сінниках хропіли мої два товариші.

Я роздягнувсь і поклався під коцом, а мені не сходило з гадки: хто був той загадковий боснак, у котрого я пив каву. Дперва пізніше я догадався, що се мусів бути якийсь довірочний нашої армії і для того йому дозволили мешкати близь бараків і не сконфіскували йому оружжя.

Коли я другої днини пращався з капітаном, дякуючи йому за гостинне прийяття, він каже до мене:

– Відтепер, пане-товаришу, будьте обережні, бо тут уже не жарти. Особливо коло Ранієн-Караулі уважайте, щоб вас інсургенти несподівано не обскочили. То дуже небезпечне місце!

Я вийняв зараз мапу з торби і позначив собі критичне місце олівцем. Заки ми вийшли з Прачі, довелось нам переходити таке одно місце, в котрім розправа з боснаками була би дуже трудна. Дорога вела понад річку Прачу, місце було вузьке – не більше 10 сажнів², – а з обох боків стояли великанські скали, такі стрімкі, що, мовляв, можна нас було дочиста закинути з гір каменями. Але командант Прачі забезпечив нас проти такої несподіванки в той спосіб, що скоро світ післав на одну вищу стіну сильний відділ, щоби там нікого підозрілого не впустити.

Йдучи ще якийсь час долиною Прачі, ми стали йти вгору. Гостинець задя стрімкості гори вився серпантиною серед густого букового лісу. Я наказав якнайостріше, щоби вояки не скорочували собі дороги в той спосіб, аби гостинець витинали від одного каблука до другого навпростець лісом. Та не всі послушали мого

---

¹ «Стій! Хто це?»

² Приблизно 20 м (1 сажень = 2,133 м).

наказу. Один дрогобицький жид, високий і сухий, як тика, пішов собі манівцями. Коли прилучився на вершку гори до відділу, я робив йому докори: чого не слухас? Боснаки могли би його з'їсти. Жид прибрав комічно-серіо міну і каже:

– Я, прошу покорис, є кравець і гадав, що надигаю який файний мустер на костюм.

– Бодай тебе чорт взяв з твоїм костюмом? З'їдять тебе, а я за тебе відповідати буду!

– Мене, певно, не з'їдять, бо я такий сухий, що на мені поломили би собі зуби.

Я засміявся, нічого було робити з сміхотворним жидиком. Я зтямив собі його ім'я, бо, на мою гадку, таких веселих людей в компанії конче потрібно: вони своїми оповіданнями потраплять кожного розвеселити. Жидок був кравцем, що ходив робити по дворах та селах, і вмів цілі сотки різних казок і жартів.

Було саме полудне, коли ми вийшли на вершок гори, що зветься Ранієн-Карауля. Тут стоять давні турецькі земляні вали. Таких караулів або, по-нашому, сторожниць полишилося з часів турецького пановання багато скрізь по Босні й Герцеговині. Вони стоять на високих горах, і в них містились турецькі воєнні залоги для забезпечення турецького володіння. Либонь, від сего слова турецького чи татарського походить російське «караул», що має значити сторожу. Босанські караули мають форму подовжного чотирикутника з утятими тупо рогами, так що вони подобають радше на еліпс.

На Ранієн-Караулі стояла знов наша залога, тепер 80-ого полку з поручником. Він розказував мені, що не має тут хвильки супкоюю, бо зі всіх боків напастують його босанські ватаги і мусять дуже пильнуватися.

На тій горі ми мали полудневий супочинок і обід – із м'ясних консервів, цвібаку і комісного хліба.

День був погідний. Що за хороший вигляд з тої високої гори, що має 1872 м висоти понад рівнем моря! Гори і провали взносяться, наче б якісь великанські вали геть на полудне. Ближчі верхи гір зеленіють від ростучої тут соснини, дальші щораз чорніші, а на самім кінці – геть під Чорногору вони темно-сині. Для маяра-туриста воно дуже хороший вигляд, але мене яко жовніра, котрому прийшлося по тих великанах драпатися, переймали страхом. Я до таких гір не звик і тут бачився зовсім немічним. Я вчився воєнної штуки в околицях Львова. Знесіння* і Гицлівська гора*, на котрій ми відбували вправи, видавалися мені са-

мими Монтблянками¹ альпійськими, а ось тепер показалися мені ліліпутами в порівнянні до тих балканських велетів. Маю під рукою 200 карабінів Верндля, а до кожного по 200 штук патронів. Се така сила, з котрою можна би задержати орду татарську, а стріляючи в збиту масу можна вцілити 4.000 людей, але під умов'ям, що битва випаде на рівнім розлогім Поділля або на степах України. Тут же інша річ. Тут гори й ліси, зачіпно виступати дуже трудне, бо нікуди розвинутися гаразд. Тут не може бути ані бесіди, щоби поставити в маршу сторожу бічну (Seitenhut), в такім терені я не офіцер, а гірш рекрута. Тут хіба Боже провидіння охоронить мене від нападу, а сли трафиться напад, то не знаю, як собі порадити.

Офіцер, що тут стояв залогою, каже до мене:

– Тут, брате, мусиш бути приготований на найгірше. Старайся, щоби люде твої не йшли великими купами... воно дуже небезпечно. Боснаки мають таку тактику: вони пропускають передню сторожу спокійно, а коли наблизиться їго, тоді на яких 50 кроків дають з корчів одну, другу сальву... А знаєш, нащо в тебе револьвер?

– Щоби оборонятися, – кажу.

– То правда, а ще й на те, що коли б боснаки тебе, хорони Боже, зловили живого, щоби ти собі власноручно в лоб стрілив. Повір мені, що радше так покінчити зі собою, ніж дістатися живим в руки того роз'яреного народу. Вони би кожного з нас, піймаши, в найстрашніших муках зарізали.

«Гарна перспектива!» – гадаю собі. Та що вдієш? Мос становисько самостійности додавало мені відваги. Будь-що-будь не дам себе посоромити і живим не дамся боснякам в руки. З тою постановою я став рівнодушний на всьо, що буде.

Такого душевного настрою дізнавав я опісля дуже часто, коли находився перед грозячою мені небезпекою.

Кажуть, що чоловік, сли б можна його так з десять разів повісити, зовсім би до шибениці при звичаївся. По-мосму розпука тоді лиш чоловіка опановує, коли мучиться над винайденням способів, якби небезпечність оминути, особливо, коли о такі способи трудно. Коли ж переконається, що виходу нема, тоді розпука мусить уступити місце байдужості.

По двогодиннім відпочинку я дав приказ до маршу.

– Уважайте, хлопці, – промовив я, – що тут уже не жарти, і тямте на то, що лучче згинуту на місці, ніж датися взяти в руки

---

¹ Монбланами.

ворогові на те, щоб нас відтак порізав як баранів, бо пощади для пійманих у боснаків нема. Ранених лишати не вільно. Тямте також на те, що в потребі ми все дістанемо поміч від наших і ми не зовсім такі самотні. Тепер марш двійками! І не стискайтеся дуже в купу, але «філюнок» (Fühlung)¹ мусить бути, аби не розриватися.

Ми рушили тим самим порядком з гори в долину. Слідуюча стація була Горазда, і тут стояв наш полковий штаб.

З гори йшлося і легше, й хутче. Вояки мої держалися добре, мародів не було ні одного.

На примезних горах стояли босанські сторожі. Вони заєдно накликували до другої варті, кілька йде швабів, деколи стріляли на нас, спускали з гори камені, але ні одно, ні друге не робило нам шкоди. Віддалення на стріл було задалеко навіть для наших карабінів, що несли тоді 1200 кроків, а камінь або задержався на якій деревині по дорозі, або можна було здалека побачити його і устеретися задалегідь. З тої самої причини ми до них не стріляли, бо на яких 2000 кроків віддалення шкода було марнувати муніцію.

Тії босанські сторожі нагадували мені давні телеграфи, коли ще електричних телеграфів не знали. На вершку найвищої гори стоїть боснак і, побачивши що-небудь, кличе острим, тонким голосом, наприклад:

– О! Му-йо! І-ду шва-бе! Гі-ля-да (тисяч)!

Другий, що його кликали Муйом (Мустафа), кличе те саме до слідуючого сторожа Османа, Салька або якого іншого. Таким способом за годину боснаки в Черногорі знають, що тут робиться.

Позаяк з гори дорога легша, ніж до гори, то сонце стояло ще високо, як ми опинилися на майдані під Гораздою, де стояв наш полковий штаб. Ми пристанули, щоби поправити на собі одіж та якось приличніше ввійти до міста. За хвилю показалася з закрута вулиці полкова музика і надїхав полковник зі своїм штабом прямо до нас.

Крикнувши приписану команду, я здав полковникові рапорт. Мій полковник Отто фон Оттенкампф, незвичайно симпатичний чоловік, привітався ввічливо, розпитав за прочу часть транспорту і велів машерувати дальше, а сам поїхав передом. Перед нами ступала музика і, заки ми уйшли кілька кроків, заграла нам коломийки.

---

¹ Відчуття, контакт.

Боже мій, як я втішився тим нашим народним маршем! То вже не гучні акорди військового марша, що лише веселить і додає відваги – се щось такого ніжно-любого, наче б рідна ненька до тебе говорила: «Ось, синку, ми й тут здибалися, і тут в далеких герцеговинських горах я тебе вітало і пригадую тобі: хто ти і чим ти повинен остатися до смерти». До сего покликує тебе руська музика.

З сего я бачу, що національна музика мусить мати в собі якісь окремі тони, котрі в серцю викличуть відгомін того самого тону. Се справджуєсь не лиш на русинах, а, мабуть, і на всіх народах, що мають свою національну арію. От візьмім, приміром, мадярів: їхній чардаш хіба умерлого мадяра не порушить!

При звуках тої коломийки вмашерували ми до міста. На вулиці, котрою ми йшли, зібралось таке множество народу, що аж душилися попід плоти й мури.

Нас поміщено в бараках. Коли військо зайняло свою квартиру, я пішов з товаришами до менажи на вечерю. Комната в бараці, де були офіцерська менажі і казино, була досить простора. Тут відправляв деколи гарнізонний капелян службу Божу, але тут можна було також давати концерт.

В ідальні застав я одного обервундарцта. Се був жид, невеличкий чоловічок, але з таким поораним віспою лицем, що ні один волосок не хотів на його лиці вирости. Він, почувши мос ім'я, не мав нічого більше сказати, як лише заявити з великим патосом свою радість, що тепер в австрійській армії так часто можна подібати так правдиво польсько-шляхотські імена, як мос. Не даючи йому докінчити високопарної орації, я відрубав недбало, що я ні трохи не поляк, лиш русин з роду і з переконання.

Почувши ті слова, він урвав на слові, де балакав о революційнім 1848 році, і розняв рот із зачудовання, показуючи чорні зуби, що виглядали як спорохнявілі коли виверненого плота. Не ждучи на офіційну вечерю, я з'їв, що мені дали, і хотів піти до своєї кімнати. Я тішився тим, що машеруючи три дні один за другим, буду мати слідуючого дня відпочинок. Тою мою утіхою поділився я з полковим ад'ютантом, надибавши його на дорозі. Однак він розвіяв мою радість заявленням, що завтра о 7 годині машерую дальше і поведу 20 волів для Фочі і там доперва мати-мемо Rasttag¹.

Нічого було робити!

---

¹ День відпочинку (нім.).

Попращавшись рано зі всіма знакомими офіцерами, я, забравши призначених на смерть волів, помашерував даліше понад Дріну. Щоб забезпечитися від наглого нападу з лівого боку, післав я на той бік Дріни капраля і 16 вояків. Надворі було так тепло, що я йшов без плаща. Від теплих лучів сонця топились на горах сніги, а гірські потічки зливалися з шумом в долину до Дріни, котрої лівим берегом ми йшли. Хоч то діялося в лютім, можна було бачити жовті цвітки попід скалами до сонця. Після полудня зайшли ми в то місце, де треба було перевозитися човном на другий бік. Місцевість та зветься Усті-Каліна. Єсть се невежчке місточко, як всі третьюрядні босансько-герцеговинські місточка. Позаяк був се важний стратегічний пункт, то стояв тут цілий батальйон 1 (шлесського) полку. Коли б сея точка дісталась була в руки ворога, ціла Фоча була би заморена голодом і відтята від світа. Не треба казати, що перевіз через бистру ріку одним човном на 20 чоловік справа нелегка, бо нас було 200 людей і 20 волів. Човном керманив бородатий високий і худощавий турок. Одягнений був у довгу сіракову білу опанчу з розховстаною, осмаленою від сонця груддю. Голову мав обмотану брудною білою шматкою. Коли я напоследок сів до човна, мені пригадалася мітологічна Стікс зі своїм Хароном. Се була справді границя, котру переступивши, можна було не вернутися...

Тепер ішла дорога по правім березі Дріни попід довге пасмо гір Ілявіно-брдо. Тут вже не було гостинця, лише звичайна гірська доріжка, котрою можна було йти не інакше, як парами. Дорога була зла, бо та вода, що стікала за дня з гір, тепер примерзла, і для того треба було ступати дуже осторожно.

Вже добре смерклося, а ми ще не дійшли на місце. Здалека видно було блимаючі по хатах світла – се була Фоча, моя наконечна станція. Ми перейшли якийсь місток і зараз зупинилися перед цілою купою боснацьких хат.

Я пішов замельдуватися де генерала, а тим часом підофіцер, що мав мене завести на квартиру, ждав на мене.

Ми йшли оба такими темними вуличками, що я ні раз нічого не бачив і мусів держатися за рукав мого воджія. По довгій блауканіні ми зайшли на якесь подвір'я, відтак до темних, як пивниця, сіней.

– Тепер 7 сходів догори, – каже мій проводир, – а тепер 8 сходів убік, тепер 3 сходи вдолину...

Вкінці побачив я світло скрізь скалубину. Підофіцер копнув ногою двері, і вони відчинились. Я станув в освіченій боснацькій хаті. Було тут два ліжка, а на помості лежали окремо два сінники.

- Що се? – питаю підфіцера.
  - То компанійна канцелярія. Тут спить пан кадет, а тут на помості оба фельдфеблі.
  - Як то? То нема для мене квартири?
  - Тепер нема, бо в місті стоїть чеський полк і нікуди подітися.
- Не ждучи довго, я поклався спати в тій надії, що завтра буде Rasttag.
- Се була моя перша ніч у Фочі.

II

Як я познайомився з турецькими святими

Коли я розглянувся по моїй стації Фочі і по сумежних горах, спостеріг я на пригірку Чорноверху – гори, що окружала від полудня місто, – щось ніби якусь віллу, ніби фільварочок, ніби хутір.

Була се невеличка просторонь, оточена муром в четверобік, густо обсадженим гіллястими кипарисами, з одним-однісіньким домом з одного боку. Навколо не було ні одної домівки – значить: на ширшому просторі вона одна-однісінька.

Де лиш обернуся, всюди з кожного місця бачу сей одинокий хутір. Стою на шанцах, ходжу біля фочанського конаку, а навіть коли йно вийду на подвір'я мосі квартири – хутір видно.

- Що се? – питаю раз герцеговинця, – шта је ово, комшію?
- Дзе? – питає герцеговинець.
- Оноґа на брду, – і показую рукою на загадочний хутір.
- Ово је господіне марабут, – і балакає щось за юнаків, себто лицарів.

– Ага! – думаю, тепер я вже дома. Се певно хутір якогось богатиря турка. Але хто там мешкає? Певно то гарем турецький, бо турки народ дуже заздрісний о свої жінки. Не знать, кілько їх там сидить?

Бідні ті женщины! Сидять наче злодій взаперті. Не знати, чи по волі, чи по неволі?.. Де ж би по волі? Хто би себе добровільно давав замикати?.. От проклятий закон видумали! Не одна там бідна оплакує свою долю, гіркі сльози проливає. Турки нераз брали у свої гареми християнських дівчат. Страшні то часи були, коли нарід християнський гонили в ясир, а не кожній дівчині пощастилось так, як тій Роксолянї з Рогатина... Отже, гарем називається також «марабут»... треба собі записати в книжці: «мара-

бут *vulgo*¹ гарем – таке місце, де турецькі юнаки держать своїх жінок».

Два дні опісля я мав службу на Градіна. Се, мовляв, така висока гора зі східної сторони Фочі, до «бери Войтович гвер ін ді балянц»², бо небеса проколеш»...

Перед моїми очима гарна панорама. Напроти гора Ілавіно-брдо, з правого боку Чрни-врх, а між тими горами Фоча зі своїми червоними дахами, що всі доми й вулиці і навіть людей почислиш. Сли покійний Юпітер так добре бачив усе з Олімпу, то справді, міг знати всьо, що робилося на землі...

Загадочний марабут знову лізе в очі. Що там тепер робиться? Бідні жінчини! Світ такий хороший, а вони між мурами, навіть на подвір'ю нікогісінько не видно. Не одна невинність оплакує там свою долю. От коби я тамтуди коли йшов, може би довелось яку нещасливу врятувати. Чому ні? Козаки, було, розбивали турецькі гареми і визволяли бідних невольниць... чому ж мені не мало би удатися визволити яку з тої нужденної буди? От так, на примір: Я машерую тамтуда на патрулю. Аж тут отвираються двері марабута і вилітас до мене невільниця з розвіяним від вітру волоссям, боса... Вона в розпуці, бо за нею погоня... Вона біжить прямо до мене і кличе: «Ратуйте!». Нехай би кликала яким-небудь язиком – грецьким, арабським, грузинським, черкеським, татарським, болгарським, сербським, – яким-небудь, я би все зрозумів, що се, що вона би вимовляла, значить: «Ратуйте!»... За нею летить чорний, як сам чорт, сторож – конечно сторож, а не сторожиха, бо з бабою воювати нема сатисфакції. На його лиці малюється крайнс роз'ярення і розпука, бо він знав добре, що зробив би йому його пан за те, що він не допильнував повіреної йому красавиці. У нього в руці ганджар – конечно ганджар, бо що ж із безборонним робити? Він жене як несамовитий за криком утікаючої невільниці, жене... з рота точиться піна, очі кров'ю зайшли. Вже здоганяє її, вже хапас правою рукою за волосся, а лівою підносить страшний ганджар вгору (очевидно манькут). Тоді виступаю я. Одним ударом моєї шаблі вибиваю йому ганджар з руки і кажу арештувати його. Патруля веде його до міста, а там засаджують його до «Йванової хати»...

В тих моїх солодких планах одно мені стало неясно: що я зроблю з невільницею і що з нею взагалі станеться? Але позаяк не дописувала мені фантазія, що з тим фантом зробити, то я на сім

¹ По-народному (лат.).

² На баланс, себто горизонтально.

пункті переривав мої мрії – нехай собі сам читатель доспіває, як йому вгідно, бо і в романах дуже часто трапляється таке закінчення. Правда, що не один автор, більше виrozumілий на людські нерви, пише *post scriptum*¹: з тим а з тим сталося так і так, але таки не скаже, що сталося дальше, бо хіба би писав до кінця світа.

За кілька днів опісля я ганявся мов хорт. Прийшов вечером з «штрайфунгу»² змучений і заболочений, а тут об одинадцятій годині алярмують – цілу Фочу. Мене післали сторожити одного містка на Дріні. За яких дві години прийшли другі на те місце, а я пішов патрулювати. Вернув я з патрулі о п'ятій рано, а тут мене знов прилучили до цілої компанії і післали яко артилерійську сторожу (*Geschützbedeckung*) за місто.

Вже розвиднялося. День заповідався погідний, а ми заодно драпалися на полудневу гору від Фочі, де стояла наша гірська батарея. Був донос, що над ранком Ковачевич із сего боку хоче взяти Фочу приступом.

Я був такий невиспаний і втомлений, що забув о цілім світі і не стямився, як ми станули під мурами вищеописаного марабу-та. Але тоді я й не думав ані о гаремах, ані о в'язнених там красавицях! Я взагалі не міг здати собі справи з того, що цілу ніч робив. Станувши під муром, я протирав очі і почув в цілім тілі, проймаюче зимно. Мені віяло морозом по цілім започенім тілі аж мене трясаця трясла. Треба було рухатися, щоби цілком не заkostenіти. Доперва тепер помітив я, що ми стоїмо на турецькім кладовищі.

Турецькі кладовища трохи схожі на жидівські окописька, різняться хіба тим, що могили тут не так стиснені як у жидів та й пам'ятники дещо інакші. Не бачиш тут хіба дві форми пам'ятників, обі камінних; пам'ятники для мужчин і жінок. Одні представляють на вершку турецький турбан, другі закінчені плоскою округлою поверхнею, от якби маленький столичок під цвіти. Завишки вони не більше 1 м 25 см. Вони так легенько позатикані в землю, що без всякого напруження можна їх вивернути.

Я бігав підтупцем поміж турецькі пам'ятники і розмахував руками, щоб розігрітися. Тим часом наші батареї поуставлялися. Познімали з коней малі гірські канони, ляфети, муніцію. Поуставлявши все як слід, каноніри поставали біля них, ждучи на приказ свого команданта, що пильно розглядав дальновидом сусідні гори.

---

¹ Накінець, після всього (*лат.*).

² Патрулювання.

– А чи ти бачив, товаришу, турецьких святих? – питає мене старший поручник, що був зі мною.

– Бачити не бачив, – кажу, – але знаю, що є турецькі святи, – і зараз нагадав я собі нашу поговорку: «голий як турецький святий...»

– Ну, то ходи сюда, я тобі їх покажу.

Мій товариш стояв біля вікна в мурі. Ми стояли по західній стороні малягаї. До того муру припирала хата так, що вікна хатні були такі в граничному мурі. Напротивні вікна виходили на просторе подвір'я, а тільки-що сходяче сонце світило прямісінько через протилежні вікна на другу сторону тим легше, що східний мур стояв трохи нижче і ні раз не заслонював приступу променів сонця.

Я підійшов до мого товариша і глянув крізь вікно. Ярке світло сходячого сонця, відбите від снігових примерзлих гір, освічувало цілий простір широкої кімнати, облило всі предмети, які там були, заки я ще мав час гаразд розглянутись.

На середині стояли рядом три високі могили, вкриті зеленим сукном. На тім сукні виднілися якісь турецькі слова, вишиті білою ниткою. В голові кожної могили стояло зображення турецького турбана, витесане з каменя. В ногах горіли лямпки. Дві крайні могили були рівно високі, середня трохи вища. Цілий помост був вистелений баранячими кожухами, а в куті лежало кільканадцять книжок *in folio*¹, подібних до тих книг таалмудових, що можна їх бачити в наших жидів.

Побачивши отсе диво, ярко освітлене сходячим сонцем, дивився я на те очарований і забув, де я знаходжуся. Мені бачилося, що я читаю якусь східну фантастичну повість з «Тисячі й одної ночі» та що я саме зайшов на місце події. Ті зелено одягнені могили з блимаючою лямпадкою, що не давала ніякого світла при світанні сонця, мене прямо загіпнотизували.

Доперва голос мого товариша пробудив мене з тої памороки, котрої я тепер не годен ніяк описати.

– Ну, що ж? Подобались, бачу, тобі турецькі святощі.

– Сам не знаю, що казати, – відповів я. – Воно несподіване для мене, бо я надіявся побачити тут щось другого, – і мені прийшла на гадку моя записка і мої мрії.

– А що ж ти сподівався тут побачити?

Я вийняв мій записник з торби, розвернув його і кажу:

---

¹ В повний лист (великого формату).

– Я маю записане, що марабут те саме, що гарем, де лицарі держать своїх невольниць...

Мій товариш зареготався таким гучним сміхом, аж прибіг до него офіцер артилерії. А коли мій товариш пояснив йому мою записку, він теж почав сміятися, беручись за боки.

– Ну, – каже до мене артилерійський офіцер, барон Гайнав, – з тебе, брате, неабиякий етнограф! Ха-ха-ха!

Але я вже зміркував, що було чого сміятися, і також сердечно насміявся, нагадуючи собі тих сердег етнографів німців, що колись-то по Галичині їздили і записували дещо з уст народу.

– Хто тобі таке наговорив? – питає мене один з них.

– Казав мені один боснак, що марабут се такий двір, в котрім турецькі лицарі ховають своїх невольниць... себто гарем.

– Марабут – то місце, де ховають турецьких юнаків, людей заслужених, турецьких святих, – а гарем – то хіба вже твій власний додаток, бо тих панів гарем хіба вже в магометанським небі...

Я вийняв олівець і поправив у моїм записнику. Але таки не втерпів, щоб не приглянутися ближче тим могилам і турецьким святцям.

Одним скоком я був всередині, бо вікна були властиво без вікон.

Один з офіцерів хотів мене задержати:

– Що робиш? Та ж се буде профанація святого місця!

Але другий успокоїв мене:

– Не бійся! Ніхто сего не буде видіти, бо тепер жаден турок не прийшов би сюди нізащо.

Я взяв у руку сукно, що вкривало одну могилу. Сукно добре, хоч стели на президіяльний стіл! Під сукном могила з рівних чисто вигладжених соснових дощок.

Оглянувши се, подумав я: «Справді тут «турецькі святі» зовсім інші, ніж у нас».

III

Gratuliere Ihnen zur überstandenen Feuerprobe!¹

Читаючи чи в газеті, чи в якійсь книжці описи битви, ми дізнаємо різного чувства, після того чи менше ми, чи більше вразливі. А, однак, найвразливіші люди, сидячи безпечно в тепленькій хаті, не досвідчують певно того чувства, яке переходять ті,

---

¹ Поздоровляю Вас з перенесеною пробою вогнем! (нім.).

що брали участь в баталії хоч би найменшій – хоч би їм тільки десять куль коло голови перелетіло, а з них кожда могла їх позбавити життя і виправити на тамтой світ. А властитель тої кулі ані тебе видів, ані тебе знає, ні не сварився ніколи з тобою... Коли б тобі дали свободу, а поставили б перед тобою чоловіка, зовсім тобі незнайомого, і казали його вбити, ти би, певно, жажнувся і не підніс на нього пальця, але як ти жовнір, стоїш в лаві, тоді на команду стріляєш, де тобі покажуть, убиваєш людей без найменшого докору совісті і, навіть умираючи, не згадаєш о тім, що ти вбив чоловіка. Чому? Бо ти сповнив свій обов'язок...

З того погляду, о скільки нижче стоїть чоловік від дикого звіра! Звір тоді лиш кидається на другого, коли або голодний, або zagrożений; чоловік же на війні нападає на другого без найменшої особистої причини – бо так йому кажуть. А коли побачить, що той його противник також хоче йому життя відібрати, коли бачить кров, тоді будяться у нім всі кровожадні інстинкти, тоді він не тямить, що робить, і мордує, кого попаде.

Я того всего досвідчив на собі.

Одного мартового дня держала моя компанія поготівля (Bereitschaft). Ми стояли на подвір'ю касарні в повній зброї, ждучи на дальші прикази. Не вільно було знімати торністрів та складати гверів у козли. Саме тоді вибралась ціла бригада під командою полковника Гоцого відганяти від нашого міста ватаги повстанців, що загніздилися коло Фочі в поблизьких горах Чорного верху («Црни врх»). О тім всім ніхто з нас не знав, бо ціла експедиція відбулася в найбільшій тайні, щоби – оскількимога – заскочити ворога несподівано. Ціла бригада розтягнулась, оскільки можна, найширше, щоб зайняти якнайбільшу просторонь. Ззаду полишено невеличкі відділи резерви. Ліве крило оперлося о лівий берег Чеготіни. Тим часом показалася ватага боснаків і звідти могла дуже безпечно атакувати бригаду на лівім крилі. Полковник Гоце, щоби тому запобігти, велів вислати на правий берег Чеготіни відділ піхоти для охорони «флянки»¹, а що своєї резерви не міг на те ужити, то післав приказ до міста, аби йому дати підмогу.

Так, отже, половина моєї компанії, що стояла в поготівлю, дістала наказ піти аж до села Орагова і тут хоронити ліве крило. Саме день перед тим моя компанія «страйфувала»² в тім селі, а що ми не знайшли нічого підозрілого, то мені й на гадку не при-

---

¹ Крила.

² Патрулювала (з нім.).

йшло, щоби в тім місці вже нині були повстанці, з котрими можна би здибатися.

Се було коло семої години рано. День був прегарний, але трохи морозний. Сонце іно-що зійшло і освітило дооколичні гори, покриті снігом так ярко, що не можна було дивитися.

Коли ми зближалися до села Орагова, мене післав старший поручник, що командував відділом, на ліве крило. Я мав пере-смотрити лісок і корчі на найближчій горі. Зробивши се, вийшов я з ліса, а що ми мусіли йти рівномірно з бригадою, а такий довгий бойовий ланцюг по горах не так скоро можна наперед посувати, то я мав досить часу сісти тут і приглядатися з гори тому, що діялося на другім боці ріки.

Там вже розпочався танець на добре. Поодинокі й гуртові вистріли давалися чути щораз частіше. Я вибрав собі за точку обсерваційну – найвищу в тім місці гору і тому¹ міг бачити, мов на долоні всі маневри, що відбувались на другій стороні. Вигляд був імпонуючий, коби не часті зойки ранених, що псували той хороший образок. Тому всьому вторували, наче бас в оркестрі, вистріли з пушок. Були се лиш гірські батерії з невеличкими канонами, а однак чулося перед ними великий респект. А що ж доперва подумати об тих канонах кріпосних або морських? По кождім гарматнім вистрілі чути було два страшні гуки: перший, коли куля вилітає з пушки, другий, коли вона пукає і розтріскується на сотки малих смертоносних кусочків. Коли чуєш перший гук, то наче б тобі свердлом у вусі вертів; другий гук дуже добре наслідє удар грому.

Відомо загально, що австрійська артилерія від давен-давна має перворядну славу в Європі ще з того часу, коли не знали ми відзадніх² пушок (Hinterlader) Ухація. При тім наші пушкарі таке славне око мають в мірянню віддалення, отже, і в трафлянню, що переходить всякі вимоги. Та тут не мали вони великого поля до попису, бо повстанці мало коли виступали більшими купами, як 20 люда. Де, отже, показалася купка людей, зараз канона була в роботі. Цікаво було бачити, як боснаки, котрі своїх гармат не мали, поводилися супроти наших канон. Вони, бідняки, не знали нічого про кулі пукаючі. Вони знали лише кулі турецькі, залізні, округлі, котрі, як не втрафили кого і не вбили на місці, були зовсім нешкідливі. Так думали вони й про наші кулі. Коли така куля упала межі них і нікого не ранила, вони вважали себе зовсім

¹ В першодруці – для того (полонізм).

² Задньозарядних.

безпечними, а що при кожній драчі вони любили дразнити противника не лиш пустими стрілами, а ще й лайкою, то й тепер хотіли собі пожартувати з пустих канонних стрілів. Тож можна було бачити, як купка боснаків, обступивши упавший на землю набій, скакала коло нього, плескала в руки й верещала: «Го! го! го! Удрі га швабу!» Але кінець тої забавки бував дуже сумний. Упавший набій видержав кільканадцять секунд на землі, а відтак сталося, що мало статися: страшний вибух. Насамперед блиск, відтак тріскіт, подібний до грому, і куля розприснулася в сотки кусників. Боснаки розлетілись як кури, коли між них впав яструб, – хто неживий, а хто тяжко ранений. Потім настав зойк та крик – і цілої купи мовби й не було. Повстанці, пізнавши наші кулі, мали великий страх перед австрійськими пушками. Коли боснак, стоячий на сторожі, побачив гармату, зараз кричав до других, а се впливало на них більше, ніж тисяча жовнівів.

Мені недовго дано займатися обсервацією, бо в міру того, як наша бригада посувалася вперед, і нам треба було рушатися.

Коли ми стали сходити з горба в долину і досягли перших хат Орагова, я почув над головою щось мовби літали хрущі. Се були перші кулі, що на нас боснаки післали. Я дотепер знав лише австрійські кулі, котрі свистять страшно, наче б шилом вертів. Боснацькі ж кулі великі, вилітаючи зі старих, без рівців (nicht gezogen) рушниць, бринять, мов масві хрущі, летять поволі і здається, що можна їх сміло в руку зловити.

Кажу до мого команданта:

– На нас стріляють!

– Але о! Тобі хіба привиділося... Се стріляють із тамтого боку ріки.

В тій хвилі наша передня сторожа розсочилася, мовби від гнізда шершнів – утворила цілком правильний «швармовий» ланцюг¹ і стала густо стріляти. Мій оберлейтнант сказав до мене:

– Твоя правда! – і полетів щомога наперед зі своїм «цугом», лишаючи мене з моїм відділом позаду. За яких п'ять мінут був уже напереді, розв'язав своїх людей в ланцюг і розпочав огонь.

Я умістив своїх людей за якимсь муром, а сам, виступивши трохи з-за муру, придивлявся, що буде дальше.

Боснаки, помістившись по домах, густо на нас стріляли, а нам розходилося о те, щоб їх звідтам вигнати.

За яких десять мінут поспільного стріляння приповз до мене ордонанс з наказом: іти наперед. Було се в хвилі, коли я мав

---

¹ Розстрільна.

намір скинути з себе грубий зимовий плащ, щоб легше було бігати. Але коли наказ був: «з а р а з!» – то не було вже коли з тим бавитися. Я, добувши шаблю, гукнув:

– За мною, хлопці! – і пустився наперед. Нам треба було перебігти вільну і дуже небезпечну просторонь, яких п'ятдесят кроків, аж до тої купки хат, звідки боснаки сильно стріляли.

На нас посипався цілий град куль, але якось так щасливо, що всі вони перелетіли понад нашими головами. Я справді не можу собі витолкувати, як се ті люде так погано стріляли! В тім однім місці можна було нас положити бодай десятком... Боснаки, побачивши нас уже під самими хатами, не ждали довше, лиш дали драла через поле в ліс – і заки ми видрапалися на стрімкий припірок зі села, вони вже були під лісом, і ми не встигли раз вистрілити, як стратили їх з очей за другим горбом. Тим часом вони, позасідавши в корчах на краю ліса, розпочали вогонь.

Треба було йти дальше. По дорозі надибали ми пліт: треба було його усунути. Хлопці мої вчепилися плота, тарахнули і пліт повалився.

– Наперед, хлопці!

Мої бойцуні оглянулись на мене, не довірюючи моїм словам. Кожний з них був блідий, як стіна. Вони мене молили очима, щоб я перемінив то злощасне «наперед». І не дивниця. Один крок дальше – виходилося з рова на чисте поле, скажено боснаками острілюване. Два кроки дальше – смерть або каліцтво. Вони дивилися на мене, жадаючи хоч не зміни приказу, то бодай якоїсь неописаної опіки й охорони в моїм досвіді.

Та ба! Коли-бо й у мене такого досвіду не було, і я тоді перший раз нюхав порох. І мене опанувало таке саме чувство, як і їх. І мені стануло перед очима все моє минуле життя, бо я себе чувствував на порозі смерті. Не один хворий, почувши шепіт лікарів, що нема для нього поряткування, дізнає в першій хвилі неописаного чувства, заки з тою гадкою не освоїться. Він не тямить на ті страшні болі, котрі тепер терпить, а котрим смерть кінець зробить, не тямить на свої злидні, що на сім світі пережив, – а однак йому жаль світа, бо хоч «тяжко в світі жити, а хочеться жити»... А що ж доперва ми? Люди молоді, здорові! Кожний з нас далеко від рідного краю, від своїх, мусить пращатися зі всіма і зі своєю будучністю, бо за хвилю кусок олова перетне нитку життя і невідклично розлучить нас із нашою землею...

То страшна хвиля, котрої повік не забуду, але довшого треба часу, щоб сі стрічки прочитати, ніж я се передумав. У такім на-

пруженню нервів думки йдуть блискавками. Не було часу довше думати!

– Vorwärts! Бо вас всіх порубаю!

Мої хлопці такої грізби не чули ще від мене, а таки якось ліниво рушались з рова. Треба їм було дати добрий примір, треба було мені вихопитися першому. Коли я виліз на чисте поле, мені зробилося страшенно горячо в голові, наче б цілу голову всадив у остріп.

– Спаси мене, Мати Божа! – І з тою думкою я, як божевільний, кинувся наперед.

Я опинився на оранині, котру ярке сонце розморозило так, що треба було насилу витягати ноги з болота. Ся часть поля була звернена до полудня, і тому сонце її огрівало. Поле се звалось «виноградями», бо справді воно лиш під таку культуру було сотворене. З двох боків високий ліс, з півночі гора, а ціла просторонь обернена похило до полудня. Однак відколи любезні турки заволодили тою нещасною землею, управа вина, того виклятого Могамедом напою, мусіла перестати.

Боснаки, побачивши таку ватагу, гримнули в нас кулями. Коло мене повалився мій капраль, як довгий.

– Nieder! Vorwärts kriechen!¹

Не треба було того, так нелюбого на маневрах, команда поваряти другий раз. Хто, де стояв, грянув в болото і став повзати по землі, як гадюка. Розходилося о те, щоби зайти невеликий кусок і там уже місце видне, звідки можна буде стріляти добре й далеко.

В добрий час я так закомандував, бо лишень ми поклалися на землю, боснаки дали з ліса сильну сальву. Якби не упавший капраль, я був би летів дальше, гадаючи, що ми таки характерники, що нас хіба свячена куля вхопиться.

То повзання по землі гірше нас помучило, як найдальша біганина. Бодай мені так здавалося. Я мав на собі зимовий плащ, приперезаний ременем, на котрім висіли торба і револьвер. В руці я держав шаблю, і вона мені страшно заважала. А тут підо мною таке болото, що аж гидь! Повзання по землі само собою дуже томляче. Для того-то при звичайних вправах треба дуже наглядати вояків, бо вони помагають собі ліктями й колінами, треба заодно упоминати їх словом «декуйся!» Тут таке упоминання було зовсім злишне. Кождий старався бути якнайближче землі, а якби був міг якою чародійною силою перекинутися в кертицю, був би,

---

¹ «Вниз (на землю). Вперед повзком!» (нім.).

певно, дуже радий... Позаяк під час вправ то повзання уважається більше карою, ніж конечною вправою, то вояки в тій штуці вправлені якнайменше, а з того виходить, що коли прийде взятися до тої штуки в дійсності, вони так помучаться, аж дух захавує. Коли б я був колись генералом, я би свос військо в тім так виправив, що лазили би цілими милями як раки і завоювали би цілий світ – ну, але я вже, либонь, генералом не буду, і так мій плян останеся повіки в теорії.

Ми доповзли до цілі. Що ж показалося? Кождий дивився перед себе (під ноги, розуміється, не треба дивитися) а не бачив, що коло нього дісся. Задля того мій цуг відійшов від другого цугу о яких 50 кроків. Треба було діру залатати.

– Einzel sammeln rechts!¹

Один по другім схопився, хильцем побіг направо і тут знов положився в м'ягоньку перину.

Перепачкувавши таким родом комунікації цілого свого цугу, я розпочав вогонь. Хлопці, почувши команду:

– Schnellfeuer!² – стріляли в перегони, як на Великдень під церквою або коли владика до села приїде.

– Feuer einstellen!³

Але о? Ніхто чути того не хоче... Пук-пук-пук-пук!

– Та перестань стріляти! Чусш?

Не було чого стріляти, бо боснаки не видержали такого сильного привітання і втихли.

На другім боці ріки баталія не переставала. Хоч я, лежачи на землі, не міг її оглядати, то однак було ще чути пушочні й карабінові вистріли.

Я хотів розглянутися в терені. Піднісся на руках оскількимога високо. Може на 400 кроків від нас стояв невеличкий лісок, а до нього простягалося поле пооране. Боснаків ні сліду. Коли так дивлюся – на краю ліса блиснув вогник, показався дим... Я, не ждучи дальше, схилив голову, а в тій хвилі мені над головою перелетіла куля. «Еге! – думаю, – се для мене був гостинець...» На той стріл відповіли мої хлопці цілою сальвою, за котрою в тім місці хтось тяженько застогнав. Кількох вояків підбігло таки без команди в то місце, але не застали вже нічого, хіба трохи крові. Боснаки мали той звичай, що ніколи не зіставляли ні своїхраних, ні побитих на місці, коли лише могли їх зі собою забрати.

---

¹ «Поодинчо зібратися правіше!» (нім.).

² «Швидкий вогонь!» (нім.).

³ «Вогонь припинити!» (нім.).

Потім ми перетрясли цілий ліс, а не заставши там нікого, вернулися до села перешукати усі закутини.

Я був внаслідок того всего страшно зворушений. Станувши на краю села з оберлейтнантом, ми закурили папіроску. Та тільки ми, закуривши, подякували собі взаємно, аж поміж нас свиснули дві кулі. Се були вистріли з якихось ліпших карабінів. Ми розступилися в сам час, а то були би оба нараз дістали... Якась мара з тими боснаками! Кілько разів лучилася яка баталія з ними, то завсігди офіцери були наражені найбільше.

Між тим на другім боці стріляння притихло, то й ми стали вертатись. Я прийшов перший до села.

Тут на одному подвір'ю зловили наші вояки двох повстанців. Бідняки сховалися були на під під солому і звідтам їх виволікли з «пушками». Роз'ярені вояки почали їх немилосердно бити.

А що ж я? Донині не можу собі пояснити сеї психічної появи. Я ніколи не можу стерпіти, коли хто худобу катус, а тут я дивився з найзимнішою кров'ю на те катовання, наче би перед моїми очима молотили снопи. Доперва оберлейтнант, надбігши, зробив сему кінець – і тоді доперва зміркував я і отямився, що й мені треба було так зробити. Я страшно був лютий на себе. Як міг я бути таким байдужним на чужу кривду?

Коли я відтак питаю пояснення у одного старшого офіцера, що не раз уже порошу нюхав, він мені се пояснив так: «Воно, бачиш, у битві чоловік перестас бути чоловіком і стає лютим звіром. Ся поява показується особливо у жовнірів молодих, що переходять перші проби. Тоді чоловік так помішаний, що не в силі запанувати над собою, і цілий його розум звернений на одно мордовання».

Взявши пійманих повстанців під сильну ескорту, ми вертали до Фочі. Зараз за селом здибали ми лікаря і санітерів, що йшли проти нас із ношами і всякими приборами. На щастя, ми не потребували ними користуватися, бо не було нікого так раненого, щоби не міг йти о власних силах.

Спитаєте, що сталося з тим капраєм, що упав коло мене?

Нічого. Упав горілиць, зловився руками за ліву грудь, застогнав тяженько і – за кілька хвилин переконався таки сам, що він живе, що всі органи життєві фунгують, як треба, тож, не гаючись довго, він встав і побіг на своє місце.

Коли ми йому відтак розп'яли плащ, кабат і сорочку, показався на лівому боці проти серця синець величини двох шісток. На тім місці носив він службову калитку (Diensttasche), в котрій було трохи твердого паперу. Рушниця була, відай, слабо набита, а

може куля задалеко летіла, коли не могла такої перепони пробити і мусіла вдоволитися тим, що перевернула чоловіка.

Коли ми входили до міста, мій капітан зустрів мене на мості і привітав словами:

– Ich gratuliere Ihnen zur überstandenen Feuerprobe!¹

IV

Стоян Ковачевич

В громаді тих лицарів балканського півострова, що ціле своє життя посвятили воюванню з ворогами своєї вітчизни і через те увійшли до народних епосів, належить безперечно Стоян Ковачевич.

Сего чоловіка годі описати таким, яким він був в дійсности, бо годі розвіяти тих обляків лицарської авреолі, якою його герцеговинський нарід окружив, так щоби перед нашими очима став чоловік, а не лицар. Тій таємничості дуже сприяють: гірський терен, сприт лицаря і народна поезія, так властива гірському народові і такому лицарському, як герцеговинці. Коли б Стоян Ковачевич жив на якімсь подоллю, це дійшов би до тої слави у свого народу, але в горах, де мав спроможність несподівано на ворога нападати, де знає майже кожний корчик, там може оточити свою особу славою якогось півбога, лицаря-характерника.

По тім всім, що я міг про Стояна Ковачевича довідатися з-за мого побуту в Герцеговині, можу його сміло порівняти з нашим Добушем. Він смілий, одвертий, замало хитрий, як на начальника воєнного, при тім людяний аж до пересади, і люблячий свій край над усе в світі. Для тої-то любові, може й хибно зрозумілої, він не одно зробив, а радше – не зробив, з чого відтак саме вийшла для його справи шкода. Хто уважає Ковачевича за простого розбійника, той дуже помиляється і не лише робить кривду йому самому, але й сербському народові, що видав сего лицаря.

Я перший раз познакомився з тим іменем тоді, коли вичитав в урядовім оголошенню, вивішенім в конаку фочанським, що уряд наложив за голову Стояна Ковачевича 500 дукатів премії. Для чого я читав урядові оголошення, котрі надсилала «Земальська влада у Сараєву»? А вже ж не з простої цікавості, бо мене ті всі едикти так само обходили, як торішний сніг, але позаяк ті оголошення були друковані по-німецьки, кроатськи і сербськи, то я

---

¹ «Я поздоровляю Вас з перенесеною пробою вогнем!» (нім.).

на тих едиктах брав перші лекції сербської мови. Відомо-бо, що кرواتська мова різниться від сербської лише азбукою. Я читав сербську кирилицю, заглядаючи за незнаними буквами до тексту кرواتського, а за незнаними словами до тексту німецького. Що з такої методи Олсдорф не був би здволенний, то певне, але, не маючи іншого джерела в тій гірській закутині, я мусів у такий спосіб відбувати свої мовні студії. Доперва пізніше попалася мені в руки сербська читанка для IV-ої класи шкіл народних з граматиною і від тої пори я вже на едикти урядові не дивився.

Але не тут місце робити мені іспит з сербської мови, при котрім тепер (признаюся) мене би спалили хоч на рік. Говорю о Ковачевичу. Се ім'я впало мені в око, бо я його вже знав. Се той сам лицар, що виступав як ватажок в повстанню герцеговинським у р. 1875, той самий, що на малюнку, який я бачив, поміщений був між іншими ватажками того повстання побіч Любобратича і інших. Тоді я ще був розпоетизованим учеником гімназії. Я тоді інтересувався герцеговинським повстанням більше, ніж перворядний європейський дипломат – розуміється на свій спосіб. Тоді друкувала «Правда»^{*} сербську епопею про Косове поле. Я читав се дуже пильно, учився цілі уступи напам'ять, а вичитавши в тій же «Правді», що між герцеговинськими повстанцями є й русини з України, я таки насилу хотів покинути гімназію і любезнішого Баревича¹ й піти до повстання... Що ж то би була за любовість убити десяток турків, допомогти християнам слов'янам в їх святій борбі – ну і підститися на турках за ту ю християнсько-козацьку кров, що вони проливали...

Хоч як любо мені згадувати про ті молодечі часи, коли чоловік бачить кожду річ лише зі зеленого боку, але мушу вертати до річи. Кінчу тим, що один із моїх практичніших товаришів, перед котрим я з моїм пляном зрадився, відклонив мене від того наміру – і я взявся робити препараци латинські та грецькі (найпоганіша для мене робота). Але не так легко уступила думка з молодечої голови і на кожній стороні Словаря читав я імена герцеговинських лицарів: Любобратич, Ковачевич, Павлович, Попович...

Тому-то² ім'я Стояна Ковачевича, проскрибоване на стовпцях урядового оголошення, мене так зацікавило. Тільки прошу не думати, що я рад був узяти премію 500 дукатів, призначених за його голову, – бо хоч дукати для бідного академіка річ дуже при-

---

¹ Директор Самбірської гімназії, знаний українофоб.

² У першодруці – для того (з пол.).

манлива, то я згори¹ зрезигнував на тую нагороду, так само як резигную згори на оголошувану «головну виграшу² 200.000» в якій-небудь газеті.

Яким способом сей чоловік прожив тільки літ на світі серед безнастанної небезпечности в році 1875, а може й ще ранше? Се ж, либонь, неабиякий чоловік, коли йому дотепер в'яз не скрутили...

У боснаків годі було про Ковачевича чого довідатись, бо кожний з них, хочачи показатися передо мною лояльним, на сам спомин про Стояна показував удане обурення і проклинав його на чім світ стоїть. Доперва пізніше, як я з декотрими сербами добре познайомився і як вони мене пізнали, міг я довідатись дещо більше. Проче все довідався я таки від австрійців. Отже, після того, як Стоян Ковачевич поводився в поодиноких випадках, можна набрати ясного суду о характері того герцеговинського лицаря.

Стоян Ковачевич був родом з Далматії з кривошийського повіту. Він служив первісно в австрійській жандармерії та під час повстання р. 1870 він з австрійського війська втік до повстанців. Коли ж повстання усмирили, втік до Чорногори, а відтак перейшов на Герцеговину і тут, зібравши ватагу, страшно дався знати туркам. Стоян Ковачевич записував собі в пам'яті всі власноручно зрубані турецькі голови і начислив їх 300. Оскільки мені відомо, він не брав ніякої участі в тім опорі, якого дізнала австрійська армія при окупації в р. 1878, бо вся Герцеговина не вистрілила тоді ні разу на австрійського вояка. Зате в повстанню в р. 1882 Стоян Ковачевич уважав себе начальником цілого повстання. Повстання то формувалося довший час. Ще в літі 1881 р. виринали поодинокі ватаги та непокоїли австрійські залоги – і тоді вже з'явився Ковачевич.

Мені розказував один урядник від помірів³ ось яку пригоду з Ковачевичем:

Коли він вліті 1881 р. волочився лише з двома, до помочі йому даними вояками по герцеговинських горах, з'явився перед ним узбросний герцеговинець. Урядник настрашився неабияк, бо вояки відійшли від нього з тичками, а його револьвер лежав у торбі. Гадав неборака, що тут буде йому й амінь! Зараз прийшло йому на гадку – викупитися. Не гаючись довго, він виймив з ки-

---

¹ Тут: зразу.

² У першодруці – виграну.

³ Землемір.

шені золотий годинник і мошонку з грішми і подав герцеговинцеві. Тому, очевидножки, сподобався переполох урядника, бо він, станувши перед ним, не сказав відразу, чого прийшов. Доперва як йому урядник подав годинник і гроші, герцеговинець розсміявся на ціле горло і подав урядникові письмо. В тім письмі писано було по-сербськи так:

«Хоч я приготавляюся видати твому цісареві війну, то, однак, узнаючи хосенність твоєї роботи для мого краю через списання докладної мапи Герцеговини, заявляю тобі, що не лиш не дізнаєш від мене ніякої перешкоди ані небезпечности, але противно, я готов дати тобі поміч своїми людьми. Коли б на тебе напала проти моєї волі якась друга ватага повстанців, покажи їм сей лист, а хто би мого приказу не послухав і тобі зробив яку кривду, тому втну голову». Підписано: «Стоян Ковачевич, главатар повстансько-герцеговинського війська».

Такої самої опіки дізнали від Стояна Ковачевича дороги і телеграфічні лінії. Жовніри інженерські, що мурували гостинці в північній Герцеговині, де володіла рука Ковачевича над повстанчими ватагами, могли собі свобідно і безпечно ходити по лісах і не було нагоди, щоб їх хто турбував. Ковачевич уважав будову дороги і телеграфічних ліній за велике культурне добро для своєї вітчизни і для того окружав своєю опікою всіх тих, що коло тої роботи трудилися. Так само дізнавали опіки Ковачевича всі лікарі, як цивільні, так і військові. Ті люди, хоч і попали коли в руки повстанцям, не потребували журитись за своє життя. Ті засади потрафив Ковачевич впоіти в голови своїх підручників і раз сталося так, що повстанці, зловивши якогось військового офіціала (Verflegsoffizial), уважали його за лікаря і окружали його найбільшим поважанням. Бідняка прийняв накинену йому ролю і зав'язував раненим повстанцям рани і уділяв їм поради лікарської.

Коли по кількох неудахах повстанці розбилися в поодинокі ватаги, що не чули вже над собою твердої руки Ковачевича, то ті ватаги стали подекуди нападати по дорозі [на] людей, навіть богатих бегів, і рабувати. Тоді Ковачевич видав маніфест до всіх повстанців і загрозив смертю тим, що не поступають по його приказу і будуть дальше рабувати. В тім маніфесті приказував він, щоб таких розбійників ловити і віддавати йому в руки, а він уже зробить лад з ними.

Слідуючий факт поставить Ковачевича в яснішій світлі:

На кілька кілометрів від Фочі до полудня, при самій чорногорській границі була місцевість Тентешти, а в ній стояв постерунок жандармерії. Коли вже повстання на добре розгорілося, ко-

мандант того жандармського пастерунку зажадав підмоги з Фочі, кажучи, що з 8 жандармами ніяк не зможе устоятись проти перемагаючої сили повстанців. Фоча не розпоряджала ще тоді достаточними силами, тож змогла вислати всього-навсього 20 вояків під командою капраля. Зате постягали звідтам усіх жандармів крім двох, так що ціла залога складалася з 23 людей, з чого було двох сербів-жандармів.

Місцевість Тентешти положена на малій долині між високими горами. Було се дуже романтичне місце, але дуже непрактичне на постерунок, котрий містився в великому гані (корчмі). Коли там наші люди зайняли становисько, довкола по сусідніх горах аж кишіло від повстанчих ватаг. Вони, знаючи, що в гані міститься військо, не знали його сили і ддя того поки що обмежили свою діяльність на пильну обсервацію.

Командант постерунку не знав ще воєнних хитрощів і не міг відвикнути від військового порядку, заведеного по гарнізонах. Він щоднини перед зупою виганяв своїх вояків на поранну гімнастику (Gelenkübung), а відтак правильно виводив їх на учення. Боснаки придивлялися тому зі сусідніх гір і коли переконалися, що тут всього-навсього 21 людей, приступили одного прекрасного зимового поранку до формальної облоги. Післали досередини візвання, щоби добровільно здалися. Капраль видячи, на що заноситься, замкнувся в своїй твердині, повирубубав в стінах діри до стріляння, порозставляв своїх товаришів довкола дому, а коли боснаки зблизилися, він привітав їх кулями. Того дня кілька разів пробували боснаки здобути ган штурмом, але не устояли против скорострільного оружжя і кожного разу зі значними стратами назад верталися в гори. Вночі кількох вояків принесло води і палива, заки їх боснаки спостерегли, і знов замкнулися. Однак ціла та облога Трої мусіла в короткім часі скінчитися сумно ддя троянців задля браку поживи й амуніції. Капраль добре се передвидів, однак, надіючись підмоги з Фочі, рішив ще держатися, поки стане сили. Так пройшло два дні. Жовніри поїли всі консерви і їм осталась однісінька бочілка сирої квашеної капусти і 300 штук патронів.

Сербські жандарми зміркували зараз, що їх жде, і ддя того стали різко домагатись у капраля, щоби розпочав переговори з Ковачевичем (він командував тими ватагами), бо інакше буде їм усім дуже сумний кінець. Коли капраль тому ще опирався, оба жандарми вимовили йому послух, кажучи, що вони самі перейдуть на сторону повстанців. Енергічний капраль (а був се русин, ученик учительської семинарії) хотів тих обох людей розстріляти

за зраду, однак поміркував, що тим свого положення не поліпшить, а ті люди можуть йому стати в пригоді. Отже, згодився на їх пропозиції і вислав їх яко парламентарів до Ковачевича.

Жандарми, полишивши оружжя в гаї, насамперед вивісили на патику білу хустину крізь отвір. На той знак боснаки перестали стріляти. Тоді отворилися двері і оба жандарми вийшли з хати, прямуючи в саму середину боснацького табору. На той час застановлено огонь з обох сторін і вояки повиходили на двір, де вже не були два дні. На них дивилися боснаки з гори, але ушанували міжнародні звичаї, бо жаден з них не стрілив. Цікавий се був образок. У долині стоять коло одинокої хати виголоднілі, невиспані й помучені австрійські вояки, а з докола по горах стоять, опершись на своїх рушницях, купи боснацьких повстанців.

Не довго се тревало, бо за яку годину показалися оба жандарми, а з ними два уоружені боснаки. Боснаки, прийшовши до гану, сказали, що їх начальник Стоян Ковачевич взивас до себе команданта, бо хоче з ним поговорити.

Капраль не мав охоти пускатися сам межі таку ватагу. Се зміркували оба посланники і кажуть:

– Боїшся, щоби тобі що лихого не сталося? Не знаєш, відай, Ковачевича Стояна! Коли ти у нього будеш в гостині, тобі й волос з голови не впаде.

Боснак говорив так щиро, що капраль цілком йому повірив, то вже й не слухав перестороги своїх людей, щоб не ходив, і пішов.

Боснаки хотіли остатись яко заложники, але капраль на се не позволив. Він не був певний, чи котрому з його товаришів не прийде охота спрятати одного з них, а тоді його голова пропала. Отже, пішли всі разом.

Усередині боснацького табору горів величезний огонь, а біля нього сидів Стоян Ковачевич з цілим своїм штабом. Ковачевич був одягнений в національний чорногорський костюм. На голові невеличка округла шапочка, на ногах високі юхтові чоботи замість постолів, короткий сердачок, широчезні штани, долом вузьенькі. Оперезаний був широким суконним поясом, за котрим стримів револьвер і ганджар. Збоку припняв австрійську офіцерську шаблю. На себе накинув широкий гумовий плащ.

Коли капраль до нього зблизився, Ковачевич простяг йому на привітання руку:

– Како си ти брате! Седай, молім!

Капраль присівся, і йому зараз подали чорної кави, а Ковачевич почастивав його папіроскою.

– Передовсім, – почав дальше Ковачевич – будь спокійний о себе і своїх товаришів, бо поки ми не розпочали баталії, а ти у мене гостем, ти зовсім безпечний. Впрочім, я не розбійник і так добре й чесно веду воєнне ремесло, як би й ти. Вмію цінити вашу хоробрість і сповнювання обов'язків. Ви робите свою роботу, хоч правду кажучи, на ніщо вона не здається, бо Герцеговина належить до мене, а не до Австрії, і чи скорше, чи пізніше ми вас звідси прогонимо.

Капрал, покріпившись горячою кавою, хотів чимскорше покінчити переговори.

– Ну, що ж будемо робити? – спитав.

– Що? Зовсім нічого. Віддайте своє оружжя, а тоді я вас пушу до Фочі.

– А якби ми не віддали?

– Ха-ха-ха! Не віддали! Тоді я вас так довго тут буду держати, аж помієте з голоду, а я скажу ваш ган підпалити і, коли чого гіршого не буде, згорите в огні... Шкода вас! Може думаєш, що прийде з Фочі підмога? Не турбуйся! Я вже постарався, що Фоча має свою роботу і тепер не пришле сюди ні одного жовніра.

– Шкода вас! – каже по хвилі, – мені вас жаль. Ви руські й слов'яне та й добрі жовніри, шкода вам загинати там, де з того ваш цісар не буде мати ніякого пожитку.

– А звідки ж ти знаєш, що ми руські люде й слов'яне?

– Що ви слов'яне виджу з того, що так добре вивчилися нашої мови, а що ви руські, се давно знаю, ще з того часу, як ви стали залогою в Фочі. Знаю трохи вашу Австрію. Сам я служив колись у австрійським війську і навчився екзецирки.

– Ну, дамо половину оружжя і випустиш нас, – каже капраль.

– Нема торгу! Або все дасте, або держіть усе, поки вам силою не відберу.

Капраль міркував так: віддам все оружжя, тоді годі буде до Фочі дістатися, а так буде можна бодай оборонятися по дорозі.

Але Ковачевич стояв твердо при своєму і не хотів лишити їм ані одного карабіна.

– Боїшся певно, що ми, відібравши від вас оружжя, виріжемо вас як баранів? Ну, маєш моє лицарське слово, що не лише випущу вас, але ще дам вам відділ моїх людей, що вас відпровадять аж під саму Фочу. Що ж? Згода?

– Згода? Але лиши нам бодай багнети, бо нам після закона не вільно ходити без багнетів.

– А! О се тобі ходить? Добре! Заберіть собі ваші багнети, а віддайте карабіни. Багнетів мені зовсім не треба.

По тих словах подали собі руки і випили знов по чашці кави.

– Іди ж ти тепер до своїх людей і прилагодь все. Я там незадовго прийду.

Капраль вернувся до гану, де його вояки дожидали нетерпеливо.

– А що, пане капраль, – запитали в один голос.

– Добре буде, як лихо мине. Antretten!¹ Щось вам скажу...

Жовніри вмить станули лавою.

– Habt Acht!² Угода з Ковачевичем уже готова. Віддамо наші гвери, а Ковачевич проведе нас аж...

– На тамтой світ! – підхопив один вояк.

– Habt Acht! Кажу: проведе нас аж до Фочі.

– А я таки карабіна не дам з рук, поки не згину! – знов каже вояк.

– Хіба що згинеш, а з того нікому пожитку не буде. Ви знаєте добре, що у нас ні що їсти, ні чим стріляти. Найдальше за добу не стане в нас сили, а тоді боснаки поріжуть нас, як баранів. А так прийдемо до Фочі, і дадуть нам нові гвери.

– А можна ж вірити, пане капраль, що як віддам з рук гвери, то нас не поріжуть? – питає якийсь хитрий бойцуньо.

– Ковачевич дав слово, і я йому вірю.

– Але що скаже пан капітан, що ми так добровільно гвери віддали? Буде біда!

– Я всю біду беру на себе, – каже капраль. – Бог видить, що ми робили, що могли, трималися дві доби о голоді і в зимні. Стратимо, правда, 21 гвер, але урятуємо 21 вояка, а як подрочимо боснаків, то ні одного, ні другого не буде.

– Коли так, то най ся діє воля Божа... Бодай чорт взяв того Ковачевича, що він нас так мучить!

– Abtretten³ і складати гвери на стіл!.. Herstellt!⁴ Забув вам сказати одно: повитягайте, хлопці, всі «цінднадлі» і закопати в землю враз з тими патронами, що нам ще лишилися...

Цінднадель – се невеличкий цвяшок в карабіні системи Верндля, що ударяє в патрон і таким способом його запалює. Без сего карабін є цілком не до ужиття. Цвяшок сей така маленька штука, що хто не знає тої системи оружжя, ніколи браку його не спостереже.

¹ Шикуйся (нім.).

² Увага (нім.).

³ Передавати (нім.).

⁴ Верни (нім.).

Вояки повиймали в одну мить ключі до розбирання карабінів і за кілька мінут приніс капралаві один жовнір усі цвяшки в руці. Капрал почислив, зібрав в одну купу з пачками патронів і сам їх закопав під стіною та прикрив гноєм. Жовніри, складаючи карабіни на стіл, розпочали балакати.

– Пращай, товаришу! – каже один, пригортаючи гвер до себе, – хоронив я тебе, як ока в голові, а тепер Бог знає, кому дістанешся...

– Будь здорова, моя жіночко! – каже другий – тепер віддашся за другого.

– Але певно, що твого першого чоловіка не застрілиш уже! – докидус хтось.

Всі засміялися.

– Знаєте, що? Краяни і камрати, – каже той перший, що не хотів віддати оружжя, – то вся наша біда від того Ковачевича. Якби не він, то нам би легше стало жити на світі і війни не було би.

– Певно! Поки не надніс дідько якогось Ковачевича, був спокій.

– Знаєте, краяни, мені всьо одно. Як він сюда прийде по карабіни, я тихцем йому всаджу багнет межі ребра... нехай дієсь воля Божа! Знаю, що мені вже більше не жити, але згину я, то другим буде ліпше, бо й війни не буде, як Ковачевича не стане...

Капраль зачув ті слова.

– Що ти, дурний, говориш? Не лиш тебе одного, але й нас всіх розсічуть тут, а війна, як була, так і буде, бо не стане одного Ковачевича, то буде другий і десятий. Сиди, небоже, не рипайся і не балакай дурниць!

Така мова успокоїла всіх.

Тим часом на дворі зробився гамір, отворились двері і до сіней увійшов Стоян Ковачевич зі своїми людьми.

– Како си ти брачо? Добар дан!

– Добар дан, комшію, фала лепа!

– Фала лепа! Какось ти йошь... Живьоли русіны!¹ – каже Ковачевич.

Відтак приступив до стола і став числити карабіни. Кинувши оком по жовнірах, почислив усіх і казав забрати карабіни своїм людям.

– А де ж патрони? – питає капраля.

– Нема ні одного!

---

¹ – Як тобі брате? Добрий день!

– Добрий день, сусіде, гарно дякую!

– Гарно дякую! Як тобі ще... Хай живуть русини! (серб.).

– Нема? Ну, якби я був знав, не був би так довго з вами бавився...

– А якби у нас були патрони, – каже капраль, – не були би ми так легко віддали карабіни.

– Ну, сталося, – каже Ковачевич, – я слова додержу. Тепер напийтеся кави і в дорогу!

Сказавши ті слова, Ковачевич видав приказ своїм людям.

Тепер вояки потішалися з боснаками, мовби нічого ніколи між ними не було. Пішли всі до боснацького табору, посідали коло вогню і пили горячу чорну каву чарку за чаркою.

Потім станув коло вогню відділ боснаків під начальством якогось ад'ютанта Ковачевичевого. Ковачевич каже:

– В дорогу час, нека ті Бог да сrechан пут (щасливу дорогу)! Добрі ви хлопці і славні вояки! До побачення в Фочі!

Вояки, побравши на плечі торністри, поставали в дві лави. Відділ боснаків розділився на двос, половина спереду, а половина ззаду, і – гайді упред!

– Йдемо, як на Кальварію*, – каже один бойко.

– Ще не знасш, яка тобі буде Кальварія, коли дійдемо до Фочі, – відказує другий.

Коли відійшли кілька кілометрів від Тентешти, привітала їх якась друга повстанча ватага стрілами. Вмить виступив один боснак і став кричати голосно, повтаряючи приказ Ковачевича. На се ім'я ватага розступилась і пропустила спокійно наших людей. Під самою Фочою боснацька ескорта нараз скочила в ліс і пропала.

Вояки прийшли до Фочі, а капраль зараз пішов здати рапорт командантові.

– Зле ви зробили, віддаючи їм наше оружжя, – каже той. – Вони тепер з ваших карабінів будуть на вас стріляти.

– Не будуть, бо ми повиймали всі цінднадлі...

– Так?! А то інше діло... дуже добре!

За місяць прийшла з Відня для того капраля *grosse silberne Tarferkeitsmedaille*¹, вояки говорили між собою, що «наш пан капраль дістав *мендаль за валечность*»².

– Ну і як же виглядає Ковачевич? – питався капітан вернув-ших вояків.

– Та що, пане капітане, от як Ковачевич... він має ліву руку криву.

¹ Велика срібна медаль за відвагу (нім.).

² Медаль за хоробрість (пол. *waleczność* – хоробрість).

– Та що ти говориш: руку криву! О! – відзивається хтось.

– Абись знав, що має! Мені навіть говорили тоді «равбіжі»¹, що він всі кулі приймає в ту ліву руку, а більше нігде його куля не береться... Вже дев'ять куль достав...

Як же з того показується Ковачевич?

Авжеж, годі йому відмовити у характері, але цілим своїм поведінням і способом воювання він подобав на лицаря з минулого століття. До теперішньої тактики він зовсім неспосібний. Тоді, як він воював з голодними турецькими жовнірами, що обладвані саквами всякого рода йшли в густих лавах, а оружжя мали старе, тяжке й ненаручне, Ковачевич в горах міг бути дуже небезпечний. Коли такий Ковачевич випав зі своєю ватагою на умучений тяжким маршем відділ турецького війська, міг їм багато нашкодити, міг не одну голову гострим ганджаром зняти, – але до діла з жовніром вправленим, з добрим скорострільним оружжям, – він, очевидно, пережився. Та й ще його дивно гоноровий спосіб воювання: дороги, телеграфу не рушай, бо се культура! Добрий був Ковачевич на середньовічного лицаря, але на новочасного начальника він зовсім не відповідав.

Одного разу було в Фочі всього 100 вояків, а коло Фочі стояв Ковачевич з 600 людьми. Наші стягнулися всі до одного конаку, полишали касарні, магазини на Божу волю – бо розходилося лиш про охорону каси і канцелярії. Наші не спали цілу ніч, дожидаючи щохвиля нападу. Всі були приготовані до завзятої боротьби, котра могла для нас скінчитися дуже сумно. Так минуло дві доби, а третього дня прийшла з Горазди для нас підмога. Машерує, було, відділ нашого війська такою вузькою доріжкою поміж високі гори, що лиш каміння з гори коти, а й душі живої не зостається, – а боснаки стоять по горах і ані на ум їм не прийде спробувати такого способу воювання.

Невдовзі потім в одній знатнійшій битві під Фочею Стоян Ковачевич був тяжко ранений. Його занесли повстанці до Чорного-ри та й потім нічого про нього не було чути... Показалося, що Ковачевич не був характерником, за якого його мали свої й чужі...

---

¹ Розбійники.

V

Моя подорож з Фочі до Калиновика і з поворотом

– Sie führen Morgen 8 Uhr früh die Transportscolonne gegen Kalinovich!¹

Такий дав мені приказ наш оберстлейтнант і командант пляцу, коли я о 5 годині пополудні вернув з якоїсь експедиції, заболочений і обтрісканий, як собака по ловах.

Та новина настільки² мене утішила, що я, маючи таку диспозицію на завтра, був певний, що мені хоч одну ніч дадуть спокій, а то я вже три ночі не роздягався і не спав за той час цілих чотирьох годин. Одної ночі служба, другої алярм, третьої штрайфунг по горах. Я був так умучений, що не міг на ногах устоятися. Мною оволоділа така апатія, що світ мені обрид.

Прийшовши на свою квартиру, не застав я там уже моїх речей; в моїй кімнаті крутився якийсь угорський офіцірсдінер, з котрим я не міг ніяк розмовитись. Я зміркував, що на моє місце закватуривали когось другого, тож, не надумуючись дальше, пішов я розвідатись за новою своєю квартирою, бо мені страх хотілося спати.

Тут і з'явився мій Іван і завів мене на вахцимру, де мав стояти квартирою. Я чимскорше роздягся, з'їв трохи м'ясної консерви, напився гербати, перебрав інше білля і уклався під комісним коцом.

– Не забудь, Івасю, мене о 7-ій рано збудити! Йдемо до Калиновика з транспортом.

По тих словах я заснув, мов убитий, а як твердо я спав, можна собі уявити з того, що мені тоді було 26 літ, я був здоровий і смертельно утомлений.

Не стямився я, коли другої днини збудив мене Іван.

– Прошу вставати! Вже сьома з половиною³ – каже.

Я зірвався, чимскорше умився і взявся до снідання.

По тім забрався я поглянути за моїм транспортом. Збирався він біля мармурової мошеї, котру перетворено на магазин. Коло тої мошеї за річкою Чеготіною побачив я множество народу і вояків та звірят тягарових, котрим накладали на хребет всяку всячину. Був се дуже гарний образець, як боснаки в білих і червоних турбанах снувалися поміж коней, мулів і ослів, наклада-

¹ – Ви керуєте завтра зранку о 8-й годині транспортною колоною до Калиновика! (нім.).

² У першодруці – о стілько.

³ У першодруці – 7 ½.

ючи товар. Виглядало се здалека, як різноцвітний мак, колиханий вітром.

Я добачив стоячого на мості генерала. Треба його конечно виминути, бо я, либонь, чи не спізнився трохи. На щастя, через ту саму річку покладений був другий місток. Я тихцем огородами прямую на сей другий місток, але генерал спостеріг мене, зміркував, що я хочу виминути його, та й заходить мені дорогу. «Ось біда буде! – гадаю. – *Вибере мені пса...* та що ж робити?» Вже не виминою його нікуди, лише йду навпростець.

Коли я переходив коло нього, він мене задержав словами:

– Чи то ви ведете сей транспорт?

– Я.

– А о котрій годині маєте відійти?

– О 8-ій рано.

– А тепер котра? Скажіть, будьте ласкаві!

– За п'ять хвилин восьма.

– Еге-ж! А ви аж тепер ідете на своє становисько? Я маю за вас наглядати ладунку? То так сповняєте свої обов'язки? Я, будучи на вашім місці, був би тут уже від 5-ої рано. Vorwärts!¹

«Говори Климе, най твоє не гине», – гадаю собі. Якби я так добре виспався, як ти, пане генерале, я би то потрафив, але мною ганяли три ночі, то й не дивниця, що я заспав.

Правду сказати, не дуже там пошкодила моєму здоров'ю та лайка, бо, бачите, жовнір з часом з тим так освоїться, як із кулями. Я представляю собі, що добрий вояк має потягнений від одного до другого вуха якийсь імагінарний дріт, по котрім всяка лайка перелітає мов електрика по громозводі і нічого йому не вадить. Тож прийшовши під маґазин, я вже й забув о своїм інтєрв'ю з генералом на мості.

Довгенько я ще дивився на ту роботу пакування. Се діється так: приводять конину чи осла перед маґазин і тут прив'язують йому по обох боках два мішки, або два барила, або дві паки, так щоби була рівновага, прив'язують добре мотузками – і гайда! Товарили тут всяку всячину: цукор в різаних кавалочках, гербату в мішках кірцевих, бохонці хліба, рум, вино в бочках, тютюн, консерви м'ясні, сухарі і пр. Кілько того було на міру, я не знаю, досить що натоварено сего добра на 150 коней. До того пригнали ще 20 живих волів круторогих – і те називається транспорт. От, думаю, було б з чого гарненько празник справити, хоч би й на ціле село!

---

¹ Вперед! (нім.).

Коли вже все було готове, зголосилося до мене вісьмох вояків що мали піти зі мною. Крім того відкомандовано до мене півкомпанії чеського полку, щоби мене стеретти по дорозі. Тою півкомпанією командував молодий капітан, чех, дуже добра людина.

Цілий похід рушив наперед. Що два коні провадив один боснак за поводи. Половина війська пішла наперед. Моїх вісім вояків розмістилися посередині, доглядаючи порядку, а ззаду йшов капітан з другою половиною свого відділу.

По дорозі зараз за містом треба було перевезтися човном на другий бік Дріни. Се ріка бистра і досить широка, а човно таке, що помістить не більше 20 чоловіка.

Не маючи нічого ліпшого до роботи, заки все поперевожено на другий бік ріки, я сів собі під берегом і став читати «Енеїду» Котляревського. Я іменно порівнював Харона, котрого так помайстерськи змалював Котляревський, з тим турком, що, стоячи на човні, веслував по ріці, перевозячи нарід на той бік. Був се величезний дідуган, костистий і сухий, зі сивою запачканою бородою, беззубий, чорний, з розхристаною пазухою, в подертій старій свитині, – справдішній Харон. Не дочитався я ще кінця, коли на березі почувся гарматний вистріл – один, другий, третій.

«Ось і війна! – думаю. – Хіба подивлюся, бо се щось так, як би мені над головою». Драпаюся на берег – нічого не видно. Де ж се? Хіба за горою? Питаю якогось вояка, а він каже, що за горою під Бродом фочанським б'ються. «Ну, нехай їм легенько ікнеться, – думаю, – а я піду за своїм ділом, бо ось уже послідну конину забирає Харон на човно».

Прийшла невдовзі черга на мене плисти по Стиксі боснацьким. Вода була дуже рвуча, і ми два чи три рази зробили з човном обертаса, заки причвалали до другого берега. Тут почаствував мене капітан горівкою, і ми пішли своєю дорогою.

Дорога – се була вузенька стежечка на пригірку якоїсь височезної, густим лісом вкритої гори. Відтак ішла яругами, дебрами, потім знов пригірком і т. д. Всі такі боснацькі дороги подібні одна до одної так, що, хочаби собі дещо затамити, треба кілька разів переходити.

Позаяк в тих місцях два дні тому назад була баталія, то можна було ще й тепер побачити її сліди. Отут лежить зломана боснацька пушка, тут якась залізна шабля турецька. Отам простягся убитий боснак сердега, котрого нікому було похоронити.

Впрочім нічого замітного. На хребті одної гори побачив я якийсь симетрично отесаний камінь. Приглядаюсь ближче – щось ніби букви зложені з пачичків. Приглядаюсь ще ближче, ще з

одного, другого боку, щось воно ніби по-латині, привидівся мені якийсь «Антоніус» чи щось подібного. Се вже хіба не турецький гріб. Саме надійшов до мене капітан чех і пояснив мені, що се гріб римський з давнини, як Герцеґовина підлягала римлянам. Римляни тут полишали пам'ятки по собі – мости й дороги камінні, котрі несвідомий нарід називав турецькими.

Цікава річ приглянутися ближче тим мостам. Се будова монументальна. Від одного берега до другого простягається мурований з тесаного каменю лук, досить стрімкий, без ніякої підпори, з камінним поруччям по боках. Чим ширша ріка, тим вище пнеться лук угору. Ті мости стоять тисячу літ, та хоч би тобі один камінь рушився зі свого первісного положення – усе стоїть, мов закладте. Тут дві можливі причини такої тревалости: або цемент, котрим камінь споювали, або штука інженерська в тім, що у властивім місці винайдена точка тяжкості і задержане випробоване відношення між довготою а високістю лука. І тіі римські дороги перестоюють віки. Вони будовані з круглих каменів, вбиваних один коло другого сторцом в землю. Широкість такої дороги не більше 1 метра 25 сантиметрів. Сама дорога така нерівна, що не дай Боже грішному чоловікові їхати нею возом. Умер би певно без покаяння, але зате для худоби якраз. Худобина ступає собі безпечно, бо ані ноги не скалічить, ані не поховзнесе, а що римляни не їздили туди возами, то поклали такі дороги якраз для себе.

Наша каравана, зложена з 150 коней, 20 волів і багато людей, розтягалася в безконечність, так що ані можна було доглянути її цілої. До того тяглося за нами кільканадцять маркетанів, що всюди воліклися за військом, а що самі боялися пускатися в ліс, то звичайно причіплялися до якогось машеруючого відділу. Йдеш, було, кудись, так зараз за містом приближається до тебе великий на чоловічих ногах кіш зі всіляким добром. Властитель коша кланяєсь тобі чемненько, величає тебе капітаном і просить о позволення причепитись. Я дивувався витревалості тих людей. Життя їх собаче. О голоді і холоді тягається то за військом, обталапане болотом, аж гидь дивитися, а цілий крам у коші варт 2 зр. А все-таки багато з тих людей прийшло в Герцеґовині до мастку і поробились відтак доставцями й панами. Се понайбільше самі жиди з різних країв, навіть наші галицькі халатники.

Саме тоді тяглися з нами: галицький халатний жид і якась стара жидівка чи швабка.

Я жидом утішився, бо їх поза Галичиною не бачив, а наш брат так до жидів привик, що, мовляв, мимоволі в суботу з ними святкує.

Питаюся жида, звідки він.

Жид уклонився мені як крайнові і, осміхаючись, каже:

– Aus Kіruczunc¹.

– Що тут робите?

– Ech hab du a Geschäft².

Я вже дальше не розпитував, бо мені станула перед очі наша Галичина зі своїми питоменними паростами...

Ми з капітаном умовилися так, що ночувати будемо в якійсь «кучі» (хаті), що стоїть при тій самій дорозі і де бівакує один батальйон чеського полку. Зараз по заході сонця ми там прийшли.

Була невеличка полянка між лісами, а з одного боку під лісом стояла одна-однісінька хата, і в ній містився цілий батальйонний штаб.

Я наперед заповів цілому транспортові, що на тім місці станемо на нічліг. Вже стало смеркатися, заким остатні коні притяглись на то місце. Ті, що прийшли скорше, вже познімали тягари зі своїх коней, розклали вогонь і почали годувати коней. Я тим часом прийшов здати справу підполковникові.

Входжу до хати, зложеної зі сіней і одної лиш кімнати. В кімнаті стільки офіцерів, що ніде поміститися, та задуха така, що нічим дихати. Коли я представився підполковникові, він каже до мене:

– Ви поляк?

– Ні, я русин.

– Се ж все одно.

– Ні, не все одно, – кажу я, – то дві окремі народності.

– Ну, поки – що не будемо в тім перечитися, нема часу, бо ви йдете зараз дальше. Коло Паніци маєте догонити бригаду генерала Далсна... Завтра його вже там не буде...

– Тепер ніч, пане підполковнику, – кажу, – я не можу ризикувати... Під моїм доглядом усяка всячина... Не зможу на такій злій дорозі усього гаразд допильнувати.

– Се вже ваше діло, не мос, але я вам приказую таки зараз іти дальше!

– Коли так, то прошу о приказ на письмі, – кажу.

Підполковник глянув на мене грізно.

¹ З Копичинців (*ідши.*).

² Я маю тут діло (*ідши.*).

– Хочете конечно, добре, будете мати. – Звернувся до ад'юганта: «Пишіть!»

Ад'ютант написав указ, підполковник підписав, а я, сховавши до торби, вийшов із хати. Мені ще темніше стало, коли я вийшов зі світла надвір, де вже зовсім смерклося. По дорозі я таки добре чоломкнувся з якимсь ординансом, що як навіжений летів до підполковника.

Приложив я кулаки до губи і закричав щосили:

– То-ва-рі! Гайді упред!

У моїм таборі зробився заколот. Мої вояки наганяли боснаків до роботи, а тим не хотілося покидати теплої ватри. Але вкінці мусли таки рушитись, інше діло, що годі було доглянути, чи весь товар забраний, чи чого не полишено, але за доброї півгодини ми рушили з місця. Тим часом другий капітан, котрий мав мене звідси далі супроводжувати, ані пальцем не кинув, щоби допомогти мені. Він стояв зі своєю півкомпанією на боці і засдно кричав, щоби вже раз рушати, бо він піде сам, а мене лишить.

– Та йди до мари! – гадаю собі, бо мені вже осточортіли ті крики ненастанні, а тут не можу собі ради дати.

Бігаючи поміж боснаками, я так утомився, що аж зіпрів і засапався, заки все рушило в дорогу.

Тим часом на блакитному нічному небі показався білолиций – і такий потис мороз, що аж губи мерзли. Від того морозу дорога, що за дня розтаяла від сонця, замерзла, як скло, а через те стала для людей і коней дуже утруднена. А треба ще знати, що боснацькі коні, хоч підкуті, та такими підковами, що лучче би без них. Боснацька підкова – се одна одноцільна гладка залізна плітка, ні одного на ній цвяха. З такою підковою худобина не може кроку зробити, щоб не поховзнутись, а відтак і впасти. Коли ж боснацький кінь упаде, то хоч колача йому наставляй, не встане, доки з нього не здоймеш тягару і не піднесеш його... З того можна собі представити, якого тяженького труду ми зазнали в тій дорозі. Щохвиля упав якийсь кінь; треба було бігати з одного кінця в другий, кричати, сваритися, пильнувати, щоби чого не покинули.

Так тревало зо дві години, а в тім часі я так змучився і зіпрів, що ледве дух переводив. Відтак я не мав уже сили бігати, то, лишивши все на Божу волю, йшов нога за ногою, до нічого вже не мішаючись.

Але з одної крайности попав я в другу. Поки я був у руху, мені було горячо, тепер, коли втомився, мене переймало морозом. Думаючи, що розігріюся, напився я горілки, але з того мені ще

зимніше стало. Робив я, що міг, щоби розігрітися – все надармо. Мені дуже захотілося спати, спати, а тут ніде прилягти на хвилину. Транспорт тягнеться межі горами, мов довжелезний вузловатий посторонок.

Тим часом прийшли ми над якийсь римський міст. Перед мостом лежав величезний гладкий камінь. Ось на тім камені положуь та спічну трошки.

Підклавши кулак під голову, я положився звернений лицем до доріжки, котрою йшли боснацькі коники з тягарами. Нічого доокола не чути, хіба накликування боснацьких погоничів. Місяць світив мені просто в очі. Я не хотів заспати, бо нагадав собі, що сон на морозі – то поріг смерти. «От лиш трохи відпочину! – гадаю собі. – Поки надійде послідня конина транспорту, я зараз встану». Щоб не заснути, я старався зайнятись чим-небудь, і оглядав усе, що попадало під очі. Довкола гори й ліси, височезні дерева якось ніби клоняться до себе, ніби ходять одно поза друге – ба, тож бо не дерева, лиш великани якісь, люди машерують. Може, се духи тих римських леґіонів, що колись туди ходили, за тим самим, що й ми. Попереду якийсь одинокий, махас чимось... чи се шабля? Здоровенна шабля. Та що се за мара причепилась мене? Свят Господи! Де тут взялиь римляне? Се якийсь привид. От встану та піду дальше, вже відпочав... Та ба! Не могу ні ногами, ні руками рушити. Та й нащо? Мені тепер стало тепліше... мені так любо... Добре я зробив, що спочив трохи. А місяць? Він продовжується в якусь чудовижну еліпсу – довгу, довгу. О! А тепер заокруглюєь. Тепер се якеь лице з очима, з вискиленими зубами... Пек йому! Ось бігас з одного кінця неба в другий. Се, либонь, чи не маятник якогось годинника великого? Лучче замкнути очі і не дивитись на ту огиду.

Я замкнув очі, та мимо того я довго ще видів і великанів, і той чудовижний маятник. Тепер я в Галичині, у Львові, в своїй кімнаті на Пекарській вулиці. Чую виразно, що хтось до брами дзвонить і мій товариш хропе на другім ліжку. Ну, слава ж Тобі Господи! Се мені все снилося. Який поганий сон! Бодай не приснилося вдруге. Треба чим скорше заснути, бо завтра рано о 8-ій годині виклади Огоновського*. Сплю.

– Де пан лейтнант? Де пан? Ти не бачив? Чуєш, комшію! Ни си ті відео мога госпдіна?

– Евога! Евога!¹ – кричить боснак коло мене.

Що? Се знов сон?

---

¹ – Ось він! Ось він! (серб.).

Мене хтось сильно сіпас.

– Пане! Бійтесь Бога! Що се ви робите? Вставайте!

Се голос мого Івана. Однак не можу рушитися.

Він мене підвів і посадив на камені.

– Дай мені спокій, Івасю! Я хочу трохи спочити. Уступися, прошу тебе дуже!

– Не уступлюся, бігме, мусите йти! Таж то смерть спати на морозі. Аби-м вас мав на плечах нести, не лишу вас тут!

Договорюючи ті слова, сіпнув мене за руки так, що я став на ноги. Мене пройняло зараз морозом. Отямившись трохи, я став протягати закостенілі руки й ноги, а при тім мої зуби видзвонювали дрібненько.

– Нема в тебе, Івасю, трохи горівки?

– А нехай її чорт! Я вже чотири роки не п'ю її, тай жию.

– Коли ж я не годен йти, так чогось ноги зомліли.

– Се нічого, зараз буде кінь, а ви тим часом ідіть поволі наперед. Лиш не кладіться знов на той камінь.

Я розпростувався насилу і став поволі йти. Мені в голові засно морочилось, і я зубами сік як в пропасниці.

– Далеко ще до Поліці? – питаю одного боснака.

– Jedan сад (година дороги), госпóдіне!

Не дуже я тим утішився, бо знав із практики, як у боснаків виглядає година дороги. То щось таке, як у нашого чоловіка «добра миля».

Невдовзі привів мені Іван якусь конину, я насилу вдрапався на неї і взяв поводи в закостенілі пальці. Іван дав мені напитися трохи руму та й, йдучи коло коня, усе щось балакав. Я наполовину дрімав, а він шохвилі питає: «А не спите, пане? Не спіть, ні! Ось вже недалечко!» Як довго ми так машерували горами-долинами, не тямлю; я чув лише дзвінки коней, накликування погоничів, дивився на якісь тіні і не міг ніяк отямитися, куди йду і що зі мною робиться. Такої замороки я не зазнав, як жию.

По якимсь часі побачив я великий вогонь. Слава Тобі Боже! Ось ми вже у мети. Тут бівакує наша бригада... тож-то буде ся файно спати! Однак коли ми приблизилися до вогню, нікого там уже не було: таборисько пусте. Здається, що недавно його покинули, бо великі колоди горіли сильним полум'ям і всюди розстелена була свіжа солома.

Коли ми прийшли на місце, сказав мені Іван, що тут будемо спочивати три години. Я віддав свій револьвер Іванові, а сам, як довгий¹, положився на соломі коло найближчого вогню.

– Роби собі, Іване, що хочеш, я вже не годеи.

З тими словами я заснув.

Мені здавалося, що я спав усього 5 мінут, коли мене Іван збудив.

– Пане лейтнант! Ідемо даліше. Вставайте!

Я отворив очі і подивився навкруги. Коло мене догаряля велика колода і зі всіх боків обступили мене боснаки-підганячі. Я цілком отверезів, побачивши, в якому місці находжуся.

– А ти спав, Іване?

– Ні крихітки. Годі було вас так лишити між тими людьми, – і показав головою на наше отруження.

І справді ті люди могли мені скрутити в'язи, як воробцеві, і когут би за мною не запіяв. До того всего я мав при собі 2000 зр., котрими я мав поганячам виплачувати їх поденне.

– Тепер будемо їсти. Насамперед дай мені трохи чорної кави з румом.

Гадаєте можете, що в Босні о чорну каву так трудно? Там чорна кава так, як у нас тютюн. Куди обернешся, всюди дістанеш її на вулиці, всюди, а йдучи в дорогу, пакуєш в торбу млинок подовгастий і мідяну бляшаночку. Те саме зробив Іван – і кілька разів ми виходили в дорогу, він усе брав зі собою прилади до варення кави і гербати.

Напившись сего добра, що пішло мені вогнем по всіх жилах та й голови не заморочило, я з'їв півпушки м'ясної консерви і напився гербати.

Ті м'ясні консерви – то найбільше добро, яке хто коли ддя вояка видумав. З одної невеликої пушки добре поживиться двох хлопів. Коби кілька вугликів, а обід готовий. Пробивається багнетом верхнє дно – а се дуже легко, бо бляха тоненька – відтак ставиться до жару, а коли трохи пригрієсь, їда готова і дуже смачна, особливо для голодного.

По такій поживі я прийшов цілком до себе.

– Ну, спасибіг тобі, брате! – кажу до мого Івася, що не дав мені загинути, і я стиснув йому руку... проти усяких приписів дисципліни військової.

Се мені було байдуже. Не було тут ніякого старшого, щоб мені за се «пса вибрав». А хоч би, ну і що ж? Я в моім «приватдінєрі»

---

¹ Як стояв, у весь ріст.

не видів слуги, лиш краяна, товариша горя, щирого друга, а хотя й він мені чистив чоботи і прав білля, то через те не перестав бути мені другом. Іван Подоляк, господар з-під Самбора, чоловік тверезий, жонатий, був в тім самім віці, що й я, і до того був русин. Ми все спали в одній кімнаті, і при вільній хвилі я, було, читав йому в голос поезії Шевченка, під час, коли він варив каву. Я тямив добре, що коли нас пустять додому, Іван стане знов господарем і ні про чю ласку не буде дбати. Найбільше любив я його за се, що він заодно говорив з великою почесною і любов'ю о своїм старшій браті Грицьку. Такого братолюбія мені не лучилося ніде бачити.

– То ви оба розділились ґрунтом? – питаю я його.

– Хорони Боже! Коли б розділилися, то і я би мав мало, і він небогато, а так укупі під одним номером ми оба кметі і ділимося, чим Бог дасть. Все то, прошу пана, що чотири руки, то не дві.

– А як же ваші жінки, не сваряться при однім припічку?

– Нехай би попробували! А від чого палиця? Ото б мені подобалося, якби жінка орудувала чоловіком!

Ніхто ж мені не почудуєсь, коли я з таким чоловіком братався мимо всяких регулямінових інтенцій¹.

Не встиг я закурити папіроску, а капітан дав уже приказ до дальшого походу. Задзеленькали дзвінки, закричали по-свому боснаки, і ми рушили з місця, пращаючися з любенькою ватрою.

Місяця вже не було видно, і в воздуху трохи потепліло.

Ми зближалися до якихось хат, коли в однім вікні заблимає світло і два стріли майже рівночасно випали на нас. Кулі засвітіли, а одна з них трафила одного санітетського жовніра, що йшов з нами, трафила в дручки, що їх ніс на плечах. Були се носії для ранених.

Мені годі було що-небудь тут розпочинати, бо се було діло капітана, що сторожив транспорт. Але він з того нічого собі не робив.

Я їхав на коні. Аж мій Іван підступає до мене і каже стиха:

– Злізьте, пане, з коня! Хто зна, що ще буде, а на коні вас здалека видно...

– Ну, то хіба сховай мене в кишеньку...

– В кишеньку, не в кишеньку, але нащо непотрібно наставлятися? Тут ні битва, ані ви не командуєте, пощо ж без потреби наражатися? Стереженого Бог стереже.

---

¹ Приписових правил.

Я послухався Івана, зііз із коня і йшов суміш з другими. Ми перейшли попри тих кілька хат. Там не було вже світла і нічого не ворухнулось.

Стало світати. Перед моїми очима простягалась рівнина, непокрита ні одною деревиною, лиш де-не-де росли корчі. А однак ми були високо, дуже високо. Цілий той шмат землі був колись вкритий густим лісом. Як я опісля довідався, промислові венеціанці вирубали тут всі ліси і забрали дерево на кораблі. Господарили добре – тепер тут пустиня, з котрої ледве чи буде коли який пожиток.

– А то виголили ліс! – кажу до одного вояка.

– Або у нас, прошу пана, так не буде? Незадовго і у нас жиди і прусаки так повитинають ліси, що хоч би хлоп хотів украсти патика на дишель, то не буде де...

Панове говорять, що наш хлоп темний, на все байдужий, нічого не розуміє і нічого не говорить. Так думас той, хто не стикався ближче з нашим селянином! Але нехай би такі панове пожили кілька місяців з тими людьми, особливо у війську, нехай би слухали, що вони собі при огні балакають, – переконались би, що наш мужик, хоч не все говорить, то усе собі нотує в пам'яті, немов щоби перевести колись обрахунок із того всего, що твориться...

Гористий терен для тих, що ведуть війну заціпну, єсть дуже невідгідний. Я також jako вояк не любив гір, тим більше, що я до них не звик. Тут, на Балкані, я не чув себе і одної хвилі безпечним. За кожною купкою дерев могли сидіти повстанці, готові привітати мене сальвою, як се не раз в тім часі лучалося. То ж я відітхнув свободніше, побачивши себе при світлі дня на місці просторім і рівнім, де можу добачити мого противника на 500 або й більше кроків.

Хто живе на тім верховиннім степу, не знати. Куди глянеш, не видно ні хутора, ні деревини. Дперва за годину ходу побачили ми великий хутір, обведений довкола муром. З одного боку стояла височезна башта або по-тамошньому «куля». Єсть се рівнобічний чотирикутник, високий з на два поверхи, з малими вікнами до стріляння.

Коли ми зблизилися до сего хутора, побачили в брамі величезного турка бега, з папіроскою в зубах, властителя хутора. Тут ждав уже на мене капітан зі своїми людьми. З бегом я привітався по-їхньому, а капітанові сказав, що сеї ночі стріляли на нас коло Поліци.

– Я се чув, – каже.

«Ну коли чув, – думаю собі, – то видихай здоров, а моє діло було тобі се сказати».

Заки ми пішли даліше, я мав нагоду оглянути оден цікавий оказ турецької культури. Був се віз господарський, що варто його ближче описати. Віз сей зроблений був після моделю тих дитячих візочків, що на ярмарках у нас продають. Чотири великі колеса вирізані з грубого бруса, осі сполучено прямовисно вбитим в них дручком замість нашої розвори, так само вбитий дишель, а на верху стирчать чотири прямі ручиці. Таким возом то абияк їхати! Не покрениш ним ні в одну, ні в другу сторону.

Мої бойки приглядалися сему возові цікаво і з насмішками.

– А то ти, моспаненьку, коляска! – каже один підсамбірський шляхтич.

– А який легенький! – каже другий. – Мазі, бідняка, не видав, як вродився!

– А коби ви чули, як він їде! Скрипить так, що, певно, до Турки* чути...

Тим часом сонце піднеслося високо вгору і освітило цілу сю пустиню.

Ми йшли даліше. Вже було геть сполудня, коли ми побачили містечко Калиновик, а на двох протилежних горбах виднілись шатра нашої бригади.

«Ну, прецінь, раз знайшли своїх!» – подумав я і потис мого коня, щоби скорше дібратись до табору.

Бригада під командою генерала Далена складалася з двох полків: 1-ого шлезького і 75-го чеського. Увійшовши в табор, я надибав гурт офіцерів 1-ого полку, як всі враз сиділи коло ватри зі своїм полковником. Полковник літ близько 50, дуже симпатичний чоловік, сидів між своїми офіцерами на землі і щось їм веселого розказував, бо всі сердечне сміялися. Від того сміху і мій добрий гумор вернувся, я станув між ними і, вклонившись на всі сторони, представився по артикулу.

– Здорові, пане-товаришу! – каже полковник. – Просимо ближче, будь нашим гостем! Ти, певно, брате, голоден, бо прома-хався неабияк!

За ті ласкаві слова, не посипані регулямінованим перцем, я дуже полюбив сего чоловіка, що міг мені бути батьком.

– Так, пане полковнику, я справді голоден, бо від 13 годин нічого в губі не мав.

А коли я сів, полковник каже:

– Скажи: що би ти з'їв?

– Я би з'їв зупи з грибами, телячий котлет зі смаженими барабоськами і яку легоміну... отак штрудель з яблуками...

Полковникові моя бесіда подобалася. Усміхнувшись, каже:

– Прошу дарувати, але ти запізно прийшов на обід – в нашій реставрації сего вже не дістанеш... всі ті страви вже давно з'їджені. Можемо тобі служити хіба м'ясними консервами та рижом.

Ми всі, що там були, сердечно засміялись, а тим часом ад'ютант приказав зладити мені консерви. Заки се було готове, полковник почастував мене горівкою і цигарами. Між тими людьми почув я себе свобідним, як між своїми. Взагалі офіцери 1-го полку (Franz Joseph I) були найчемніші люди, яких коли мені лучилося бачити. Між ними був тоді якийсь поляк з Буковини, резервовий лікар. Він мені сказав, що ліпшого полку, почавши від полковника аж до простого вояка, не знайде в цілій австрійській армії. Сей полк рекрутується на Шлеську і складаєсь, як відомо, з трьох народностей.

Заки я з'їв обід і оповів пригоди своєї подорожі, стягнувся цілий мій транспорт і я пішов віддавати, що привіз. Мені не хибував ні один віл – то правда, але зате з інших речей бракувало стільки, що й тисячкою не заплатиш. Я загубив 400 бохонків хліба, 3 мішки чаю, 5 пак рубаного цукру, 7 бочок вина і руму.

Провіантовий офіцер 75-ого полку, що від мене товар відбирав, був чоловік несимпатичний і крикливий, як стара баба. Він лежав у своїм шатрі і засдно верещав, що консигнація не відповідає фактичному станові. Де єсть тее? Де сее? Я стою на дворі і слухаю, а вкінці, розсердившись, кажу:

– Та ви за мене платити не будете!

– Ой зле з вами буде, пане *господарю!* – каже до мене.

– От не турбуйтеся мною, пане господарю, – кажу я, – лише замість верещати тут, лучше ви, пане господарю, повідганяйте ваших безрог, щоби мені шкоди не робили, бо за се я хіба не буду платити.

Тут вказав я на товпу його вояків, що мов круки позбігалися і рвали, що попало під руки.

Той наш розговор не мило вразив другого провіантового офіцера з 1-ого полку, що стояв біля мене і не міг слухати, що другий офіцер тої самої ранги в такий нетовариський спосіб говорить до мене. То ж на посідню мою репліку він усміхнувся і торкнув мене легенько ліктем. Йому, либонь, подобалося, що я так йому відрівав.

Укінці кажу я:

– Прошу мені підписати, що ви відібрали, і прошу мені прислати. Я буду між офіцерами 1-ого полку.

– Як то! Ви відходите? Що це знов? Мені бракує вино!

– Га, прийдеться пити тим часом воду, поки друге привезуть...

Брак всякої товариської ввічливості того чоловіка мене трохи розсердив, але таки я й настрашився, що тільки речей погубилося.

– Що мені тепер робити? – питаю офіцера, що йшов зі мною.

– Не треба було тобі, товаришу, вночі пускатися в дорогу.

– Як не йти, коли дістав приказ на письмі. Ось він!

– Ну, коли так, то ти цілком критий. В таку ніч і сам чорт не годен впильнуватися.

По відданню того, що було, я пішов знов до моїх гостинних товаришів. Тут розказав я подрібно свою пригоду.

– А хто такий вас поночі висилав? – спитав полковник.

– Підполковник Н.

– Ага, знаю, – сказав і успокоїв мене.

День кінчився, і ад'ютант запросив мене по вечері до свого шатра на ніч. Було нас трьох, бо з ад'ютантом мешкав полковий лікар.

Ад'ютант, поклавши на колінах якусь дошку, писав при малій нафтовій лампі свої рапорти. Лікар і я роздяглися до снання. Ледве я вкрився коцом, приходить до шатра ордонанс і питає за мною.

– Чого вам треба? – питає ад'ютант ордонанса.

– Пан оберлейтнант з генерального штабу казав, щоби той пан зараз прийшов до него.

Я вже хотів відізватися, та ад'ютант заговорив:

– Скажи панові оберлейтнанту, що той пан утомлений дорогою і тепер спить. Він певно завтра рано ставиться... Abtreten!

Ордонанс вийшов.

– А може треба було піти? – кажу.

– Ну, до завтра чей же світ не завалиться. Ті панове ніколи не набідаються тільки, що котрий з нас, то й не знають, що то утома. Та ж він знав ціле пополудне, що ти тут, аж під ніч прийшла йому фантазія. А то й не близько. Заки тудя зачимчикуеш і вернешся, мине північ, а ти ж завтра маєш перед собою не абиякий шмат дороги...

Ад'ютант став пильно щось писати, а я скоренько захропів. Туй за шатром розтаборились ті боснаки підганячі. Вони довгенько гуторили і підспівували під носом якоїсь сербської пісні, подібної до наших співанок-колісанок. Арію співану півголосом тямлю донині.

Збудившись другого дня раненько, я насамперед пішов до того генералштаблера, що по мене звечера прислав. Тепер мені стало ясно, для чого йому хотілось полагодити зі мною звечера. Він собі гарненько спав, то й не хотів, щоб йому рано сон перебивати. Я розбудив його і сказав, що відхожу й прошу о який відділ жовнірів, бо так пускатися в дорогу небезпечно.

– Я власне посилав по вас вчера, та ви не були ласкаві прийти. А щодо ескорти для вас, то дуже жалую, але воно неможливе й непотрібне.

Такі делікатні слова в устах жовніра то так, як гладження проти волосся.

– То я попрошу о се генерала, – кажу.

– Зовсім непотрібно трудилися би. Я вчера обговорив сю річ з генералом, то ж будете ласкаві зробити так, як вам ось говорю.

Я вклонився йому і вийшов.

У сінях того великого будинку, що подобав на нашу *święt-y karczm-y*¹ якого галицького пана при мурованім гостинці, побачив я ордонанса і питаю:

– В котрій кімнаті генерал?

– Ось тут прошу.

Запукавши, я ввійшов до малої кімнатки, де крім простого жовнірського ліжка, дерев'яного стола і лавки не було нічого більше. На ліжку під комісним коцом лежав генерал Дален. Я сказав, о що мені ходить, і просив о ескорту, бо так йти поміж ліси небезпечно.

– А треба ж вам конечно? Мені, бачите, не на руку висилати з вами який-небудь відділ, бо я зі своєю бригадою до Фочі вже не вернуся.

В тій хвилі я пригадав собі пересторогу від свого компанійного команданта, котрий, виправляючи мене, наказував, щоби я ніяк не вертав сам, а ескорти жадав конечно.

– Пане генерале, – кажу, – маю виразний приказ від свого безпосереднього команданта не вертати без ескорти. Під час дороги сюди на нас навіть стріляли коло Поліци.

– Коли так, то добре.

Казав прикликати оберлейтнанта і припоручив йому написати карту до 75-ого полку, щоби мені дати ескорту з 12 людей. Той глянув на мене з-під ока, а я на него з усмішкою, наче хотів сказати: «мудрий ти, але й я не дурний»... Він вийшов за мною до сіней.

---

¹ Святий шинок (пол.).

– Чого ви йшли до генерала? Я ж би був вам вкінці сам то зробив.

– Коли я не люблю дуже просити о то, що мені без просьби належиться... Поручаюся!

Подибавши на дорозі полковника 75-ого полку, вручив я йому карту.

– Чи вам справді так конечно потреба ескорти? Що ті люди відтак у Фочі будуть робити?

– Сего не знаю, але я не маю охоти датися живцем зловити лютим боснакам, котрих по тій дорозі тьма волочиться... і тамтої ночі стріляли на нас коло Поліци.

– Ви ж мельдували се генералові?

– То не мос діло. Я вів транспорт, а командантом був капітан сего полку.

Полковник розсердився.

– Ваша правда, – сказав і зараз велів прикликати капітана.

Розмова полковника з капітаном була така, що я такого трактовання офіцерів в присутності других до того часу ще не бачив, але з розмови виходило, що полковник дав був капітанові наказ донести йому о кождім стрілі. Вкінці полковник припоручив капітанові дати мені за чверть години 12 людей і підофіцера до ескорти.

Зібравши свою ватагу, я попрощався з гостинними офіцерами 1-ого полку і пустився в дорогу.

Зі мною було 12 чехів, 8 жовнірів з мого полку і двох уоружених боснацьких жандармів, званих «заптіє». Ті мені заявили, що коли б не та ескорта, вони би за ніщо в світі не поважилися пускатися в дорогу.

– А що ж би вам сталося? Ви ж боснаки!

– Що? Коли б нас «ешкіє» зловили, то щонайменше поврізували нам носи й вуха.

При тій нагоді я мав супроводжати порожні паки, мішки і шкіри з тих волів, котрих я пригнав сюди живими. При хорошій погоді, свіжим гірським воздусі подорож була весела. Я сидів на гарнім боснацькім конику і, почастувавши одного боснака папіроскою, заставив його співати.

Боснак зятагнув високим тенором якоїсь тужливої сербської пісні. Ті пісні дуже подібні до наших думок, хіба та різниця, що в тих аріях не чув я так характеристичних в наших піснях півтонів, що складають у нас такі хороші мольові арії. У сербів йде

арія в dur¹. Та однак вона якась така сумна, що аж плакати хочеться. В тих твердих акордах стільки жалю! Чи се прикмета гірського народу – не мос діло судити. Змістом сеї пісеньки було, як сербська мати виправляє сина на війну з турками. Вона закликає його, щоб не вернувся з соромом, а коли поляже головою, вона над могилою зістане і молитись буде. Не була се пісня геройська, бо ті властиво не співаються, лиш проголошує її гусяр так, як наші діди відпустові свої молитви. Ті геройські думи, хоч під взглядом свого змісту варті називатися епопеями, під музичним взглядом не мають вартості. Але пісня, котру мені співав боснак, не була з тих. Дуже я тоді жалував, що не потрафив тої народної арії братнього народу взяти під ноти.

Під час сеї дороги я придивився ближче тому красвидові, куди я вже раз йшов, не звертаючи на него уваги. Куди оком глянеш, одна рівнина, степ на висоті гір, без деревини, без хати, без сліду якої-небудь, хоч би примітивної культури. Венеціани довго тут газдували! А хто знає, чи і з нашою Галичиною не станеться невдовзі те саме...

З полудня прийшли ми на місце, де попередньої ночі спочивали. Вже й сліду не було з тих вогнів, що два дні тому назад тут горіли.

Під час супочинку, який я тут зарядив, гадав я повиплачувати моїм погоничам-боснакам. Та лише скликав я їх до купи і став читати консигнацію, аж один з моїх вояків звертає мою увагу, що на далекій горі показуються якісь люди.

Я взяв у руки бінокль і дивлюся. На горі, віддаленій від нас яких 2.000 кроків, стоїть ватага людей, узбросних в рушниці. Недалеко від них показується з ліса друга ватага...

«Хтозна, кільки їх там, – думаю собі, – та на всякий спосіб не мос діло вдаватися з ними і брати на себе одвічальність... Сумніваюся, чи вони мене тепер зачіплять, але що вночі по дорозі на мене нападуть, се більше ніж певне. Треба чимскорше йти, щоби за дня дійти до чеського батальйону, що стоїть на дорозі, і там переночую».

Рішившись на те, я сховав консигнацію в торбу і дав приказ до дальшого походу.

Йдемо дальше. По дорозі знайшли ми багато дечого, що перед двома днями згубили. Знайшли і бочілки, і паки, і мішки. Я, розуміється, забрав все те назад до Фочі.

---

¹ Мажорі.

Коли ми переходили лісом, попався нам на дорозі якийсь самотній «ган», по-нашому корчма. Я вступив до неї. Сей ган різнився тим від других, що не був будинком на поверх, як всі того рода будинки. У великих сінях горів огонь, а на ланцюгу висів котел з якоюсь стравою. По заморочуючим запаху я пізнав вуджену, а радше, сушену баранину. Боснаки консервують м'ясо в такий спосіб, що, нарізавши восени баранів і кіз, вішають м'ясо послідками на поді. Воно мерзне цілу зиму, а літом париться від горяча. Через се зробиться з того лико, отаке, як невим'яті шкіри. Другої ж зими люде рубають ті послідки на куски і варять в кітликах, заливши водою. У кого слабі нерви, а понюхав би тої малмазії, певно зімлів би.

Коло ватри поралося двох обсмалених боснаків. Вони трохи напудились, побачивши може мене з вояками, але відтак отямилися. Я вважав, що такого кітлика для двох людей за богато, і був певний, що се варилася вечеря бодай на 15 ротів. Але я їх не зачіпав. Напившись кави, ми рушили даліше.

Вже смеркалося, як ми прийшли в те місце, де стояв чеський батальйон. Підполковник заявив мені, що мою ескорту забирає з собою, бо таки зараз йде за своїм полком до Калиновика, а мені не радить тут ночувати, бо по лісах повно повстанців і коли б вони на мене напали, я не устоюся з 10-ма своїми людьми і впаду їм у руки.

Що ж тут робити?

Коли я так думаю, приступає до мене той гідний капітан, що мене з Фочі сюди супроводив, і каже:

– Напийтесь, товаришу, теплого росолу... ось моя порція для вас, а я вам пораджу, що робити. Візьміть десять найліпших коней, посідайте зі своїми людьми і біжіть чимскорше, щоби завчасно добрісти до Фочі, бо тут справді небезпечно.

– А що ж буде з транспортом? – питаю.

– Не бійтесь, біс його не возьме! Та й нема нічого такого вартного, за що би треба голову настасляти... Але зробіть се так, щоби боснаки не покмітили, що вас нема, бо їм не конче можна вірити.

Стиснувши руки того чесного чеха, я пішов за його порадою. Прикликавши своїх вояків і двох заптіє, я сказав їм потихо, що мають робити і де масмо зібратися. Мені Іван привів доброго коня і сів на другого. Тим часом місяць показався на небі.

За хвилию приїхало до мене шість їздців.

– Де ж тамті другі? – питаю

– Вони, прошу пана, жиди, і жаден з них не хоче на коня сідати, бо нині п'ятниця.

– Ну, чорт їх бери! А ми поїдемо. Слухайте, хлопці! Дзвінки позав'язували так, щоб не дзвонили. Карабіни держати в руках перед собою, на плечі закладати не вільно. Двох їде наперед якo Vorhut¹, решта зі мною. Коли б боснаки напали на нас, злазити з коней і до мене. Оден, т. є. мій Іван, держати буде коні. Коли б хто з нас був ранений, не вільно його тут лишати, хоч би ми мали всі до ноги тут остатись, бо знаєте добре, що боснаки роблять раненим, коли їм в руки попадуть. Тепер Vorwärts!²

Їдемо, як гусари. По обох боках нашої доріжки густий ліс, через безлисті гіялки світить білолиций. Така імпровізована кавалерія подібна радше до башибожуків, ніж до правильного війська. Дорога стає ховзька, коні падають, як звичайно. Декому задзвонить дзвоник.

– А що ти, небоже, ведеш ксьондза до хорого? – відзивається другий, – держи дзвінок, бо біди накличеш!

Над берегом якоїсь дебри упав один кінь, вояк з него злетів, як помело. Був би собі полетів бозна-куди якби не те, що заплутав ногу в посторонок. Хлопище висить долі головою і не може собі ради дати.

– Ой допоможіть, краяни, бо згину!

Двох других скаче з коня, розплутує його і витягають на дорогу. Таких перепон щохвиля. Піхотинець не може собі ради дати з довгим гвером і з конем. Один мій Іван – молодець! Він не має ні гвера, ні багнета, а до того добрий їздець, бо відбув еквітацію, як був у одного капітана при конях. Він вмить підіде до упавшого, зіскочить з коня, допоможе товаришеві витаскатись на конину – і вже на своїм коні.

Думаю собі: коли боснаки є тут де і знають про нас, то вони хіба великі дурні, щоб не забагли вісьмох швабських голів! Ну і що ж, якби напали? Неприємна вона річ – дістати сальву в таку маленьку купку, але всіх відразу не поб'ють, а тоді наші карабіни не так скоро дадуться їх одноцітковим пушкам. Знайдеться тут якийсь горбочок, де би закритись, а набоїв масмо досить...

Їдемо так зо дві години. Господь знає, де ще тота Фоча...

– Halt! Wer da?³ – залунало мені в вухах, і голос сей втішив мене, мов голос ангела.

---

¹ Аванґрд (нім.).

² Вперед! (нім.).

³ – Стій! Хто це? (нім.).

– Транспорт! – була відповідь.

– Commandant vor!¹ – кричить знов.

Я виїжджаю наперед. Вартовий прикладав мені багнет до грудей, а за ним так само командант сторожі.

– Feldruf!² – питає.

– А Господь знає, який у вас Feldruf... я вже три дні в Фочі не був.

– Та то наш пан лейтнант? Слава ж Тобі Господи? – каже урадуваний мій цугсфірер Писанчан. – А ми тут-таки затурбувались вами, гадали, що яка пригода вам трафилася... Passirt! Passirt!³, – каже і уступається нам з дороги.

– Хто тут гавтпостенкомандант? – питаю.

– Пан воберлейтнант Мишоловський. (На «Мишиловського» перекурили вояки ім'я оберлейтнанта Несьоловського).

– Ведіть мене там! – кажу, віддаючи коня.

І от я зі своїми людьми опинився вже в безпечнім місці. Тут я й переночував.

VI

Standrecht⁴

– Знаєш ти, Баран, що то є Standrecht? – питаю раз під час школи вояка з моєї компанії.

– Standrecht, прошу пана, то є така чорна *таблиця*, завішена на стовпі, а на ній написане weiss auf schwarz⁵: Standrecht

– Ба! – кажу, – не штука так казати, але повідж мені, небоже, що воно є? Чи то зле, чи то добре, чи яке?

– Сего то вже не знаю, прошу *покорні*...

– Якби воно що добре, то би го на стовпі не вішали! – відзивається ззаду якийсь дотепний бойцуньо.

Всі засміялись.

Я справді бачив таку таблицю зі зловіщим написом, коли ми рано вранці переходили зі Славонії на босанську землю. До таких стовпів я повинен би вже привикнути, бо кілько то їх можна подибати в нашій благословенній Галилеї?⁶ Їдеш, було, між корчи-

---

¹ Командант наперед! (нім.).

² – Відгук, пароль (нім.).

³ Проходьте! Проходьте! (нім.).

⁴ Стан облоги. Закон воєнного часу (нім.).

⁵ Білим по чорному (нім.).

⁶ Мається на увазі Галичина.

ками якого-небудь галицького «*rañstwa*»¹, що мають бути ніби ліс, аж тут зараз і таблиця на стовпі: *Zakaz polowania*, а під тим: *Jagdverbot*². По-польськи, либонь, для панів, по-німецьки для офіцерів – ну, а по-руськи для нікого писати, бо наш мужик не має чим гаразд відогнати панських диків зі своєї кукурудзи, не то полювати.

А все-таки зглянувши на стовп і прочитавши зловіщий напис на границі босанській, мене овіяло морозом, мною заволоділо чувство, що я вступив в країну, де про личну свободу ніхто не знає, де матеріальна панує сила. Таких стовпів я ніде більше не здивав, але зате побачив я, як виглядає *Standrecht* в практиці.

Було се в Фочі в кілька неділь по тім, як ми примашерували до того міста.

Одного дня, стоячи на подвір'ю місцевого конаку (будинку, де поміщені уряди), побачив я, як двох вояків з насадженими багнетами вели з в'язниці здоровенного герцеговинця. Таких великанів показують хіба по містах за шістку. Він мав заввишки більше двох метрів, та не лише самим ростом визначався той парень, але й цілою будовою тіла. Кажуть, що покійний Геркулес був собі май-май хлопчина, – тож коли б собі хто хотів зобразити того покійника, то певно знайшов би взорець в моім герцеговинці. Груди й плечі у сего чоловіка широчезні, мов двері, а руки й ноги мов у медведя. А сей чоловік – після урядових записок – мав від роду всего 19 літ! Коли се правда, що чоловік до 24-ого року росте на високість, а до 30-ого – на грубість, то не знаю, що було би виросло з сего головая, як би були дали йому ще 11 літ на світі прожити.

Коли його вели вояки, він мав руки зв'язані посторономком. Дивишся на той мотузок та на того велита, то думаєш: ось-ось мотузок лусне, а тоді й багнети не багато допоможуть. Але герцеговинець, усміхаючись добродушно, дався спокійно вести, мов молодий медвідь. Я цікавий був знати, за що його полонили й де, і я спитав моїх людей.

– Се, – кажуть мої бойцуні, – якась шаржа від тих «равбіжів» (так називали повстанців, либонь від урядового терміну *Räuber*³). Його позавчера злапав у горах пан капітан Гейсс. Тепер всадили його до арешту, а відтак будуть судити.

---

¹ Тут: маєтку.

² Полювати заборонено (пол., нім.).

³ Розбійник (нім.).

Мені новина ся влізла цвяхом в голову, і я постановив собі конечно бути на тім суді, щоби гаразд розвідати, як воно.

Та не довго було ждати на сей суд, бо за кілька днів зроблено приготування до него, і дивне диво, зараз таки призначено місце до кровавої езекуції – значить: уже перед засудом знали, який буде кінець. То нащо й суду? Нащо час даремно тратити?

На розлогий майдан перед конаком винесено довгий стіл, кілька лавок, на столі поставлено хрест зі свічками, папери і «писчі прибори». Відтак виступив батальйон угорських піхотинців під командою капітана. Військо зробило чотири живі лави довкола стола, полишаючи малий прохід – тобто двері.

До тої кімнати з живими стінами увійшов аудитор, перекладник босанської мови, писар і ціле так зване *Manschaftskriegsrechtsassessorium*¹, зложене з кожної шаржі по одному почавши від майора в долину аж до простого вояка. Усі посідали за столом, а на даний аудитором знак ввели жандарми підсудних, котрих цілко сковано ланцюгами. Було їх семеро: чотирьох могамедан і трьох сербів. Мій знайомий герцеговинець вирізнявся від других величавою поставою і стояв межі своїми товаришами, як чапля між гусьми.

Аудитор сказав їм коротко, о що вони обжалувані, іменно о те, що брали дійсну участь у повстанню, виступали ворожо з оружжям в руці проти заведеного порядку, та й зловлено їх з оружжям в руці – і ввізвав їх, щоби боронилися. Авдиторове обжалування перекладав підсудним перекладник по-босанськи. Кожний з них за чергою сказав, як називається і т. д., говорив ні се, ні те, і клявся, що не винувний. Толкування деяких було логічне і виглядало справді на імовірне.

Деякі говорили так: «Ми люди спокійні і не снилося воювати, та прийшли до нас «ешкіс» (повстанці) і під загрозою смерті вигнали нас із хати, дали в руку пушку (рушницю) – і гайда в гори! Тут порозставляв нас кількох один повстанець перед собою, а сам, сховавшись за камінь або дерево, грозив пістолетом тому, хто не буде «пуцати» на «сольдатів» або лиш обернеться до нього. Що таке воювання можливе, поучас нас історія перських війн з греками, де в грецькій «регіментсшпрахе»² записано дослівно так: *«Ень тайсь персікайсь войнайсь гой шаржжай тусь персікусъ фантерістасъ, тайсь пуцитокойсь кай тайсь нагайкайсь підганянтузанъ»*^{*}. Однак судді не повірили боснакові, а він, бідняка, не

¹ Дослівно – військова правова команда, військовий суд.

² Тут: військовій мові, статуті.

знав настільки грецької історії (хоч близький сусід греків), щоби на її свідoctво міг покликатися.

Прийшла черга на того великана. Він виступив один крок вперед сміло й визиваючо – і мовчить.

– Як ти зовешся? – питає аудитор.

– А як ти зовешся? – питає великан.

Се питання випало після наших цивілізованих звичаїв, бо коли аудитор йому не представився і не назвав свого «отечества і фамілії» (як каже москаль), то вже великий гріх після кодексу сальонового питатися про ім'я другого. Але в дикій нецивілізованій Герцеговині таке сальонове поведіння боснака видалося всім дуже ароґантним.

– Ти, небоже, – відізвався аудитор, – не жартуй, лиш кажи правду, бо буде зле з тобою!

Великан зареготався, показуючи свої здорові зуби, і каже:

– Чи буду правду казати, чи брехати, мені з того не полекшас, ані гірше не буде, бо я знав, що мене жде, як тільки «прокляті шваби» мене сплячого зловили... Але буду говорити правду. Ну, питай!

– Ти був розбійником?

– Ти *лажеш* (брешеш)! – відповідає боснак. – Я був юнак, *усташь* (повстанець). Я ж і не сам був, зі мною була ціла ватага молодців.

– Ти був їх *главатарь*?

– Був.

– Ти стріляв наших вояків?

– Стріляв, різав, і лиш розв'яжіть мені руки і пустіть на волю, а я вас всіх «швабів» виріжу... Пощо ви сюди прийшли і не дасте нам супокою в наших горах? Чи ми вам ліземо до вашої «Швабії»?

Боснак виговорив ті слова з досадою, при тім підносив сковані руки й дзвонив кайданами і був би ще говорив на той темат, та аудитор перебив йому дальшим питанням.

– Де твої товариші?

– Там у лісах, в горах, де твоя швабська нога не зайде...

– Як вони називаються?

– *Како очешь* (як хочеш), – сміючись, відповів великан, охолонувши вже зі зворушення. – Я тобі сего не скажу!

– Де ви ховасте оружжя і добичу?

– Ого? Який цікавий? І сего не скажу?

На дальші питання боснак не відповів нічого, стояв і дивився на хрест, що стояв на столі, наче б і не чув, про що його питають. Вкінці каже:

– Пощо мене питаєш? Що тобі з того прийде? Я знаю дуже добре, що мене жде смерть... усе знаю, а ти нічого від мене не довідаєшся... Я в ваших руках, а командант ваш могутий. Але над усіма нами найстарший командант – Бог всевідущий...

Говорячи ті слова, великан глядів в погідне блакитне небо своєї нещасної вітчизни. Лице його сяло. Він так стояв кілька хвиль, наче б молився за свою вітчизну, наче б хотів вишукати собі місце там, куди за кілька годин мав піти. Чоловік сей в тій позиції з піднесеними вгору очима, виглядав величаво – як справдішній лицар, вірний потомок тих, що на Косовім полі голови свої поклали за святу Сербію.

Постоявши так кілька хвиль, він стрепенувся, наче б пробуdivся зі солодкого сну до гіркої дійсности. Авдитор хотів знов поставити якесь питання, та великан, поступивши ще один крок вперед, відрізає рішучо:

– Більше нічого не скажу!

Стали відтак слухати свідків. Боснак, здається, нічого не чув. Він, мабуть, ганявся мислею по батьківських скелях і пращався зі своїми рідними – з могилою батька, що поляг від турецької шаблі за свободу й віру, – з *майкою*-жалібницею, з товаришами своїх хлоп'ячих літ і з тими, що їх полишив без ватажка а котрих, либонь, така сама ждала доля. Чудне було поведіння сего чоловіка. Раз виступав він, як бездомний бурлака, і вітав свою долю іронічним сміхом, показував безмежну рівнодушність і байдужість на те, що довкруги него діялося, то знов виступав серйозно і відважно, мов той християнський мученик, перед зголоднілими львами. Хто би не знав, що той чоловік ніколи театру не бачив, думав би, що таких лицарських поз вивчився він від рутинованих артистів .

По переслуханню свідків поспитав авдитор асесорів о їх гадку. На се встав найстарший член комісії майор і крикнув: «Alle schuldig – und wer derselben Meinung ist, der ziehe das Seitengewehr!»¹. Договорюючи тих слів, витягнув шаблю і підніс угору. Всі прочі члени воєнної комісії повитягали також, хто шаблю, а хто багнет... вони, очевидно, всі були derselben Meinung. По таким dictum не було чого надумуватися. Авдитор встав і по виголо-

---

¹ Всі винні – і хто має ту ж саму думку, хай витягне холодну зброю (шаблю, багнет)! (нім.).

шенню звичайної формулки вироку засудив усіх сімох на смерть посторонкову (per Strang)¹. Се повторив перекладник по-сербськи. Вирок сей найгірше вразив турків. Християни заломили руки і плакали голосно, накликуючи Бога і рідну ньеньку («о, мајко моја»), турки були в розпуці. Однак не треба думати, що се з боязні. Ні, їм лише страшно було бути повішеними, бо після турецького вірування душа повішеного чоловіка не має куди вийти з тіла і так довго там мучиться, доки тіло не зігніє.

Найменшого вражіння не зробив сей страшний вирок на великана. Він усе стояв з погірдливою усмішкою на устах, наче би хотів сказати: «Я то знав ще тогді, як мене заовили...»

Тепер треба було полагодити ще одну формальність. Той засуд суду мав затвердити командант гарнізону генерал-майор Обадич. Зреферований наборзі засуд понесли до генерала, а поки що усе і всі стояли на місці.

Не минуло півгодини, а засуд вернув від генерала – потверджений з тим додатком, що: in Ermanglung des Scharfrichters durch Erschiessen².

Сю нову постанову оголошено засудженим, і аудитор візвав підсудних, щоби приготувалися на смерть, – значить: дальша апеляція хіба до неба. Їх відвели до в'язниці і покликали зараз попа і муфтія, щоби їх приготувити на смерть.

Поки піп висповідав сербів, а муфтії поробив муслемські практики умивання, всі стояли на своїм місці, ніхто не ворухнувся. Усі стояли в великім роздразненім напруженні: хто з почуття людського, хто з жалю, хто таки з простої цікавості. За часок мала відігратися страшна драма цивілізаційна: відібрання безборонним людям того, чого їм люди не дали і в чім немислима *restitutio in integrum*³ і це за те, що ті люди не хотіли піддатися берлінському договорові*...

Зміна, зроблена генералом в засуді, не була на око ніякою зміною, а однак нею дуже зраділи могомедане. Лиця їх засіяли якоюсь горячковою радістю. Усміхнулось до них, либонь, саме небо Могомеда за те, що поляжуть головою за віру.

На даний капітаном знак уся товпа рушила на «м'єсто лобнос»⁴.

Передом йшли дві компанії, а в середині підсудні, пов'язані по парі ланцюгами. Побіч християн йшов сербський протопоп в

¹ Через повішення.

² Через відсутність ката – розстріл.

³ Повернення до першопочаткового стану (лат.).

⁴ Місце страти (рос.).

ризах із хрестом, побіч мусульман – муфтій. Одного від другого ділили заледве два кроки: поклонник хреста і поклонник корана йшли собі в найліпшій згоді в тім поважнім поході до одної мети – на місце кровавої езекуції. Цивілізація була в силі помирити таких двох завзятих ворогів, що від половини сегого століття виповіли собі боротьбу на життя або смерть.

Усіх окружала ескорта чеських стрільців з наїженими багнетами. Дальше поступав аудитор з писарем і перекладником, а похід замикали дві другі компанії.

Як же поводитись підсудні? Мусульмане йшли рівнодушно, наче б їм зроду така смерть судилася. Се, либонь, вплив мусульманської віри з їхнім фатумом. Однак мені здавалось, коли я дивився на тих людей, то вони попали вже в передсмертне делірію і не тямали добре, що з ними робиться. Була се гарячка, велике щастя для них, бо вони не тямали, що з ними діялося. Не так християне. Вони ломали руки і в немічній розпущі взивали помочі Бога, згадуючи хто неньку, хто жінку, діти.

Один лиш великан заховав до послідної хвилі холодну кров. Його юнацька стать не зігнулася під напором того нещастя, яке придавало других. Ішов з піднесеною вгору головою і заодно потішав своїх товаришів.

Я був цікавий послухати його бесіди і підійшов збоку ближче так, щоби чути.

– Чого плачеш? – говорив він, – або ж то батьки наші і брати не гинули такою самою смертю? Так бувало від віків. Не ми перші, не ми послідні... Христос більше терпів, ніж ми...

Так говорив серб-гірняк, що викохався при співі сербських лицарських дум та виріс при оповіданню гусярів про колишні подвиги сербського народу проти бусурмен.

Похід йшов понад Дрину північним передмістям Фочі. Я не бачив похорону, де би було стільки плачучих, що при тім живім похороні. Мужчини, жінки й діти повилазили на мури, на вкрівлі, і все те плакало гіркими сльозами. Всі бачили в тих нещасливцях своїх лицарів – мучеників за волю. Та не був се плач голосний – не було се йойкання простого народу; се був плач тихий, що йде з-під самого серця, тисне горло, мов вовкулак, – плач, що проявляється пекучими як вогонь сльозами

Прийшли на площу смерти. Се було старе турецьке кладовище на самім північнім крайчику передмістя на пригірку Ілявінобрдо.

Батальйон зробив знов чотирикутник. В нім станули в'язні, священник, муфтій, аудитор із перекладником і лікарі. Аудитор

відчитав у послідній раз засуд по-німецьки, а перекладник повторив по-сербськи.

Спиталися засуджених про послідні їх бажання. Ніхто не відзивався.

Перекладник розкував їм руки і поуставляв їх побіч себе у віддаленню двох кроків рядом і велів їм клякнути. Турки поклякали по-свому, підігнувши під себе ноги, християне поклякали трохи не так. Потім стали їм зав'язувати очі, та вони самі легко з тим упоралися, засуваючи тюрбан на очі. Один лиш великан не дав собі очей зав'язати і відсунув від себе досить неделікатне перекладника, коли той до него наблизився. Але нагадав собі ще щось, встав, здіймив з себе куцачину сіракову, звинув у клубок і кинув понад голови вояків комусь з-між публіки, що товпилась поза кордоном військовим. Був се, либонь, хтось з його рідні, бо ще кликнув до него:

– А скажи моїй матері, де моя могила!

По тих словах клякнув знов, перехрестився і каже:

– *Мореш пуцати!* (Можеш стріляти!)

Коли се діялось, на даний знак задня лава війська розступилася так, що кулі могли свобідно перелітати собі, а рівночасно 28 стрільців висунулося тихесенько наперед і, держачи в руках карабіни, готові до стрілу, приблизили смертоносні дула близько – на одну долоню до засуджених. На кожного було призначено трьох стрільців – два мірили в груди, один в чоло, а четвертий стояв у резерві позаду.

Настала найстрашніша хвиля з цілого того процесу. Запанувала така тишина, що кожний чув биття свого власного серця. Тільки жайворонки співали свої пісеньки в блакитнім просторі, зустрічаючи весняне сонце, що цілою силою полудневого підсоння освітило ясно герцеґовинські гори.

Стрільці обернули голови до капітана, що недалеко сидів на коні. Він підніс шаблю вгору без команди і... тарах!

Засуджені ні команди не бачили, ні стрілів не чули. Закрутився дим, гірський вітрець розвіяв туман по воздуху. На місці лежало сім умерців з розбитими головами, з грудей булькотіла кров, загорілася одежа. Ще кілька судорогів – і життя погасло.

Лікарі оглянули трупів і сконстатували смерть. Трубоч затрубів Abschlag¹, а ціла товпа народу сербського застогнала одним великим придушеним стогоном.

Коло трупів поставили варту, і цілий похід вернувся до міста.

---

¹ Згорання, закінчення.

Так виглядає Standrecht¹ в практиці.

Кровава та езекуція зробила на мене страшніше вражіння, ніж перша драча з повстанцями, в котрій я брав уділ. Довгий час стояло мені перед очима тих сім трупів з викривленими ротами, вишкіреними зубами, з продірявленою головою і груддю. За ніщо в світі я би не пішов другий раз подивитися на Standrecht в практиці.

За кілька днів стрічаю я того перекладника, що в тім суді брав участь. Був се цугсфірер з нашого полку.

– А що, Михайловичу! Не снилися вам, може, суд і розправа?

Михайлович випрямився по-військовому і каже:

– Нехай мене Бог боронить бути вдруге при таких ділі...

В його очах закрутилися сльози, бо він був серб з роду.

VII

Христос воскрес!

Тоді припадали Великодні свята на день 7 н. ст. цвітня. Тяжко се добре, бо ті Великодні свята довелося мені провести перший раз в моєму життю далеко від рідної сторони, далеко від знайомих, приятелів і родини, в далеких, диких і пустих герцеговинських горах близько чорногорської границі – та хоч між слов'янським народом, недолею дуже з нами схожим, то серед таких нещасливих обставин, що всякий герцеговинець, бачучи мене в мундурі австрійського офіцера, вважав мене не за що другого, як за звичайного «шваба», котрий прийшов святі гроби його батьків поганити своїми поганими ногами. (Так писав один «Главатарь» повстанчого відділу до команданта Фочі).

У Великодну суботу довідався я, що моя компанія зараз після обіду призначена йти на передню сторожу до сусіднього містечка Броду, де трохи не від місяця все одна компанія держала передню сторожу. Нащо се було і в якій цілі, я не міг ані сам догадатися, ані у других розпитатись, але велено, то ж йди й не питайся! Сей Брод був віддалений на південь від Фочі на яких 2 кілометри. Я там ніколи не бував, та чув хіба, що перед місяцем була там сильніша драча з повстанцями, в котрій наш один офіцер положив голову, а наша гірська батарея – після оповідання очевидців – ціле містечко до нащадку зруйнувала. Я був цікавий ту руїну побачити, то хоч ішов Великдень, я вибирався там

---

¹ Закон військового часу.

радо, бо що ж мені було робити на квартирі?.. Церкви нема, наш капелян у другім гарнізоні, а герцеговинці, хтозна, чи печуть по-нашому баби та мазурки, щоби до кого зайти на свячене.

Після менажі зібралася ціла компанія в силі 200 людей і ми пішли гірськими стежками по двох правим берегом бистої Дріни до Броду. З цілої компанії зробилася довжезна ковбаса, що хиталася мов повзаюча гадюка, бо на такій дорозі о мировім машерованню не могло бути й бесіди, а наш тарабанщик ніс бубон на плечах хіба для того, що так велить регляма.

По годині такого маршу ми станули на місці, змінили попередню сторожу і стали таборитися в стоячих тут полотняних шатрах. Два більші шатра зайняли жовніри, один менший призначений був для офіцерів. Капітан видав потрібні диспозиції, після котрих я мав другого дня ранним ранком перейти зі своїм цугом на лівий бік Дріни і там так довго стояти та пильнувати якогось моста, доки мене не змінять.

Тим містком перейшла перед двома днями бригада полковника Гоце до Далматії на якусь комбіновану експедицію, і треба було його заховати всеціло аж до повороту бригади.

Після диспозиції капітана я був вільний до 4-ої години рано і міг вихіснувати той час після впадоби, – розумієсь, не опускаючи табору. Я хотів насамперед розглянутися в терені, а відтак взятись за книжку, котру на всі варти носив у торбі. До Броду було трохи задалеко, щоб його тепер оглянути, то ж я відложив се на завтра, коли тамтуди буду переходити, а тим часом став я розглядатися в найближчим оточенню.

Ми розтаборились на правому боці гірської ріки Дріни під самою височезного горою «Црни верх». З другого боку Дріни вносились дві, одна за другою, великанські гори «Кмур» і «Закмур». Що тая назва значить, я у нікого не допитався; не знаю також чи се назва слов'янська чи турецька, однак по-моєму назва та достоту відповідала названій річи. Обі ті гори виглядали величаво, дрімучо і страшно. Вони якось так стояли між своїми посестрами, що ніколи їх з сего боку сонце не обгорнуло своїми променями, вони засдно були чорно-сині, з обlačною короною на вершку. Одна стояла за другою, друга вища першої. Справді: «За горами гори, хмарою повіті...»

На північ ближче мене лежала собі більше широка, ніж висока, гора «Градїна». Вона показувалась тим характеристична, що над самою рікою виростав з неї великанський камінь, скеля завбільшки одноповерхової камениці, наче б великанська бородавка. Така сама бородавка виростала по сім боці Дріни з Чорного

верха на віддаль яких 500 метрів. Глядячи на ті дві скелі т. а на їх насад гори, здавалось, буцім то розпукла велика аркада. Як усюди, так і тут було повір'я, то сі камені-велити ніс чорт на якийсь манастир, та запіяв півень, а чорту було спішно до пекла, то й камені кинув, а що дуже при упадку вгрузли в землю, то вже їх не міг зрушити другої ночі. Так оповідав при вогні наш компанійний горніст Горняк, циган, додаючи від себе на розвеселення товаришів таке порівняння:

– Когутове «кукуруіку» для чорта те саме, що «штрайх»¹ для жовніра: затрублять, так хоч що, усе кидай, біжи до касарні, а то біда буде! Жовніра запише пан капраль до рапорту, а чорта св. Михайло таки без пардону застрілить...

Годі мені було повірити в циганське оповідання, хоч клявся на всі циганські святощі, що чув се від босанців. Але, дивлячись на ті два велити, мені прийшло на гадку, що вони становили колись одну цілість, котра відтак розпуклась, пропускаючи серединою бистру гірську ріку.

До нашого табору прилягала з півдня якась герцеговинська оселя: нічого більше, хіба хата й садок. Більше хат у тій стороні не було. Мене взяла цікавість поглянути: як воно всередині, бо хата стояла пустою. То, що я там бачив, може й дасться описати, але відчути то, що чоловіка огортає, коли там поступить, може хіба той, хто бачив своїми очима ті благодаті, які веде за собою війна.

Входжу до сіней виломаними дверми. В сінях повно потовченого череп'я, розбиті якісь судини боднарські, вивернені на бік і поломані жорна. В хаті виломані двері також, піч розвалена, повно череп'я, вивернена горі дном колиска, трохи соломи і якісь лахи, поломаний стілець, а на середині помосту діра, завбільшки як голова чоловіка. Тут – гадаю – або чорт женився, або й сам газда, утікаючи, все понищив, щоб не дісталось в руки «шваба». Але звідки та діра взялась? Гляджу, а така сама діра в повалі і в даху. Се ж, очевидно, гарматна куля так справилася, то аж три діри вибила! Цікавість бере мене: де та куля ділась? – і лізу в півницю. Тут також руїна, бо тут саме експлюдував гранат, – от нахожжу ще відломки заліза в стінах півничного муру, а от забита кітка лежить на купі гнилих барабоць. Чи приснилось коли біднязі, що згине такою лицарською смертю? Мене пройняв якийсь гробовий холод, жах і жаль – та вже ж не за кіткою... Я вийшов на двір з другого боку хати. Тут була колись пасіка. Який десяток

---

¹ Тут: військова команда.

пнів вивернених, поломаних, довкола кожного розлазилися бджоли – вони погинули на морозі.

Ось тобі війна?.. Мені не раз лучалося читати про війну та її руїну, але чи міг я собі уявити: що воно таке в дійсності? Одна зруйнована оселя показала мені се наглядно. Кілько то коштувало труду бідного герцеговинця, заки поставив таку хату, завів садок, пасіку... А все зруйнувала одна драча воєнна, один фунт пороху, один т. зв. «Hohlgeschoss!»¹. А скільки тут сліз пролито, коли прийшлося з тої гірської хатини утікати з самим лише життям! І задля чого? Бо так хотів берлінський конгрес. Я пригадав собі Шевченкові слова:

*... Люде, люде!
Коли то з вас буде
Того добра, що масте?*

Щоби вигнати з моєї душі то прикре вражіння, я став під деревом, вийняв із торби тільки-що прислані мені зі Львова Гоголеві «Мертві душі» і взявся читати. Читаю та й не можу не надивитись на садок. Кращого саду я не бачив. Такий садок можна викохати хіба під теплим небом полудня – у нас би годі. Рядом посаджені сливи та яблуні, всі зелені, хороші, а трава – се найкращий оксамит. Такої трави не побачиш у нас навіть у штучних парках. А щоб тобі одна хабазина – сама травиця, дрібненька, густа, як щітка, рівна як стрижена, а зелена-зелена, аж очей годі відірвати.

Я читаю очима, а розумом не розберу, чому се так: думки не хотять мене ні разу слухати! Перед очима засєдно та пуста-руїна, котру я іно-що бачив. Де поділись тії люде, що тут недавно жили та тишилися своїм придбаним добром? Де вони, сироти, зустрічатимуть Великдень? А те все діється в славетнім віку славетної цивілізації! А що ж то мусіло діятися в віках дикарства? Як виглядала наша Русь після Батия? Після загонів татарських? Як виглядали наші руські городи по гостині голоти такого Яреми Вишневецького?

І знов полинули мої думки в Прикарпатську рідну сторону. Що там тепер роблять? Либонь, уже посвятили паски, вже христосуються. А я тут самотній, хоч між юрбою людей, на ворожій, хоч слов'янській землі, між ворожим мені народом, котрий я прийшов воювати, хоч ні він мені, ні я йому нічого не винен. Завтра

---

¹ Порожняве стрільно (нім.).

не почую проникаючого в саму душу, радісного привіту «Христос воскрес»... а може й ніколи не почую...

– Herr Lieutenant! Kommen Sie zu uns! Was studieren Sie so fleissig? Philosophie? Nicht wahr?¹ – кличе до мене капітан із шатра.

Мене наче водою обляв. Усі мої мрії щезли. Я оглянувся: що зі мною? Стою під деревом, у мене в руках Гоголь та так створений, що його портрет прямо дивиться на мене, осміхась, от-от промовить: «Який ти, хлопе, чудак! Воно ж так мусить бути, та й годі!»

Я увійшов до офіцерського шатра. Стали ми балакати о всім і о нічім, повечеряли та й пішли спати.

Не тямлю вже, що мені снилося. Мене сіпнув за чобіт капраль, я прокинувся. Була 3-тя година рано. Пора йти до моста, котрий – як я відтак переконався – не більше був варт, як дві соснові платви, дві-три сукаті дошки – а сего пильнувало 50 вояків. Місток був кинений через маленький гірський потічок, що, пливучи межи Кмуром а Градіною, вливалось в Дріну.

Я вийшов із шатра, протираючи очі. Мій цуг уже стояв готовий. Я прийняв від капраля рапорт, замельдував капітанові, куди йду (хоч він сам знав теє дуже добре), закомандував: «Reihen rechts um! Marsch!»² і пішов наперед.

Уйшовши кількадесят кроків, ми мов з рукава на стіл висипались. Перед нами розлягалась чимала рівнина понад Дріною. Такої рівнини я тут в полудневій Босні і Герцеговині не бачив, а що я виховався і жив на рівнинах і до гір не міг чогось навикнути, то я врадувався, мовби побачив знайомого. Моя груди віддихала свободніше, я чув себе тут безпечнішим, ніж у горах, де мене могла з-за кожного корча поцілити повстанська куля. На тій рівнині стояло перед місяцем містечко Брод – тепер руїна. Ні однісінької хати! Де хата стояла, там згарище і розвалини. Хіба де-де стримить зачаділий комин, наче чорний зуб в роті трупа.

А тут показує на хорошу днину. На синьому небі одна звізда за другою погасає, ні шматка хмарочки. Небо від сходу щораз ясніше, жайворонки пробудились і піснею стрічають сходяче сонце. Усюди пахне весною, усюди земля зеленієсь, усюди – кромі тих місць, де стояли хати, довголітна людська праця, а тепер жертва канонів...

---

¹ Пане лейтенанте! Ходіть до нас! Що вивчаєте Ви так старанно? Філософію? Чи не так? (нім.).

² Колона праворуч! Марш! (нім.).

Я знов задумався над таким контрастом, машерую машинально дорогою серед мертвого містечка, пустивши думки гуляти...

Нараз чую за собою тихонький спів на стару добре мені звісну нуту. «Христос воскресє із мертвих, смертю смерть попрвав і сущим во гробіх живот дарував». Я прокинувся... Мені в першій хвилі здалося, що я в своїй церкві... вглядаюсь – а тут замість мирян машерують за мною мої товариші долі. Вони зараз перестали співати, бо було строго наказано машерувати тихо, без шуму. Та ба! Нині такий день, що вибачай, пане оберкоманданте! Впрочім тут рівнина, неприятеля не видно.

– Співайте, хлопці, дальше, лиш не голосно!

Мої хлопці завели знов *pianissimo* «Христос воскресє». Я відвернувся від них, та таки не здержав сліз... сліз радості. Ось і тут довелось почути воскресну пісню! Сего я ще вчора не надіявся та гадав, що я самотній... забув, що коло мене свої люде, земляки, русини-бойки з-під Самбора. В мені серце віджило!

Переплили ми в двох гуртах човном бистру Дріну, перейшли стежкою попід темним Кмуром та й уже ми на місці коло містка, що нам його казали пильнувати, хоч се можна було зробити і з сего боку Дріни та в потребі так сильно острілювати цілий міст, що не то боснаки, але й кіт не поважився би туди наблизитися.

Я змінив попередню сторожу, поставив вєдети, та ждав лише, коли попередня сторожа відійде, щоби розпорядитися по-своєму. Тепер я був тут самотній пан.

Під горою Градіною стояла самотня босанська куча (хата) причіплена до скали, мов ластів'яче гніздо.

– Гей, хлопці! Покличте мені з онтої кучі боснака? Не страште його, кажіть, що я маю з ним щось поговорити...

За чверть години, бачу, вєдуть мої два бойки чорноволого і чорнолицього боснака-турка. Турок, боячись якоїсь напасти, йде мов не свій, а дальше чую, що він перед жовнірами звиняється, що він із повстанцями не має ніякого діла, що «усташі» погані люди, цур їм та пек!

Я вийшов проти него. Боснак кланяється низенько.

– Добар дан комшію (сусідо)! – кажу, та не даючи йому розпочати декаймації на темат прихильности для Австрії, прошу його щоби мені продав десять яєць, бо у нас сьогодні такий «рамазан», що без яєць годі.

Турок аж зрадів, що тут ходило лиш о яйця, обернувся і побіг мерщій до своєї кучі і за хвилю приніс в мішочку яйця та ще з тяжкою бідою прийняв гроші.

Поступив я собі в сім разі трохи нечемно, що непотрібно наполохав чоловіка, замість післати жовніра купити у нього яєць на місці. Але так треба було зробити. Якби був турок відразу знав, о що йде, був би, може, не хотів продати нізащо, як се нашим жовнірам в тім краю не раз трафлялося. Отже, треба було зайти турка політично: насамперед трохи наполохати, а відтак приступити до діла. Тим часом, заки турок висказував мені свої жалі на всю християнсько-сербську братію, на «ушастів», що його кумові ніс відрізали за те, що доносив на них нашим командантам, дальше про поганих чорногорців, що перед десятима літами розбили мурований турецький міст на Дріні, а тепер люде мусять човном перевозитись, – хлопці розложили ватру, приставили до вогню кітляки з водою і зварили яйця. Боснак розпращався зі мною, бажаючи мені богацько здоров'я і всього добра.

– Скільки єсть жидів в нашім цугу? – спитав я.

– Є чотири, – каже капраль.

– Ну, добре. Тепер, панове жидки, гайда на ведети, а християне до мене сюда!

Всьо зроблено як слід, а покищо наш кухар виймив яйця з окропу і, обібравши з шкаралупи, поскладав на бляшаній накришці від менажки.

– Є тут між вами, хлопці, який дяк? – питаю.

– *Гір!* – відзивається один, випрямившись переді мною.

– Молитвослов є?

– Є, пане лейтнант!

– Тропарі воскресні знаєш співати?

– Чому ні! – каже мій дяк, та вже забув о своїй вояцькій поставі, бо почав рукою сягати до голови, мовби хотів шапку знімати.

– Ну починай! Та не голосно.. .

Мій дяк вийняв з торністри старий молитвословець, отворив, де треба, відкашельнув, здоймив шапку і став стиха співати: «Воскресеніє Твоє Христе Спасе...» Ми всі, познімавши шапки, потягаємо за ним стиха. Прийшло з черги «Плотію уснув...» Тут наш дяк не здержав *pianissimo*, затягнув голосніше, а чудова мелодія залунала герцеговинськими горами... При тім хлопцеві задрожали губи, сльози хлинули горохом, і він, не можучи повздержатися, розплакався, як дитина за мамою. Ніхто з него не посміявся, бо і всім нам в очах стояли сльози. Кождий з нас був в тій хвилі деінде своїми гадками, – про Босну всі ми забули.

Проспівали вкінці тричі «Христос воскрес», а тоді я привітав хлопців словами «Христос воскрес! – «Воїстину воскрес!» – відгук-

нули. Під час того всі мої люди держали оружжя в руках. Я так зарядив на випадок якого несподіваного нападу.

Відтак взяв я бляшанку з яйцями, перехрестив тричі й покрав на кусочки. З великого зворушення мені руки дрожали. Промовив я кілька слів до моїх вояків, згадав про родину, про дім на рідній далекій стороні та побажав усім щасливо додому вернути та своїх в гаразді застати. «Дай Господи!» – відповіли гуртом і кождий поділився зі мною кусочком яйця. Хлопці почали між собою цілуватися. Настрій всіх був християнський наскрізь. Кожному наче б камінь із серця зсунувся. Забулося всяке горе, і кожний здався на волю Божу, надіючись, що молитва його буде прийнята... Мені прийшло на гадку питання: чи не так само святкували перші християне Великдень в катакомбах...

Сонце вже показало своє ясне лице з-за «Чорного верха», коли ми взялись до снідання. А що ми їли? Ну вгадайте! Невже ковбасу, сир, масло і прочі сніди? – звичайну Великодню їду? Та ба! Не було у нас нічого того, то треба було пожитись «Kümmel-zupoю»¹ із звичайним насущним комісником.

Коли вже і хлопці наїлися і набалакалися доволі, кажу:

– Матла́к, давай сопілку! Масш?

– Є, пане лейтнант! – відповідає Матлак Іван, перший соліста на сопілці в цілій компанії, – але може ще не випадає грати... може ще не по утрени...

– Що ж порадиш? – кажу, – у нас вже по утрени, другої не буде сего року, а сумувати годі, бо згинеш, небоже, як муха в дьогті!

Матлак виймив з кишені сопілку, облизав пальці одної і другої руки, відтак лизнув язиком по дірках вздовж сопілки, подув з другого кінця, попробував один-два тони і затягнув тужливої гірської пісні – зробив малу павзу і втяв дрібненької. Мої хлопці розохотились, один бойцуньо таки не видержав, щоби не вівкнути з цілої сили, аж жидки на ведетах оглянулись – давай гуляти! І гуляли, гуляли по герцеговинській мураві, трохи не забули жидів злюзувати до снідання.

Коли в полудне нас змінила друга варта, ми вертали до табору в веселім настрої духа, наче з празника.

Я почув відтак, як в шатрі оповідали собі вояки про нашу утренью, про яйця і т. д. Один каже:

– А ми тут і забули, що нині Великдень... Шкода, що я там не був, може були би мене минули «шпанги», що їх нині заробив... От зі своїм чоловіком всюди півбіді...

¹ Вид супу з кмином.

– Та що ж? В нашій батальйоні, либонь, він один офіцер-русин, – каже другий.

Се була для мене найбільша нагорода за всі мої злидні.

Так святкував я Великдень 1882 року.

Другої днини у Воскресний понеділок вийшов я з мосі квартири на подвір'я. День був дуже гарний і заповідався погодою.

На подвір'ю стояв мій газда Ніколя в святочнім народнім уборі. Він повітав мене низеньким поклоном, як звичайно:

– Добар дан, господіне!

– Христос воскрес! – відповідаю.

Мій серб став як очарований. На його лиці змалювались відразу зачудування, радість і недовірчивість.

– Істино, істино, господіне! – каже, – але звідки ти се знаєш?

– Як мені сего не знати? – відказую я, – і у мене сьогодні Великдень.

– Чи се може бути? Так ти не «шваба»?

– Куди там «шваба»! – кажу – так добре слов'янин, як би й ти. Я русин.

– Руський... руський, – повторяє серб буцім сам про себе, – а чого ж ти прийшов нас воювати?

– Так судилося, – кажу.

– Але ти добрий чоловік, дай тобі Боже здоров'я! – розрадуваний серб стиснув мені руку, а відтак погладив попід бороду, що у них значить велику ласку і почесь.

– Чи ти, господіне, тут сам один руський?

– Ні, – кажу, – не сам. От бачиш, ціла моя компанія, всі «сольдати» тутешні, ті, що з червоними вилогами... то руські люди, такі, як і я, а ті, що з зеленими, то мадяри.

– Видно, видно, – каже серб, – осі твої вояки добрі люде, вони й балакати по-сербськи навчились, а тамті зелені то все німота та й лихі люди... бодай їх!

Від сего дня, коли я тільки був на квартирі, Ніколя завсігди до мене навідався та про все, особливо про нас русинів, цікаво розпитував. Се був досить почитаний чоловік та й бував у світі в ділах торговельних.

SEID'S EINMAL EIN FRIDENSAPOSTEL!¹

(З босняцьких споминів)

На весні 1882 р., коли австрійсько-угорські війська розбили повстанчі загони герцеговинців, видав цісар Франц Йосиф амнестійний маніфест: усі провини тих, що брали участь в останнім повстанні, прощається, кожний усташі (повстанець) може свобідно вертатися до дому і нікому його невільно з цієї причини чіпатися.

Той маніфест у мові німецькій, хорватській і сербській порозліплювано в полудневій Боснії і цілій Герцеговині, відчитувано його по сербських церквах, мошеях муслемських, по ярмарках (пазар) і т. і. А опріч того розсилали гарнізони військові чети під командою офіцерів, розуміючих місцевий говір, по околиці від села до села. Вони мали не лише проголосити народові маніфест, але також і перевести роззбросння населення, себто забрати огнену зброю².

Тих висланників називали жартобливо «апостолами мира» (Friedensapostel) навпаки податковим інспекторам і фінансовим стражникам, котрих дразнили «ластівками мира» (Friedensschwalben). Начальна команда в Сараєві видала для тих частин окрему інструкцію, якої треба було буквально придержуватися. Після тої інструкції приказано тим частинам:

- 1) поводитися з населенням лагідно, не дразнити їх ні національних, ні віроісповідних почувань;
- 2) шанувати в кожному його людську гідність і майно;
- 3) всякі реквізиції і вивласнення були зборонені;
- 4) ужиток зі зброї дозволений був лише у власній обороні;
- 5) невільно було ночувати в селі по хатах, турбовати мешканців кватерунками, а нічліги переводити все за селом в забезпеченім від нападу місці;
- 6) невільно було приймати подарунків від мешканців в грошах або натураліях, навпаки за все платити готівкою;
- 7) до видачі зброї склонювати людей словом.

І мені припало на долю така одна експедиція на чолі сімдесяти хлопців 77 полку.

---

¹ Нуते, будьте раз апостолом мира! (Прим. автора).

² В автографі – зброю (з пол.).

Признаюся, що така місія не припала мені до вподоби, бо босняки любили зразу піддобритись «швабам», а відтак при нагоді напасти та вирізати зненавиджених швабів у пень. Але треба було йти. Мій сотник¹ гауптман Шіндлер Ігнац, заговоривши до мене в наголовку наведеними словами, витичив мені на малі маршруту, до котрих сіл я маю поступати і кудою вертатися до гарнізону. Я дістав 70 хлопців, одного вантажного коника на коці і консерви, чай, сухарі тощо, гроші на всяку потребу і одного заптис², котрий мав мені показувати в терені дорогу. Від того заптис я не боявся зради, бо то були від населення нелюбі одиниці, які діставши в руки «усташик», коли виходили живі, то певно з відрізаним носом і вухами. Рано вранці в половині квітня 1882 р. в погідну днину вийшли ми потихоньки з Фочі.

На причудь гарна днина заповідалась. Ми переплили човном на другий герцеговинський беріг бистрої рвучої Дрини і пішли між високі-високі гори. Перед такими горами, порослими густим лісом, я мав великий респект, бо не міг ні себе, ні моїх людей зберегти перед засідкою. Бічної сторожі (Veitenhut) виставляти було неможливо і треба було хіба на Божу охорону покладатися.

Я вже не тямлю, як ті села називалися, до яких я заходив, але вони всі були схожі на наші карпатські села. Прийшовши до села, я післав першого стрічного чоловіка за «кнезем», себто начальником громади. Коли в тій місцевості був і муслем – звичайно бег, то й його я прикликав. Я завважав, що усе село заметушилось. Вони сердеги нераз мали у себе таких гостей мадярів, що їм добре позалазили в печінку... Тому й не диво, що я мусів на них довго чекати. Кнез, а опісля бег прийшли налякані, бліді мов стіна, бо ж не сподівалися від нас нічого доброго.

Я підійшов до них і подав одному і другому руку, привітавши їх добрим днем. Я старався показувати приязне лице...

– Не лякайтесь нас комші³, бо ми не прийшли вас нападустати і тому між ваші «кучі» не заходили. Ви, певно, знаєте вже про маніфест і амністію цісаря Франьо-Йосипа, що всім усташи́м прощається всі провини.

– Знаємо, знаємо, – заговорили і оба сільські достойники, і я помітив, що в них зачинає вступати душа.

---

¹ Тут автор вжив термін «сотник» замість «сотенний» – командир сотні (командир роти).

² Поліція краєва в національним босняцьким одягу з крісом системи Снідера і ганджаром (ятаган) (Прим. автора).

³ Здається, від латинського слова «comes», себ[то] сусід, друг. (Прим. автора).

– Я зараз пішло з вами кількох моїх солдатів в село, щоб вам це царське «пісмено» прочитали та пояснили. Але не дай Боже, щоб їм що злого стало, бо тоді я вважав би вас за ворогів, а у мене є солдати і пушки (кріси).

– Не бійся, ми ручасомь, – кажуть обидва...

– А відтак прошу вас, комшії, віддайте мені по-доброму всю вашу зброю, яка є між людьми, бо ми за тим до вас прийшли...

– О чем, о чем (хочем) господіне!...

Відійшли враз з моїм підстаршиною і кількома хлопцями бег і кнез.

Мені відтак ніяково стало, і сам собі докоряв, чому я не лишив тих обох у себе як заставників (Kriegsgeisel), але пропало. Не прийдуть до якогось часу або дадуть знак тривоги, тоді піду на вируку.

Але того не треба було. За якої півгодини почував я радісні, оклики: «Жівім!» і я заспокоївся.

А згодом стали люди і зброю приносити: довгі сербські середньовічні кріси, деякі гарно оковані бляшками, пістолі тощо. Я знав, що вони всего не принесли, бо це не годилось з характером лицарського гірського народу, вихованого відколики в душі народніх дум-епопеїв, але я не хотів робити хатної ревізії, бо не поспів би з роботою і за тиждень і таки не відібрав усього. Я вдоволився тим, що мені доброхіть принесли.

А коли мої висланці вернулися, то заки ми нагріли м'ясних консервів до обіду, назнасили мені курей та яєць для усіх та ще й грошей не хотіли брати.

Я їх вже знав як людей гонорних і для того казав хлопцям варити чай та їх частувати, а до того старшин частувати дуганом (тютюном), якого набрав кілька пачок.

І так між нами завівся справді мир.

Босняки були раді з того, що більшість моїх хлопців говорила добре по-сербськи. Вони переконалися, що ми не шваби та й не мадяри.

Наставав вечір. Запрошували нас до села на квартири, та я рішучо відмовився. Я попросив кнеза соломи, і її принесли вмить. Зробився обоз. Розведено величезне багаття, поставлено кітлики з водою, хлопці різали та скубли кури, варили яешню, босняків частували сухарями, румом тощо.

Довкруги обозу ми поставили сторожу, яку треба було що чотири години зміняти, бо люди потомилися маршем по горах. Так перейшла нам весняна доволі холодна ніч під блакитним зоряним небом.

На другий день ми поспідали. Хлопці були дуже вдоволені, я теж. Тепер ми вважали себе безпечніше.

Взяли ми кількох погоничів з села, розуміється за заплаатою, щоб підвезли за нами зареквіровану зброю, і пішли далі. Моє завдання видалось мені зараз другої днини любою етнографічною прогулькою. Бо справді, я аж тепер мав нагоду придивитися ближче до того лицарського колись братнього народа, дуже схожого у дечому з нашими верховинцями.

І так мандрував я від села до села, поки не вернувся до гарнізону з кількома навантаженими зброєю кіньми.

Нам було дуже весело, бо погода була гарна, а мої хлопці не видержали, щоб увечір на постоях не загуляти коломийки при сопілці та не вівкнути, аж гомін пішов по горах.

Я не мав жадної пригоди. Люди від села до села звіщали про нас і усюди приймали нас радо. Що більше: мене раз остерегли, що на однім «берду» криється ватага усташіх, щоб туди не йти.

Але не всім «апостолам миру» пішло так гладко, як мені. Були й такі, що брались до населення гостро, стрічали на опір і пусти-ли кілька сіл з димом, побили людей. Ті нічого не привезли, хіба по кілька поломаних крісів, які забрали силою.

Здається, що й мені було б досталось, якби я приходив в села як воріг, як апостол знищення...

От таке мені тепер нагадалося по 48 роках. Не знаю, чому часом людині таке нагадається, хоч і не думає про те і, здається, давно про це забув.

КОЛИ РАЗ СЕРЦЕ КРОВІЮ ОБКИПИТЬ...

(З босняцьких споминів)

Я вернув зі шанців. Мій близенький сусід кадет Гроссман витягнув мене пополудни на прогульку.

Се був добрий товариш, і ми любили ся. Наші кватири відділяла тонесенька деревляна стінка «на поверсі» деревляного сербського домика на західній окраїні повітового місточка Фочі.

Гроссман був чехом-націоналістом, і то завзятим, а з тої рації в тодішніх часах великим слов'янофілом. Від наших жовнірів вивчився по-українськи, а від сербів – по-сербськи. Його усі любили, а босняки зараз і назвисько його переіначили: його кликали вже не Гроссманом, лише Османом. Через те він перестав бути зненавидженим швабом і се робило йому вступ між босняків.

– Куди ж ми підемо сьогодні? – питаю.

– Підемо на сербський варош (часть міста заселена виключно православними сербами). – Ти й додому вернеш, – каже, – а сербів не будеш знати гаразд.

А той фочанський сербський варош лежав на другому кінці міста.

Ціла Фоча лежить на північнім узгір'ю «Црног верха» вздовж невеличкої гірської річки Четотіни, що саме у Фочі вливається до Дріни.

Аби мене хто непомовив о незнання того міста, то скажу ще, що тут не ціла Фоча.

Її північне передмістя тягнеться поза Четотіну на засібнім узгір'ю височезної гори.

Довкола високі гори.

Ми йшли головною вулицею горішнім боком міста, минули сербську кам'яну церкву і ввійшли в сербський варош.

Ся часть міста відріжнялася дуже від прочого міста, де жили муслеми. Сербби змагали усюди показати мирови, що вони хрещені. Не було тут тих ярких крикливих красок, в яких муслеми так любуються. Тут панує краска біла – широкі вулиці, незакратовані вікна. Але кожда оселя, то окрема фортеця, околена високим муром, з сильними воротами. То не лиш спокійне людське житло, то ще і захист перед напастю. Ворота позамикані і нікого сюди не впускають, кого не хочуть. Ми станули перед одними воротами. Мій товариш застукав головою шаблі у ворота. Кризь дірку виглянуло якесь око, відтак відсунувся засув і відчинилася фірточка. Нас зустрів сивоволосий серб.

– Какос ті Сімо? – звитався Гроссман.

– Філя лепа! (Спасибі!) Какос ті Османе.

– Добро! Нека буде Богу фала! Какос ті йош? – (ще) сказав Гроссман і простягнув старому руку.

Ми ввійшли на подвір'я. Воно було чистесенько позамітане. Подвір'я невеличке, вимощене каменем, збоку стояла біла хата з піддашшям і з присьпою попід стіни.

Я нагадав відразу, що якраз таку хату я бачив у якомусь ілюстрованому журналі в часі босанського повстання 1875 р. Тому-то ся оселя видалась мені знайомою. Тут пахло чимось християнським, і симпатія, яку я тоді почував до сербів, – тепер віджила цілою силою. Я почував себе тут начеб у нашому українському селі.

Ті мої любі почування, сю симпатію зморозив відразу ненавичний погляд Сіма. Він дивився на мене люто, як лише може дивитися томлений неволею чоловік, до того ще південний.

– Се мій товариш, добрий чоловік, він не є шваба, – пояснював старому Гроссман.

– Какос ті Сімо? – кажу я, простягаючи йому руки. – Чого так завзято на мене дивишся?

Старий подобрів відразу. Очі перестали палати ненавистю... але не повеселішав від того ніраз.

– Молим у кучу! – запрошував нас Сімо.

На присьпі сиділа, як ми ввійшли за фіртку, молода дівчина.

Вона зразу всміхнулася Гроссманові на привітання, та, побачивши ненависного шваба, себто мене, втікла в хату.

Я завважив, що якась молодиця, з середини хати стояла при вікні, приклавши сюди лице і дивилася вдаль, не звертаючи на нас уваги.

В хаті було ясно і чисто. Стіни вибілені, поміст вимитий. Попід стінами тапчани, а на них солом'яники, вкриті суконними ковриками домашньої роботи. При дверях велика піч, а при ній сиділа стара бабуся, прядучи вовну.

Молодиця, що стояла при вікні, не звертала на нас уваги, хоч ми звиталися з нею.

– Чуеш, М'аро, гості прийшли, – говорив Сімо, що ввійшов за нами слідом.

Молодиця обернулася від вікна, звиталася з Гроссманом, а на мене глянула з погордою і відразою. У неї були заплакані очі.

Ми посідали на тапчани. З другої кімнати вийшла та молода дівчина, що зразу перед нами втікла. Вона звиталася з Гроссманом і взялась заварити каву для гостей.

Я тим часом розглядався по хаті. Мені було ніяково. Входячи сюди, я гадав, що входжу між своїх, а тут таке все до мене злуче... чого доброго, а ще й ножем штовхне під ребро. Я знав, що весь босанський народ не любить швабів, і се мене ще дужче боліло, бо ж я не шваб.

Розглядаючись по хаті, побачив я на сволоці червону книжечку, таку, як у нас дістають школярі в нагороду за пильність.

Мара глянула на мене люто, прискочила і хотіла книжочку видерти.

– Не руш сього, то сербська книжка, – каже люто.

– Та що з того, що сербська? Я її не з'їм...

– Ти її не прочитаєш, ти шваба...

– А ось, що прочитаю, – кажу... я отворив книжку, де попало. Був там невеликий стишок про те, як мама плаче за сином-юнаком, що його вбили турки.

Не вспів я дочитав одної зворотки, як Мара закрила мені долонею книжку – вже не видирала, і каже благаючи крізь сльози:

– Не рви мого серця, не читай!

Вона держала долоню на книжці, а я дивився в її заплакані очі.

– Що з тобою, Мара? – питаю.

Вона вказала мені на вікно:

– Бачиш он там під горою?

З того вікна йшов прегарний вигляд на чеготинську долину, що несла свої сині води глибокою та широкою балкою поміж двома високими горами. Долина ся простяглася далеко аж до високої скелі, що заслонювала дальший світ.

Була се чарівна гірська картина, як в казці. Неширока долина зеленіла від трави, туди вилася гадюкою синя Чеготіна. По обох боках високі гори вкриті зеленою смеречиною, а навротив висока скеля. Усю ту картину освічували зараз золоті проміни заходячого сонця. Скеля мінілася від краски червоної, жовтої, синьої та фіолетної – гарний пейзаж для маляра. Під горою стояли рядком невеличкі дерев'яні хрести. Я їх покмітив аж тоді, як Мара вдруге заговорила до мене:

– Бачиш?

– Бачу три хрести, – кажу, прокидаючись з задуми. Ся картина мене очарувала.

– Там лежить мій дорогий Петро...

Вона повернула до мене своє заплакане лице, на якому малювалася досада, резигнація...

Я трохи порозумів, о що йде річ.

– Давно вмер? – питаю.

– Він не вмер, – каже, – його шваби вбили.

І заєдно на мене дивиться, начеб се я вбив його, а вона мене судити за се має.

Я зрозумів її докірливий погляд, і в моїй душі відозвалось щось таке, начеб справді я був тому винуватий, що Петра шваби вбили, начеб я сам помагав його вбивати. Я не міг видержати погляду її і понизив очі, не знаючи, що їй казати.

– Дай спокій, М́аро, – відзиваєся Гроссман, – не докоряй йому. Він не шваба, він слов'янин, як би і я.

– Всі ви слов'яни, – каже М́ара з докором. – Чого ж приходите вбивати наших братів? Чи ж не ваші «сольдаті» розстріляли мого Петра?

Вона закрила лице долонями, припала до стіни і стала плакати. Та то не було голосіння простої жінки. То було ридання тихе, здушване усею силою волі, яке розривас душу, ранить серце не йно того, що плаче, а й того, що сього ридання слухас...

Мені стало жаль її, та я не знав, що їй на потіху сказати.

В хаті ніхто ні пари з уст. На печі шипіла кава. Стара пряла. Сімо стояв біля порога сумний мов хмара.

Дівчина принесла нам на підносі дві чарки кави.

Я оп'ять поглянув на хрести. Вони стояли неподвижно, освічені яркими променями заходячого сонця. Відтак стали забігати тіні, поки цілу долину заляг вечірний сумрак. Ще тільки вершок скелі блищав у світлі. Хрести сховалися в сумерку. М́ара успокоїлася. Обтерла очі і сіла на тапчани, поклавши руки на колінах.

Виглядала як одно велике терпіння. Справді коли б маляр загадав його малювати в людському обличчю, то се якраз модель отся нещасна М́ара. Була се прегарна жінка. Лице ще молоде, а вже пооране морщинами, начеб сльози рівці собі виборознили, спливаючи з її карих очей.

Мені стало їй невимовно жаль, а самого аж пекло, що вона і мене вважає своїм ворогом.

– Чуєш, М́аро, кажу, не май до нас жалю за його смерть – не ми тому винуваті. А коли б ми не хотіли сюди йти, як нас кликали, то нас так само би розстріляли, як і твого Петра.

– Мені і Осман се каже, та я вам не вірю... Коли б ви хотіли, то б казали усіх швабів постріляти або би їх прогнати звідсіля, і було б і нам, і вам добре.

– Даремний твій труд, товаришу, – каже до мене Гроссман. – Вона все своє, хіба час її вилічить.

Стара мама охнула під печею. Дівчина сховалася в другу кімнату. Настала знову прикра мовчанка. Ми допивали каву.

Я моргнув значучо на Гроссмана. Ми покінчили з кавою та стали прощатися.

Мара встала прощатися.

– З Богом!

На подвір'я до воріт супроводжав нас старий Сімо.

– Не во гнів вам, панове, – каже, відсуваючи засуву, – не дивуйтеся їй бідній, що вона така непривітна для гостей. Коли раз обкіпить серце кров'ю, то найгорячішими сльозами змити годі... Вона не може Петра забути... Гарний був чоловік, царство йому небесне...

– З Богом, Сімо! – говоримо ми старому, стискаючи йому руку.

– Сречан пут! (Щаслива дорога), – пращав нас старий, як ми вже були на вулиці.

Стало смеркати. Вершки доколичних гір вкрились туманом. Між хатами клекотіло вечірнє життя. Був гамір. Десь з огороду лунав дівочий голос, що співав пісню зовсім мені не знану ні по словам, ні по арії. Арія нібито дурова, а така сумна. Се вже довговікова неволя тяжка, турецька витиснула своє п'ятно на сербській пісні. Вона або важка, дика, кривава, або сумна, пригнітаюча душу, хоч не чути у ній ні одного мольового тону.

В поблиській чаршії (шинку) виспівував якийсь гусяр речитатив при супроводі однострунної гуслі сербську геройську пісню.

Я ще був під вражінням того, що не давно пережив в хаті Сіма. Мені давила душу якась кривда, і мені сумління нагадувало, що і я тому нещастю Мари винен.

«Боже мій, чого я се сюди прийшов? Що мені винні сі люди, котрим я так спочуваю». Я став нагадувати уступи з Шевчекового Кавказу.

– Ти не знав того Петра? – питаю мого товариша, як ми були вже в місті турським.

– Знав. Се був справді гарний чоловік і з виду, і з душі. Він попом був, йно що вживився з сею гарною Марою – її тепер вже й половини нема, – зараз висвятив його чайницький владику в попи. Та не довго тішилися старі Сімони щастям своєї дитини. Босняки ладитися до повстання. Розпочалася організація. Петро попав туди. То був палкий серб-патріот. Конспірацію викрили, і взяли його та ще двох сербів з Фочі під воєнний суд. Я бував у них здавна. Сімони щирі люди, а дівчата як мальовані. Сього Петра я знав, ще заки в попи пішов. То така була гарна пара, що

і сказати тобі не можу. А любилися так, як лише любить може серце, що вирросло під полудневим горячим сонцем.

Та подумай собі мос немиле здивованя. Я у них був з вечора, ми весело з Петром балакали і по-дружньому розсталися. Рано приходжу до конаку (уряд), а Петро за кратою. Я провідав, що се Hochverath (зрада державі). Жаль мені їх стало, а ще найбільше мені душу томило се, що вони може думати будуть, що се я той поганець, що їх зрадив, хоч показував приятеля. Боліло мене і се, що я не посмів піти до них, оправдатися та потішитися, бо, знаш, воснний час, ще мене в яку біду заплутають...

Мара сама до мене прибігла на картиру, плакала, до ніг мені кидалася, благала, щоб помочи... Та що я її помочи, я мізерний кадет, заступник офіцера? Я був безрадний. Я хіба міг з нею плакати.

Оден камінь мені таки з душі звалився: мене не підозрівали вже о зраду. Зрадника вони такі винайшли, між собою, і по своєму його покарали...

– Як?

– Обрізали, носа, вуха, на чолі вирізали їхній знак і так пустили. Се у них гірше смерти, бо такому назначеному боснак не подасть води, не то що...

– Кажі мені далі за Петра... – кажу.

– Що ж тут далі говорити? Воснний суд засудив на смерть – зараз генерал вирок затвердив. Таки до полудня вивели там в долину і розстріляли... Мене якась невидома сила тягла супроводжати його на площу страчення.

Я Петра бачив. Він ішов з піднесеною головою, мовби нічого, та ще своїх товаришів недолі підбадьорював. Герой, ну ні крихітки страху! На своїх катів дививсь в погордою, наче той лев, якого в клітці тримають. Побачивши мене, він усміхнувся на прощання. Ніхто того не помітив, хіба я та й він. Я так гадаю.

Аж як прийшла з ним попрощатися Мара, він не видержав, розплакався.

«Маро моя драґа, ті! – говорив він, ридуючи. Пригортав її ніжно до грудей, гладив по лиці. – Не плач дитино, так мусить бути, ми не надовго розлучаємося, зйдемося там у праведного Бога, не плач жінко, я не жалую того, що я зробив. Тут треба крови моєї, з неї виростуть месники. Не плач, не забувай за мене, постав на моїм гробі хрест і помолись за мене, ну годі, прощай!»

На площі цілій, а народу було страх – розяглось страшне голосіння. Що ти скажеш? Старий капітан Гейсс, той покірний чоловік, – і йому капнула сльоза на сиву бороду...

Мара зомліла. Її винесли в того чортового четверокутка мертвою. Я справді думав, що вона вмерла, се би було для неї найліпше.

Тепер бідна мучиться лише. Яке її життя? Знаєш, що один з тих жовнярів, що його заставили стріляти, третього дня застрелився. Бо справді, вбивати таке молоде життя, то щось більше, чим варварство... Тю!

Я не можу себе повздержати, щоб не зайти деколи до старих. І все застаю те саме. Мара нидіє з дня на день...

– А тим, що підписували берлінський трактат і на думку не прийде се зломане життя, – кажу я...

– Хоч вона і знає, що я не винуватий в нічім – ого! Коли б мене підозривала, давно би проколола ножем, – а все мене стрічас з тими самими докорами. Та я її того за зле не беру, бо справді: коли раз серце обкипить кровію, то не обмисш його найгорячішими сльозами...

З ЧАСІВ ПЕРЕПОЛОХУ

(Спомини й рефлексії)

Прочитавши в Записках Наук[ового] Тов[ариства] історію-хроніку тов[ариства] адем[ічного] «Дружний Лихвар»*, не можу вдержатися, щоб не докинути дещо до того, що знаю з власного досвіду. Коли б так само й інші товариші зробили, матеріал на історію сего важного товариства був би повний, і вийшла би з тих цеголок гарна будівля нашого національного розвою.

Я пишу се без усякої претензії, пишу лиш те, що я сам пережив, на що дивився, що сам передумав, бо хочу, щоб ся історична дрібка була правдива.

А пишучи се, я думаю над одним важним питанням: чому тодішня українська громада в Галичині так ворожо, безпощадно відносилася до Михайла Драгоманова та до прихильників його ідей, на чолі яких тоді стояли Франко й Павлик? Бож се питання дуже цікаве. Коли б тепер появився між нами такої міри чоловік, як М. Драгоманів, ми вміли би його оцінити, ми би його радо між себе прийняли і величались ним. Ми ж тепер величасмося Франком – а тоді Драгоманів, Франко і ін[ші] були у нас трохи не синонімами самого Антихриста. З того виходить, що Драгоманів появився у нас о яких 20 літ заскоро перед приготуванням для нього ґрунту в нашій народовецькій громаді.

Та, щоб гаразд зрозуміло висловитися, зачну від себе. Згадаю про рівень тодішньої освіти, про погляди і почування тодішнього загалу українського. Я починаю ту аналізу від себе, бо таких, як я, було багато, трохи не вся молодіж, та, признаючися прилюдно до тих похибок, які я тоді поробив, хочу тим самим задокументувати правдивість того, що пишу.

Тодішнє виховання нашої молодіжи було, так сказати би, стидливо-моральне і лояльне.

Отже все, що яким-будь побитом дотикало реальних відносин, що в чім-будь пахло реалізмом, уважалося неморальним, грішним. Надто наша руська суспільність була страшенно лояльна. Ся лояльність була вислідом не внутрішнього переконання, а лише утилітарною потребою, бо хто нелояльний, той не зробить кар'єри. Кар'єра була остаточною метою кожного пересічного руснака, хоч вона була така скромна, що в крайнім разі задовольнялася становищем податкового урядника. Кождий руснак на те жив, на те вчився, щоб кінець-кінців стати ц[ісарсько] к[оролівським]. Бо наші батьки мовляли, що найпевніше держатися

цісарської клямки. Друга категорія кар'єри для русина була реверенда, а з нею добра парафія: і тут знову поклонялися поговірці, що покірне теля дві матері ссе.

З того буде ясно, чому то всі русини так дуже тремтіли, аби не ввійти в конфлікт з поліцією. Се робилося не тому, що, пр[иміром], у поліції б'ють, що неприємна річ сидіти в Івановій хаті, а лише тому, що такий зухвалець утратить раз на все доступ до кар'єри.

Тому-то вся патріотична молодіж того часу не знала нічого більше робити, як читати пильно Шевченка і ентузіазмуватися козаччиною. А чого хотів Шевченко, і яке значіння мала для нас козаччина, та що нам дальше випадає робити, ніхто того не розумів.

Так само не розуміли ми, чого нам поза шкільного наукою, поза тодішньою скупенькою ще українською літературою треба вчитися.

Ми були тоді дітьми в повнім значінню слова.

І такими були облишилися ще довгі часи, були б любо жили в мороці стидливо-морально-лояльної атмосфери, були б уважали себе щасливими, як черв'як у хрину, коли б не появився на галицько-українським горизонті Михайло Драгоманов.

Він дав себе ще перед своєю особистого появою пізнати своїми працями критично-науковими, які друкувалися в «Правді»*, та ані я, ані мої товариші того не розуміли.

Драгоманов показав українській громаді нові шляхи, та його у нас ніхто не зрозумів, хіба тих кількох, що з ним безпосередньо стикалися. Драгоманов поставив нову Україну, так сказати би, реальну. А се видалось українській громаді такою грішною чудасією, що всі наплювали на нього і на тих, що його розуміли.

Коли настала катастрофа з університетською молодіжжю в 1877 р., то ціла українська громада закричала з усіх сил: «Отрицаюся!». Драгоманов був за границею, а Франка і Павлика, що тоді сиділи в тюрмі, анатемізували. Деякі люди поставили за *conditio sine qua non*¹ належання до «Руської Бесіди», щоб жаден академік не смів показатися в «Руській Бесіді».

Восени 1877 р. я прийшов до Львова і став служити рік у війську.

Я прийшов сюди з молодечими мріями про се ідеальне українство, яке я в своєму серці викохав за гімназійних часів. Я читав досить про те, що у Львові русини-українці роблять, і ті-

---

¹ Неодмінну умову (лат.).

шився, як дитина, що й я стану до роботи поруч інших академіків. Що я мав робити, тим я не турбувався, бо ж там для мене знайдуть роботу...

Та якже я розчарувався, прийшовши сюди! Про ту роботу, яка велася в сполученім «Академічній Кружку»*, ані сліху. Я мав замолоду наклін до писання і мріяв про те, що, може, й мою яку працю помістять у «Друзі»*. Яке ж би то було щастя побачити своє письмо в друку... Та ба! Ні «Друга», ні тих, що ним піклувались, я у Львові не застав.

Франко сидів тоді під ключем. Я не тямлю, чи його тоді засудили, чи такі мучили лише інквізитом, бо те й досі, як фаховий юрист, не можу собі гаразд уявити, за яку то провину судили його. Тоді говорили мені, що за належання до тайного товариства. А знаючи, що було насправду і що той сам кодекс обов'язував тоді, що й тепер, я не можу зміркувати тої загадки.

До тої пори я лише раз бачив Франка в Дрогобичі, ще як ученика гімназії, але я з ним симпатизував, подивляючись його талант, і що мені тоді особливо імпонувало іменню, що його твори вже друкувалися. Та у Львові я його не застав. І нікого з тих, що враз з ним покутували за Драгоманова, я не застав.

Цілий «Дружній Лихвар» висів у повітрі. Не було хати і не було за що її наймити. А ті академіки, яких я тоді пізнав, були якісь такі непривітні, нещирі, так якось поводитися супротив мене, що я не міг ні в кого знайти поради, що й як мені робити...

Тямлю, що мене вибрали були до анкети, яка мала зредагувати щось в роді покутничої адреси, заяви благонадьожности до руської публіки, що ось то ми не такі, як тамті. Я був раз на такій сесії, але, щоб мене хто вбив, я не розумію, нащо потрібна така адреса чи відозва; я йшов безкритично за громадою.

Аж пізніше я пізнав безпрограмовість нововибраного виділу «Дружного Лихваря», навіть уже тоді, як винаймлено хату на Бернардинській площі¹, і тоді я усунувся від нього й сидів у карсарні.

Коли я вийшов з війська, часи значно поправилися. В «Лихварі» були люди тямучі, працьовиті, та мали одну велику і непростиму хибу. Вони не вмiли заохотити інших до праці, показати дорогу. Вони навпаки поводитися з іншими так, мов хотіли казати: куди тобі, сирото, до того, що я знаю і що роблю!..

---

¹ Тепер пл. Соборна у Львові.

Я лиш довідався, що Франко зібрав коло себе гурток молодих людей, між якими ділив працю і попросту вчив їх. Мені хотілося теж потрапити туди.

Раз якось ми здибалися на коридорі університету і довгенько балакали. Він мені дуже припав до душі, і я мало-мало не став «Франківцем». Та ба! Покмітили се мої «лояльні» товариші, а від них дізнались і старші народовці. І стали мене остерігати по-дружньому, що, мовляв, шкода ризикувати кар'єру. Та бо й мос тодішнє офіцерство могло повиснути на волоску, якби я стоварищувався з таким революціонером...

Та в тім році (1879) мене не було у Львові і я не брав участі в житті академічної молодіжи. Аж у слідуючім році я, доставши місце «урядника Просвіти»* за 15 зр. місячно, міг осісти на сталє у Львові.

Тоді цілим бажанням нас усіх було знайти для «Дружного Лихваря» хату. Я заходився коло того, аби «Руська Бесіда», яка тоді винаймала чотири кімнати при вулиці Краківській ч. 14, відступила нам одну кімнату. «Бесіда» зробила се радо, і деякі виділові мотивували свою постанову тим, що будуть мати молодіж академічну під оком.

У тім році вибрали мене головою товариства. Як се сталося, я не можу тепер ніяк зрозуміти. Я вправді мав охоту до адміністрації, але я тоді не виліз іще з консервативної шкаралупки і не вмів покласти собі вищої цілі академічного товариства.

До тодішнього виділу ввійшли самі «консерватисти», з виймокою одного «землетрясця» з Франківської партії, д. Білецького*.

Тоді вже був у «Дружнім Лихварі» кружок історичний під проводом пок[ійного] Корнила Заклинського*. Та той кружок працював виключно для себе, не ділячись своїми здобутками, які могли бути цікавими і для неісториків, з ширшою громадою. Я бодай нічого не чував про се.

Цілу роботу вищу, гуманну прийняли на себе т.зв. Франківці. До їх гуртка належали тодішні найпрацьовитіші товариші.

Консерва нааякалася, що землетрясці захоплять увесь рух у свої руки і не то зрадикалізують товариство, але, що найважливіше, здискредитують його перед «владами». А ніхто й не думав, до якого хрину нам були тоді всі «влади» і який ми мали з того хосен, чи вони будуть радіти з нашої благонадьожности і поглядять нас по головці під волос, чи навпаки. Задля тої боязні, переперли ми на загальних зборах ухвалу, що до комісії відчитової має приходити на наради делегат виділу, який має виконувати власть цензуральну над відчитаними перед їх відчитанням согам

pleno¹. Делегатом вибрано д. Кокорудза*. Не знаю сего з власного досвіду, але оповідали мені, що на тих нарадах приходило до суперечки між делегатом і комісією відчитовою.

Коли тепер згадаю про сю ухвалу, то мені не може з дива зійти, як воно могло бути, щоб молодіж університетська могла заводити у себе цензуру не над стійністю наукового відчиту (се, слово я підчеркую), лише над тим, чи можна щось читати в замкненім кружку, або для того, щоб поліція, яка там не мала приступу, не подивилася на нас кривим оком. Тепер така ухвала видалась би навіть для гімназійної молодіжи монструально зацофаною, а проте тоді ми, консерватисти-українофіли, раділи дуже, що така спасенна ухвала перейшла, і нам здавалося, що таким побитом ми охоронимо наші стидливо-морально-лояльні почування.

А з нами раділа вся старша українська партія.

Якийсь час ішло сяк-так з комісією відчитовою і делегатом виділу. Та з часом навкучилась тій комісії цензура, і вона не повідомляла зовсім делегатам про свої засідання, обговорюючи свої відчити сама про себе.

Якось у неділю прочитав Франко свій переклад «Німеччини» Гайне. Мені відчит подобався, і я його сплескував. Мені ані снилося, щоб із того скоїлась яка буча.

Та Господи! Що мені за се дісталось! На мене накинулись з усіх боків з докорами, як я міг як голова товариства дозволити на такий неморальний, неприличний відчит. А я лише одно слово затямив, яке можна було би вважати неприличним. Іменно: говорилося там в якімсь порівнянні про сопух з капустяної бочки. Та проте розумніші від мене вговорили в мене, що се дуже неприличне, то й я мусів у те повірити. Накинулись також і на нашого цензора, себто делегата, і тоді вийшло наверха, що комісія не предложила сего відчиту до цензури, себто не повідомила делегата про засідання, на яким сей відчит обговорювано.

Тоді ухвалив виділ, що лише такі відчити можна в товаристві читати, які делегат признасть відповідними. Комісія одначе не хотіла піддатися тій ухвалі і робила дальше своє. Делегат повідомив мене, що знов не був на засіданні комісії, а проте в слідуючу неділю має бути відчит.

Я, сповняючи ухвалу виділу, написав на таблиці в льокалю товариства, що відчиту не буде, бо комісія не покликала на своє

---

¹ Тут: у присутності комісії (лат.).

засідання делегата виділу і він не мав нагоди заявити свою гадку, чи той відчит можливий до публічного виголошення, чи ні.

Та горячіші товариші здерли мою оповістку і потоптали ногами, а на те місце оповістили, що відчит таки буде.

В слідуочу неділю зійшлися товариші в означеній годині до льокалю товариства.

Мене страх мучили, аби не допустити до відчиту, і я під тим напором (з мосі недолужности таки посміхалися, так що я се чув) заявив усім, що сей відчит оголошено без відома виділу і виділ за него не відповідає. Я вийшов з льокалю перед відчитом.

Тоді один із консерватистів зневажив мене неприсутнього – не знаю в якій цілі, може, лише для того, аби не допустити до відчиту, – *буцімто я пішов прикликати поліцію*, що в товаристві читаються відчити проти заборони виділу. Не знаю, чи міг хто більше зневажити молодого академіка, як приписувати йому денунціаторські поступки.

Я знаю ім'я того зневажника.

Я хотів зложити свій уряд, та здержали мене інші, аби не робити ще більшого заколоту. Особливо старші народовці з-поза товариства відмовляли мене від того кроку, вважаючи мене за певне забороло проти радикальних заходів Франківців.

Душею тої комісії відчитової був, безперечно, Франко. Доки він належав до товариства, не було й бесіди про те, щоб повернули давні часи спокою і застою.

Та як його позбутися? Радилося над тим багато і рада знайшлася. На однім засіданні, коли велася дебата над прийняттям членів, відчитано ресстр усіх членів, між іншими і Франка. При його імені стояло записано «давній», себто такий, що й минулого року був членом. А тим часом показалося, що в минулому році він членом не був. Отже, випадало його прийняти на ново. Ось і празник! Я піддав під голосування: хто є за прийняття Франка, і тоді піднеслася лиш одна рука д. Білецького. Гаразд! Франко неприйнятій. Цілий виділ радів, що позбувся небезпеки для цілости лояльного товариства «Дружний Лихвар».

Настала, одначе, буча! Присутні на тім засіданні прихильники Франка стали протестувати, а далі й лаяти цілий виділ, розуміється, «на руки голови», себто мене. Товариш Ганкевич* (тепер священник) таки добре мене злаяв, аж я мусів енергічно постояти за собою. Та ба! Ухвала ухвалою.

Коли тепер згадаю, як могла така ухвала перейти, то мені самому за себе соромно, що я до такого діла міг приложити руку.

Але тоді не лиш я сам був рад сьому, але діждався признання від старшої братії за мою проворність і енергію.

Те, що тепер видається монструальним, тоді вважалося коначним. Адже в тих часах того самого Франка викинули зі всіх народовецьких товариств, цупались його на всіх усюдах, трохи не плювали на нього як на злочинця, зрадника народної справи...

Тоді українська громада, навчена недавнім досвідом, налякана ревізіями, лякалася поліції, як чорта, і на гвалт хотіла себе заявити лояльною. Бо тоді були такі часи, що досить було показати на когось пальцем, що се соціяліст, то його, певно, замкнули під ключ і зробили цілу копу ревізій. Соціал-демократ значило те саме, що анархіст, нігіліст, фабрикант бомб і все, що найстрашніше, від чого цілий суспільний «порядок» мусить вивернутися догори дном. Чи тодішній уряд справді в таку страховину вірив, чи лише робив се, аби терором здавити свідоміший рух серед української громади, того не знаю.

Та хоча народовці виєлімінували Франка на всіх пунктах, не увільнилися від надзору поліційного. Як тоді пильно слідила поліція за ними, нехай буде доказом те, що на наші збори в мурах університету приходив комісар поліції, а коли ми заходилися змінити назву товариства «Дружний Лихвар» на «Академічну Громаду», то комісар поліції пок[ійний] Заячківський заявив мені, в приватній розмові, що на таку зміну уряд не дозволить, бо се пахне революцією, бо громадою зве себе революційне товариство Українців у Женеві*.

Наслідки того нерозважного кроку тодішнього виду товариства були фатальні.

Всі чільніші товариші, як Олесницький Євген*, Коцовський*, Навроцький* і інші, виступили з товариства. А вони як багатші люди запомагали товариство матеріально, а коли тої підмоги не стало, товариство не було в силі удержати локалю.

Всі річі товариства перевезено знов на вулицю Краківську, ч. 14 і заховано... в пивниці, бо «Бесіда» не хотіла нам дати тої кімнати, що попереду.

Тепер знов стали на мене напирати ті самі духи, що втягнули мене до борби з Франком, аби я скликав збори і розв'язав товариство як річ безвартну...

Та я оперся тому всіми силами і заявив рішучо, що не хочу відіграти ролі нещасного Калниша*, не хочу бути остатнім коштовим.

Воно, може, й добре сталося, бо вже в слідуючому році товариство вступило на іншу, кращу дорогу. Маю тут на думці заснування серед товариства кружка правників.

Було се восени 1881 р. Тоді боролися в «Лихварі» дві партії: консервативна, в якій був я і Кость Левицький*, і радикальніша під проводом Олесницького і Коцовського. Ми перли на голову Костя Левицького, тамті ж – Коцовського. Рівність голосів рішив тодішній голова Олесницький за Коцовським. Ми, розуміється, не робили сецесії, але хотіли знайти якийсь інший осередок, де би ми працювали самі в своїм гурті... І Кость Левицький піддав гадку заснувати кружок правників. Не оглядаючись на нікого, ми стали пильно коло того заходитися, в двійку. Передовсім розходилося о бібліотеку правничу. Пустилися ми на мандрівку по всіх професорах університетських. Розуміється, що незабутньої пам'яті Олекса Огоновський* похвалив наш намір з слезами радості в очах і прийняв над нами протекторат. Деякі професори поляки, як Зврудловський і П'єнтак, прийняли нас теж радо і подарували до нашої бібліотеки свої видання. Один д-р Білінський, тодішній професор економії, прийняв нас нерадо, з докором, чому ми хочемо чогось нового, коли є товариство «Biblioteki słuchaczów prawa». Ми йому пробували розтолкувати, що, по-перше, ми хочемо мати своє питоме руське, а, по-друге, що се зовсім не те, що «Бібліотека слухачів права», бо нашою метою має бути не лише видання скриптів і випозичування книжок, але власне фахове об'язування через відчити і дискусії. Тоді й він пообіцяв свою поміч.

Крім того, ми писали листи до інших замісцевих авторів-професорів, а між іншими до проф. Кистяковського* в Києві, який відповів нам дуже сердечним письмом і прислав відтак свої праці.

Рівночасно заходились ми з відчитами. Перший мав Кость Левицький з цивільного права, відтак я з права карного. На наші відчити приходив пильно др. Огоновський, а по відчитих заводились дискусії. Такий рух не міг лишитися без наслідків. Наші відчити мали повну саю слухачів, а з того вийшло, що й товариші з партії Коцовського заінтересувалися нашим кружком, хоча спочатку не інтересувалися нашою роботою і говорили про неї з насмішками.

То була моя остатня діяльність між академічною молодіжжю. Зараз по новім році покликали мене до Боснії, а зазив військовий застав мене саме при роботі над новим відчитом.

Гадаю, що сі мої спомини прочитає цікаво також дехто старший, що тоді жив, не кажучи вже про теперішню молодіж. Особ-

ливо теперішній молодіжі видається се неймовірним, а проте такі тоді були часи, такий дух панував і одушевляв усіх. Правда, були й виїмки, але тих було дуже мало і їх зазиви були голосом вопіючого в пустині.

А сі спомини будуть не лише матеріалом для історика, вони дають нам яркий доказ, який ми зробили великий поступ у культурі за тих нецілих три десятки літ.

Народ, що так поступає наперед, не вмере, не загине.

Бережани, 12.XII.1903

ЯК ТО БУЛО ПРИ НАРОДИНАХ «ДІЛА»

(Спомин з-перед сорок восьми літ)

Я був тоді урядовцем Т[оварист]ва «Просвіти»^{*} з платою 15 зар¹. місячно за три години щоденної роботи.

Тоді Т[оварист]во «Просвіта», «Руська Бесіда»^{*}, акад[емічне] Т[оварист]во «Дружний Лихвар»^{*} містилися при вулиці Краківській, ч. 14, на першому поверсі.

Працюючи в адміністрації «Просвіти», я мав нагоду сходитися зі старшою братією тодішніх «українофілів» або «народовців», а як студент університету (тоді мене вибрали головою «Дружного Лихваря») я був лучником поміж старшими народовцями і гуртком університетських студентів. Народовці стояли тоді на політичному полі дуже слабо. Український народ у Галичині репрезентували «старорусини». В їхніх руках були засібні інституції «Народный Домъ»^{*}, «Ставропігія»^{*}, «Русская Матица»^{*} і «Общое кредитовое заведеніє», вульго Крилошанській банк (котрий вскорі скрахував), «Общество Мих. Качковского»^{*} – «Русское Казино» і добре підпомагане Студентське Т[оварист]во «Академічеській Кружокъ»^{*}. Органом старорусинів було «Слово»^{*}, що виходило двічі в тиждень під редакцією Венедикта Площанського^{*}, популярна «Наука», редагована о. Іваном Наумовичем^{*}, та «Русская Рада», що виходила в Коломиї під редакцією Теодора Біловуса.

До старорусинів, котрі на політичнім полі гуртувалися в політичнім Т-ві «Русская Рада», належали капітульні крилошани від св. Юра і всі настоятелі українських церков у Львові.

Народовці гуртувалися в «Руській Бесіді», «Просвіті», Т-ві ім. Т.Шевченка, а молодь – в «Дружнім Лихварі». Ми мали політичний орган «Правда»^{*}, що виходив двічі в місяць, писаний фонетикою, і популярну газету, писану етимологією «Батьківщина»^{*}, вид[авану] проф. Юліяном Романчуком^{*}.

До боротьби з могутнім «кацапством», яке грало першу скрипку, було у нас замало сили.

Я чув не раз, як старші народовці говорили між собою: «Доки ми не спроможемося на наш орган такого розміру як «Слово», не вдіємо нічого». Та багато людей наших вважало таку річ за музику будуччини, про що й думати годі. Але таких, що вважали це можливим, було більше, а до таких мрійників належали Володимир Барвінський^{*}, кандидат адвокатури, Олександр Барвінський^{*},

---

¹ Золотих ринських.

професор учительської семінарії в Тернополі, Дам'ян Гладилевич*, проф. гімназії, о. Степан Качала*, о. Олександр Стефанович*, о. Заячківський*. Інших назвиск я не пам'ятаю, але було їх досить на провінції та у Львові.

Володимир Барвінський, тодішній редактор «Правди», ще молодий чоловік, ентузіяст, чиста душа мов хрусталь, талановитий, гарний промовець, поет і письменник-публіцист, щирий, витривалий, невтомимої залізної енергії. Аж дивуватись приходить, що стільки енергії могло зміститися в його кволому, уломному тілі.

Між тодішніми юристами українцями Володимир Барвінський попри д-рові Олександрові Огоновському мав вищі наукові аспірації.

Дам'ян Гладилевич – людина спокійна, витривала, працююча, енергійна. Усею душею відданий народній справі, байдужий на розголос і славу і... на наживу. Працював в товариствах за дармо, приймав таку працю, за яку нікому не хотілося брати. Він був другом обидвох Барвінських.

Про Олександра Барвінського скажу тільки, що про нього тоді говорили: Барвінський зробив дрімучий Тернопіль руським Тернополем.

Мені здається, що думка заснувати свій політичний орган, бодай такого розміру як «Слово», зродилась спершу в головах тієї трійці. На Різдво р. 1879 виїхав я за відпусткою з «Просвіти» на село. Сюда написав мені Дам'ян Гладилевич, що гурток народівців вирішив видавати з новим роком 1880 політичний часопис двічі в тиждень, який називали в противенстві до «Слова» – «Дѣломъ». Писав мені про труднощі кого поставити начальним редактором. Фактичним редактором буде Володимир Барвінський, але номінальним він не може бути, бо того імення лякалися «посколоби» страх. Він же редагував анафтемську «куцохвосту» (без йорів) «Правду», а цього було досить, щоб його зненавидіти. А найважливішим було приседнання заблудшої братії, яка, побачивши на органі зненавиджене імення, певно не прочитає ні одного числа¹. Гладилевич закликав мене чим швидше вертатися до Львова, бо буде мене треба.

Перше число «Дѣла» мало вийти на наш новий рік (14 січня н. ст.) 1880. Як я вернув до Львова, застав тут важні приготування. Треба було як так налагодити редакційний апарат, адміністрацію, ділові книжки роздобути адреси, бо адреси, які мала «Прав-

---

¹ Я знав таких «староруських» хаситів, котрі брали в руки фонетине письмо через полу. (Прим. автора).

да»¹, не вистарчали. Уся та праця спиралася на головах двох людей: Володимира Барвінського і Дам'яна Гладилевича. Перший обняв редакцію, другий адміністрацію. Все інше ставало в ряди принагідних помічників. Відповідальним редактором поставлено старого Михайла Коссака, колишнього редактора «Правди», з перших років. Він був львівським міщанином і власником кам'яниці при вулиці Театинській² недалеко Високого Замку.

Володимир Барвінський виступив з адвокатської канцелярії і посвятився редакторській праці. Йому, а опісля його помічникові Іванові Белесві*, мусіли видавці забезпечити існування у Львові. Гладилевич піднявся вести адміністрацію даром. Аміністрація, як відомо, вимагає немалої праці й уваги. Треба було вести касову книжку, список передплатників, рахунок анонсів. До адміністрації належала і експедиція часопису, до якої два рази в тиждень треба було приладити адресові картки, поштові опаски і т. п. Після тодішнього закону газету, що виходила двічі в тиждень, треба було видати на оштемпльованому папері, а за газету зложити кавцію, щось чи не 3000 зр.

Ту кавцію зложив потай перед владою виділ «Просвіти» з грошей, подарованих їй Володиславом Федоровичем* з Вікна.

Надходив день нового року, в яким мало вийти 1 число «Дїла».

Дня 12.І. сказав мені Гладилевич, що він заступить мене в канцелярії «Просвіти», а я маю від рана ходити з Барвінським по митарствам для полагоди видавничих формальностей. На другий день рано я прийшов о 8 годині до редакційного льокалю, котрий містився зараз через сїни від канцелярії „Просвіти». Найняли дві кімнати: в передній містилася адміністрація і експедиція, в другій мешкав Володимир Барвінський і тут була редакція.

Прийшовши сюди я помітив, що Барвінський дуже знесилений. Був блідий, очі йому світилися як людині в горячці і руки дрижали.

– Ви щось нездужаєте, – кажу я.

Він всміхнувся болісно.

– Я знемігся, бо не спав сливе цю ніч, роботи було багато. В сьогоднішнє число я вклав багато труду, бо від того багато залежить, яке вийде перше оказове число.

---

¹ «Правда» мала, собі пригадую, 300 передплатників. (Прим. автора).

² Тепер вул. М.Кривоноса.

Зараз підійшов Гладилевич і каже до мене:

– Добре, що прийшли на час, – вийняв з кишені якісь цінні папери і передав Барвінському. Це була кавція. Придивився до Барвінського і теж помітив, що він нездужас.

Як ми виходили, Гладилевич шепнув мені непомітно до вуха:

– Вважайте на нього, щоб де не зімлів на вулиці.

Гладилевич пішов до школи, а ми оба за ділом.

– Поперед усього треба зложити в уряді депозитовім кавцію, – каже, – не хочеться мені з чужими грішми ходити по місті.

Першу формальність поладнали в депозитовім уряді і взяли квіт.

– Тепер треба нам йти до намісництва до бюро Х., опісля на поліцію до пресового комісаря Заячківського...

Та лиш ми вийшли на вулицю, Барвінський зблід ще дужче, чепився мосі руки і пристанув. Я помітив, що з ним не добре. Дрижав усім тілом. Я піддержав його. Він, сердешний, похитав головою і каже:

– Зі мною щось не добре. Я мушу йти в хату, а ви йдіть самі. Тільки, бійтеся Бога, поладняйте все, що вам Заячківський скаже, бо вся наша праця пропала і вийде для нас великий скандал, поліція забере весь наклад, – ну, поспішайте.

Передає мені кілька писем. Бачу, що йому дрижать руки.

– Не турбуйтеся, я все зроблю, але перш за все проведу вас у хату.

Ми пішли пішки, бо фіякра не було під рукою, хоч Барвінський напивав на мене, щоб його лишити і поспішати.

Провів я його аж під двері, а відтак, перескакуючи по три східці вдолину, помчав я до намісництва. Мені здавалося, що за яких дві години буду з усім готовий. Та мені лиш так здавалося. В намісництві прийшлося підіждати на свою чергу, а коли прийшов перед лице його світлости і поклав перед ним депозитового квіта, то він знайшов зараз якусь неформальність і післав мене справити її в депозитовім уряді.

Звідсіль знову до намісництва, відтак до поліційного бюро пресового, знову до намісництва, знову до поліції, а всюди треба було вижидати своєї черги. Наприкінці сказав мені комісар Заячківський, що треба ще якоїсь заяви відповідального редактора.

Біжу де редакції, бо не знаю, де мешкає Михайло Коссак. Застаю Барвінського на ліжку, лежить мов мертвий, блідий з перев'язаною головою, покріпляє себе чорною кавою. При ньому стоїть Гладилевич.

– А що? – питають оба.
– Чорт знає що. Ще якоїсь декларації жадають до поліції.
– От, бачите, я забув її взяти – там на столі лежить, – каже
слабим голосом Барвінський.

Узяв я папір і помандрував на вулицю Театинську під вказане число. Йду вулицею під гору аж задихався. Мені було спішно, бо комісар Заячківський, котрого я знав зі студентських зборів, заявив мені з дуже чемною усмішкою (знаєте як поліційні комісари чемненько вміють усміхатися), що як до шостої години не будуть всі формальності поладнані і не принесу йому дозволу з намісництва, то він з боєм серця буде мусіти забрати нам увесь наклад.

Хоч вже геть з полудня, то про обід я й думати не міг. А я був лише по студентським сніданні: чайок з молоком за два крайцарі і кусок пісного хліба. Я почував голод здорової молодої людини, що від рана набігалася доволі. Я задурював голод папіросами.

Добіг я до Коссака і вийшов сходами на поверх. Була дуже гарна днина, і сонце, хоч світило косо, таки добре нагрівало.

Коссака побачив я перший раз. Чоловік вище п'ятдесятки та «в тілі». Така сама його дружина. Я застав їх при обіді, перепросив, що діло пильне, і сказав про що річ йде

Попросив мене сідати, зняв серветку з-під доволі значного підборodka і пішов у прибічну кімнату за пишучим приладдям. Я мимоволі поглянув на стіл, звідкіля доходили до мого носа умильтельні пахощі вепрової печені і примашеної капусти. Уявіть собі, усі голодні люди, мої почування від цих пахощів, котрі не були якимсь міражом голодної людини, бо на двох полумисках я бачив тілесними очима вепрову печеню і добре примашену капусту. Мені вмент прийшло на думку, що з того вийшло б, якби я так присів до стола, заспівав: «де згода в семействі...» і взяв ся враз з ними споживати дари божі.

Я, розуміється, цього не зробив, але мене взяла люта досада на тих всіх, що можуть їсти вепрову печеню з капустою. Мені здається, що апостоли соціалізму перед написанням одної пролетарської статті поперед усього добре зголодніли і дивились, як буржуй ідять такий обідець. Бо мені тоді здавалося, що Коссак страшно погана людина, і він мені в тій хвилі не залюбився. Але нагадав я мій обов'язок, забрав підписаний папір і втік перед спокусою. Знову поступив до намісництва і по довгім вижиданні на референта добув посвідку.

Пішов я з тим до пресового бюра і поклав перед всемогучим комісарем посвідку. Він її переглянув, знайшов усе в порядку, подав мені руку і сказав врочисто:

– Щастя Боже!

Вискочив я з поліції, мов Давидовий камінець з праці. Вже вечоріло. Світилися та шипіли газові ліхтарні по вулицях. Я відотхнув повною груддю, але почув болючий голод і втомлення. Хоч як мені хотілося побігти до моїх посилателів з доброю новиною, то я перш за все поступив до найближчої молочарні і випив аж два горнятка теплого молока та з'їв аж дві булки. Як празник, то празник.

Я переконався, що в такому стані найкращим ліком є тепле молоко. Відразу кудись утома поділася і я повеселішав. Я сповнив як слід поручене мені діло та йшов до редакції вдоволений. Там застав я Барвінського, що вже встав з ліжка, і Гладилевича. Вони дожидали мене нетерпеливо. Коли я звістив, що все гаразд полагоджене, оба дуже зраділи і стискали мені руку.

– Слава Богу, а ми боялися, що лиха доля вистроїть нам якого фігля.

– А чи ви їли сьогодні? – питає Гладилевич.

– Не було часу. Я бігав од Анни до Каяфи* і так день зійшов. Тепер випив молока, та й буде з мене.

Дивлюся, а перед Гладилевичем на столі лежать посортвані купочки адрес. Післали зараз служачого до друкарні за накладом першого оказового числа «Діла» з датою 1 (14) січня 1880.

– Завтра будемо експедиювати, – каже Гладилевич. – Я казав Теодоровій розварити арабської гуми, та не знаю, як до того братися...

Я був змалку аматором-переплетником і знався на клею добре. Пішов зараз до міста, купив півкіля крохмалю, кілька квачів і горняток. Розробив крохмаль водою і поніс до Теодора зварити. За той час приніс Теодор під одною пахою увесь наклаад.

Я став складати вчетверо і наліплювати картки з адресами так, як це я бачив на газетах, що приходили з пошти. Гладилевич посортував числа стемпльовані від нестемпльованих.

Тому, хто цього не знає, скажу, що «во время оно» треба було носити папір призначений на друк газети, яка виходила найменше двічі на тиждень до уряду цового, і там вибивали машинкою на однім ріжку аркуша печатку «Цайтунгсштемпель» і за кожний аркуш платилося по одному крайцару. Був ще такий «Календер-

штмпель» по 6 кр. від примірника календаря, котрий треба було прибити перед розпродажею.

Гладилович був ощадний чоловік і давав одну частину чисел друкувати без стемпля. Ті примірники клаав окремо, відщипував кінчик газети, де прибivano штмпель, і такі числа роздавав своїм пренумераторам, що брали собі число в редакції.

Того дня ще довго в ніч ми «фальцували» «Дѣло» і наліпляли адреси.

Про цей день я не міг би сказати за тим мудрим римлянином: «Diem perdididi, amici!»¹.

II

На другий день випадав наш Новий рік. Від саміського ранку я експедиював «Дѣло» з Гладиловичем. Не то, що не міг піти до церкви, але навіть прочитати оказове число, хоч як мене кортіло. Барвінський вже підвівся і приходив до нас від часу до часу та придивлявся до нашої роботи.

Щойно по 12 годині пішов я на мій аборнований обід за три шістки, звернувся зараз і знову до роботи.

За часок вернувся і Гладилович з обіду. Дивлюся, а він витягає з кишені якийсь пакетик.

– Господи! – думаю собі. – Гадав, що вже всі картки ось-ось виліплю, а тут знову нова пачечка.

Але то не були адреси, лиш два свіженькі пампушки, які мені приніс з дому.

Та коли б то лиш сама робота без перепон, то можна було раньше упоратись. А то щохвилі приходять хтось з приклонників «Дѣла», приносить нові адреси, а дехто таки диктує назвиська. Треба не лиш нову картку виписати, але й сконтролювати, чи вже такої адреси не було.

Нарешті вже смеркалося, як ми виладили експедицію і післали на пошту.

Та зараз за два дні став нам листонос приносити завернені примірники з ріжними дописками. Ось вони: «Adressat unbekant», «Annahme verweigert»² – «не приймається» – «нехватаетъ денегъ» – «соромъ, такую паскудь издавати» – «до чего доходитъ на нашей св. Руси!» А були ще й такі дописки нецензурні, що годі

¹ Друзі, я втратив день! (лат.).

² Адресат невідомий.

їх тут повторяти. Були і французькі дописи «refuse»¹ з-за кордону, з Волочиськ, бо ми вислали кілька примірників на В[елику] Україну. А далі стали приходити і письма від прихильників і ворогів з гратуляціями, порадами, дописами, а то і з лайкою.

А попри те стали приходити і замовлення, а то і жовтаві перекази з грішми. Я залюбки дивився, як Гладилевич з нетерплячкою дивився в руки листоноса, скільки приніс тих жовтавих папірчиків. Від цього залежав його гумор на цілий день.

Та зараз за два дні трапився нам великий клопіт. Приходить рано до канцелярії «Просвіти» Гладилевич сумний як хмара.

– Нещастя, – каже, – все возьме в лоб. Уявіть собі: вчора вже пізно в ніч приходить Владко (Барвінський) схвильований аж дрижить усім тілом і каже крізь плач, що дістав депешу про смерть матері і мусить їхати на похорон. Мені так стало його жаль, що навіть не посмів спитати, що приладив до другого числа... Воно певно не вийде. От взялись ми з мотикою на сонце, не обдумавши гаразд такої евентуальности.

Я знав Гладилевича як великого песиміста, котрий на все дивився крізь чорні окуляри, і все здавалося йому страшнішим, як було справді.

– Якось воно буде, – кажу, – підемо до редакції, переглянемо, що вже приладжено, наможливо, щоб Барвінський нічого не приладив, решту хтось допише і число вийде.

– Може би ви що написали?

Я лиш замахав руками...

– Я до того не берусь, – кажу, – досі я писав хіба шкільні завдання на подану тему – заки б я сам яку тему видумав, то й час минув би, куди мені до цього братися...

Гладилевич пішов між «письменників» і таки дещо роздобув, і друге число вийшло у свій час.

При тім інциденті завважав я у деяких наших людей якусь злорадність із нашої невдачі, що на їхньому стало, що нема що братися за таке велике видавництво. Вже й потім дехто з них, коли зайшов до адміністрації, не здержав злобної усмішки і зауваги: «Ов! вже вийшло четверте число!»

Вернувся Барвінський з похорону матері, згодом зрівноважився і працював. Діловодство уладналося, приходили нові передплатники, знайшлися анонси, «Діло» виходило.

---

¹ Відмова.

III

Ми з Гладилевичем переконалися згодом, що ми два не дамо адміністрації і експедиції ради. Ми ж були у тому ділі новиками і мусли робити експерименти, практикувати, видумувати, змінювати, що здавалося нам добрим. А не хотілось нам йти шукати поради до польських газет, а тим більше до «Слова», котре з усею львівською кацапнею дивилося на «Діло» вовком.

Аж прийшла нам нараз несподівана поміч.

Раз зайшов до нашої редакції редактор польської опозиційної газети «Strażnica i Sztandar»¹ Ян Непомуцин з Облсгорка Гнєвош, якого фейлстоніст «Dziennika polsk-ого» п'яниця Лям називав: «Jan z Obelgowa Gembosz», а його газету «Stróżycha i Szkandal»².

Він ходив у народнім польським одягу з довгою сивою бородою і дуже щиро і сердечно відносився до народовців.

Отже він, перепросивши Гладилевича за влізливість, сказав, що прийшов нам допомогти і роздивитись, як ми ведемо адміністрацію. Переглянувши наше діловодство, подав нам цінні вказівки і поучення.

Та мимо того нас двох було замало до того. Особливо не під силу нам була експедиція. Стільки карток нарізати, посортувати! Тоді я став мобілізувати до експедиції університетську молодь. Мені повезло, і трохи людей зголосилося до роботи безплатної в експедиції. Та ні, не безплатної, бо коли по роботі розходилися, то кожний діставав від Гладилевича один примірник, розуміється з відщипаним ріжком. Дехто приходив постійно, дехто лиш принагідно. Одно лиш мушу підкреслити, що ніодному паничеві не хотілось каляти пальчиків клесм і квачем. Приходила сама біднота. Я запам'ятав кількох, а інших імена «Господи, ти віси». Постійно приходив бл.п. архимандрит Тит Тимінський, що тоді служив при артилерії у Львові і ходив на філософію. Андрій Скородинський, тоді студент філософії, опісля многозаслужений директор канцелярії «Простіти». Приходило теж кількох учнів академічної гімназії, між ними пам'ятю добре Левка Левицького, пізніше начальника суду в Скольому і посла до парламенту.

Такий вечір експедиції, то справді були вечерниці.

Уявіть собі таку картину:

Вечір. Від сволока звисає нафтяна лямпа. Таких лямп ще кілька стоїть на столі. Довкруги довгого стола сидять молоді лю-

¹ «Strażnica i Sztandar» – «Сторожа і прапор».

² «Stróżycha i Szkandal» – «Сторожиха і скандал».

ди. Праця поділена по фабричному: одні фальцюють «Діло», другі наклеюють адресові картки, інші сортують по поштах, перев'язують пачки, наклеюють назви поштових урядів.

При бічнім столику сидить Гладилевич і записує в різних книжках, обчислює анонси і приладжує нові. Він в лихим або веселім настрою духа, залежно від того, скільки переказових відрізків записав в приходах. Це підносить або обнижує температуру його душевного настрою.

Хлопці працюють не лиш руками. Балакають, казки говорять, пісню затягнуть. Усе тут переміщується, поезія, пісня, фольклор, бо кожний знає, що сказати за свою сторону.

– А-ну, зельена Буковино, скажи щось із зельеної Буковини, – звертається дехто до нашого любого одинокого буковинця Титка Тимінського.

І добрий, сердечний Титко має все щось цікавого розказати.

Часом одізветься Гладилевич, зайде з «редакційного льокалю» Влодко Барвінський розважитися. Йдуть жарти, дотепи, приказки, щирий сміх української молоді. Заведуть частенько розмови на поважніші теми. Перечаться, але без сварні. Нікому не прийде на думку хопити сусіда за чуба в обороні своїх переконань та принципів. А я серед того усього формаїстер, наглядаю за роботою, бо можна дещо поплутати. Нагадую такі вечериці у нас в селі, де я стільки казок та ріжного страхіття наслухався, та опісля лякався вийти до сіней.

І тепер любо згадую ті наші «вечериці» в однісінській кімнаті адміністрації «Діла» з-перед сорок вісім літ, і на серцю стає відрадніше.

Часом трапився нам поганий інцидент, коли то згаданий вже Заячківський зайшов до нас з агентами забрати сконфісковане «Діло».

Та ми зараз мов на команду найменче половину накладу поховали по кишнях.

Наприкінці мушу згадати про нашого служачого Теодора (Косанина). Він служив при «Бесіді» і «Просвіті», його приняла адміністрація «Діла» теж.

Зразу носив він «Діло» на пошту під пахою, перев'язавши пачки мотузком. Був спокійний, терпеливий і слухняний. Не знаю чому, боявся найбільше з усіх «бесідників» проф. д-ра Ол. Огоновського*. Що той йому приказав, це було безапеляційне, святе.

Одного разу приходить до Гладилевича і жадає настирливо, щоб йому справити кіш до ношення «Діла», з двома ґуртами і цераатою до вкривання.

Гладилевич відмовляється, вияснос, що нема до чого коша справляти. Ні, та ні, або дістане кіш, або не буде носити.

Чому?

Бо з нього все сміється той вусатий дурень з експедиції «Слова», що газету приносить в такім коші.

– А я чейже не гірший від того боввана, свині, – каже зі злістю.

І тим аргументом переконав адміністрацію, що справила кіш ще кращій, як мало «Слово».

Треба було бачити, з якою гордістю і самопевністю ставив Теодор кіш на столі, зотягав ґурт на рамена і машерував на пошту.

МОЇ СПОМИНИ ПРО ІВАНА ФРАНКА

Я ходив до польської гімназії в Самборі в роках 1869–1877. Франко ходив до гімназії в Дрогобичі, котра була на удержанні дрогобицької громади, або, як тоді говорилося, комуни, одним роком вище.

Дрогобицька гімназія мала у нас лиху славу. Мало хто з Дрогобицької гімназії був би відважився перейти до Самбірської, а навпаки ми не раз чули, як наші вчителі говорили до тих товаришів з «третьою клясою»: «Чого ти тут мучишся? Краще йди до Дрогобича, там будеш відличним».

Та вже як я перейшов до IV кляси, розказував нам один поляк, товариш, що з Дрогобича до нас перейшов, що в Дрогобицькій гімназії є такий один ученик, що стихами пише задачі, називається Іван Франко. Це мене дуже зацікавило, бо чи може бути для хлопця-гімназиста з IV кл. більшим ідеалом чоловіка над поета, що вірші пише?

Другі мої товариші не конче тому вірили, вважаючи це за звичайну дрогобицьку чванькуватість. Це ж говорив хлопець, що мав у Дрогобичі першу льокацію¹, велику поетичну чуприну, та зараз по першому семестрі перестав бути і відличним, і далеко відсунувся від першої льокації.

Та згодом я переконався, що це правда. Прийшов до нашої гімназії товариш Івана Франка, тямущий хлопець, пок[і́йний] вже Осип Білинський, і сказав нам таке, що Іван Франко написав раз задачу німецьку на цілий зошит стихом, а професор заявив йому, що він не вважає себе компетентним цю задачу клясифікувати.

Коли я був в VI кл., заснувалася в нас заходами авскультанта судового Мирона Мальчевського «Студентська громада». Директором гімназії був у нас тоді «каптан славянського обжондку» Тома Баревич. Про «Студентську громаду» написав я спомини в «Життю і Слові»*, про Баревича – в моїй повісті «Власними силами».

Такі громади були на той час в Бережанах, Тернополі, у Львові і в Станиславові. В Дрогобичі її не було, а опісля я сам переконався, і Іван Франко мені пояснив, чому.

В тім році гостював у нас український театр Омеляна Бачинського через два місяці. Не забуду, як я захоплювався тим, коли почув зі сцени українське слово.

Зимомо поїхав театр, на превеликий наш смуток, до Дрогобича.

---

¹ Тут: один із кращих учнів.

Отож на малі вакації намовив мене один товариш-поляк, щоб поїхати до Дрогобича та бути ще раз у театрі. Тоді їхав я перший раз в житті залізницею.

Це не важне, що ми натрапили на якусь дурненьку комедійку, але ми познайомилися з дрогобицькими товаришами. Вони показали дуже гарно, забрали нас силою на квартиру з готелю, а зараз по виставі затягли нас на вечерю до якоїсь реставрації. Це була для нас велика невидальщина, бо у нас такого не було. Пригадую собі, що я невпинно серед веселої забави оглядався з тривогою на двері, чи не з'явиться котрий з наших професорів самбірських, бо мені здавалося, що я там. Забава йшла дуже весело, при пиві і горілці. Тамошні товариші перехвалювалися, що у них так все водиться, що інколи і вчитель з ними п'є. Тоді я мав нагоду переконатися, як живуть дрогобицькі студенти: п'ють, гуляють, романсують, деякі навіть такі щасливі, що і з жінками своїх вчителів.

Другої днини по тій забаві виходимо на ринок і стрічаємо тут Осипа Білинського ще з другим якимсь великим на зріст студентом. Знайомимось, це товариш Іван Франко. Білинський його питає при мені: «Чи справді тут не дається заснувати...». Слів він не говорив у приявності поляка, та Франко його зрозумів. Певно, що про це говорили передніше, поки прийшов. «Та з ким? – каже Франко. – Хіба не знаєш тутешніх студентів? Коби шинок та чарка, а поза тим нічого...».

* * *

Від того часу ми не стрічалися. У нас йшла громада своїм ладом, а про Дрогобич знали ми стільки, що Франко зробив матуру з відзначенням. Ми «в громаді» цікавилися тим дуже, що у Львові між молоддю університетською діялося. Отож, злука «Дружнього лихваря»* з «Академічеським кружком»*, переміна кацапського «Друга»* на український. Це дуже вплинуло також на наших кацапів, котрих було тут кілька. «Друга» розхапували і одні, і другі. Ми залюбки читали статті Франка і Джеджалика*, його поезії.

Аж стали друкувати в «Друзі» Чернишевського «Что делать?». До такої лектури ми не привикли. Нас разило те, що перед закривалося фіговим листком, тепер виходило одкрите: мужчина общупе бюст женщины... Івалт, сором, неморальність... Прирадили ми написати до редакції листа, щоб такого не друкували, а то половина передплатників одпаде. Листа поручили мені зредагувати.

На те відповіла нам редакція в переписці від редакції дуже чемно. Це нас засоромило, бо це ж відповідь від академіків, письменників...

В червні того ж року 1877 читасмо в «Правді», в новинках, про арешти та ревізії між львівськими студентами університету. Заарештували Франка, Павлика, Терлецького, Заклинського, Белея і багато інших. Довідуємося, що це за «студентські громади». Йдуть зараз до нас остороги. Треба все попрятати, і ми це зробили ґрунтовно. Того самого хотів теж Мальчевський. Тепер бачу, яка велика з того для історії нашої культури шкода, що все знищилося.

А ми мали і свою газетку, і різні матеріали до неї.

Осіною 1877 прийшов я до Львова і став служити у війську однорічним добровольцем. Я шукав за людьми своїми, та не знайшов. Франко і Павлик сиділи ще в тюрмі, а проче, що краще, розбилося. Не було проводу. Братія п'є та гуляє, навіть такі, котрих я знав ідейними людьми. Якесь божевілля. Я знав мало людей, тож, побачивши таке між тими, що мені були найближчі і знайомі, я вицофався із всього і замкнувся в казармі. Одного разу йду з товаришем вулицею Краківською. Стрічаємо якогось молодого академіка. Знайомимосся. Це товариш Креницький. Він зараз до мене: «Ви, товариш, записалися до «Кружка»?». А я йому на те: «Що мені там робити між дурними кацапами?». Розлючений младець скаче до мене, мов хом'як (він був справді малого росту). Я мимоволі хапаю рукою за багнет. Чуть-чуть що не прийшло між нами до збройного конфлікту.

Аж в м'ясниці скортіло мене піти на бесіду на вечериці. Вступ для академіків по 30 кр., дуже дешево.

Входжу між чужих людей, я такий провінціял, почуваю себе ніяково і незадовго виходжу. Заступас мені дорогу Заклинський*, котрого я досі не знав, виймає аркуш паперу:

– Дайте, товаришу, дещо на бідного Франка. Він вийшов з тюрми такий, що сорочки на ньому немає.

Я дав послідні дві шістки та й кажу:

– Та зайдіть з тим між панство там, на залу, то, певно, скинутья...

– От вигадали! Коли б так справді зробив, то б мене викинули за двері. Хіба ж не знасте, як усі дивляться дідьком на Франка?

Я справді того не знав, бо з ніким із старших не сходився. Аж згодом я переконався, що львівська громада вважала Франка прокаженим...

По війську я виїхав зі Львова, а по році дістав платне місце урядовця Тов[ариства] «Просвіта». Тепер я мав нагоду ввійти в контакт з львівською українською громадою. Це були переважно вчителі.

Листую я список членів «Просвіти». Знаходжу Івана Франка. Його імення перекреслене на хрест з допискою: «Виключений».

Питаю людей: «Чому?» Сиплються на нього, на Павлика і Драгоманова громи. Вони [с] причиною великого нещастя: компромітація перед урядом... Мене остерігають, щоб собі з ним не заходити. То лжепророки, атеїсти. Якби я до тої компанії попав, то можу втратити офіцерський ступінь, не зможу бути ніколи цісарським урядником, ну, а мій шеф, себто виділ «Просвіти», не міг би теж байдуже до того придивлятися.

Це мене справді налякало. Я жив тоді тою загальною ідеологією, що найбільше щастя для рутенця – скінчити університет і вчепитися обіруч цісарської клямки, стати урядовцем... значіння, аванс, становисько, пенсія, емеритура...

Тодішні українофіли, чи народовці, обмежували свій патріотизм до літератури, боротьби з кацапами, до життя у сяєві австрійської льяальності, за котру нам ніхто нічого не давав, а навіть не обіцяв.

Чи можна дивуватися молодикові недосвідному, котрого до тепер такими кличками годували, що попав і тут у такий самий круговорот і став між молоддю антифранківцем?

Довкруги Франка групувалися найкращі наші молодці. Про його товариша Павлика, котрий жив враз з сестрою і Франком, ходили такі погані слухи, що аж волосся на голові ставало. А ніхто не придивився, як вони нужденно жили. Від Франка відпихало мене ще й те, що він виявляв себе атеїстом, до чого раз у розмові зі мною признався.

Франко видавав на спілку з Павликом і іншими «Дзвін»* і «Молот»*, метелики тощо. Я не міг того читати. Я був так перейнятий тодішньою ідеологією народовців, що не міг зрозуміти, чого драгоманівці хочуть.

У той час вибрали мене головою товариства академ[ічного] «Дружній лихвар».

На загальних зборах поставив я внесення, щоби члени «Дружного лихваря» не вписувалися до «Академ[ічного] кружка». Проти того виступив різко Іван Франко і виказав своє здивовання, що нововибраний голова хоче накласти пута на душу і волю товаришів. Цей виступ мене так збентежив, що я хотів скинутися вибору. Я був тої думки, що Франко зробив мені кривду.

Товариство стояло незле. Франко зі своїми товаришами розвинули в товаристві велику діяльність. Вибрано відчитову комісію, яка працювала запопадливо. Зголошено відчити.

Перший відчит був Франка – читав свій твір – переклад «Германії» Гейного.

Та з цього вийшла велика халепа. Більша частина членів підняла крик на неморальний зміст відчиту. Ті соромливці стали до мене присікатися, як я міг, як голова товариства, на такий відчит дозволити.

На найближчій засіданні вибрали цензорів, котрі мали приходити на засідання відчитової комісії і покласти на відчиті своє «дозволено цензурою» або «запрещається».

Тепер виходили всіякі колізії, бо відчитова комісія ухилялася від контролю. Оповідено другий відчит нецензурований.

Протест! Я вийшов з льокалю, склавши заяву по думці вирішення виділу. Але відчит відбувся.

Старше громадянство тим фактом заінтересувалося. І знову штурм на мене з того боку, що Франка треба за всяку ціну з товариства усунути, а то поліція товариство закрие.

Та як це зробити? Найкраща частина членів, між ними Євген Олесницький, котрий і матеріально, і морально підпірав товариство, за Франком, як апостолом нових ідей. Я опинився між молотом а кувалом. Напирають на мене і старші, і переважна частина товаришів. Я сам був того переконання, що діяльність Франка була і буде для товариства шкідлива й небезпечна.

Зійшлося засідання виділу. Була така постанова, не знаю, чи загальних зборів, чи статутова, що хто не був через один рік членом товариства, того треба трактувати як нового члена і наново приймати. Отож я тим покористувався. Секретар читав зголосившихся членів. При імені Франка була дописка – «давний». Я поручив секретареві перевірити спис членів минулого року, й показалося, що Франко не був членом. Отож треба було наново його приймати. Тоді за прийняття заявився один Білецький. Внесення перепало, і Франко перестав бути членом товариства. З одного боку – велія радість, з другого, і то важнішого, – невдоволення і оклики: «Шкандал, ганьба».

Старше громадянство було з того вельми вдоволене і похвалявало наш поступок. Здавалося, що тепер настане «згода в семействі, мир і тишина». Та воно зовсім не так вийшло, бо всі франківці з товариства виписалися і товариство чуть не розлетілося. Не було чим платити льокалю, а старше громадянство на ве-

ликі мої просьби згодилося прийняти наш інвентар до переховання в редакції «Діла» (котре ми, академіки, задарма експедювали).

Франко оставав то у Львові, то виїздив на провінцію. Від нього сторонили люде, як від прокаженого. Попадав часто в конфлікти то з поліцією, то з судами, його в'язнили, слідство давали вести найдурнішим референтам, а опісля випускали «для браку доводуф». Коли тепер подумаю над тими часами, то приходжу до переконання, що Драгоманів і Франко заскочили українське громадянство не приготованим до прийняття нових ідей, що вони явилися завчасно, та коли б вони не явилися тоді, то наша ідеологія не була б рушилася з мертвої точки, і ми були б надалі задержалися і обмежили нашу працю на боротьбі з кацапами і т. ін.

Пішов я відтак на глуху провінцію, до Бережан, і моя письменницька діяльність обмежалася на численних дописях до «Діла».

Вправді в гімназії я рвався до писання, писав зразу коротенькі оповідання, відтак, як побачив український театр, я пробував писати драми. Та я з тим всім соромився признатися перед ким-небудь, опріч моїх товаришів, а вже перед старшими за жадні гроші я не відважився б до того гріха признатися. Та ж се були професори, люде відштовхуючі, котрі дивилися з легковаженням на людину, котра не мала в громадянстві рівного їм становиська.

Тоді, як я друкував у фейлетоні «Діла» мої «Спомини з-перед десяти літ», приїхав я до Львова і стрінувся на Ринку¹ з Іваном Франком. Він розпочав розмову з того: «Я читаю ваші спомини, і мушу признати їм літературну вартість, пишіть далі».

Це мене дуже підбадьорило і заохотило, і я став писати далі. Опісля я довідався від пок[ійного] Олесницького, що на конкурсі «Зорі» не хто інший, як Франко поставив внесення, щоб мою «Олюньку» поставити на першому місці.

І так я завдяки Франкові попав між письменники, як мені було вже поза тридцять п'ять літ віку. Коли б я так ранше дав пізнатися Франкові, може, був би дотепер зайшов трохи дальше.

Між Франком і мною завелися сердечні, дружні відносини. Я вважав його за вчителя, відносився до нього за порадами, і він мені ніколи не відмовляв.

Одного літа запросив я його до себе до Бережан у гості. Щоб його до того намовити, я згадав про недалеку Краснопуцу, монастир Василіян, в котрому повинна би знайтися якась старша бібліотека.

---

¹ пл. Ринок.

Приїхав до мене Франко в гості. Таких гарних днів у мойому житті мало. Чого я тоді від Франка не почув, чого не навчився. А він вмів так любо, ядерно говорити, що не пропустиш ні одного словечка. Ми оглянули замкову історичну каплицю Сінявських в Бережанах і вибралися до Краснопуці.

В тім монастирі жив один старий священник – нереформований василіянин* Федоренчук. Я про нього чував, що то страшний дивак. Як він почує, хто до нього приїхав, то певно нас не прийме. Бо перед Франком деякі людя хрестилися, а я також, завдяки моїм приятелям, мав опінію недовірка. Тоді ми обидва поїхали до Жукова під протекцію покійного о. Сильвестра Лепкого, батька Богдана. «Бодьо» був тоді на феріях. Я забрав з собою моїх хлопчиків Миколу і Богданка. Як я розповів о. Лепкому, пощо ми приїхали, він заявив охоту поїхати з нами. Федоренчука він знав добре, як близький сусід. Для придобрення того старого василіянина взяв о. Сильвестер кілька пляшок вина і закуску.

Старий, почувши від о. Лепкого, яких гостей йому привіз, не був з того радий. Але церкву нам показав. Оглянули ми церкву і величавий іконостас, фундований пок[ійним] королем Яном Собеським*, а тепер добратись би до бібліотеки. Поки що ми пішли під дзвіницю відпочити та напитися чудотворної водиці з монастирської криниці.

Та о. Лепкий виїняв свої припаси. Це вправило о. Федоренчука в добрий гумор, і тоді він признався, що якась там бібліотека в монастирі є, і обіцяв нам показати її. Випили ми чарку одну та другу, закусили, і тоді пішли до бібліотеки в монастир. О[тець] господар завів нас до невеличкої келії. Було тут трохи книжок на полицях, трохи на лавці, а решта валялася на долівці у смітті. На тій долівці лежали ще останки церковних органів: свиставки, трубки тощо. Мої хлоп'ята кинулися на ті дорогоцінності, звичайно, діти. Франко став шукати між книжками. Знайшов тут «Мінеї» в кількох примірниках і тим дуже зацікавився. Хотів один примірник для себе добути. Прекладав о. Федоренчукові то заміну, то купно, то просив бодай позичити йому за порукою. Ні та й ні. На це мусів би щойно згодитися конвент. Франко став переглядати далі, а о. Федоренчук присів до моїх хлопців на долівці і давай бавитися тими свистілками і радіти, мов мала дитина, – показує їм, дує в ті рурки та сопілки. Ми з о. Сильвестром та Богданом Лепким стоїмо та дивимося.

Нарешті Франко дає знак, що нічого йому тут робити, і ми пращасмося з господарем.

Вже вечоріло, як ми вийшли поза межі обителі. Франко такий радий, хапає мене під паху, стискає сильно і каже до вуха:

– Маю...

– Що? Як?

Показує, виймивши з кишені якийсь зшиток, і каже:

– Це дуже цінне...

– Де ж воно було?

– На долівці. Ви його приступили ногою. Хіба ж ви не чули як я вашу ногу відсунув?

Я нічого не пам'ятав, бо не запримітив.

Як ми вернули увечері до дому о. Лепкого, показав нам Франко свою добичку. То був зшиток старого сірого паперу. На першій сторінці червоним атраментом якийсь трикутник, на ньому якісь кабалістичні цифри та літери.

– Це, – каже, – походить з того а того віку. Ця ворожба, тільки дивно мені, звідкіля взялося воно в монастирі, бо той а той папа заборонив духовенству тим займатися.

Опісля став нам тлумачити значіння тих знаків, та далі мені це не цікавило, бо я нічого цього не розумів. Франко був дуже з тої знахідки радий. І добре сталося, що Франко це забрав, бо, певно, були б вимели на сміття. Коли я невдовзі приїхав до Львова і поступив до Франка, знахідка була вже в шафі, оправлена і закатальогована.

Пізнім вечером вертали ми двома фірами до Жукова ночувати.

Ми їхали з Франком на одній фірі. Чудовий був вечір. Мої хлоп'ятка позасипляли: Богданко у мене на руках. Миколко поклав голову на колінах Франка. Він обкрив його своєю загорткою і приспівував якусь ніжну колісанку. Його милий тихий голосок донині мені в усі лунає.

Під час його побуту у мене ми багато переговорили, і я мав нагоду пізнати його велику, щирю душу, його незломний, твердий характер. Я його подивляв. Скільки користних пропозицій давали йому різні університети в Німеччині і Росії, та він усе відкинув, лишився у своїй батьківщині, хоч приходилося жити у таких злиднях, що ніколи «не мав шістки заплатити коминяреві». Коли б на мене була така нагінка, найбільше від своїх, то я б, певно, не видержав, а начхав [би] на все.

Не диво, що Франко не раз відгризався на ті напасті дуже болючо.

Найбільше диво у цьому, що ті люде, котрих він був вчителем і всюди їх протегував, найбільше до нього присікалися.

Лише подумати, скільки був би Франко видав, коли б йому було забезпечено хліб та спокій. Яка б вийшла для нас користь з Франка, коли б він був засів на університетській кафедрі. У цьому ніхто йому не поміг, а навпаки, поставлено йому на цій дорозі велику колоду.

Був у редакції «Діла», та йому подякували. Чому? «Він, коли йому не дивитися на пальці, щось таке вбгає, якусь свою ідею, що через те зражує читачів до газети». Пішов до «Кур'єра»*, бо не було з чого жити... Гвалт! Франко запродався ляхам!

* * *

Востаннє стрінув я Франка якось незадовго перед його важкою недугою. Це вже була руїна колишнього чоловіка. Він став жалуватися на земляків.

– Мене так використовують, що вже і жити не хочеться. Я змушений вести коректу чужих праць, справляти переклади на німецьку мову таких перекладчиків, щоб й до белетристики не годяться, не то до научних діл. Я мушу слухатися, бо моє існування zagrożене. З тої праці я осліп і оглух...

Мені стало його дуже жаль. Бо справді не на те післало Провидіння українцям Франка, щоб переводив коректу чужих праць та справляв чужі переклади...

А відразу каже мені:

– Як я був у вас в Бережанах, то оставив мої записки, для мене дуже важні, – пришліть мені їх зараз...

Коли я йому пояснив, що це неможливо, щоб я, знайшовши що-небудь, не відіслав Вам...

– Ні? То я, певно, у когось іншого їх лишив, тільки не пам'ятаю, у кого...

Це останнє зробило на мене дуже прикре вражіння. Я завважив, що у нього, сердешного, з умовим станом не все в ладі, що він перевтомлений до неможливости.

В тім часі появилася у «Л[ітературно]-н[ауковому] вістнику» його новелька «Син Остапа».

Хіба ж такий реаліст може у містику попасти?

Незадовго опісля мої побоювання справдилися: Франко небезпечно занедужав...

ПРИЧИНОК ДО ІСТОРІЇ РУСЬКО-НАРОДНЬОГО ТЕАТРУ В ГАЛИЧИНІ

Сей причинок обнімас коротенький період двох літ (1880–1881). Пишу його без претензії, щоб се була стаття наукова, а лише для того, аби не забулося з часом тих кілька важних моментів, котрі в нинішніх сумних для руського театру часах можуть кинути світло на сю справу і послужити за вказівку на будуче.

Не покликуюся на жадні джерела, бо пишу се яко наочний свідок. В р. 1880 була директоркою руського народнього субвенціонованого театру пані Теофіля Романович*. Найзнаменитішою силою того театру був тоді пок[і]йний] Іван Гриневецький*. Щира душа, горячий патріот, відданий народній сцені душею і тілом, талановитий артист і чесний, прямий характер. Жартом прозивали його Гриньом.

«Руська Бесіда» під котрої наглядом був руський театр, гордилась таким чоловіком і всі знали, що се будучий директор народньої сцени. Всі знали теж, що п-і Романович доти лише держиться театру, доки її чоловік, п. Михайло Коралевич, не покінчить студій правничих і не дістане ад'ютум, а тогді Іван Гриневецький візьме управу театру в свої руки.

Але вже тоді в театральній адміністрації почало дещо псуватися, і люде, котрим розвій театру народнього лежав на серці, як пок. д-р Корнило Сушкевич*, задумували зірвати з п-ю Романович і віддати управу театру Гриневецькому.

Між директоркою а прочими артистами настали поважні непорозуміння. Прийшло до того, що зимою 1879 р. Іван Гриневецький покинув руську сцену і вступив до польського театру в Познані.

П-і Романович толкувала се перед віділом «Руської Бесіди» тим, що її сестра Марійка відмовила йому своєї руки і ддя того він так погнівався. Щоби залатати сю втрату ддя руської сцени, звангажувала вона п. Лясковського, котрий мимо свого видатного таланту не міг заступити Гриневецького, хоч би ддя того, що се був чужий чоловік, що трактував сцену як ремесло і не дбав зовсім о розцвіті руської сцени.

Так само виступили з театру обос Біберовичі. Тоді віділ «Рус[ької] Бесіди» змусив п-ю Романович, щоб Гриневецького заангажувала на ново.

В р. 1880 була в Коломиї руська вистава, і тамтуди поїхав руський театр.

П-і Романович не то що приймила Гриневецького, але ще по при режисерію віддала йому цілу адміністрацію театру. Деякі люде не ворожили з того нічого доброго, бо всі знали, що Гриневецький не вмів з грішми поводитися. Д-р Сушкевич виразився тоді, що се те саме, як би дитині подати бритву для забави. Гриневецький, діставши в руки касу, задумав вихіснувати тую нагоду і сцену руську поставити о ціле небо висше, як була доси. Задумав зробити її сценою хоч трохи європейською тим більше, що представлення відбувалися в Коломиї перед ширшою публікою, зібраною на виставі.

Декорації, костюми і репертуар вимагали значних вкладів. На те не жалував Гриневецький грошей, а п-і Романович не протестувала.

Тоді виставив Гриневецький «Ярополка» Корнила Устияновича і на тую ціль вичерпав цілу касу. Вистава тої штуки випала знаменито, але під зглядом фінансовим зробила комплетне фіаско і театр фактично збанкрутував.

Театр виїхав до Черновець.

То були часи найбільшої компромітації руської сцени перед чужими людьми. Виділ «Руської Бесіди» був засипаний жалобами дирекції на Гриневецького. Гриневецький пізнав свою похибку, а знав також, хто сему справді винен. Пощо йому давали спроможність таку похибку зробити, знаючи його натуру, що з грошем обходитися не знає?

П-і Романович стала аж тепер докоряти Гриневецькому, що в тім виключно його вина, бо розтратив гроші і привів руську сцену до руїни. Тоді Гриневецький, замісць завернути з тої дороги, що не відповідала средствам матеріальним театру, пішов ще далі і став з розпуки тратити гроші ще більше і запиватися. Через те став він в театрі неможливим, бо компромітував його всюди і задирався з кожним. Між іншими чепився о. Воробкевича, через що вся інтелігенція черновецька повстала різко против Гриневецького а посередно й против театру. Гриневецький покинув театр, і їздив якийсь час по місточках, де давав сценічні представленні á la Фішер, анонсуючи себе артистом руського народного театру.

Щоби запобігти дальшій компромітації, виділ «Руської Бесіди» завізвав Гриневецького до Львова. Жаль було дивитись на того чоловіка. Він здавався пропащим десператом. Жадні уговорювання нічого не помагали, Гриневецький з цинічною усмішкою брів дальше в болоті.

Тоді всі його приятелі і прихильники відвернулися від нього і прийшло аж до того, що йому заборонили вступу на «Руську Бесіду».

Виділ «Руської Бесіди» знав докладно причину того упадку найліпшої театральної сили і був на директорку обурений. О тім знала п-і Романович і поїхала з театром аж до Сучави, аби якнайдалше від Львова, хоч була законтракована лише на Галичину. Виділ став розглядатися за іншим директором, та, на жаль, не було нікого відповідного.

Тоді повстала гадка взяти театр під власний заряд. Не тямлю, хто туу гадку підніс уперве, але я нею одушевився. Під першим її вражінням я уложив цілий плян такої управи в найдрібніших подробицях і уложив регулямін, а головний натиск поклав я на се, як вести контролю над доходами і видатками театру, аби не було причини до підозрінь на управителя.

Свій плян предложив я виділові «Р[уської] Бесіди», і він був прийнятий і одобрений. Один д-р Сушкевич був тому противний. Мотиви, які він підносив против власній безпосередній управі, не були безпідставні. Маючи тільки літ діло з театром, він пізнав добре той театральний народ, що зветься артистами, і предвиджував, що з ними не дійдеся до ладу, бо вони далекі від того зрозуміння, що в розвою театру лежить їх власний інтерес. Але більшість виділу заявила за безпосередною управою і ходило лише о вибір управителя.

Тоді я згодився піти на один рік до театру, щоби упляноване мною діловодство ввести в життя. Д-р Сушкевич відмовляв мене від того всіми силами. Аж мене злаяв за се, що хочу пускатися на таку ховзку дорогу, з котрої не удасться мені вернути. „Уважайте, чоловіче, що з дощок театральних не зазить ніхто, не зломавши собі ноги“, – говорив він до мене. Але я таки не покидав свого наміру, укладаючи собі, що і при театрі зможу кінчити студії правничі. Виділ приймив мою оферту і вже мали подавати для мене о концесію на представлення театральні.

Тоді д-р Сушкевич, кидаючись по своїому, запитав мене о вік. Мені тоді не було ще 24 років, і тим закінчив д-р Сушк[евич] дальшу нараду, бо, мовляв, – з малолітнім не можна умов заключати.

За се нехай йому земля пером буде, бо ледви чи я був би вернув з тої дороги!

Умова з п-ю Романович кінчилася, а вона й не гадала вертати до Галичини. Виділ вислав пок[ійного] Дам'яна Гладилевича і мене до Сучави, щоби ми перевели слідство дисциплінарне против

неї і відібрали театральний інвентар, без котрого годі було що небудь зачинати в слідуючій році.

Ми приїхали до Сучави 23 грудня 1880 р. Хоча ніхто в тім місті не знав нас і не міг знати про наш приїзд, то однак за дві години опісля знали про наш приїзд артисти і два з них зараз прийшли до готелю Молдавського (Стефурак і Людкевич). Вони жалувалися на дирекцію, що їм гажі не виплачує, звиняючися браком грошей, котрі проциндрив Гриневецький, і розповіли нам подрібно історію того чоловіка.

Тим способом ми доповнили свої відомости і з тим пішли того самого вечера на представлення. Довідалися ми теж, що дирекція для того виїхала до Сучави, щоби унеможливити «Руській Бесіді» відібрання театрального інвентаря і заключення умови на слідуючий період з ким іншим.

Обі Романовички прийняли нас зачудувані, буцім-то не знали про наш приїзд. Вони мало не плакали перед нами над упадком руської сцени і над упадком Гриневецького, такого спосібного актора, котрого хиба чорт опутав, що довів сцену і їх усіх до руїни. Він усій біді причина, бо марнував гроші і пропив чорт зна з ким і на що.

По такій широкій прелюдії приступила п-і Романович до власного предмету, аби заключити з нею умову на дальший період, аби могла трохи відробитися, бо через Гриневецького утратила все.

Знаючи її інтенції, ми не відбирали їй надії, що і з нею «Руська Бесіда» умову заключить, але се мусить зробитися у Львові і по скінченню сего року вона мусить віддати «Р[уській] Бесіді» інвентар.

Такі переговори велися кілька днів, а по польськїм Різдві мусів Д.Гладилович вертати до Львова, полишаючи мене самого в Сучаві. Я мав обов'язок відібрати інвентар і вислати його до Львова. Тоді заявила п-і Романович, що не віддасть інвентаря, поки «Р[уська] Бесіда» не виплатить їй остатньої рати субвенції. Остаточно ми умовились так, що, коли інвентар буде спакований на залізниці, вона одержить телеграфічно гроші. Я боявся брати так значну суму грошей у свої руки, бо в Сучаві я чогось не почував себе безпечним. П-і Романович пристала зразу, та зачала випитувати мене, від кого маю дістати гроші. Аби не дійшло до якого непорозуміння, я умовився листовно з виділом «Руської Бесіди» під яким гаслом мають гроші вислати. Однак у рішучій хвили п-і Романович скинулася з нашої умови. Казала, що боїться, аби її «Бесіда» не скривдила, і для того не віддасть інвентаря, поки не буде мати грошей в руках.

Від одного довіреного артиста я довідався, що вона задумує зложити власну трупу і вести театр на свою руку, а що не має свого інвентаря крім одної задньої куртини (небо і пекло, змальоване покійником Плошевським), то не віддасть «Бесіди» інвентаря, поки не постарасться о свої декорації – а незапачення остатньої рати субвенції, то лише така собі вимівка. Я доніс о тім до Львова і мені казали вертати. Я вернув 4 січня 1880 р. з нічим.

За час того побуту в Сучаві я мав нагоду приглянутися руському театрови зблизька, бо ходив на кожде представлення. Театр наш зійшов тоді до ряду звичайної ярмаркової буди, без жадної ідеї, без витиченої мети. На доказ того наведу хоч би се, що під час одного спектаклю співала якась фальшива німочка чи румунка, фальшивим, уши розриваючим голосом по-німецьки тзв. «Почтиліона». П-і Романович пояснила мені, що вона наважилась дебютувати і хоче вступити до театру. Але се діялося властиво для того, аби стягнути до театру місцеву публіку. Зі старших артистів лишилися тоді чотири: Стечинський, Стефурак, Плошевський і Людкевич. Проче все була неможлива збиранина.

Сей рік закінчився так, що контракту з ніким не зроблено, а п-і Романович мала у себе цілий театральний інвентар. Отже, треба було шукати директора «з декораціями». Тоді звернувся виділ до Еміля Бачинського, що вже тоді вів польсько-руський театр і заключив з ним умову на рік. Всі знали, що довше годі буде з Бачинським дійти до ладу, і воно так справді показалося. Бачинський так вже тоді вжився «в комедіянтські звичаї», що не міг зрозуміти сучасних вимогів народньої сцени, не міг зрозуміти, що театр не на те тільки, щоб робити касу. До того ще по при п-і Бачинській, котра в театрі більше значила ніж її чоловік, жадна молода артистка не могла не то виробитися, але навіть дістати якусь виднійшу ролю, відповідну до її віку, голосу і успособлення. П-і Бачинська очевидно не могла забути часів своєї слави, коли була молодою, і хотіла завсігди бути примадонною, хоча могла була з більшим поведженням грати ролі старших жінок.

Хоча виділ усе те знав, не можна було інакше зробити, бо все таки було щось, і виділ красвий не міг замкнути субвенції. За той час заходися виділ «Руської Бесіди» пильно коло театального інвентаря. Справлювано костюми, ладжено репертуар, ноти і т. д. А п-і Романович видячи, що Бачинський попсував їй усі пляни, привезла весною 1881 р. всі театральні реквізити до Львова і зажадала виплати решти субвенції. До полагодження тої справи виделегував виділ «Руської Бесіди» знов Дам'яна Гладилевича і мене. Пам'ятаючи свій побут у Сучаві, я обставав рішучо при

тім, аби з п-ю Романович поступити з усею строгістю контракту, але Гладилович не згодився з тим і ми її «випустили». Увесь інвентар я власноручно посписував, позначив і зложив у Бернардинів на стриху. Тепер можна було підшукати іншого директора «без декорацій», бо Бачинський показався неможливим, та знов не було нікого.

Гриневецький показався так скомпромітованим, так собі наразив різних людей, що ані мови не могло о тім бути, аби йому віддати дирекцію. Тоді я піддав такий плян: директором зробити Біберовича з тою умовою, щоби ціле артистичне ведення театру віддав Гриневецькому яко режисерови. Гриневецького я не міг забути. У остатнє й бачив його в Самборі в польській трупі, либонь, Лясоцької. Тоді я балакав з ним. Він жалував колишньої своєї слави і доброго імені, признавався до великих похибок, але не почував у собі сили, щоби з того болота вилізти. «Я пропаций чоловік, – говорив тоді до мене. – Мої високопарні пляни розвіялися з вітром – на народню сцену я не вернуся, аби її не поганити».

Але вернувся. Мій плян одобрив виділ «Руської Бесіди», і ми спровадили до Львова Гриневецького і Біберовича. Жаль було дивитися тоді на Гриневецького. Він, що колись-то, в днях своєї слави поводився супротив виділу рішучо, бо знав, яку має симпатію в виділі, тепер стояв смирно коло порога і не смів слова промовити.

Умова була заключена з усіма застереженнями, і нові директори, забравши відсвіжений інвентар, поїхали до Самбора і тут розпочали представлення. Я тоді йшов до Боснії і заки зібралися резервісти, я сидів цілий тиждень у Самборі. Розумієся, що зайшов не йно до театру, але й за куліси.

Тоді мав я нагоду пізнати, який то химерний той народ театральний. Ті артисти, що колись за Гриневецьким розпиналися і говорили, що без него руська сцена неможлива, тепер відвели мене в куток і стали жалуватися, що Гриневецький до нічого, що не має енергії, ніхто його не боїться і не хоче слухати, що все йде мляво...

От тільки я знаю з власного досвіду.

15 ЛІТ ТОМУ

(Пам'яті Ф. Федорцева)*

З покійником я познайомився перший раз в літі 1915 р. Зараз по відступленні російського війська зі Львова.

У тім часі мав я примусовий побут у Львові, коли мене москалі випустили з Бригідок¹, а я на підставі номінації львівської палати адвокатів «удавав» субститута адв[оката] д-ра Евина і ходив по місті з течкою так, як російські присяжні повірені (адвокати). І ця течка, і титул мали мене асекурувати перед тим, щоб не погнали мене враз з іншими мешканцями Львова копати поза Львовом шанці. Тоді сходився невеличкий гурток українців у т-ві «Священиків і урядників», і тут вели ми високополітичні балачки на сучасні теми. Страх якими були ми тоді чорно-жовтими патріотами!² Федорцева ніколи між нами не було і ніхто не вгадав, де він ховався.

Нарешті москалі уступилися, а до Львова вмашерувало австрійське військо. Велика радість.

Оттоді-то за ініціативою Федя Федорцева скликано на борзі всіх інтелігентів українців до льокалю «Сільського Господаря»* (так мені здається). Федорців представив справу зовсім ясно, що треба нам, українцям, заманіфестувати зараз наше існування у Львові перед австрійською воєнною владою як політична організація, виявити наше відношення до австрійської влади, а то справді вважати будуть нас за зрадників і може повторитися те, що діялося на галицькій нещасній землі при евакуації перед москалями, і Львів може теж замаїтися шибеницями. Федорців був душею наших зборів. Вибрано зараз комітет і зараз на тих зборах прийшло до гострої сцисії між Федорцевим і Твердохлібом*. Про що йшло, я вже не пам'ятаю, але пригадую собі, що Твердохліб тягнув «на угодовий бік», навпаки Федорців стояв за самостійним українським становищем. Приявні заявили за думкою Федорцева. До комітету, котрий прибрав офіціальну назву «Україншес Національ Комітсе ін Лемберг»², вибрано мене головою, покійного надрадника Січинського заступником, а Федорцева секретарем.

Ми вирішили видавати газету в українсько-німецькій мові. Я забув, як вона називалася, а вийшло її щось два числа. Та за-

---

¹ Тюрма у Львові.

² Український Національний Комітет у Львові (нім.).

раз натрапили ми на адміністративні труднощі, бо ця газетка була нова і незголошена в поліції. Тому ми вирішили відновити існуюче перед війною «Нове Слово». Тут знову наткнулись ми на протест попередніх його видавців (д-ра Л. Цегельського)*. Майже ціле число заповнив покійний Ф. Федорців своїми статтями, над чим треба було по ночах працювати. Він показався невтомимим у редакції, бо крім того було доволі й іншої праці.

У першу чергу треба було нам обороняти українців перед наклепами у військової влади. На наше щастя, командантом Львова був не хто інший, а генерал Рімлер, як опісля виявилось прихильник українців.

На нас посипались доноси. Вирівнювали різні розрахунки між ворогами. Обвинувачували в москвофільстві без розбору найкращих українців (наприклад, Наталію Кобринську)*, за тим ішли арешти, ну і були б пішли далші, відомі нам, наслідки, якби саме не інтервенція нашого «Українського Національного Комітету». Тепер показалося, яку спасенну думку піддав пок[ійний] Федорців з нашою організацією і вибором того комітету.

Комітет представився генералові Рімлерові і з'ясував, яка нам грозить небезпека від наших ворогів. Генерал запевнив нас у своїй прихильності і дав нам пізнати, що наше свідоцтво лояльності матиме у нього значіння.

І ми з того користали і виписували такі посвідки «благонядожности» нашим людям. Таке свідоцтво охоронило пок[ійну] Наталію Кобринську, котру на донос... мали інтернувати і вивезти як москвофілку.

Наш комітет урядовав у льокалі «Діла» перманентно. Його душею був Федорців, який знаменито орієнтувався в ситуації і вмів у даний мент подати влучну думку.

До комітету того входили молодші і старші громадяни. Та не віком старші, бо до таких і я належав лише поглядами. Ми не могли погодитися з їхнім заскорузлим, неможливим консерватизмом. Вони були невдоволені радикальним способом писання статей у газеті і... переперли поставити над редактором цензора в особі емерита-філософа... З тої причини повставали між редактором і цензором суперечки. Нарешті цензор заперся усіма чотирма і не хотів поставити на газеті свого «дозволено цензурою». Та у тій заквестіонованій цензурою статті я, як правник, не бачив нічого каригідного, а навіть нецензурного. Тоді я порадився з Федорцевим таки газету видати, бо зближалася година випуску газети з друкарні... На найближчій черговім засіданні настала

буча. Зарисувались дві партії: консерви і життя*. Життя перемогло. Я від себе висловив на тім засіданні, на невдоволення консерви, мос признання і подяку Федорцеві. Наш цензор подався зараз до димісії, яку ми прийняли. Взагалі, я йшов з Федорцевим рука в руку. Я бачив його любов до батьківщини і невсипущу працю для неї і то *безкорисну*, бо те, що видавництво могло йому платити, з бідною вистарчило на кусок сухого хліба.

* * *

І ось він відійшов від нас так несподівано. На провінції мало хто знав про його важку недугу. Правда, що ще тоді, як ми разом працювали, він виглядав зле, але кажуть, що нераз скрипуче колесо заїде далі як нове. Ніхто не сподівався катастрофи, а, либонь, найменше я. Тож вістка про його смерть мене болючо діткнула. Начеб тепер бачив його худошаву стать на наших комітетових засіданнях, як аргументував свої думки і внесення.

Які ми тоді думки снували, які пляни ткали, чого ми надіялись!..

Ми почували себе тоді щасливішими, як тепер.

Нічим Тобі, невіджалований покійниче, не маю змоги віддячитися за Твою дружбу у спільних наших змаганнях, як лиш тим щирим спогадом на Твою свіжу могилу.

Нехай Тобі земля пером буде..

Коломия, 11 березня 1930

ЯК Я ПІЗНАВСЯ З ЮВІЛЯТОМ...

В р[оці] 1886 літом я перенісся до Бережан, де вступив на адвокатуську практику.

Застав я там інтелігенції української мало. Парохом був бережанський декан і почесний канонік старенький о. Михайло Глібовицький*. Загально звали його татунцем, бо жив з усіма добре і вмів лагодити непорозуміння між мешканцями Бережан.

Я замешкав у близькому сусідстві парохіяльного дому і «руської бурси», де жив бл[аженої] п[ам'яті] д-р Дам'ян Савчак, судовий адюнкт.

Зайшовши до дому пароха бл.п. Михайла Глібовицького, познайомився з пок[ійним] о. Сильвестром Лепким*, його зятем, батьком Ювілята.

Зараз при першій стрічі представив мені бл[аженої] п[ам'яті] о. Михайло Глібовицький свого унука Бодя Лепкого, ученика III гімн. кляси.

Ціла його поверховність впала мені в очи, і я мусів звернути на його мою увагу. Молоденький білявий стрункий гімназист відбивав дуже від своїх ровесників гімназистів, яких я мав нагоду нераз пізнати. Особливо ударила його повага «не на ті літа». Він звичайно ставав під печею і уважно прислухувався розмовам старших, а інколи відізвася словом, а все сказав щось поважного, чого без відповіді не можна було полишити.

Він показував великий хист до рисунків, і тоді вже показували мені його роботу. Бодьо був любимцем усього родини, а так само любили його вчителі і товариші,

Його батько, людина золотого серця, прочитаний чоловік, який годився на університетську катедру, відбивав дуже від своїх собратів, а до того мав поетичну вдачу, що не давала йому заглиблюватися в буденщині. Через це його матеріальне становисько було дуже плохеньке. Щоб не наражувати своїх парафіян на кошти будови нового попівства, мешкав в такій поганій хатині, старій, що його паламар жив в кращій хаті*.

Бодьо був найстаршою дитиною, і його вихованню посвятив батько багато старання. Здавалося, що батько вливав у свого любимця цілу свою щирю поетичну душу.

Так само як пок. Сильвестр Лепкий, був і Бодьо тихий, скромний, не величався своїми кращими прикметами тіла і душі.

Я жив у приятних зносінах так з о. Михайлом, як і о. Сильвестром. До того вузького кружка належав ще і Дам'ян Савчак.

Скільки перевели ми дискусій, скільки думок виміняли між собою...

Нарешті Бодьо склад матуральний іспит і прийшов зараз сповістити мені цю радісну вістку.

То було в р. 1892. Того року устроїли чехи в Празі Краєву виставу*. Львівський «Боян»* під проводом пок. Володимира Шухевича* устроїв громадну прогульку до Праги, до котрої і я зголосився. Я вирішив забрати з собою і Бодя. Я вважав таку прогульку для молодого чоловіка дуже корисною, особливо для молодця з такою вражливою артистичною душею.

Мій намір виявив я о. Сильвестрові, та натрапив я на перепони у його рідні (о. Михайло – дід Ювилята вже тоді не жив). Бодьові тети прямо боялися пустити Бодя у світ, щоб йому яка лиха пригода не приключилась. Нарешті мої намови перемогли і ми з Бодьом вибрались до Золотої Праги, котра вже тоді славилась слав'янським городом.

В першу чергу ми поступили до Львова, щоб прилучитись до Боянського гурту.

Не знаю, чи на моїм молоденькім товаришу наше товариство, у яке попали, зробило добре вражіння, але на мене зробило зле. Товариство було дуже мішане, як і цілий тодішній «Боян», що приймав у члени і кацапів*. Може бути, що і з тої причини пок. Шухевич поступав з усіма по-диктаторськи через цілий час прогульки. До того ми, не активні члени «Бояна», що не брали участі у хорі, були трактовані далеко поганіше, чим «співачи». Ті, хоч їхали на наш спільний кошт, діставали упрівіліювані місця у вагонах (ми виїздили зі Львова під ніч), і я тямлю добре, як мене і Бодя викинули з вагона, де примістились співаки, між котрими були і мої товариші з університету. Я дуже жалував, що ми заплатили з гори наші паї, а то би були би з двірця завернули і поїхали у двох.

Заволоклись ми так до Кралевого граду (Königgrätz). Там чехи прийняли нас справді по-братньому. Були бенкети і прогульки на побоевище в Наході*. Стрїнувся тут приятель українського народа пок[ійний] Франтішек Ржегорж*. За те ми спродукувались перед чехами нашим величавим богослуженням в єпископській церкві, де зійшлося багато чехів.

На побоевище під Кенігрецом возили нас повозками гр[афа] Гарраха. Ми з Бодьом усе держались разом. Оба ми тоді, так сказати б, були звичайними людьми і не мали претенсії на якусь

увагу. Ні я, ні Бодьо не вскочили ще тоді між людей з «божою іскоркою».

Я вже згадав, що наш «командір» держав нас дисципліноно. Нікому невільно було на зібраннях без його дозволу відізви-тися, а цього він нікому не дозволяв.

Тямлю, що я просив о це на вечірньому бенкеті в Кенігрецу. Мене страх пекло подякувати чехам за їхню щирість. «Говорити буде п. Вахнянин», а більш ніхто». Така була резолюція і приказ. І так було під час цілої прогульки.

У цій прогульці трапилась Бодеві так[а] пригода. Не тямлю, на якій вже стації нас завели чехи до якогось дому, щоб вмитись по невиспаних ночах і надягти свіжу білизну. Льокаль був тісний, і ми купчилились як могли. Зараз як ми виїхали заявив мені Бодьо, що йому на цім постою пропав годинник.

Мене це дуже вразило, бо ж я узяв Бодя «на мою відповідальність». Я став зараз розпитувати тих всіх, що у тій кімнатці ми-лися, – ніхто не бачив, не знає. Тоді я звернувся до комітетового чеха, який нас супроводжав. Чех теж збентежився. Пішов в рух телеграф до місця постою. Нема нічого. Усі зусилля даремні. По дорозі питали нас заєдно чехи, чи знайшлись «hodiňki toho mláďinka¹». А результат тих доходжень такий, що оден чех заявив мені твердо, що «годинки» мусів взяти котрийсь з наших. На жаль, слова чеха справились. Оден з товаришів, якийсь веселенький кацапчик, признався, що годинник у него, що він його забрав, бо не знав чий... а чому не сказав того ранше і непотрібно наробив шуму – на це не дав відповіді. Признаюсь, що мені страшно було соромно стрічатись з тими чехами, що про пропажу годинника знали...

У Празі нам не повезло. На двірці заборонила поліція усяких промов і повітаннів. Заборонили теж правити наше богослуження у самім городі. Прислали по нас повозки, та тими користувались співаки. «Мовчуча братія» машерувала пішки. Це було для нас страшно прикре. Прошу собі уявити йдучих на «Кальварію»² богомольців. Люде ріжного полу, одягнені в дорогу у що-будь, обути так само. Кождий несе валізу або клунок, несуть парасолі тощо, йдуть купками, як отара овець, йдуть поміж шпаліри зібраного народа, який вийшов нас повитати. Народ загалом витав нас окриками: «na zdar slovanskim bratřum, na zdar Rusinom!»² – а ми, мов діди кальварійські, віддукуємось, дякуємо та пріємо

¹ Годинник того юнака (чес.).

² Нехай живуть слов'янські брати, нехай живуть русини! (чес.).

з утоми. Ніхто нам не сказав, що по нас прийдуть, щоб підіждати, заки повозки завезли співаків і вернули по нас, то ми вже доходили до своїх квартир. Розуміється, що ніхто з нас, пішоходів «русинів III сорту», не був вдоволений, соромився самого себе...

Ще слід згадати про оден епізод в знаході, у якому Бодьо брав участь. Вже в дорозі звернув він мою увагу, що «гаспадин» Вергун*, який теж був у цій прогульці, крім трехкольорної ленти, всюди говорить «па-русски» і прикидається москалем. Я зараз пішов до Шухевича і сказав йому, щоб це перепитав, бо вийде таке, що то «русская прагулька». І тоді стрінувся я з таким, що йно очи вирячив, «чи ви можете це сказати у віч Вергунови, що так є, і чи масте на це свідків?».

Достоту як у школі.

Я зараз покликав на свідка Богдана Лепкого, і він це потвердив.

Ось я сам, людина на становиську, хоч і пролетар між вибранцями, не знайшов віри.

Що опісля сталося, не знаю. А коли в Наході на ринку нас вітали чехи з трибуни, я вже й сам почув, як «гаспадин Вергун»* якійсь чеській дамі, котра говорила «па-русски» (тоді була у чехів мода вчитись «па-русски»), толкував, що це все «русскіі» люді, про «адін народ» і т. і.

Не довелось мені читати споминів про цю прогульку, хіба газетні звіти, як звичайно в суперлятивах, але воно годиться по літах сказати при цій нагоді, як воно вийшло справді.

Серед такого недібраного товариства остогидло нам пробувати далі. Ми вицофалися в Празі з тої забави, не їхали вже як було пляновано до Будапешту, а вернули оба з Праги додому на самоїлку.

І це все нагадав[я] ювілейний рік і загадав списати. Гадаю, що і шановному Ювилятові любо буде згадати той час, коли в його життю цвили рожі та фіялки, та заспівати стиха, хоч би тільки в думці, бо і я так нераз роблю:

«Минули літа молоді...».

ЯК ФОРМОВАНО СІЧОВИХ СТРІЛЬЦІВ У САМБІРЩИНІ

І до нашої політичної організації прийшов зі Львова зазив до формування Січових Стрільців* в літі 1914. Самбірська організація, котрої головою був д-р Данило Стахура*, вибрала окремий комітет, до котрого ввійшов і я. Комітет передав на мене цю роботу, бо я був одинокий колишній старшина. Всіх молодших змобілізували, а нам ніхто того не сказав, що можна було добути старшин інструкторів з чинної армії або бодай підстаршин.

Про нашу роботу повідомлено місцеву військову команду, яка тоді переводила мобілізацію.

Як організатор, я мав тоді три найважливіші завдання: 1) приміщення прибуваючих добровольців, 2) прохарчування, 3) одяг, а попри те бодай елементарне вишколення хлопців, щоб не прийшлося відсилати до Стрия (так було приказано) цілком сирого матеріалу.

Приміщення знайшлося в «Бесіді»*, де була доволі велика саля. З найближчих сіл привезли люди солому на підстілку. Я замовив у місцевого бляхаря їдунки. Вони не були такі, як військові, із одного куска бляхи, але такої самої поємности і могли на якийсь час вистарчити. На кожній була добре пристаюча накривка. Про харчеві матеріали, а так само про білля подбав жіночий кружок, треба признати, дуже чинний. Пішла гаряча агітація по місті і по селах з зазивом до молоді поза обов'язком військової служби, щоб зголошувалися до Самбора, а до старших, щоб привозили, хто що може, харчів на прокормлення добровольців. Наш поклик мав несподівані наслідки, яких я ніколи не сподівався. З міста зголошувалася шкільна, університетська та ремісничка молодь, зі сіл йшли селянські діти. Це було над моє сподівання.

Я з початку дивився на цю організацію дуже скептично і не вірив в її успіх. Я ж знав, як у мирний час усе відтягалось і викручувалось всіми способами від військової служби, а що ж буде у воєнний час! Мені здавалося, що ширені антимилітарні кличі вспіли вже перейти в кість і кров нашого народу, і тепер то вже й пес до війська добровільно не зголоситься. Однак показалося, що я помилявся. Молоді зголошувалося щораз більше, приходили навіть криві і такі дівчаки, що на перший погляд до війська не годились.

Щоб перевести третю точку мого завдання, я повибирав з-поміж добровольців професіоністів, шевців та кравців, закупив найконечніше приладдя і заставив їх «латати» одяги та обуву. Бо добровольці приходили до нас у чім попало, і не один утік з дому вночі потай від родичів. Пішла теж агітація по селах за харчовими припасами. Народ радо відгукнувся, і стали навозити із сіл усе: борошно, крупи, бараболу, буряки, привозили печений хліб та молоко.

Я не міг з дива вийти, звідкіля відразу взявся такий воєнний ентузіазм у нашого народу? Чи це зробили передвоєнні формації «Січей»* та «Соколів»* чи, може, прокинувся колишній лицарський дух українського народу перед рішачою хвилиною і одушевив усіх до великого діла, з якого сподівався великої користі для України.

Треба було братися до вишколу. Я вибрав кількох соколів і тямучих інтелігентів і переробив з ними, що найконечніше: постава, звороти, формації в одній і двох лавах, марші...

Я не мав ніякого правильника, хіба австрійський, і мусів вживати термінології, яку я зложив собі при вишколенні «Січей» в Бережанщині. Чи вона була добра, не знаю, але дещо з того, наприклад «походом руш» я стрінув у правильнику С[ічових] С[трільців]. Тепер поділав я молоду братію на чети (цуги) і шварми і понаставляв підстаршин.

Я завів зараз військовий касарняний порядок від щоденного рапорту аж до служби інспекції і т. ін. Щодня йшли добровольці на вправи рано по обіді. Мої підстаршини робили своє діло добре.

Коли вже підучилися машерувати «в ногу» і робити обороти, взявся я до розстрільної. Я не мав нагоди придивитися, чи за той час, як я перестав інтересуватися військом, настали які зміни у веденні розстрільної і поступаючої за нею резерви. Тому я брав усе на давній лад, а саме, що за розстрільною йшла резерва в недалекій віддалі у масі (гешльосен), що я все уважав за великий абсурд, бо така резерва давала ворожій артилерії знамените поле до попису. Та видно, що й другі того «догупалися», бо я відтак завважав на вправах під час війни, що резерва йшла теж в розстрільній. Говорю про це тут тому, що опісля насміхалися з мене мої молоді учні, що я їх так кепсько вивчив.

Ми ходили відтак на вправи в поле, і тут переробляли не лиш розстрільну, але і таборові вправи, патрулювання тощо.

Я ніколи не бачив у війську, щоб під гострим капральським командуванням рекрути так охотно робили усе, так швидко навчилися, як мої добровольці, хоч я ніколи нікого не покарав.

Добровольці тим часом приходили щораз більше. Треба було з новиками зачинати вишкіл на ново. Але треба було також перевести бранку, щоб негодячий матеріал даремно не передержувати. До того я запросив одного цивільного лікаря, і він перевів побір. Дітваків він відкидав. Пам'ятую, як один школярик, таки дитина, конечно пхався в стрільці. Коли відтак лікар його відкинув, то хлопчина плакав, мов за рідною мамою, і на коритарі товк головою до муру. Ледве я його успокоїв, обіцяючи, що за рік він певно буде стрільцем.

За дві неділі пильної праці я вже був готовий з елементарним вишколенням. Тепер треба би зачинати науку з крісами. Я довідався, що С.С. у Львові наділили верндлями¹. Треба було за тим у місцевої команди упімнутися. Я пішов туди іще з одним комітетовим до підполковника Шв. Коли я йому виложив за чим приходжу, він збував мене жартами, дивлячись на нашу роботу, як на дитячу забавку. Мене взяла «шевська пасія». Я сказав йому службовим голосом, що беру річ зовсім поважно і застерігаюся проти жартів, бо я теж був австрійським старшиною і мій № ранговий з листопада 1878 р. певно старший як пана оберштлейтнанта. Я покликався ще раз на розпорядок верховної команди і жадав видати мені дя вправ сотку верндлів, по 10 ладунків сліпих та по 5 гострих і дозволу на військовій стрільниці перевести вправи у стрілянню. Я знав, що польські добровольці тим користуються. Тепер пан підполковник покинув жарти і заявив, що сам того питання вирішити не може, але він звернеться до корпусної команди в Перемишлі і дасть мені знати. Не знаю, чи він це зробив, але ми крісів не дістали.

А тим часом, як я вишколював моїх добровольців, із сходу приходили до нас радісні вісти про побіди «наших бравих військ», котрі однак із стратегічних оглядів усе цофалися взад і концентрувалися щораз ближче нашого Самбора. Та ще кружляла ворожба якоїсь столітньої жінки, що війна скінчиться в лозах над Дністром.

Та мені треба було моїх стрільців вислати на збірний пункт до Стрия. Хотів це зробити у двох партіях. На першу партію пішли ті, що вже були вишколені. Зроблено якнайдокладнішу консигнацію.

Кожний хлопець дістав білля, направлену обуву і одержу, свою їдунку, і під командою студента Іллі Кульчицького пішли на двірець. За кілька днів мала виїхати друга партія. Аж тут за кіль-

---

¹ Гвинтівки.

ка днів вертається мій Кульчицький з більшою половиною хлопців назад...

Що? Як? Чому?

А тому, що стрілецьке командування в Стрию вибрало собі кільканадцять інтелігентів і кращих селян, а решту відослало додому. Бо прийшов якийсь такий розпорядок, що стрільців не має бути більше як 2000.

Звернені хлопці і ті, що ще лишилися до другої висилки, були страшно збентежені. Йшли сюди на зазив з таким підйомом духа, перебули вишкіл, а тепер їх наганяють. І ми не менше обурилися на таке поступовання. У мене було багато хлопців із тих околиць, де вже гостювали рос[ійські] війська і позаливали усі доріженьки. Що ж з ними тепер зробити? Пішлаю їх через босву лінію додому, то вони хоч і перейдуть через австрійську лінію на підставі нашої посвідки*, то москалі певно їх повішають або розстріляють. До Самбора приходили страшні вісти про московські жорстокости. Їх «тамерлянський» похід значився пожежами і лісом шибениць*.

Нарешті ми придумали таке, щоб хлопців розпустити додому, а тих, яким вже не було вороття, порозміщувати в найближчих селах на полеві роботи. Наші селяни радо їх приймали. Опісля, як вже прийшли москалі, то вони без труднощів пішли додому.

Я довго не міг збагнути причини такого поступовання військової влади супроти наших стрільців. Аж по прочитанні книжки С.Шухевича «Видиш брате»*, мені вияснилось, що і тих 2000 С[ічових] С[трільців] мала право військова влада розігнати, коли наші «прінципіялісти» не допускали стрільців до зложення присяги на вірність Австрії, лиш на вірність Україні, якої тоді ще не було. Та ця моя «пуста» робота з Січовими Стрільцями не остала для мене без користи. До того часу я був песимістом щодо національно-визвольницьких почувань нашого меншого брата. Тепер я побачив те захоплення найширших мас визвольною ідеєю і набрав певности, що в даний мент увесь український народ перейметь одну думкою і не лише піснею, но і ділом покаже, що «Душу, тіло ми положим за нашу свободу і покажем, що ми, брати, козацького роду».

ЧОРНІ РЯДКИ

*Мої спомини за час
від 1 листопада 1918 р.
до 13 травня 1919 р.*

Отсі рядки назвав я чорними. Зачав я їх писати зараз по розвалі нашої молоденької держави, коли я вспів утекти до Коломиї і опинився під румунським постолом. Лицарське румунське військо тоді справді ходило в постолах, а старшини малювали собі личка і стискали талію шнурівками.

Я зачав писати в стані найстрашнішої депресії. Я був близький божевілля і лиш якесь чудо, що я не наложив на себе рук з одчаю, щоби покінчити свої страшні душевні муки.

Я так щиро вірив в успіх нашої святої справи, я ніколи стільки не працював, що в тім періоді наших визвольних змагань. А цю мою працю зрозуміє лиш той, хто працював серед таких самих обставин, як я: під гуком гармат і таракотіння скорострільів, коли то від часу до часу покажеться, зафуркотить у повітрі птичка і від часу до часу знесе залізне яєчко з екразитовим жовтком.

Мимо того я працював у тій твердій непохитній вірі, що наша свята справа не може пропасти та що ми по сотках літ неволі заживемо в своїй батьківщині своїм вольним життям.

Та нараз усе порскнуло, мов миляний пузир на воді. Нас перешахували, продали, зробили з нас подарунок тим, що більше обіцяли дати.

По такім розчаруванні можна було збожеволіти.

Тепер відгребую у моїх скупих записках та в моїй пам'яті усе минуле. Пишу ті рядки наче кров'ю мого серця, роздираю рану, котра буцімто вже загоїлася, викликаю давні болі, котрі знову переболіти треба.

В цих моїх споминах не можу напевно оперувати назвиськами і певними календарними датами, бо я не мав часу вести хроніки день по дневі. Тому і не прогніваюся, коли мене хто тямучий справить. Та вже не багато таких остало між живими, котрі враз зі мною тоді працювали, багато з них уже під муравою.

Мені насувається ще одно питання: чи такі спомини кому потрібні і чи буде і з них який пожиток для грядучого покоління? Мені здається, що це треба конче зробити і саме в інтересі грядучого покоління. На мою думку, ніякий українець не повинен забирати з собою у могилу того, що знає, що він пережив, а що

може мати загальний інтерес, хоч би із малої закутини нашої землі. Такі спомини, вкупі з другими такими споминами, складатимуть хроніку-літопис минулого, і це буде важним джерелом для будучого історика.

Але при тому одна вимога: об'єктивність і совісність у представленні справи. Пишучий не сміє нічого замовчувати, навіть своїх особистих похибок і прогріхів, коли вони за ним є. Лиш така хроніка може заслуговувати на віру.

Такі джерела для будучого історика дуже потрібні. Вони можуть бути вірною світлиною того всього, що тоді діялось, доброго чи злого. З того грядуче покоління черпатиме науку, що треба наслідувати, а що оминати.

I

Дня 31 жовтня 1918 [р.] пізним вечером, коли я вже поклався спати, з'явилось у мене двох молодих людей і сказали моїй служанці, що мусять конечно зі мною у важній справі зараз говорити. Я одягся наборзі і вийшов до гостей. То була панна Олена Степанівна*, яку я пізнав ранше при Січових Стрільцях*, що кілька днів побували в Самборі, і якийсь молодий добродій (назвиська не пам'ятаю). Заявили мені, що приїжджають з доручення української влади зі Львова з приказом, що дня 1 листопада українське громадянство має перебрати в Самборі і повіті усю цивільну і військову владу. В нас у Самборі була організація народовецької партії*, котрої головою був д-р Данило Стахура*, та я був звичайним рядовим і не мав ніякого уряду в тій організації. Організація часто сходилася до «Бесіди»*, і балакалося про можливість перевороту, а про подробиці ніхто не говорив, як це в даний мент треба би перевести. Я сказав це делегатам, і вони пішли до Стахури, котрого тоді, як я опісля довідався, не було ще зі Львова, де відбувалися партійні наради стислішого комітету.

Цей приказ мене так раптом заскочив, що я зовсім втратив орієнтацію, що мені тепер робити. Чи вже справді вибила для нас дванадцята година? Я не спав уже до самого рана і дрижав усім тілом. Чи воно удасться, чи місцева організація поробила вже які підготовчі кроки?

Тодішній стан у Самборі був такий: на ратуші маяла вже від кількох днів біло-червона хоругов¹. Поляки організувалися. В міс-

---

¹ Національний польський прапор.

ті була якась частина австрійських вояків під командою поручника українця (назвисько я забув – либонь Третьак). Що ця частина в Самборі тоді робила і як вона називалася, я того не знав. Того поручника бачив я один раз у нас на «Бесіді» під час нашої наради. Там я його пізнав. Говорив, що має під своїм приказом 200 крісів, зовсім певних, і ставить до нашої диспозиції в разі потреби. Я, дивлячись на того добродія, не мав до нього найменшого довір'я. Виявляв собою «лещтого оферму»¹ так своєю поставою, як і способом говорення, зовсім невійськовим. Хтось з привних спитав його, якої народности ті його кріси, чи він з ними вже говорив, про що ходить? Сказав, що в цій частині є різні нації, але найбільше українців, та що всі підуть за ним.

Я йому не дуже вірив і не покладав великої надії на його 200 крісів. До такої імпрези треба було війська певного, а з такою збираниною певно нічого не зробиться, тим більше, що поляки мали свою організацію, мали муніцію і зброю. Вони її роздобули тим способом, що відбирали кріси і муніцію від вертаючих з Ярославської кадри вояків 77 полку по двірцях на лінії: Перемишль-Самбір. Робили це навіть залюбки жінки передміщанки, а ті барани давали себе роззброювати без опору, раді, що їм знімають тягар із плечей і можуть іти вигідно додому.

До речі, мушу тут згадати, яким чином кадра самбірського полку опинилася в Ярославі, а в Самборі сиділа кадра ряшівського польського полку. Який інтерес мала у тому мудра Австрія, годі відгадати. Коли в 1917 р. підписано Берестейський мир* і це проголошено святочно в Самборі, – а залога (кадра ряшівського полку) робила в місті парад і кричала трикрат «Гох Україна!»², то і місцеве українське громадянство зробило собі величавий народний здвиг із богослуженням у місцевій церкві і вічем у ринку. Нам донесли, що поміж людей під церквою змішалися вояки і місцями зчинили бучі. На нашу інтервенцію стежа зробила порядок. Тоді вони стали тут і там відгрозуватися, що таку нам справлять лазню, що нам відхочеться України. А недавно перед тим був випадок яркої несубординації в тім полку: приїздив з Перемишля нагальний суд, присудив винуватця до смертної карі, приїхав і генерал, котрий присуд затвердив, і винуватця розстріляли. Ми стали побоюватися, тим більше, що ми були безборонні. Тоді наша організація вирішила вислати депутацію до Відня до головного командування, щоби до Самбора дали кадру

---

¹ Останній роззява.

² «Слава Україні» (нім.).

77 полку, а тих собі забрали, бо українське населення не є певне життя. Вислали мене з д-ром Стахурою. З тяжкою бідою ми заїхали, та головне командування ураз з цісарем Карлом* сиділо тоді в Бадені і ми поїхали туди, а з нами д-р Євген Левицький* і ще один наш посол. З двірця в Бадені не хотів нас детектив до міста пустити, де мешкав цісар, щойно на інтервенцію обох послів нас пустили. Ми добилися авдієнції у якогось генерал-майора і коли вияснили нашу справу, він нас заспокоїв, щоби ми нічого не боялися, бо Австрія має ще силу всякі вибрики (Ausschreitung) вчас поборкати. Обіцяв нам теж, що кадра 77 полку буде вневдовзі перенесена до Самбора.

Обіцяв пан кожух... Наша самбірська кадра остала до кінця в Ярославі на те, щоби їх при повороті роззброїли, а ряшівська сиділа в нас.

Але зараз дня 1 листопада та частина, на яку дехто з нас рахував, пропала враз зі своїм «валечним» командантом без сліду, а так само ряшівські кадровці помандрували в свояси. Самбір остав без залоги. Наша організація радила. Поляки сходилися теж. Одні перед другими мали «морес»¹ і одні других не чіпали і не виступали, щоби перебрати владу в свої руки. Стан був такий, що місто з мазурськими передмістями мало над українцями подавляючу більшість, зате повіт з 80 % українським населенням мав перевагу над польським елементом. Обі сторони висилали до себе делегатів на пертракції та лиш на те, щоби проволікти час і в даний мент захопити владу в свої руки. Ті переговори були дуже чемні, але ніраз нещирі. Я особисто в тих переговорах не брав участі, вважаючи їх за дипломатичні хитрощі. Я розумів справу так, що той візьме в руки владу, хто матиме до того силу, а силу матиме той, хто матиме сильніше військо.

Тому я зараз другого дня під вечір, не говорячи нічого нікому, так на власну руку і ризико, не знаючи навіть, чи кадра ряшівська вже відмашерувала, сів на шляхоцьку закутянську фіру і поїхав до добре знайомих мені сіл набирати охотників до українського війська. Коби хоч сотню зібрати з цього боку Самбора, то може би з того щось було. В Закутті і в Гордині я переночував між моїми шляхтичами. Зійшлася повна хата людей, і я з'ясував їм, в чому річ. Мені повірили, бо всі величалися мною, що я свій, з-поміж них вийшов і не цураюся брата шляхтича. Я представив їм, що коли Австрія впала і ми звільнені від присяги, то тепер маємо право на своїй землі свою державу будувати...

---

¹ Пошану (пол..).

Як лиш стало на світ заноситися, поїхав я до Корналович, і тут при допомозі мого «кріксамрата» з Боснії Миколи Грущака, голови читальні «Просвіти», зібрав поважне віче в снігах читальні. По виясненні справи взивав я приявних, щоби голосилися до українського війська. Зараз зголосилося до мене двох австрійських підстаршин: артилерійський «файсерверкер» Осип Струмеляк та ще один піхотний «фельдфебель». Осип Струмеляк зробив на мене дуже корисне вражіння, котре опісля оправдалося. Він обіцяв мені зібрати військову братію і привести до Самбора. Опісля поїхав я далі, від села до села, і таких віч я зробив за весь день: в Гордині шляхоцькій і рустикальній, в Сокерчицях і Білинці Малій (в шкільнім будинку). Під вечір заїхав я до Білини Великої до о. Погорецького з тим, щоби рано і тут скликати віче під церквою і поїхати аж на кінець повіту. Мені здавалося, що я граю ролю маленького Петра з Ам'єну* і накликаю народ до української круціяти. Але зараз вранці другої днини приїхав за мною мій син Богдан як висланник місцевої організації.

– Вертайся, тату, зараз додому, тебе вибрала організація повітовим комісаром.

Я дуже того налякався, бо не був на це підготований і не почував у собі сили, щоби такому відповідальному завданні подолати. Я думав, що треба було вибрати д-ра Стахуру, як довголітнього організатора повіту і голову організації. Виконати чийсь приказ то я потрафлю, але пам'ятати про все самому і другим приказувати, то ледве чи зумію. А при тім усім яка велика відповідальність за те, що може статися. Але треба було їхати. Ще одно віче під церквою, де я перший раз в житті промовляв з відпустового амвона на чотирьох стовпах, і я вертав до Самбора тими самими селами, що їхав сюди.

Був непривітний холодний листопадовий ранок. По селах піяли жалібно півні, ліниво гавкали собаки, зі зловіщим кряканням обсіло чорне гайвороння безлисті дерева та оранину і пожовклу стерню, простяглося біле, інеєм обмерзле, павутиння, а сходяче сонце так ярко освічувало землю, що аж очі сіпило. Розпитую сина про Самбір. Нічого нового. Ніхто його ще не взяв, створилося кілька урядів, та ніхто не знає, котрий з них старший та сильніший і котрого слухати.

По дорозі довідався я від людей, що гуртки добровольців уже пішли до Самбора. Ну, слава Богу! Недармо я товкся, може, збереться яка сотня. Під самим Самбором стоїть на дорозі сваток із крісом. Через плече перевішена синьо-жовта лента так, як її но-

сили січовики. Він заступає мені дорогу і задержує мене. Я виговорюю моє ім'я, ну й додаю, що я повітовий комісар.

– «Пассірт!»¹

У Самборі йду зараз на «Бесіду», де радить перманентно наша організація. Вже і Стахура вернув зі Львова. По дорозі на «Бесіду» бачу наших міліціантів. Вони на австрійських шапках мають синьо-жовті ленточки. Вони з крісами. Але стрічаю і міліціонерів з біло-червоними ленточками, теж з крісами. Цікаво, хто кому вступиться?

На «Бесіді» наші старшини складають подрібний план, що кому брати треба. Вже є 80 міліціантів, узбросних в кріси. Тут довідуюся, що ряшівська кадрка вже виемігрувала і не хотіла брати участі в боротьбі...

Коли на «Бесіді» ведуться гарячі стратегічні дебати, на перемиській дорозі чути густу крісову стрілянину та якісь вигуки. Нам відомо було, що там в кавалерійській касарні стояла польська вартова станиця. Виходимо на вулицю розвідати, що це? Аж ось приходить радник Б. і каже, що поляки здаються, бо не хочать проливу крові. Радник Б. був тим, що з польськими організаціями найбільше переговорював. Ми жадаємо від польської організації видачі зброї. Я, як комісар, поручаю усім безпеку. Зараз на ринку настановляю командантом міста і повіту сотника Мацієвича. Він був справді австрійським резервовим сотником.

І тепер довідуюся, що таку наглу зміну спричинили старосамборяни. Вони раніше за нас перебрали в Старім Самборі владу в свої руки і зараз пішли нам на підмогу. Взяли вантажне авто, посідали і пігнали до Самбора. Тут перед містом повисідали, пішли в розстрільну і відкрили крісовий вогонь на Самбір. Станиця польська зараз здалася, і вони в'їхали до міста.

Тепер польська організація зарядила віддання зброї. Її виносили з польського «Сокола» цілими оберемками. На ринку зголосився до мене австрійський майор жандармерії Шебеста і заявив мені, що хоче вступити до нас на службу. Я був з того дуже радий, бо справді не було ким обсадити такого важного місця.

Майора Шебесту я знав давніше як великого симпатика українців. Йому треба завдячити, що багато лиха нас минуло в ті часи, коли то нашу Галичину умаїли мадяри шибеницями. Тоді вважали кожного українця зрадником, і хто попався в їхні руки з найменшою тінню підозріння, гинув на шибениці як зрадник, коли то кожну невдачу на «полі слави» приписувано зраді україн-

---

¹ «Проходьте!» (нім.).

ців. Завдяки Шебесті в нашій повіті не було ні одної шибениці. Отож такий набуток для нас був дуже пожаданий. Я зараз попросив його до нашого льокалю і виписав йому легітимацію. Він зараз приєднав на своїй старшинській шапці синьо-жовту ленточку.

Тепер стали з'являтися різні старшини в австрійських одностроях. Тільки я не міг з дива вийти через той блискавичний аванс. Вчора я бачив когось хорунжим, а сьогодні вже сотник! Вчора був рядовий, сьогодні вже фельдфебель. Те тільки треба признати їхній скромності, що поки-що не авансували себе на штабових златоковнірних. Але між тими старшинами було багато таких, що остали тими, якими були за Австрії. Ті взялися зараз запопадливо до праці. Згадаю тут лише поручника Кіцулу, Чеховича, Мацісвича, бо всіх годі мені було запам'ятати. Зараз на ратушевім шпилі замаяла синьо-жовта хоругов замість біло-червоної.

Так ми розпочали Українську Державу...

Не знати було від чого зачинати, стільки праці, що аж голова тріщала. Поперед усього пішов я з кількома старшинами перебрати старство і фінансові інституції. Старостою під той час був пан Грабовскі, той самий, що по уступленні рос[ійської] інвазії був комісаром Львова. Як ми ввійшли до його бюро, повітав нас словами:

– Я вже два дні на вас чекаю.

Скликав зараз всіх урядовців старства і інспекторів – податкового і шкільного. Всім заявив, що уступас, я знов представився як з волі української організації вибраний комісар повітовий, що іменем Української Держави обнімаю уряд аж до дальшого розпорядку верховної влади. Поручаю всім безпеку, оскільки будуть поводитися лояльно супроти нової влади. Запитав я прививних, щоб кожний мені заявив, чи буде далі служити на тій самій становиську, що досі. Розпочалися наради пошепки. Нарешті майже всі заявили, що служити не будуть. Остало – в службі невелике число того великого адміністраційно-скарбового апарату. Остали лише українці, жида, німці і двох чи трьох поляків. З концептових остав мені один податковий інспектор. Що було мені робити, як такими скупими силами порушати таку важку машину, як старство? Я прийняв собі до помочі д-ра Олексу Ріпецького, кандидата адвокатури, д-ра Рудольфа Скібінського, теж кандидата, і опісля д-ра Подоха. Та ми всі чотири розумілися однако на адміністрації. Канцелярії опустіли. Але це ще не був кінець. На другий день прийшла до мене ціла хмара маніпулянтів зі старства, дирекції скарбу і податкового уряду, де вони працювали

при причинках, і одна найсміливіша заявила мені іменем усіх товаришок, що вони всі негайно уступають, далі робити не будуть і зараз жадають, щоб їм було виплачено шістьтижневу плату.

Я приймив їхню заяву легким поклоном і на їхню вимогу сказав:

– А що буде, як я вам не виплачу?

– Нам правно належиться...

– Панночки, прошу вас, залишіть право мені. Якби я вас нагально зі служби усунув, ви мали би рацію. Але ви самі відходите і зараз без виповідження, значить, ви самовільно умову зриваєте, я вашу заяву приймаю без протесту до відома, отож, справа скінчена і прошу мені більше не показуватися в уряді...

Вони побачили, що перечислилися і хтось їм зле дорадив, або його не зрозуміли. Вийшли від мене з різними вигуками, на що я не звертав уваги.

Пан Грабовскі прийшов опісля до мене і заявив, що він радо остав би в службі не як староста, а як референт якого-небудь відділу. Я не міг сам тої справи вирішати і порадився моєї прибічної ради. Вирішили, що це неможливе, бо народові буде здаватися, що все остало по-давньому, коли той сам староста урядусе далі. Коли я це заявив Грабовському, він сказав:

– Я ніраз тому не дивуюся, але дозвольте мені приходити сюди якийсь час, щоб вас у дечому поінформувати, що як зробити треба і кудю ходити по крутих стежках політичної адміністрації.

Розуміється, що я радо прийняв його пропозиція, бо сам блукав, мов у густому лісі. На другий день він уже сидів у мене в бюрі. Завважаю, що пан Грабовскі під час свого старостинського урядування не дав нам, українцям, причини нарікати на себе.

Того дня я заспокоїв 80 інтересантів. Та я руководився не бюрократичними приписами, лише вїтївським розумом і хлопською практикою стількилітнього адвоката. Я вислухав сторону, списав на папері дійсний стан і або видавав з місця резолюцію, або відсилав його з моїм письмом до подавчого протоколу, а там вже приділили справу до кого вона належала. Справа мусіла бути якнайшвидше поладнана, бо я того пильнував. Треба було людям показати, що тепер іде урядування швидше, як перед тим.

Пан Грабовскі приходив лише два дні. Опісля заявив мені, що не може приходити, бо організація загрозила йому, що його заплямують як зрадника і оплюють його, коли нам у чому-небудь буде допомагати.

Ну, годі! Будемо собі якось самі помагати. Я мав двох фахових дорадників – а то майора Шебесту й податкового інспектора п. П. Шкільний інспекторат обняв о. Юліян Татомир і давав собі дуже добре з ним раду. Шебеста взявся заповідливо до організації жандармерії, і то не лише в Самбірському повіті, а й у сумежних, куди сягав його район за Австрії. Він усунув з жандармського корпусу всі непевні індивідуа. Залишив українців, які поверталися із заходу до нас, жидів, німців та чехів і лише кількох поляків. У короткому часі жандармерія фунгувала, мов у годиннику. А треба їй було дуже під цю пору. З дезертирів і ріжних заволок потворилися зелені банди, поперебирані в військові однострої, нападали ночами на двори і багатших селян та «реквірували для війська» усе, що під руки попало. До мене напливали з ріжних сторін жалоби, я відносився до війська, бо жалоби йшли на його рахунок, та виявилося, що військо тут ні при чому. А далі розвинулося пачкарство горілки і цукру на велику скалю¹. В Бориславі та Дрогобичі мали люди гроші, а не мали ні горілки, ні цукру. В нас був цукор і горілка, та люди не мали грошей і не могли так суто за це платити, як там. Я видав приказ до придорожних громад, щоб пачкарів переймали, та це мало помагало. Здається, що там обіщували більші нагороди, як могло дати староство. Ті громадські уряди, до того ще незорганізовані, дивилися крізь пальці на те, що вожено масами цукор і горілку до Дрогобича. А звідкіля взялася у вас горілка? В нас була одна-однісінька незруйнована війною гуральня в Надибах і вона була в русі під наглядом скарбової влади. Мені аж соромно признатися, що я, перший голова нашого антиалкогольного товариства «Відродження», дозволив на палення горілки, хоч я мав владу гуральню замкнути. Та що мені було робити, як ця гуральня була одиноким джерелом доходу всього повіту? Побір податків не був зорганізований, врешті, я боявся в такий скрутний час розпочинати зі стяганням податків, бо все населення буде нарікати на Україну, а це для такої молоденької держави могло бути небезпечним. Я мав на удержанні урядовців суду, адміністрації, фінансів, військо, та ще треба було виплачувати допомогу бідному населенню, подбати про ліки для повіту, де лютував п'ятнистий тиф. Я звертався до мого «колеги» Вітика* в Дрогобичі за допомогою в грошах і зразу дещо виканючив, але пізніше не хотів він нічого давати. Коли я покликався на те, що він має нафту, він мені відповів: «Дайте для моїх робітників пшениці, то я вам дам і

---

¹ З великим розмахом.

нафту, і гроші». З центральною владою не мав я ніяких зв'язків, то ж якби не та гуральня з вишрубованими цінами на горілку, то увесь мій апарат перестав би був киватися. Та мені стояло на заваді пачкарство горілки, і я звернувся за поміччю до жандармерії. Тоді майор вказав мені таких удалців між своїм корпусом, що підуть на пачкарів мов гончі.

Особливо один «постенфірер»¹ показав себе бичем божим для пачкарів. То була його спеціальність. Я завів таку процедуру: він, наприклад, переловив п'ять мішків цукру, котрого теж не вільно було вивозити, бо через те ціна цукру так підскакувала, що самбірське бідніше населення не в силі було його купити. Пачкар дас йому 500 кор[он] хабара і хоче підкупити, щоби лиш його пропустив до Дрогобича. Жандарм приймас гроші і... завертай бики до Самбора. Прямо до мене:

– Пане комісарє, голошу слухняно, що піймав пачкаря, котрий хотів мене перекупити... і кладе мені на стіл жмуток крон.

Я списую з ним протокол, відбираю гроші і пишу зараз на протоколі резолюцію «Цукор конфіскується на річ харчового уряду. Гроші призначені на підкуплення, йдуть до податкового уряду до рубрики «запомоги для бідних». Жандармові асигнується титулом «Галії» 1000 кор[он]. При тім висказую жандармові мое признання і обіцюю поговорити з майором про його найближчий аванс. Розуміється, що жандарм вдоволений, а держава нічого на тім не втратила, бо сконфіскований цукор варта був більше, і не треба було видавати на убогих з інших фондів 500 кор[он].

– А чи пачкаря віддати до суду за перекупство?

– Пустіть його на чотири вітри, тепер немає часу бавитися в розправу. Він покараний достаточо.

По кількох таких випадках пачкарство не оплатилося, а жандарми не мали найменшого інтересу давати себе підкупляти.

II

Зараз кілька днів опісля, як я обняв урядування, прийшов до мене полковник жандармерії Гаванський. Він вертав із Славонії, де в часі війни був краєвим командантом жандармерії. Він хотів дістатися до Львова і зголоситися до служби в української влади. Розуміється, що я тим дуже зрадів, що у нас є фахівці, і дай Боже, щоб їх було чимраз більше. Бо чи міг хто на мойому місці

---

¹ Начальник поста.

сумніватися в тому, що його услуги не будуть прийняті в нашій молодій державі? А однак, на жаль, так не сталося...

Тодішній старшинський корпус в Самборі був такий малий, що я усіх знав. Були між ними правдиві і фінговані ранги. Вже не пам'ятаю, як воно сталося, що на команданта до Самбора прийшов сотник Микита, кандидат адвокатури зі Старого Самбора. Мацієвич заявив мені, що під Микитою служити не буде. Я не міг тої справи вирішати, але остаточно вийшло так, що Мацієвич пішов на команданта до Старого Самбора, а Микита остав у нас.

До нас добирався противник від Перемишля. На тім відтинку з'явився підполковник Кравс* з австрійської армії. В Самборі ніхто його не бачив, бо він засідно сидів на фронті. Спав на лаві де-небудь в ждальні III кл. на стаційці. Збирав військо, організував його частини, сидів зі стрільцями в окопах, показував, як і де їх копати. Стрільці від старшини до рядового дуже його любили і поважали: прозвали його Кучерявим. Що той відтинок так довго держався, то в цьому, безперечно, заслуга підполковника Кравса. В Самборі не показувався, а його зайві річі зложив у мене в хаті його молоденький ад'ютант четар* Трач.

Так ми прожили кільканадцять днів, то надіючися кращого, то побоюючись про долю нашої молоді держави. Аж найшла на нас страшна хуртовина. Приїхав потяг з Мадярщини від Сянок і привіз нам перший ешелон поворотців з австрійського полону рос[ійських] вояків. Господи! Такої нужди не дай мені більше бачити. То були не люди, а кістяки, виснажені, обдерті через «культурних» мадярів. Вони їхали у кінських возах, розуміється, неопалених. Та це ще було не зле в порівнянні з тими, що їхали на відкритих льорах, на дахах вагонів, на ступінях. Багато з них попадало з тих ховзьких, обмерзлих сиджень, калічилися або забивалися на смерть. Місця добували собі перебоєм, щоби лиш видертися з мадярського раю та наблизитися до своєї батьківщини. Хто був сильніший, той добув краще місце. Мадяри, забравши їм все, не давали нічого їсти.

Як прийшло авізо з Сянок про тих нещасливих гостей, комісаріят зарядив рятункову акцію. Скликано зібрання до ратуша без різниці на націю. Справу зреферував дуже вдачно поручник Кіцула. Опісля вибрано зараз безпартійний рятунковий комітет. Цією справою зайнялися наші, польські і жидівські пані. У всіх прокинулася любов [до] ближнього. Пані розділили поміж себе працю. На двірці призначено барак на кухню, найнято службу.

На щастя, на двірці було тоді кільканадцять вагонів бараболі, закупленої ще австрійським урядом для міста Грацу. Настав розвал, і бараболя не відійшла, і тепер стала нам в пригоді. Комісаріят дав гроші, установи дали теж, деякі добродії поспішили з підмогами. З бараболі варилося юшку і варилося таки саму бараболлю, давалося також гарячий чай і хліб. Ця любов до ближнього з'єднала всі без різниці народности в одно велике гарне, що дало на хвилю забути всю ворожнечу.

Багато тих нещасливців не доїхало до нас живими. На станції стали виносити з возів закостенілих трупів, яких складали на купу, мов поліна дров. Багато перевезено до лікарні, яка в короткому часі переповнилася ущерть. І тут вмирали масами. Хто з тих нещасливців міг волочити ногами, йшов до міста жебрати. Вмирали по вулицях. Було й таке, що прийшов такий сердега до чисіє кухні і, заки господиня вспіла зладити чай, він сів під стіною на долівці і більше не встав.

За тим першим поїздом йшли дальші. Числили люди, що через Самбір перевалилося 80 000 тих поворотців. До мене телефонує директор лікарні:

– Пане комісаре, у мене в лікарні 80 трупів. Не маю ким копати ями і ховати їх. Зробіть щось, бо лікарня наражена на небезпеку.

Наказую магістратові визначити примусовий шарварок до копання гробів і ховання померших. Так само телефонують з двірця: повно трупів, нема ким завезти їх на цвинтар. Я знаю, що цвинтар і так переповнений ще москалями, коли в Самборі лютувала холера. Кажу вибрати місце на оболонні і ховати спільно, бо інакше не можна. Ми приготувалися на прийняття живих, а тут з трупами не можемо дати собі ради...

Як вже ця метушня трохи заспокоїлася, приходять до мене вісти, що малі торговці найконечніших артикулів поживи неможливо підбивають ціни і тих нещасливих обдирають до решти, не менше мадярів. Коли я це провірив, видав на всіх трьох мовах такий розпорядок:

«Кого піймається на т[ак] зв[аній] воєнній лихві – на підбиванні ціни за найконечніші харчеві артикули, буде покараний різгами на ринку перед ратушем».

Деяким людям таке некультурне оголошення не подобалося, другі мене хвалили. Та я не міг інакше зробити. Карна процедура мусіла піти на кілок. Такого навчили нас москалі в часі інвазії. Треба пам'ятати, що воєнна психіка заморила в людях амбіцію та всякий сором, і для тих людей треба було дошкульнішої кари,

ніж держати їх в заперті та ще й годувати на державний кошт. Врешті я мав на думці культурну Данію, котра завела в себе да-леко перед війною тілесну кару за деякі промахи.

Тепер стали до мене находити різні людці. То повертаючі ав-стрійські старшини, дипломати, торговельні посередники з ріжними офертами від Мадярщини та Чехословаччини, детективи, конфіденти, чортзна хто. З кожним треба було бодай кілька слів поговорити. Пам'ятаю якогось вимусканого елегантного німецько-го графа, котрий накидався мені як дипломатичний посередник між мною та поляками. Я відіслав його до секретаріяту, про котрий я мало що знав. Все, що я відтіля дістав, то була українська конституція, а радше її нарис на пів-аркуша паперу. Я навіть не знав складу правительства. Не можна було ніяким чином нав'язати зв'язку між верховним урядом та повітовим комісаріатом.

Одного разу кличе мене до телефону полковник Гриць Коссак* і звіщас мені, що Львів упав. Мене від того аж заморозило. Здавалося мені, що все йде як з Петрового дня. Коссак мене потішає, що воно скоро направиться. Від нього довідуюся, що наше правительство тепер в Тернополі.

Треба було за всяку ціну нав'язати зв'язки між мною та центром. Здавалося мені, що тепер буде легше це зробити, бо хоч Львів був мені ближче, але комунікація була гірша, бо противник усе загрожував Ставчанам. Отож треба було когось післати до Тернополя. Піднявся тої місії професор Бойцун, і я наладив йому цілу торбу ріжних запитів, як нам тут робити.

Я не хотів довести до того, щоби Самбірський повіт став «самостійною» республікою, так як був Дрогобич зі своїм «дожою» Семеном Вітиком. Там мали доволі часу бавитися в республіку, торгувати нафтою і перепродувати дозволи на вивіз нафти, так як до війни робили з «бруттами». У нас не було на те часу, бо ми сиділи перед самим фронтом, мов горобець на гілляці, і рахувалися з тим, що може треба буде вступатися. Вправді на хирівським фронті обганявся Кравс, але міркуючи по тих силах, якими він орудував, не мали ми певности.

Довго прийшлося нам чекати на нашого депутата з Тернополя. Він мусів їхати окружною дорогою, і це забрало багато часу. Нарешті вернув з тим, із чим поїхав туди. Він, приїхавши до Тернополя, з тяжкою бідою допитався секретаріяту. Секретаріат містився в українській гімназії. Там завели його до одної кімнати, де поміж двома ліжками при столику сидів наш прем'єр д-р Голубович*. Він вислухав уважно звіту проф. Бойцуна та його запитів і

дав йому дуже мудру відповідь: «Я сам нічого не знаю». Нагадувало це грецького філософа Сократа, котрий сказав: «Знаю, що нічого не знаю». Даремно Бойцун підходив різними питаннями, та виходило на «немтудум»¹. Так само інші «хожденія» нічого не вияснили. Вернув з нічим.

Що нам робити? Чи творити і самбірську республіку? Ні, до такого допустити не можна. Чекаймо.

Та ось телефон зі Стрия.

– Гальо! Хто говорить?

– Остап Нижанковський*.

– Добрий день, куме Остапе! (Ми собі справді були кумами).

– Що нового?

– З централею годі домоворитись, – каже. – Що ви сказали б на те і як ви дивитесь, якби ми на нашім загроженім відтинку завели диктатуру?

– Диктатуру!? Якби так усі повіти чи округи пішли за нашим приміром, ми так виглядали б, як Геллада перед перськими війнами... Кого ж ви намітили на диктатора?

– А що думаєте, якби так полковника Гриця Коссака?

– Ні, батьку, я на таке не піду, хоч убийте. З того вийшов би такий хаос, що хоч з моста та у воду. Я того не зроблю, і чекати буду, поки трохи не успокоїться, і наше центральне правительство розпічне свою роботу.

От на що заноситься: отамани і отаманчики. Історія нас нічого не навчила. Давніше було Правобережжя і Лівобережжя; тепер Ліводністровщина і Праводністровщина, чи як...

Я вже згадував, що майор Шебеста робив нам своєю службою неоціненні услуги. Він щодня приходив до мене зі звітом, і від нього я знав більш-менш, що в повіті і в місті діється. Його розвідка була далеко краща і певніша, як наша У.В.В*. Про неї скажу опісля окремо. Притому він піддавав мені ріжні проекти, як що зробити.

Одного дня під час нашої конференції заїжджає перед комісаріят авто, а з нього висідає полковник Гриць Коссака. Приходить до мене, у великім кожусі, оперезаний ремнем, на якому маленький багнетик. На ковнірі три полковницькі зірки. Ми звиталися. Майор Шебеста випрямився по артикулу і представився теж.

– Альзо... ду біст бай унс... (отже, ти служиш у нас...).

Шебеста відповів: «яволь»², і на тім розмова скінчилася.

¹ Не розумію (*угор.*).

² Авжеж (*нім.*).

Я попросив пана полковника сідати, а Шебеста вийшов дискретно до другої кімнати. Від Коссака я довідався, що справа наша стоїть дуже добре, що правительство переноситься на днях до Станиславова, відносини вже наладнані. Нарешті попрощався і вийшов.

Я попросив до себе Шебесту, бо ми наради нашої не були скінчили.

– Як вам подобається наш полковник? – питаю.

– Так, пане докторе, я маю перед полковником великий респект, але це мусить бути дійсний полковник...

Положення у нас таке:

На хирівському фронті орудує полковник Кравс. Прийшли гуцульські частини. Це найкраще наше військо. Гуцул скаже: «шмафу» і піде, куди його післати, хоч би в саме пекло. Кравс формує артилерію. Прийшло кількох артилерійських старшин. Осип Струмеяк, про котрого я сказав вище, робив у нас всіляку службу. Був навіть при жандармерії. Та як почув, що під Хировом формується артилерія, не міг витримати: хоч на ланцюг припни, то відорветься. Приходить до мене і стає при дверях, мов винуваець:

– Пане комісаре, вибачте і не гнівайтесь на мене, що я вас покидаю. Але не тут для мене місце служити Україні. Я не останній артилерист. Я перейшов всі артилерійські курси і робив службу від гірської артилерії до гаубиць і мерзерів. Тут на моє місце стане десять інших, а там мене хто-будь не заступить. Я голошує до пана полковника Кравса.

По якомусь часі прийшов до мене вже хорунжим*, чим він дуже величався. Це була селянська дитина, самоучок, без протекції добився такого становища. Цей аванс дістався йому за бій під Нижанковичами, де він двома гарматами і картачами перед бойовою лінією стримав і змусив ворога до відступу.

– Пан полковник за це мене похвалив і поклепав по плечах...

Було в нас чимало мороки з залізничниками. В Самборі було багато залізничників на стації, усі соціал-демократи. Д-р Скибінський обіцяв мені, що їх всіх перетягне на наш бік. Зараз з початку зааранжував в ogrівальні збори залізничників. Пішов і я на віче. Я представив їм у чому річ, відтак говорив д-р Скибінський по-польськи. Опісля виступив один грубезний залізничник в робітничій блюзі – грубий, мов бочка. Він говорив, що йому байдуже, чия буде влада, бо все ж робити треба, і щоб лише був

порядок, і «жеби муй бжух бил пелни»¹. Кінець кінців усі погодилися остати в службі й надалі.

Та це тривало дуже коротко. Хтось їм інакше порадив, бо всі заштрайкували і лишили нас на леді. Положення було для нас невідрадне, коли зважити, яку важну ролю грас в часі війни залізниця. Але вона у нас не стала. Залізничники українці взялися за попадливо до праці і, хоч добували останки своїх сил, та залізниця була в русі. Зокрема відзначився один машиніст (мабуть Козакевич). Він був душею всього і працював безупинно. Із залізничних порогів виладив панцирку, котра нам стала в пригоді, і наші війська орудували нею, наче залізною.

Нашу пошту, телеграф і телефон обслуговував бездоганно місцевий поштовий урядовець пан Хоміцький.

В тому часі стали повертати до нас ті русофіли, котрі перед австрійцями повтікали до Росії. Було між ними кількох емеритів, котрі тепер опинилися без куска хліба. Богато русофілів зголосилося до мене до служби, і я їх прийняв. Мушу тут сконстатувати, що вони були гарними робітниками і всі обов'язки виконували бездоганно. Виходило з їхньої праці, що вони сприяють Українській Державі. Вернувшим емеритам виасигнував я їх емеритури, виходячи з того правного заложення, що емеритура не є якась ласка, тільки що вона їм правно належить як рента, на котру вони під час своєї служби платили вкладки.

Не довго працював у нас д-р Скибінський, бо за кілька неділів перенісся до Дрогобича. Його перемовив товариш Вітик. Розуміється, що позиція в Дрогобичі була багато краща і безпечніша, як в Самборі. Там було подальше від босвої лінії і заробіток був кращий. Як мені розказували люди, познайомлені зі справою, в Дрогобичі було змагашинованої нафти на два мільярди. Магазинували її ще німці, та не встигли вивезти. Говорено, що всі цистерни були так переповнені, що дальше добування ропи було для браку місця припинене. Говорено далі, що мадяри ще перед большевицьким переворотом* давали нам по 300 корон за гекто ропи, але «дожа» Вітик жадав конечно за нафту «пшениці для його робітників», (котрі, правду кажучи, не мали що робити, і, коли не служили при дрогобицькій армії, то байдикували). Мадяри оферували нам замість грошей таке, чого нам було конче потрібно для війська, – від чобіт до муніції та літаків, бо там того добра було доволі, а в нас сиділи дармо змобілізовані курені* по касарнях босі, бо не можна було з ними робити звичайних вправ, без чого

¹ «щоб мій живіт був повний» (пол.).

вояк прямо дуріє і деморалізується. Наші вояки втікали з касарень, а коли їх приловлено, то оправдовувалися тим, що пішли за чобітьми. І це виглядало на правду. Але дрогобицький «дожа» тим не зворушувався і нафти без пшениці не хотів дати. Центральне правительство не мало сили його до того примусити, бо ж він був одним з п'яти директорів, отже, найвищої влади, прямо кажучи, «айнфінфтель кайзер»¹. Я чув не раз, як говорили наші старшини в Самборі:

– Треба нам піти одним куренем до Дрогобича. Вітика повісити, а нафту вивезти на мадари й добути звідтіля, чого нам треба.

Може б воно й добре було, коли б були зробили з тим самі старшини порядок, але тоді вже було запізно, бо по большевицьким перевороті на Мадярщині* не було з ким говорити.

III

Зараз в перших днях мого урядування і формування війська зголошується до мене австрійський сотник з покінченим штабовим курсом, чех Віметаль зі своєю жінкою українкою і просить, щоб його прийняли до нашої служби. Він уже вмів читати по-українськи, а писати навчиться. У нас не було тоді ні одного фахового старшини, всі резерва така, що авансувала щойно на війні, і то деякі аванси були мені дуже непевні. Розуміється, що такий набуток я вважав корисним і написав Віметалеві поручаюче письмо до сотника Микити.

За кілька днів приходять до мене Віметалева і просить, щоб її мужові дати яку роботу в комісаріяті, бо до війська його старшинський корпус не прийняв, а вони з дитиною не мають з чого жити.

Якже ж могли не прийняти? Я догадувався, що ті всі псевдосотники не хотіли мати між собою такого чоловіка, котрий, ведучи через довший час кадру 77 полку, знав або лиш міг знати, чим кому можна називатися. Врешті воно дуже неміло, коли мається побіч себе людину, котра як фахівець краще розуміє річ, як такий недопечений.

Я пішов між тих панів і таки примусив їх, щоб Віметалева прийнято. Показався він відтак знаменитим організатором і для деяких панів став дуже небезпечним, бо найкраще визнавався в їхній роботі. Згодом іменовано його отаманом*. В Самборі працював

---

¹ «П'ята частина цісаря» (нім.).

він у всіх ділянках військової адміністрації і вчив других. З часом показалося, що це була би знаменита організаційна сила, якої годі було ким іншим заступити. Одного дня зимою, коли я лежав недужий і сильно мучився кашлем, прийшов до мене додому отаман Віметаль і каже:

– В тутешнім гарнізоні діються такі речі, що з того може вийти велика халепка, коли того не перепиниться. Я не можу на те дивитися, що в тутешній окружній команді твориться.

Мені не вільно було тоді вставати, тому я порадив Віметалеві, щоби взяв собі відпустку, поїхав до Станиславова до секретаріату і все там розказав.

– Я давно так хотів зробити, та мені не хочуть дати відпустки, бо либонь прочувають, з чим хочу туди їхати.

Я тоді пролежав кілька тижнів і не знаю, що сталося, але коли опісля був у Станиславові і зайшов до секретаріату військових справ, то один старшина запитав мене, що є на річі, про що говорять на сотника Мельника (тоді був він окружним командантом)? Я відповів, що я доказів на це не маю і не можу нічого говорити, але секретаріат має на те способи, щоби справу вияснити. Коли тепер нагадаю собі про це, то дуже каюся, що я тоді не сказав того, про що справді в Самборі люди говорили. Оправдуюся хіба тим, що військові справи до мене не належали, я слідства не мав права вести, а коли до секретаріату такі слухи доходили, то обов'язком його було справу розслідувати.

В тім самім часі зголосився до служби в комісаріаті рахунковий підстаршина п. Козло. Його поручив мені як доброго робітника австрійський полковник п. Мнішек. Порука була зовсім оправдана. Пан Козло був знаменитим урядовцем, у всьому вмить орієнтувався, робив за трьох. На моє пропозиція іменував його секретаріат офіціалом.

Скарбову дирекцію провадив скарбовий радник пан Баранецький, уряд податковий пан Голинський, а прокураторію субститут прокураторії пан Василик. Цю посаду обняв він автоматично по самочиннім уступленні прокуратора Шерфа. Ці всі уряди вважав я за адміністраційні і вважав себе компетентним інгерувати. Інша річ була з судом. Я вважав суд від адміністрації незалежним і недоторканим. Але згодом мене змусили і туди встрянути, і я передав ведення суду радникові Туркевичеві, а до Станиславова вислав прохання, щоби або затвердили моє зарядження, або щоби зарядили що інше.

Зліквідовано також, мимо протесту Виділу, Повітову Раду і наставлено комісаром о. Савіцького, місцевого катехита. Наста-

вали на мене також, щоби ми перебрали касу ощадности і касу повітову. Я не хотів того, і тих кас я не рухав, виходячи з того за-ложення, що там зложене приватне майно, а я, обнімаючи мій уряд, поручив незайманність приватного майна. Згодом ми так уладналися, що було би нам навіть спокійно жилося, якби не ті вічні алярми, неспокої, поготівля, наступи і відступи, котрі нас страшенно денервували, що й жити навкучилось. Думаю, що у тих повітах, куди не доходив гук гармат, не привозили з фронту ранених, не літали над головами залізні пташки, жилося людям добре, а навіть дуже добре. Ті повіти старалися нічого від себе не давати, а ми мусіли жити увесь хирівський фронт та ще й голодне населення Турчанського повіту, де лютував голод, а повітовий комісар Всеволод Ріпецький прямо жебрав у нас для своїх хліба. На наше щастя, мали ми запаси їрацької бараболі і могли с'як-так йому помагати.

У Самбірським повіті лютував п'ятнистий тиф. Ми мали до розпорядження одніського старого лікаря д-ра Цюка, котрий не міг тому дати ради. Не було в нас ні медикаментів, ні відповідно вишколеного персоналу. Доперва пізніше прислано нам зі Станиславова д-ра Ляндава, спеціаліста для заразливих недуг, і він взявся енергічно до праці та спровадив зі Станиславова чого було треба, щоби перевести дезінфекцію і спинити пошесть.

Наш повіт мусів жити наш фронт. Військо жило переважно реквізиціями, на чім повітове господарство дуже терпіло. Де робити реквізиції і що можна було брати, ніхто комісаріату не питався. Брало те, що попало під руки і що було ближче. Забирали по дворах ементальські тільні корови під ніж. Двори жалувалися мені, та я не міг на те нічого порадити. Так само було й із хлібом. Мені говорили старшини, що при тих недостатках, коли б ще не дати стрільцям їсти, то вийшла би з того катастрофа. Я сам то добре розумів, але дивно мені було, що із запілля не було жадної підмоги, так наче б хирівський фронт стояв виключно в нашім інтересі. Такі самі обставини були на фронті рудецьким, і там мій товариш д-р Марітчак не міг собі дати ради. В самім місці давався відчувати брак хліба. Ми державили ще по Австрії самбірський млин. Добували ми зерно і давали молоти, а муку відтак пускали на базар. До мене штурмували мешканці міста за хлібом. Я обіцював, що за два дні наш млин змеле вагон зерна і хліб буде. Та тут за два дні, коли зерно вже було змелене, прийшов інтендант і забрав нам увесь змолот. Мене брала розпука, бо я мав причину побоюватися голодових заворушень. Треба було по-

класти такому станові край, і я вирішив поїхати до Станиславова. Моя подорож була дуже томляча. Вози брудні, з повибиваними вікнами, неопалені. Довжезні постії задля недостачі палива по стаціях. Не було до розпорядження вугілля і треба було оплаювати машини деревом, а воно не все було під рукою. Пам'ятаю, що тоді заходився стрийський залізничий інженер Микола Левандовський коло перероблювання печей машин на ропне топлення, але робота та йшла дуже пиняво. Їдучи, я мав доволі часу придивитися до того, що діялося на стаціях на лінії давнішої Аальбрехтівської залізниці Стрий–Станиславів. Отож в першу чергу впала мені в око міліція. Я вважав військо за найважливіший чинник до ведення війни. На кожній стації сновигають (службу роблять) міліціанти, хлопці, мов горіхи, нагодовані, обути, одягнені як слід, ну, й узброєні. Мене це ще більше зацікавило, бо я такого війська давно не видів, а особливо не могли йти в порівняння ті фронтові вояки, котрі заходили інколи до Самбора або яких привозили до лікарні. Тут пани, а там гірші прошаків з-під церкви. До мого переділу присівся либонь в Долині або в Болехові якийсь міліціант у повній зброї. Я розпочав з ним розмову і ось що довідався. В тім містечку є около 400 міліціантів. Служба неважка: на двірці, в містечку пильнувати порядку, слідкувати за дезертирами і виловлювати їх, спроваджувати резервістів. Харч добрий і старшина не гостра. Вони доповняються з міста і найближчих сіл, так що можна частенько дістати відпустку додому. А ворога вони не бояться, бо хирівський фронт не близько, а коли б ворог сюди зайшов, то такого дістане прочухана, що йому відхочеться. Про те все довідався я від правдомовного міліціанта відповідними «так собі» питаннями.

«Ну, – думаю собі, – така Україна, то подай Господи, варто і при міліції послужити».

Нарешті я притовкся до Станиславова і тут завдяки знайомому комісарові міста дістав теплу і огрядну квартиру. А що ще завчасно було йти спати, я пішов до міста і зайшов до якоїсь каварні. Каварня велика і з великим комфортом. Дзеркала блистять по стінах, і всього тут доволі. Повно людей, а найбільше українських старшин. Господи, які паничі! Кожний гарно одягнений і, видно, ситий. Стільки старшин разом, в одному місці не бачив я ні в австрійців, ні в німців, ні в москалів. Судячи по числі тих панів і по пропорції вояків до числа старшин (приблизно 1:40) виходило б, що наша армія страшенно велика, сотки тисяч. Я зараз собі нагадав, як цісар Карло одного разу у Відні казав окружити всі виходи в одній каварні і зробив облаву на старшин

маркирантів¹, котрих зараз вислано на фронт. У нас вправді цісаря не було, але був секретар війни, і дивно, чому він такого не зробив у Станиславові, де він урядовав. Неможливо, щоби він цього не знав та не розумів, що стільки маркирантів в запаллі, то страшенна деморалізація для тих, що на фронті кривавились і від вошей обганялися.

Друга категорія каварняних гостей – то різні дами, котрим товаришать старшини та їх угощають різними лакітками, лікерами, папіросками і чого душа забагне. Вони всі веселі. Бо чого ж їм журитися? Пропаде Україна, минуться українські старшини, то прийдуть польські. То все одно, лиш щоб можна при них пожитися.

А ми під фронтом кілька ночей вже прокуняли на спакованих річах, сподіваючися вижданого наступу ворога і заняття Самбора.

Якби так тут з'явився який Карло і тих фінтиків старшин виправив на фронт на чолі тамтих годованих міліціантів, яких я стрічав по дорозі, якби то тоді стояла наша справа і на фронті, і на міжнародній шахівниці!

Третя категорія каварняних гостей – то якісь нетутешні, з широкою натурою та всіякою одягнені. Вони теж весело забавляються і розкидають грішми повними пригорцями. Видно, що гроші багато їх не коштують. Довідуся, що це наші брати з-над Дніпра-Славутиці. А що вони тут роблять? Місії, делегації, депутації, посольства, комісії і чортзна-що, а ніхто не сидить тут без якогось державного титуду. Станиславівці нарікають, що ці гості підбивають ціни на все так, що годі з ними видержати конкуренцію в купівлі найконечніших харчових артикулів. Наддніпрянці плачуть за все по-княжому, що наш брат лише очі витріщує.

На другий день і опісля, скільки разів довелося побувати в Станиславові, завважив я одного рослого і кремезного добродія на вулиці й у каварні, як ходив та водив попід руку якусь даму, а під лівою пахою ніс доволі велику касетку. Здається, що там було щось вартніше, як харчі.

На другий день пішов я до державного секретаріату. Він містився у величавім будинку дирекції залізниць. Кращого будинку на поміщення верховної державної влади й не треба. Коли б тільки його нутро відповідало зовнішній величі.

Ходжу по секретаріатах. Урядовці дуже, аж до пересади ввічливі. Навіть самі пани секретарі. Маю вражіння, що я зайшов до

---

¹ Старшин-маркирантів – маються на увазі офіцери тилових служб.

якогось більшого задаткового товариства і говорю з директорами або в канцелярії партійної організації. Заходжу до мого безпосереднього секретаря внутрішніх справ д-ра Макуха*. Застаю його, як він якийсь селянській парі щось пояснює і дає поради. Я сів і прислухуюся. Справа маловажна, яку може повітовий комісар полагодити на коліні. Чекаю на мою чергу і не знаю, чи сміятися з того, як пан секретар намагається людям пояснити. Нагадується мені, як на однім посольськім вічу прийшла баба пожалуватися перед паном послом та прохати помочі на те, що сусідка викидає її череп'я на город. Нарешті вдоволені інтересанти вийшли. Я таки не втерпів зробити панові секретареві увагу, що шкода часу гаяти на такі дурниці, які повинен полагодити повітовий комісар. Відповідь була така: «Треба бути популярним...».

Я зараз приступив до мого діла і при тій нагоді зложив урядову присягу, бо я досі не був затверджений у мойому виборі.

Звідсіля йду до д-ра Голубовича. Він стогне аж під трьома портфелями: фінанси, торгівля, промисл, ну, і прем'єрство. Є від чого зіпріти. Мені йшло діло про фінанси і мене відіслано до фінансового референта, бувшого податкового інспектора п. Мрица. Я з'ясував йому наше положення, що наше військо не має ніякого постачання із запілля, що повітові стає неможливо жити наш фронт, що повіт нищиться економічно і нам загрожують голодові розрухи. Він мене слухав, та видно, що найбільше зацікавили його голодові розрухи, бо зараз сказав:

– Того найменше боятися. Як я був повітовим комісаром, то мав також голодові розрухи, та я їх присмирив військом. Кажу вам, що найгірше є боятися товпи...

– Вибачте, добродію, але до голодних людей я стріляти не буду.

По тій мудрій раді, я бачив, що нема з ким говорити, і зараз вийшов. За виїмкою секретаріату здоров'я (д-р Куровець)* і залізниць (інженер Мирон)* всі інші зробили на мені від'ємне враження. Ті два трактували ділово свої ресорти і лиш з тими можна було чогось домовитися, бо розуміли свою річ як фаховці.

А секретар війни?* Не перечу, що то славний і щирий вояка, цілою душею відданий Україні, але на таке становище, на мою думку, не відповідав.

Я думав, що стріну де д-ра Костя Левицького*, то з ним дещо обговорю, та, на жаль, його вже там не було в секретаріаті.

В Станиславові аж кишло, мов у муравельнику, від гостей з Великої України. Стрінув я тут і проф. Грушевського*. Говорили, що був і Винниченко*, і деякі люди нарікали на правительство,

що не інтересувалося такою великою і важною особою і дало йому ночувати на двірці у возі.

Я вернувся до Самбора в не дуже рожевім настрою, а все я мав надію, що воно згодом поладнається, коли б тільки... інші люди взяли керму в свої руки...

IV

Якось прикінці листопада 1918, йдучи до уряду, стрінув я одного інтендантського старшину, котрий звістив мені, що того дня до нас на підмогу приходять частина наддніпрянців – 600 крісів під орудою полковника Кравчука. Мені зараз не хотілося вірити, та він мене запевняв, що це правда, що прийшло авізо зі Стрия, щоб для того війська приладити квартири і подбати про їхнє прохарчування, і він саме за тим йде.

Вістка та була для нас всіх дуже потішаюча, бо нам ставало вже трохи горяче. Розуміється, що нашому громадянству випадало любих гостей відповідно привітати. Я розвідав ближче, що поїзд приїде приблизно біля полудня. Я зараз дав знати до жіночого гуртка. Крім того я запорядив, щоби в тім часі громадянство явилось на двірці. Наші пані не дали собі двічі говорити. Врадили приладити обід для старшин на «Бесіді», знайшовся гарно вишиваний рушник і в такому разі хліб-сіль. Мені припало на долю повітати їх промовою. Ми пішли в полудне на двірець, де зібралось доволі цікавого народу. Довідалися про це поляки і жиди. Одні і другі нааякалися, бо говорено, що прийдуть козаки, а тих пам'ятали люди ще з часу російської інвазії. Зачинає падати густий сніг. Вже минуло полудне, а поїзду ще не немає. Нарешті приходять авізо, що потяг вже в Дрогобичі. Ждемо по всіх бюрах двірця, де хто міг сховатися перед снігом...

Вже геть з полудня почувся свисток машини, котрої через сніговий туман не було видно, і нарешті заїхав доволі довгий поїзд. Всі дожидаючі вийшли на перон. Станув потяг. Зразу бачимо лиш дві худі корови, приміщені на відкритій «льорі», опісля виходять з возів старшини і стають купою. Козаки повідчиняли товарові вози і визирають на світ божий. Я витаю гостей палкою промовою, а що наш гетьман Петро Конашевич Сагайдачний походив із Самбірщини і то, як каже традиція, із поближких Кульчиць¹, то я й про нього згадав в такому смислі, що тепер нашій

---

¹ У першодруці – Кільчиць.

Самбірщині віддячуються наддніпрянці за заслуги, положені Сагайдачним на службі запорізькому козацтву. Та, либонь, моя промова не зробила бажаного вражіння на Кравчуку, бо не відповів мені нічого. Прийняв піднесений йому хліб-сіль і вклонився. За нього відповів один зі старшин дуже палкою промовою і на тім прийняття скінчилося. Я запросив усіх старшин на вечерю, бо пора до обіду давно вже проминула. Для козацтва призначено на квартиру учительський семінар, де було напалено, настелено свіжої соломи і приладжено вечерю. Зібраний народ прямцював до міста, коли вже горіло по вулицях світло.

Я цікавий був побачити, яке то військо до нас прийшло, і для того полишився трохи позаду. І зараз в першу хвилину я розчарувався. Йшли більшими і меншими гуртками, а то і одинцем, без старшин, от так, як прочане з Кальварії*. Навіть тим не були до вояків подібні, що мали на собі московські шинелі, шапки зимові і держали кріси, позакладавши руки за рукави. За їхнім обозом я вже й не дивився. Я собі подумав: яке б то зробило вражіння, якби вони вмаширували по-військовому, рівним кроком, під командою старшин, та ще з піснею!.. А то йшли, мов закрадалися, до міста, щоб їх ніхто не бачив. Я пішов прямо на «Бесіду», де був вже від полудня приладжений харч, ну а тепер – вечеря для старшин.

Саля «Бесіди» наповнялася. Стали знакомитись. Полковник Кравчук¹ не був, здається, балакун, бо не говорив нічого. То був чоловік молодий, не більше тридцятки. На наше повітання відповів сот[ник] Жук мовою російською, оправдуючись тим, що він кінчив рос[ійську] школу, а щойно тепер вчиться української. Між старшинами був один дуже замітний старшина – типовий запорожець – Чорненко-Чорний. Говорив чистою українською мовою і пригадав нам, що не годиться поминути так мовчки, при нинішній нашій стрічі, таких борців слова, як Шевченко, Франко і другі, і закінчив відповідно до того свою промову, яка усім дуже подобалась, а Чорненко з'єднав собі відразу симпатію усіх. Пересиділи ми так пізно в ніч. Як ми верталися додому, йшов з нами і Чорненко. Та при однім домі він каже:

– Вибачте, що не йду далі з вами, та мені слід подивитись до мого коня, чи все біля нього в порядку. Кажу вам: славний козацький кінь, усе розуміє, тільки б говорити.

---

¹ Я бачив опісля його службову книжку з російського війська. Був тоді «прапорщиком». (Прим. автора).

Чи не типовий запорожець-товариш? У нього кінь – наче рідний брат.

Ця підмога зробила добре вражіння на всіх. Ми набрали певности, що ми не такі відрубані від усього світу і можемо числити на поміч наших братів з-над Дніпра-Славутиці¹. Тої ночі ми спали цілком безпечно.

V

Незадовго по тім прийшов приказ для наших гостей. Поділити їх на три групи: 1) йде на Перемишль і бере його наступом, розуміється, в 200 крісів, 2) група, знову 200 крісів, йде на Гусаків і там окопається, 3) група йде на Крукеничі і там окопається. Від Перемишля посунувся противник, либонь, по наш бік Добромиля. В Гусакові зорганізований був (я вже забув ким) жіночий курінь. Покопали стрілецькі рови і з крісами в руках відбивали наступи.

Такий приказ, який мав вийти від полковника Гриця Коссака, був нашим старшинам не в смак, а головно через те роздроблювання і так невеличких сил, замість ударити ними в одне місце. Мені пояснювали, що це улюблена тактична метода полковника Гриця Коссака. Але приказ був виконаний. Перша група посунулася геть далеко і взяла аж Бакончиці, передмістя Перемишля. Такі були опісля звіти. Та коли оглянулися, то вже далі не було з чим йти, бо осталося не більше п'ять лаштунків на один кріс. Достоту так, як в пісні співається:

*Пішли женці жито жати
Та ї забули серпи взяти...*

Коли б так їх не розділено, й усею силою 600 крісів пішли та з відповідною кількістю муніції, то могли б взяти і Перемишль, а хоч були б таки довго не встоялись, то могли багато добра звідтам забрати, чого нам дуже було треба. Говорили опісля, що в Перемишлі настала велика паніка, бо всі від тої несподіванки потрапили голови, ніхто там такого війська не сподівався.

У той саме час сталося у нас таке, що при одним маневрі нашою панциркою вбито нам топника Білинського. Ми хотіли устроїти йому гарний похорон. Стаційна команда обіцяла прислати одну почетну чету, так як для військових. Наддніпрянці довіда-

---

¹ У першодруці – Славутиці.

лися про те, та й собі прислали сотню. Та краще, щоб їх не було. Знову виявили себе не так, як військо. Йшли чередою, у валінках (папучах), без ладу і строю і робили дуже погане вражіння.

Частина з-під Перемишля вернула до Самбора. Що з нею було робити? Вони жадали, щоб їм дали біля, котрого у нас був брак такий, що мусіли аж по домах збирати. До позиційної війни вони не надавалися. До того треба вояка здисциплінованого і терпеливого, особливо при таких страшних недомогах, на які наше військо терпіло. І треба вояка чимось зайняти, якоюсь роботою, а то дурійка його чепиться. А що нам було робити з тими степовиками, чим їх зайняти і до чого їх вжити? Вони згодом стали бешкетувати. До Самбора поприходили і з Гусакова, і з Крукинич, котрим таке безділля навкучилось. Не знаю, як до того прийшло, що наше командування позбулося нарешті тих докучливих гостей, і вони собі пішли. Ми опісля довідалися, що їх по дорозі роззброєно, бо стали нещастям мешканців. Лиш деякі старшини остали у нас, між ними Чорненко-Чорний як командант в Гусакові. Кравчук пішов враз з ними. До Крукинич прислали справдішнього полковника рос[ійського] війська Шепеля* і він завів лад по Кравчуку, котрий, як мені говорили, бенкетував та гуляв по-козацьки на своєму відтинку.

От таке-то було нам з тими помічниками. А могло бути зовсім інакше і можна було не одно при їх бравурі осягти, коли б ними краще та розумніше запоряджено.

Коли наші зв'язки з центральним урядом трохи наладалися, прислали нам на окружного команданта сотника Мельника. Він визначився в боях під Львовом і прийшов до нас ще з не зовсім загосною раною. В самбірському гарнізоні дисципліна не була світла. Мельник завів трохи лад і він тревав, поки знову не попусвся.

Наша розвідча служба (УВВ) була нижче усякої критики. Завищував нею молоденький четар Х., недосвідчений і легкодушний. Держав у себе розвідчиків різної масті, а між ними дві місцеві польки, котрі від часу до часу посилав до Львова на шпиги. Я звертав йому увагу, що це очевидний абсурд, що це неможливе, щоб полька своїх зраджувала. Вона поїде до Львова і там скаже, що у нас чувати. Та мої представлення на ніщо не здалися. Х. сказав мені, що посилає за ними кожного разу контррозвідку, котра їх контролює. Я не міг того збагнути. Коли контррозвідка може дістатися до Львова, то хай сама розвідає. То було щось так мудрого, що моїм розумом не міг розібрати, як контррозвідка зайде там, де має дістатися такий шпиг, що має виявляти із себе поляка і зраджувати польську справу. На доказ мого тверджен-

ня, що розвідка була під усякою критикою, наведу опісля кілька примірів.

Нам робив великі розвідчі услуги померший на Україні о. Орловський. Годі про нього у цих споминах промовчати. Перемиський уродженець, теологію кінчив у Римі і там висвятився целібсом*. Дуже гарний з виду, білявий і поставний. Говорив гарно польськи, по-латині і по-італійськи. Як римлянин, вмів правити службу Богу в обох обрядах. Як прийшов на сотрудника до Самбора, то якийсь полонений італієць умирав в самбірській лікарні й забажав висповідатися. Та між польським місцевим духовенством не було нікого, хто б розумів по-італійськи. Тоді доповіли команді лікарні, що є такий священник між українцями і запросили Орловського. А коли італієць помер, то команда вже не дала польському священникові ховати, лише знову запросила о. Орловського, і він похоронив його по нашому обряду.

Отож цей панотець дуже часто переходив босву лінію до Перемишля, там побував між латинським духовенством, правив в костелах службу Богу і багато дечого довідувався та приносив на цей бік. Він дуже часто був у небезпеці життя, бо його острілювали то з одної, то з другої лінії, поки себе не вилегітимував. Як ми опісля довідались, він пішов на той бік Збруча, де й помер як духовник на тиф.

Переповім один випадок на доказ того, якою індолентною була наша У.В.В.

У Самборі зробили заговор на ширшу скалю. Велись приготування досить довго, а У.В.В. нічого про це не знало. Аж одної ночі кілька заговорників зайшли іззаду до окружної команди, розоружили дижурного старшину і шукали за комендантом Мельником, котрого якраз тоді тут не було. Забрали дві ручні гранати, що лежали на столі, і один револьвер. Стрілець, що стояв на сторожі перед будинком Повітової Ради, де містилася окр[ужна] команда, почувши той підозрілий рух в поміщенні окружної команди, вистрілив на алярм. Перша зорієнтувалася панночка при телефоні і заалярмувала поліцію і касарню на дрогобицькім. Прибиг відділ поліції. Тоді якраз виходили з окр[ужної] команди заговорники і стали втікати. Погоня зі стрілами по городах. Нарешті вони вспіли втекти до одної кам'яниці. Побіч стояла друга кам'яниця, наче рідна сестра, подібна до першої. Погоня втратила орієнтацію і пішла шукати до другої подібної. Це їх врятувало. Але одного з них пізнали. То був якийсь, мабуть, Завадзкі називався, і мешкав у свосі матері-вдови. Поліція її приарештувала, і вона

визнала усе і зрадила цілий заговор. Заговорники мали опанувати всі уряди, виарештувати всіх старшин і цивільних урядовців, а на підмогу мали їм прийти селяни поляки поблизького села Стрілкович. Але селяни не прийшли – домнівну причину розкажу пізніше – і імпреза не повелася. Домівку тієї вдови здемолювали гранатами доценту, на мою думку, цілком непотрібно. Налякану вдову випустили на волю. Але окружний командант запорядив слідуючого дня страхополоха в самім місті. Хапали на вулиці кого попало й арештували. Було це в такому роді, як нераз поліція робить «облаву» за підозрілими людьми. Тоді трохи і мені не дісталося. Йду пополудни до уряду і, як звичайно, поступаю до окружної команди розвідати про ситуацію. Напроти мене жене на коні якийсь дуже схвильований старшина.

Я бачив здалека якийсь рух в місті. Питаю того страшину:

– Що сталося?

– Нічого, – крикнув мені у відповідь, а далі завернув коня і грізно до мене:

– Ви поляк?

Я в першій хвилині не знав, що сказати, бо не думав, щоб місцеві старшини мене не знали.

– Зараз кажіть, чи ви поляк, – кричить до мене ще грізніше.

– Я повітовий комісар, чого вам треба?

На те він завернув коня і пігнав далі.

В окружній команді я довідався, що це запоряджено у відплату за нічний напад на окр[ужну] команду. Тому що в Самборі не було ще тоді полевого суду, то всіх замішаних у цю аферу, відіслано до Станиславова. Але їм нічого не сталося і скінчилося на конфінуванні в Тернополі.

Цю подію розказав я трохи ширше на доказ, як індолентною була наша розвідка, і то не лише у нас в Самборі.

Наше У.В.В. возилося з найнятими шпигами, котрі нас зраджували, робило нічні ревізії більше для спорту, як потреби, декого арештовано або вивожено, а на те, що нас серед того чужоплемінного моря окружало, було сліпе і глухе.

Нам, цивільним, не подобався явний флірт наших старшин з польками. Вийти було по обіді на А-Б, то повно гуртків і парочок, що сердечне забавлялися. Моя дочка підчула раз на вулиці таку розмову двох польок.

– Я тобі кажу, що в них вже немає муніції, – це говорив мені один український старшина.

Це вже було таке нечуване, що я не міг мовчати. Я пішов з тим до полковника Кравса. Він вислухав мого звіту і розвів руками.

– Я вже давніше видав резерват у цій справі.

– Резервату тут замало, – кажу, – тут треба прибрати інші способи, бо такі інтимности можуть довести до скандалу і катастрофи. Не забувайте, пане полковнику, що ми хоч на своїй землі, але посеред ворожого нам моря.

Оскільки мені відомо, то в Австрії нікого не інтерновано, ані конфіновано без опінії політичної влади і на її зарядження. Цілком інакше було у нас. Мене ніхто не питав про згоду. Брали людей і вивозили, а я аж опісля про це довідувався, коли до мене приходила рідня вивезеного з плачем або і з лайкою. Таким способом часто громадяни Самбора вирівнювали між собою взаємні порахунки, що доносили на себе в У.В.В. Терпіли на цім не раз люди, Богу духа винні. У тій розвідці служив четар С. – краще б його імення не згадувати. Робило йому велику насолоду знущати-ся над арештованими. Якийсь, очевидно, аберант. Досить було поглянути на його широку, помідорового кольору, пику, щоб про це переконатися та набрати розуміння про його інтелігенцію. До мене приходили жалоби і я посилав їх далі, та це нічого не помагало. Аж наш начальник військового суду В. загрозив, що візьме того осібняка під полевий суд, як непоправного садиста, тоді післали його на фронт.

Управу нашої в'язниці перебрало на себе військо. Там стояла постійна команда, здається мені, з тим самим четарем С. Тоді було кого пильнувати, бо в'язниця наповнилася бандитами з Борислава і Дрогобича. Одної неділі перед полуднем, коли я сам сидів в уряді, вбігає до мого бюро якийсь смішний підстаршина. Смішний він своїм чудернацьким одягом: у червоних гонведських* вузеньких штанцях і в гусарській кожущині, а сам тонкий і високий. А ще смішніший тим, що наляканий страшно і блідий, мов стіна. Вбіг і підпер собою двері, та кричить несамовито:

– Уб'ють мене, уб'ють, рятуйте...

Я зразу думав, що це божевільний, і трохи збентежився, бо через свято не було нікого коло мене. З тяжкою бідою я довідався від нього, що арештанти пішли до каплиці на богослуження, а коли вийшли звідтам – кинулися на в'язничу сторожу, роззброїли її, повідчиняли всі казні і повтікали. Він належав до тої в'язничої сторожі, і за ним шукають, а коли піймають його, то певно вб'ють. Я прискочив до телефону і жадаю звуки з поліцією. Не можна,

лінія зайнята. Кричу, щоб зараз перервали, бо у в'язниці бунт. Я візвав поліцію. Дивлюся через вікно. Ціла хмара арештантів біжить попід мос вікно. Напереді один бориславський бандит із шаблею наголо. Прямують на полудне. Розумію: коли б дісталися у Дністрові лози, то справу виграли. Наляканий підстаршина держиться судорожне клямки дверей і скімлить, мов битий собака. Мене взяла лють на такого боягуза.

– Геть від дверей! – кричу. – От вояк, гірш баби, шкода, що носиш револьвер при собі.

Та втікачам недовго всміхалася доля. Умить надбігла поліція і дуже вправно заступила їм дорогу. Припадком попався тут наш один старшина від полевого суду. На нього наскочив бандит із шаблею. Старшина вихватив миттю револьвер і повалив бандита на місці. Другі здалися. Я вийшов надвір, як їх вели до криміналу і несли на коці забитого. Дивне диво, що воєнна психоза може з людьми зробити. На мене робила смерть свос вражіння, і супроти неї я почував себе поважно і зі співчуттям. Тепер того в мене не було, і я на того трупа дививсь так рівнодушно, мов на зарізаного барана.

Розпочалося слідство і виявилось, що цей бунт спричинений іззовні і був закросний на ширшу скалю. Арештанти мали опанувати і здемолювати комісаріят і суд, що містилися в одному будинку, і наробити нам бешкету.

Не повезло. Від того часу на подвір'ї суду, де арешти, стояв машинний кріс, звернений на браму в'язниці, і в будинку судовім стояла окрема частина війська. І про це розвідка нічого не знала.

Одного разу приносить мені мій возний до підпису перепустку для якогось осібняка на перманентний перехід боєвої лінії з Фельштина¹ до Хирова і назад. Дивлюся, що письмо не з нашої машини і стилістика перепустки не наша.

– Хто це приніс?

– Це приніс готове якийсь пан, він там чекає у ждальні.

Мене взяла досада. Та ж це безличність. Кажу до возного:

– Як мені ще раз таке принесете, то зараз підете під ключ...

Кличу до телефону жандармерію, щоб мені зараз прислала жандарма. У мене в цілм комісаріяті нема ким послужитися. Возний бере папір і хоче відходити. Я його задержую. За часок прийшов жандарм, та петента вже у ждальні не було. Переконуюся у протоколі подавчім, що № теж фальшивий і наша канцелярія

---

¹ Тепер с. Скелівка Старосамбірського району.

такої перепустки не писала. Я відступив справу нашому У.В.В. на те, щоб справника викрити, хоч його назвисько і місце перебування було на документі написане. Коли я опісля стрінув пана команданта і спитав його про справу, то він лиш рукою махнув:

– Ми маємо важніші справи.

Це здавалось йому марницею, хоч річ шла про шпіонажу і сфальшування.

VI

Наші відносини з гарнізоною старшиною зложились дуже гарно, поки ще бригадне командування полковника Кравса не осіло в Самборі. Та ті зносини, як опісля виявяться, не вийшли на добре загальній справі. Натомість фронт ставився до нас сторчком. Я не міг довго збагнути причини того, бо ніколи не мав нагоди стрінутися з полковником, тому що він засдно перебував на фронті. Якось безпосередньо перед тим, як Кравс мав осістись у Самборі, мав він висказатися, як мені це донесли: «Як я прийду до Самбора, то порозганяю цю комісарську банду на чотири вітри». Я вважав спершу це за сплетню і навіть не припускав, щоб щось подібного міг Кравс сказати. Але коли Кравс перенісся справді до Самбора і до мене не зайшов, то я мав причину підозрівати його в неприхильності до мене. Бо за Австрії було так, що новий командант міста приходив до адміністраційної і судової влади представитись. Прецінь ми оба служили одній державі і між нами повинна бути згода і гармонія, тим більше, що я старався поперед усього про те, щоб військо мало все на час, що від мене залежало. Хоч я не давав до того причини, то фронтове командування робило мені не раз наперекір. От, наприклад, таке: як я вже згадував, ми мали в нашій диспозиції бараболю на двірці, призначену для Грацу. Нею підпомагав я голодуючу Турчанщину, бо й так ця бараболя могла на двірці змерзнути у вагонах. Фронтове командування поклато на цю бараболю свою важку ручку і не дозволило вивозити. Отож я, пізнавши таке вороже відношення фронту до мене, вирішив уступити, бо коли б справді полковник Кравс захотів мене прогнати, то з того вийшов би великий скандал, а я на такий деспект не заслужив. Я просив телеграфічне секретаріят внутрішніх справ про звільнення мене. Мені казали зі Станиславова написати причину мого вирішення, і я передав це на письмі. Мосі димісії не прийняли. Не знаю, якою воно йшло дорогою і як до того прийшло, але по якимсь часі запрошено мене

до бригадного командування на якусь нараду. Я пішов, бо думав, що це щось важного. Та на ділі нічого не було, хіба те, що я при тій нагоді познайомився з полковником Кравсом і від того часу наші відносини були добрі. Аж згодом я довідався, що причиною ворожнечі була партійна ненависть одного, близько стоячого до Кравса старшини радикала з моїм заступником у комісаріяті з трудової партії д-ром Ріпецьким. Одного разу, як стали сваритися через телефон над мою голову, то я мусів устати і перервати той язиковий двобій.

Як надходила зима, люди стали жалуватися у мене на брак топлива. Всі ліси були в панських руках, а пани казали собі за дерево солено платити. Тоді комісаріят доручив лісовому інженерові поділити повіт на райони і в кожному районі виділити менше вартні частини ліса на вируб та означити сталу ціну на дерево, котру консументи мали платити до двора власникові. Це зарядження подав я до відомости громад і при тім доручив, щоби вирубуючі не переступали межі, назначеної інженером, слухали вказівок побережників і не девастували ліса та вирубували дерево після лісового закону. Таким розпорядком влада з'єднала собі симпатію сільського населення, бо за Австрії такого не було. Пам'ятаю, як до мене прийшов один вїйт поляк із польської громади Стрілкович і дякував мені «в імєню цалей ґромади за тен правдзиви обивательські чин»¹. Це, либонь, було причиною, що польські хлопці більше симпатизували з нами, ніж з панами з міста, уважаючи наш уряд за демократичний, а не панський.

Та тепер стали знову напливати до мене жалоби з дворів на девастацію лісів. Висланий на комісію лісовий інженер устійнив, що ті жалоби були оправдані. Люди не хотіли держатися витиченого плану, а рубали там, де їм хотілося. Рубали дороге матеріялове дерево на топливо. Побережників проганяли погрозами, а дерево рубали не при землі, а на який метер від землі, оставляючи стовбури ні до чого на місці. При такім рабівницькім вирубі грозило знищення лісового господарства. Та як цьому зарадити? Я дав поручення жандармерії і наказав начальникам громади, щоб до такого не допускали і не нищили лісів, бо як з весною прийдеться направляти мости і дороги, а не буде пригожого дерева, то хай не дивуються, як будемо розбирати хати та будинки на цю потребу.

Мені дивно було, що наші люди, такі послушні усякій владі, тепер не хотять слухати. Очевидно, їм здавалося, що як настала

---

¹ від імені цілої громади за цей правдиво громадянський вчинок (пол.).

Україна, то тепер вільно робити кожному, що лиш захоче. А ось ще один такий примір.

Будинок староства (давніший єзуїтський монастир) стояв по-рожний. Приходить до мене біднота, щоб їх десь під зиму примістити. Я порадився з моїми людьми і віддав їм старостинський будинок на мешкання, наказуючи, щоб його шанували, бо то державне добро і я за нього відповідаю. І вони мені за це відповідають, хоч не майном, бо вони діди, але тим, що в разі непослуху я їх серед зими прожену на вулицю. По якомусь часі приходить до мене один з вісткою, що деякі люді нищать будинок, виривають дорогі дубові паркетки, рубають двері незайнятих убікацій і палять тим усім в печах. Я схопився за голову, бо ж я за це відповідаю, і пішов туди. Справді вандали, усюди руїна більша, як я собі уявляв. Коли я став їм докоряти за їхнє поступовання, то поміркував, що вони не багато собі що роблять із мого говорення. Тоді я прикликав найстаточніших з-поміж них і віддав їм увесь будинок під догляд, а всім іншим наказав, щоб їх слухали. Та і це нічого не допомогло. За два дні прийшли до мене ті самі і просили, щоб їх від того обов'язку звільнити, бо вони бояться за своє життя і здоров'я. Голота не то, що не хоче їх слухати, та ще й погрожує їм. Нічого було робити. Не хотіли жиди їсти манни, хай їдять часник. Я видав приказ жандармерії, щоб всіх неслухняних з будинку викинути. Це лиш маленький епізодик, та годі було про нього замовчати, як про яркий доказ, чого можна надіятися від панування люмпен-пролетаріату. Тепер, по стільки літах, я можу собі уявити, що діялося на Великій Україні за воснної диктатури люмпен-пролетаріату. Збіговище людей різної масті, лінохів, неробів, ласих на чуже добро, здібне до руйнування, ніколи нічого не збудує.

VII

Мені часто доводилось їздити до Станиславова в урядових справах, які здавались мені пильними, а не можна їх було письмом чи телеграфом обговорити (телефоном не можна було зі Станиславовом порозумітися).

Одного разу в Стрию на двірці, в ждальні III кл., щось мені поперед очі блиснуло. Придивляюся ближче, хтось наче б у фелоні стоїть. Протискаюся крізь юрбу наших стрільців і бачу, що то не був фелон, лише дивовижний козацький одяг. Від смушкової шапки звисає довжезний шлик, обшитий срібними чи золотими

шамарунками. Так само обшитий і козацький жупан. Мені нагадався цирковий шталькнехт. Козак стоїть між юрбою стрільців і розказує про свої лицарські подвиги.

– Хто це такий? – питаю найближчого.

– Це козак з Великої України.

Мені зараз нагадалася пісенька, либонь чи не Тимка Падури*: «А я козак з України, козак з роду, козак з міни, Я ніколи не заплачу, ходжу, гуджу, граю, скачу».

Опісля я довідався, що того лицаря за ріжні бешкети заарештувала наша поліція у Станиславові.

Деякі панове з фронтової команди старалися нам, оскільки мога, допекти. Один австрійський старшина, котрий мусів у Самборі сидіти, просив нас, щоб у нього зареквірувати пару коней, бо як їх візьме військо, то він їх ніколи вже не побачить. Нам коней було дуже потреба, бо повітовий лікар не мав чим їздити по селах поборювати епідемію тифу, яка страшно лютувала. Ми взяли з одного двора повозку і прийняли фірмана. Та недовго ми тими кіньми (справді дуже гарні коні були) тішилися, бо одного вечора команда фірмана прогнала, а коні зареквірувала для війська. Зараз на другий день побачив я, як на тих конях гарцювали по місті старшини команди. Я віднісся з жалобою на таку самоволю і до головної команди, і до секретаріату війни в Станиславові. З головної команди дістав я письмо, що реквізіція була неправильна і команда має нам коні звернути. З Станиславова не приходило нічого. Яюсь незадовго я був в Станиславові і пішов за цю справою до секретаріату війни, і тут якийсь отаман заявив мені, що реквізіція була правильна і я коней не дістану. Тоді я тицьнув йому перед очі письмо головної команди.

– Коли так, то місцева команда не мала права реквірувати в адміністраційної влади і мусить вам коні віддати.

Але ми коней тих ніколи не дістали. Я тільки на те згадав про цей інцидент, щоб виказати, що військова влада трактувала нас, цивільних урядовців, «пер ногам»¹ і ми мусіли для добра справи усе те терпіти.

Одного ранку довідуюся, що наш урядовець Пласкач сидить у касарняній фурдизі на Дрогобицькім. Телефоную до команди касарні.

– Прошу зараз випустити на волю мого урядовця і написати мені причину арештування.

– Аякже! Зараз... Він піде перед польовий суд...

---

¹ Легковажно.

– Ов! А то за що?

– За невідповідну поведінку супроти війська.

– За таку провину перед полевий суд нікого не ставлять, а ви вважайте, щоб самі туди не попали. Жадаю безпроволочного звільнення...

– Не маєте права мені приказувати...

Але якось пан четар Фільц наумився і Пласкача зараз випустив.

Афера була така: йде Пласкач вечером мимо касарні. Його задержали: «Стій! Хто ти?». Пласкач представляється і покликається на перепустку від комісаріату. «Лягай на землю і перепустку держи перед собою». – «Та як – лягати в болото?» – «Лягай, сякий-такий сину, а то побачиш!»... На те вибігає з касарні командант четар Фільц. Пласкач каже, що він урядовець комісаріату. «Я с... на ваші комісаріяти, лягай зараз на землю...»

Нічого було робити і коли вже перевірено його легітимацію, казав його командант замкнути до військової фурдиги, де було стільки арештантів, що не було де сісти і, розуміється, одному цивілеві між військовими довелося не одне почути на свою адресу.

Я списав із Пласкачем протокол і відпис передав на дві руки: до місцевої команди і до полевого суду, за надужиття влади і зневагу державного уряду. За кілька днів прийшов до мене якийсь незнаний мені старшина з пропозиціями, щоб справу якось по-доброму полагодити, Фільц мене перепросить... Я пропозиції відкинув. Не мене від обидив, лише уряд, і я не маю права прощати. Ми ведемо діло серйозно, а хто нервовий (тим його виправдував) – хай йде лічитися, а такого хамства, щоб чоловікові тверезому казати лягати в болото, стерпіти не можу. Не знаю, на чім справа скінчилася, бо незадовго настав розвал фронту.

Або така квітка:

Приходить до мого бюро якийсь четарик у шапці і, показуючи на мене пальцем, питає:

– Чи то ви Чайковський?

Мене аж підкинуло.

– Чого вам треба від Чайковського?

– Коли ви Чайковський, то дайте мені дозвіл, щоб забрати для дивізії машину до писання в адвоката Е... Він такий зухвалий, що не хоче дати машини, поки не принесу дозволу від Чайковського.

– А хто ви є? – питаю.

– Я є четар з дивізії, і для дивізії машина потрібна.

– Неправда, ви не є старшина, бо не знаєте, що, входячи в хату, хоч би по службі, треба зняти шапку і представитися, то є виявити своє назвисько і рангу. Як дивізії машина потрібна, то хай віднесеться до мене письменно.

– Я хочу взяти машину від того адвоката, щоб його покарати за зухвальство, що не хотів мені машини дати.

– А я не маю з вами про що більше балакати, прошу мені не перешкаджати...

Він стояв ще якийсь час без шапки, котру м'яв у руці, на решті вийшов, не промовивши слова...

Приходить до Самбірського, Рудецького і Турчанського комісаріятів з головного харчового уряду приказ, потверджений підписом полковника Гриця Коссака, щоб кожний з тих повітів достарчив до такого-то часу стільки-то твердого збіжа, стільки круп, каші, солонини і таке інше для центрального харчового уряду.

Діставши таку урядову дурницю, підписану ще й полковником Коссаком, котрому місцеві відносини повинні бути відомі, я потирав чоло долонею, думаючи, що це мені сниться. Самбір і Рудки живлять свій фронт, бо із запілля нічого не приходить, а надто Самбір мусить жити повіт Турчанський, де лютує голод. Тепер приказ, щоб давати ще харчі для запілля, для тих товстопузих дармоїдів міліціантів, яких довелось мені бачити. До того ще загальновідома річ, що Турчанський повіт, відколи існує, не бачив на своїх нивках твердого зерна, хіба вівсик. Отож, Турчанщино, давай тверде зерно, може, і для Поділля призначене, бо так наказує влада! Я порадився з моїм товаришем д-ром Ріпецьким, і ми прийшли до того висновку, що хоч би і послушали, і таке збіжа зібрали, то місцева команда не дозволить його вивезти з повіту, бо й у нас не переливається. Ті причини неможливості виконання того приказу виписали ми до головного харчового уряду.

Потім незадовго приїжджає якийсь вищий урядовець головного харчового уряду з репримендою, чому приказ дотепер не виконаний. То був якийсь із тих «любячих атечество» патріотів, що замість йти в однострою на фронт, бо здоровий нівроку і молодий, волів «декуватися» між мішками хліба-каші в харчевім уряді.

Я сказав йому ті самі причини, що в письмі до харчового уряду.

– Але ж, пане комісарє, говорю серйозно, тут немає виправдання, визначена скількість мусить бути доставлена.

Я схвилювався:

– Пане! Не робіть з тата вар'ята. По-українськи ж вам говорю, що це неможливо, бо нема звідки... Науку про прикази сховайте собі про запас, а я вам кажу, що дурень той, що видає прикази, знаючи, що вони не до виконання. Врешті йдїть собі і реkvіруйте самі, але я не ручу за це, чи наші фронтовці вас не зарекvірують і відішлють туди, звідкіля приїхали.

Потім я дуснув дверми і вийшов, лишаючи його з д-ром Ріпещьким, котрий і від себе наговорив йому прикрих слів.

Ні, так далі не може бути. Я скликав прибічну раду, і тут вирішили, щоб я поїхав до Станиславова і там розмовився в харчевім уряді. Нас мусять конечно відтяжити і перебрати прокормлення фронту.

Я поїхав, але в тім уряді годі було з ким домовитися до путнього кінця. Вони такі бідні, нізвідки взяти. Треба всім терпіти... ну, а цей приказ про доставу твердого хліба буде взятий назад...

Я вийшов, і зараз на вулиці перед харчевим урядом приступас до мене якийсь жид, купець, котрого я перший раз в житті бачив.

– Пане комісарє, потребуєте твердого збіжа?

– А ви маєте за скільки?

– Маю скільки захочете, 6, 8, 10 вагонів. Пшениця по 600 корон, жито по 500 корон.

– Та звідкіля, з котрого повіту, коли ніде нічого немає...

– Ой, ой, коби я так здоров був, скільки є у нас збіжа, з котрого хочете повіту... Лиш ви постарайтеся про дозвіл на вивіз, бо я його не дістану.

Нічого я йому не відповів на цю оферту, лиш зараз завернув до харчевого уряду до того самого референта.

Я йому розповів про мою розмову з купцем...

– Треба було його зараз арештувати...

– За що? Чи за те, що диспонує збіжем? Воно чей же не крадене. Це лиш доказ, що вас обріхують повітові комісари із запілля, а ви цю брехню в найліпшій вірі повтаряєте. Ви того не хочете знати, що у нас потворилося стільки республік, скільки є повітів. Кожний комісар дбає лиш про свій повіт, а загальна справа йому байдужа, і поки кількох тих брехунів не повіситься, не буде в нас ладу. Одні зйдуть на прошаків, інші забагатіють.

Опісля пішов я до військового секретаріату, і тут мене краще зрозуміли й обіцяли пособити, що справді пізніше сталося, бодай в часті.

Причину такого недомагання можна було легко відгадати. Центральний уряд прохарчування питав, певно, повітових комі-

сарів про стан запасів збіжа на місцях, а ті, дбаючи лише про свій повіт, показували із себе убогеньких, наче та миш церковна. Рукородилась такою думкою, що мовляв, ближча сорочка до тіла, як кожух. Вигоді свого повіту підчиняли загальну справу, від якої залежало наше бути чи пропасти. Ті комісари, певно, знали, чи в їх повіті продають збіжа і купують, бо ж той мій оферент не мав на думці краденого збіжа. Для них був фронт далеко, а аж тоді будуть оборонятися, як ворог до них прийде. Виявився тут цілковитий брак почуття спільноти діла. Але у тому завинив і центральний уряд. Треба було комісарські звіти через свої органи прослідити і винуватих за брехливі звіти треба було потягнути до відповідальності. Таке затаювання харчевого стану в запіллі не було винятком, лише правилом. Треба було запорядити, що при означеній урядом ціні збіжа можна вивозити його з одного повіту до другого, а було би збіжа вилізало, з'явилося зараз, бо кожний, що його мав, був би радо продав.

Таке саме і з м'ясом. Вертаючи тоді зі Станиславова, стрінувся я з повітовим комісаром з Долини д-ром Северином Даниловичем¹. Питаю, чи у них не купив би живого м'яса.

– Можна, – каже, – та лиш за готівку, а не в дорозі реквізиції. Люди мають скота доволі і можна би так кожного тижня купити яких 50 штук.

Я нагадав собі, що на нашому відтинку різали ементальські тільні корови для війська...

На нашому відтинку ставало щораз тісніше, відчувалося брак усього. Хирів уже був у руках противника, а ми не мали чим гаразд відбиватися, бо не було достаточної артилерії. Ми вирішили післати до головної команди військово-цивільну депутацію, котра би наш стан як слід з'ясувала. Командування було тоді в Бережанах. В депутації поїхали: я – за Самбірський повіт, покійний Всеволод Ріпецький – за Турчанський повіт, поручник артилерії Околіт і четар Кульчицький – від війська. Вибралися ми в дорогу під саме польське Різдво 1918 р. Подорож була страшенно утяжлива. Ми заледве другого дня опівночі приїхали до Бережан, хоч у Потуторах були зараз з полудня. Не можна було допроситися з Бережан яких саней, а бодай щоб прислали по нас дрезину. В Бережанах ніхто для нас квартири не замовив, не можна було серед нічної пільми допитатися, де поміщається кватерунковий уряд. Ми ціпеніли під готелем до тої години, коли поляки йшли рано до костела на «пастирку»¹. Тоді дали мені і Ріпецькому

---

¹ Різдвяну месу (пол.).

таку кімнату, що входилося до неї прямо зі двору, до того ще було і вікно збите. Старшини примістилися в іншому готелі, де пересиділи до рана у фотелю, бо ліжка не було. Одним словом такого неладу під боком головної команди, такої безрадности годі собі уявити.

Рано я розпитав помешкання окружного команданта д-ра Ковшевича і зараз ми пішли до нього. З Ковшевичем, моїм старим другом, я давно не бачився, то ж наша стріча була дуже мила. Він повів нас до головної команди, котра містилася в судовім будинку на другому поверсі. Нас прийняв шеф штабу полковник Мишковський*. Омелянович-Павленко* нездужав, і ми у нього не були. Полковник Мишковський міг справді заімпонувати. Мужчина рослий, статний, в однострою рос[ійського] полковника, говорив дуже гарно по-українськи і говорив військовим стилем так, наче стріляв з кріса, значить, що сказаного слова ніколи не завертас. Така мова може заімпонувати. Ми предложили йому наші пекучі потреби, в першу чергу військові, а опісля – ми, цивільні.

– Усе наладнається, і пришлеться вам підмогу з гарматами.

Ми сиділи довкруги стола і розмовляли. На столі перед чотирем Кульчицьким лежав якийсь записник. Кульчицький доторкнувся його рукою, наче б хотів подивитися. Мишковський глянув на нього грізно і поклав на записнику руку.

– Як ви цього тут не поклали, так не доторкайтесь.

Збентежений Кульчицький завернув руку, наче б попівся.

Я говорив за прохарчування армії на фронті. Повіт виснажений війною, не стає хліба для населення, а приходиться ще і фронт годувати. Нам грозить господарська катастрофа, бо минеться весь скот у повіті. Ворог переб'ється і забере нам економічну підставу існування, коли забере бориславську нафту...

– Ну, та й що з того?

– Я гадаю, що зле, бо без нафти ми нічого не вдіємо...

– Забере, а ми відберемо знову.

– А він, уступаючи, або її забере собі, і або понищить, а нам її не лишить.

– Не журіться... Не знищили її москалі та й німці, не знищать її і поляки.

– Але населення зневіряться, і справа на тому потерпить.

Я говорив схвильовано, бо я бачив, що нічого не доб'юся, а пан полковник говорив про уступлення і інвазію наче б кому мав уступитися із зайнятої лавки з чемности.

– Пане полковнику, – кажу, – я взагалі не розумію, чого нам кривавитися під Львовом, замість взяти Перемишль і відтяти комунікацію зі заходом, а тоді Львів сам здається без кривавлення.

– Я тої самої думки, що й ви, але я того пляну не робив, лиш ваше командування, котрого я змінити не буду, бо я щойно 10 день урядую тут...

Авдієнція скінчилася. Шкода було їхати, бо з таким самим верталися, як сюди прибули. По тій авдієнції мене щось торкнуло, що тут щось не теє. Признають мені рацію, що краще було зробити інакше, а не хотять цього зробити, хоч воно не шкодить справі.

Того дня неможливо було нам від'їздити і ми тут остали. Цілий день я вже не розлучався з Ковшевичем, мали собі що розказувати... Зараз і квартиру кращу ми добули.

На другий день рано заїхали по нас сани. Ковшевич прийшов зі мною попрощатися востаннє, бо якраз на його ім'янини (св. Йосифа)* його поховали.

Не було чим вдома повеличатися. Значить, що головне командування, хоч бачить, що плян був недоцільний, не хоче його змірити на ліпший, хоч повіт, такий багатий, на тому потерпить, хоч нафту втратиться і не буде чим найконечніших потреб заспокоїти. Тут щось не теє...

Та ми, самборяни, покладали усю надію на полковника Кравса. Він нас певно оборонить. До нього мали всі необмежене довір'я: і населення, і військо, рядові і старшини. От якраз прийшла вістка, що Кравс переломив під Судовою Вишнею ворожий фронт і знищив на 14 кілометрів залізницю аж до підбудови («унтербау») і перервав комунікацію зі заходом. Довір'я змагалось. Але цей подвиг полковника Кравса, очевидно, не подобався головному командуванню, бо тоді мали вестись якісь переговори про завішення зброї, з чого наші фронтовики були дуже невдоволені. І от стали старшини самбірські говорити, що головне командування усунуло полковника Кравса, що на його місце прийде інший командант, а над тим всім фронтом обійме команду полковник Грицько Коссак. Нам зразу не хотілося у таку дурницю вірити. За що ж така кара на Кравса? Хіба ж не його у тому заслуга, що ми дотепер на тім фронті держимося? Хіба ж не він створив цю армію з нічого? Старшини були через те до крайности схвильовані. Погрожували, що в такому разі усі подадуться до димісії, вважаючи такий поступок головної команди з їхнім улюбленим старшиною за свою власну обиду. Ми, цивільні, теж затривожилися, знаючи, що як Кравс відійде, то фронт не удержиться й одного дня. Треба було і нам щось проти того робити.

Поголоска стала справджуватися. Кравс уже не вернув до Самбора по тій екскурсії під Судовою Вишнею, а на його місце прийшов генерал Гембачев*. Я вважав за відповідне з ним познайомитися і пішов до команди. Гембачев прийняв мене ввічливо, говорив поправно по-українськи. Коли ми розговорилися над загальним положенням, він каже до мене:

– Мене прислали сюди через якусь невияснену помилку. Та ж я не був ніколи фронтовим старшиною і на тім нічого не розуміюся. Я увесь час служив у російським війську при інтендантурі. Тут велике фронтове завдання і відповідальність, а я її приймати не могу на себе. Я звідсіля леда день¹ піду.

«Ну, гарна історія», – подумав я собі: «не вмю ні читати ні писати, а хочуть мене жидівським королем обрати».

От уміле командування! Хай би і кілок поставити, щоб лиш в однострою генерала. Неможлива річ, щоб поляки того не знали і не використали, а тоді фронт присне, мов милянний пузир. Кравса любить рядове вояцтво, його поважають старшини, а теперішній командант сам каже, що не знає, що має робити. Старшинський корпус має Коссака нізачо, сміються із його приказів. От дає він приказ телефоном для відтинку Крукенич чи Гусакова:

– Наступати «шпрунґвайзе»...² а панцирка... (тут зам'явся на слові, що панцирці робити). Дижурний старшина, що відібрав телефона, сміється і відповідає: «а панцирка гуляє по шляху»... «Так, так, – каже Коссак, – а панцирка гуляє по шляху».

Оповідали мені також, що кількох старшин перебалося за дядьків з Ясениці Сильної, де перед війною Коссак був учителем, явилися у нього в Стрию і просили, щоб покинув війну і вернувся до них на село, бо в школі немає порядку і діти дуже пустують. Громада обіцяє його «вилекримувати». Не знаю, чи це правда, але говорили мені про це старшини в Самборі і з того дотепу дуже сміялися.

Коли вже усунення Кравса стало фактом, наша прибічна рада вирішила післати знову депутацію до головного командування, поки не наспіє катастрофа. До депутації вибрано мене і пок[ійного] радника Василя Щербатюка. Ми мали їхати до Ходорова, куди перенеслася головна команда армії. Ми мали наставати на те, щоб Кравсові віддано знову командування на нашому фронті. Я радий був з мого товариша депутації, бо пок[ійний] Щербатюк, дуже щира і розумна людина, був моїм вірним това-

¹ Будь-якого дня.

² Перебіжками (нім.).

ришем і дорадником і не одно лихо минуло мене не раз через те, що його щирої ради послушав.

Ми вже збиралися їхати, як повідомив нас окружний ад'ютант, що тої днини головнокомандуючий генерал Омелянович-Павленко переїздитиме через Самбір з перегляду хирівського фронту. Отож буде можна з ним у Самборі поговорити і не треба товктися до Ходорова. Вечером пішли ми на двірець, бо не було нам відомо, о котрій годині приїде поїзд. На двірець прийшов і генерал Гембачев. Це нам не було на руку, бо як же при ньому просити, щоб його взяли і привернули Кравса. Тому-то прохали ад'ютанта, щоб виклопотав для нас авдієнцію в чотири очі. Ми ждали аж поза північ. Нарешті поїзд приїхав. Генерал сидів у салонці. Сюди пішов Гембачев зі старшинами. Ми бачили усе крізь неприслонене вікно салюнки. Нарешті старшини вийшли, а остали генерали самі. Ад'ютант доповів нам, що генерал вневдовзі до нас вийде.

І так сталося. До кімнати стаційної команди, де ми дожидали, прийшов генерал Омелянович-Павленко. Ми представилися. Генерал – людина вже в літах, сивий, рука на підв'язці. Він низького росту, марний з лица. Не виявляє ні одної прикмети на генерала, не то вже на головнокомандуючого. Говорить слабким голосом ламаною мовою. Хоч би лиш до Кравса – страшний контраст. Я на перший погляд дуже розчарувався. Я представляю йому всю річ зв'язно, докладно, коротко – так, як мене вчили у війську писати «беріхти»¹ і «мельдунки»². Генерал вислухав мене терпеливо і каже:

– Справа вже вирішена: полковник Кравс відкликаний вже з відпустки і вертас та обнімас командування свого відтинку.

Ми не могли з дива вийти. Коли ж воно так вирішено в один мент, коли давно вже було вирішено інакше? Мені здавалося, що нам поміг у тому генерал Гембачев, якщо він сказав Павленкові те саме, що й мені того самого дня рано.

Ну, слава Богові, тепер знову зможемо безпечно спати. Коли ми розповіли старшинам, як воно вийшло, то всі дуже раділи і дякували нам, кажучи, що вони самі не посміли б генералові про це говорити.

Розуміється, що ця історія з Кравсом мусіла бути наслідком якоїсь інтриги. Комусь хотілося дійти до влади, а на перешкоді стояв Кравс. Кінець був такий, що Кравс перебрав знову командування, а Гембачев від'їхав до Стрия.

---

¹ Звіти (нім.).

² Донесення (нім.).

VIII

Слід тепер сказати дещо про наші відносини до других неукраїнських націй: поляків, жидів та німців. У перших початках наші відносини до поляків бодай назовні були мирні. Я уже згадував про спільну нашу працю, коли то на нас найшла повинь нещасливих рос[ійських] поворотців. Відтак, коли я скликав сесію представників двірських обшарів і виложив їм стан справи і начерк української конституції, котра поручала кожній нації свободний культурний розвиток, свободу віри і недоторканність приватної власности, виказав їм моє бажання на братню згоду та просив їх у всіх справах звертатися до мене. Тоді один шляхтич, стискаючи мені руку, сказав: «і з певносьцов бендзє нам лєпей як дотихчас»¹. По якімсь часі прийшла до мене депутація польської організації, щоб скласти між нами якийсь «модус вівенді»² на будуче; заявили, що вони хочуть свободного культурного розвитку і т[акє] і[нше]. Я сказав їм те саме, що перед тим сказав дідичам, але хай вони скажуть своїм верхам, щоб залишили офензиву³ на нашім фронті, щоб ми могли спокійно працювати спільними силами над відбудовою нашого зруйнованого повіту. За той час вирішить Антанта, що з нами має статися. Вони на це від себе самих згодилися, але вони самі того рішати не можуть і мусять предложити це своїй верховній владі. В тій цілі треба їм з їх верхами порозумітися і вислати когось з-поміж себе через фронт на другий бік. Я обіцяв їм таку перепустку постаратися, і ми розійшлися в найкращій згоді. Я ніколи не був політиком, не вмів хитрити, вірив в те, що мені говорили, гадав, що вони думають щиро і вже радів з того, що незабаром на нашім фронті настане спокій, так дуже усіма бажаний. Я в тій хвилині хотів забути, чого нас наша історія навчила. При тій нагоді, як була між нами мова про народню культуру, я сказав їм, що після нашої конституції вільно їм вибрати собі народову раду, і вислати з неї своїх делегатів до прибічної повітової ради. Користали з того жиди і німці, лиш не поляки. Я був страшно на себе лихий, що так легко дався взяти на таку полову, бо я пізнав, що ті угодові пересправи були лиш на те, щоб двох делегатів могло свобідно перейти фронт і дістатися до своїх. Коли я по кількох днях заінтерпеловав одного з

---

¹ Напевно, нам буде ліпше, ніж дотепер (пол.).

² Тут: тимчасову угоду (лат.).

³ Наступ (пол.).

тих панів, яку привезли відповідь їхні делегати і що буде з нашою згодою, відповіли мені, що вже тепер їм ніякої згоди не треба.

Жиди відносилися до нас симпатично. Вибрали свою народну раду і боролися між собою при виборах дуже завзято. Були й протести виборчі, і другі вибори. Та ми не вміли тої симпатії використати, навпаки – деякі наші невідповідальні люди своїм поведінням супроти жидів мусіли настроїти їх до нас неприхильно. От, напр[иклад], зарядила команда міста, щоб жиди на «бліху» (жидівська частина міста) чистили вулиці. До тої роботи хотіли міліціанти взяти і місцевого рабіна, д-ра філософії, хоч він хотів поставити за себе найменшого ставленика. Прийшов до мене рабін зі своєю асистєю на скаргу. Говорить чистою польською мовою і бачу, що людина з вищою освітою. Такий бешкет уже зачіпав віросповідання іншої народности. Я рабіна перепросив і розмовився телефонічно з командою міста:

– Що ви доброго, панове, робите? – І представив їм зміст жалоби та просив, щоб цього не робили, бо я би був змушений віднести з жалобою до секретаріату. Моя інтервенція справді помогла і більше жалоб у мене з тої причини не було.

Знову ж німці йшли нам у всьому на руку. Але лише ті німецькі німці, бо сполонізовані німці з Нейдорфу держалися поляків.

Від того часу, як угодові переговори між нами а польською стороною розбилися, коли ще я не міг на власну руку змінити формули урядового приречення для урядовців, котрі під такою умовою хотіли розпочати службу, місцеві і дооколичні поляки стали нам робити пакости, які лише було можна. Я мав багато з тим клопоту, щоб здержати роз'ярених стрільців від доразної відплати. Наша розвідка нічого не знала і нічого не робила. Описаний вище напад на окружну команду, двократний бунт арештантів, гаснення електричного світла і багато іншого, повтарялося дуже часто.

А наші?

Всіляко бувало. Зразу я не міг обігнатися від кандидатів на сільських комісарів. Приходили різні осібняки, фасіонували себе великими українськими патріотами, а з місцевих вийтів робили останніх лайдаків. Я не міг зразу зорієнтуватися, бо ще не мав нагоди пізнати повіту як слід. Згодом показалося, що не один з тих людей мене надув, що він був перший драбуга в селі, а рвався до комісарського стільця тільки задля наживи. Я став переводити громадські вибори і на жадання громади вислав своїх урядовців туди. Були і протести, і не раз вибори переведено по кілька разів. Було по селах здеморалізоване війною шумовиння, але були і гарні люди, які розуміли, в чому річ, і виявляли свою по-

святу до народної справи. Тим то людям я і завдячував, що мої розпорядки виконували громади точно і охоче. От, пр[иміром], я вважав конечною потребою заложити свою папірню, бо був великий брак паперу. Я знав, що є велика, але спустошена москалями фабрика паперу в Сасові. Я переписувався в цій справі з секретаріатом, а тим часом збирав матеріал до продукції паперу. Проголосив я по громадах, щоб збирали полотняне лахміття і привозили до мене на продукцію паперу. Я визначив зараз люкаль на склад. Люди з сіл привозили радо, і зібралось того близько на два вагони. Знайшов я також інженера, який виказався посвідками, що в Німеччині працював по фабриках паперу і своє діло добре розумів. Його післав я до Станиславова і, либонь, що заключив угоду, котрої змісту я не пам'ятаю.

Другий епізод пригадую собі такий. В одному селі збиралися в лісі дезертири з нашого війська: злучилися з циганами з Ваневич і окрадали нічню двори та грабували закопану в полі бульбу. Приходили до мене дідичі зі скаргою. Я віднісся до жандармерії, та вона не мала стільки людей мені післати, щоб виловити, як пізніше показалося, біля 80 дезертирів. Я виклопотав військовою поміч. Післали мені цілий курінь на ту експедицію. Але курінь пішов за дня, співаючи по дорозі пісеньок, а дезертири мали час повтікати. Тоді я віднісся до зверхности громади і приказав, що коли мені сама громада до 48 годин не виловить тих дезертирів і не приставить до команди, то наложу на неї контрибуцію 20 000 корон і пішлю їм на езекуцію військо, котре так довго буде стояти на кватирах, поки грошей не зложать. Мені самому здавався цей приказ драконським, але він над сподівання поміг. Люди змовилися, пішли нічню, виловили всіх дезертирів і привели, за виїмком двох. Тих ніяк не могли зловити і просили мене, щоб тих двох їм подарувати, що я охотно зробив.

Так само можна би поділити і інтелігенцію українську на три категорії. Були такі щирі патріоти, що не пожаліли б свого життя для України. Та знову багато було, особливо між урядовцями, таких, що зиркали «на задні колеса» і не хотіли так зовсім замикати за собою фіртки – ану ж... хто то ще знає, як воно буде? А ще була і третя категорія і між інтелігенцією, котрої ідеалом була нажива. Забагатіти дешевим коштом – то ціль життя. Добивалися якогось уряду, якогось дуже рентовного підприємства, бодай би на один раз, щоб лише забагатіти бодай на 200 %. Між моїми урядовцями не обійшлося і без хабарників таких мізерних, як за москалів: «Пажадуї, барин, капсечку на чайок». Одного разу за-

йшов я до одного мого урядовця, де давали для чоловіків реклямації, одним словом, де заходили жінки за своїми чоловіками. Я почув у шафі якийсь шорох. Відчиняю двері, а там дві курки, зв'язані за ноги. Урядовець збентежився дуже, що я відкрив такий «фасцикул»,¹ але я не сказав нічого, лише перевів його зараз до іншого відділу, де він з партіями не сходився.

Але були і грубші інтереси, особливо в харчевім відділі. Та тут я нічогосько не міг вдіяти, бо не мав нізвідки до того допомоги, а іншої пильної роботи було страшенно багато. Відтак роблено грубші інтереси з горілкою з нашої гуральні. Тут вже була і спілка урядовців з деякими місцевими старшинами. Знала про те, мабуть, і місцева команда, бо відтак командант бригади, полковник Кравс, відібрав нам заряд гуральні... Вже він щось мусів знати, бо мав коло себе таких старшин, що пильно слідили за роботою урядовців адміністрації. Та дивно, що полковник, хоч часто зі мною сходився, не виявив мені того.

Ми видавали часопис «Наддністрянські Вісти, орган повітових комісаріятів в Самборі, Старім Самборі і Турці». Щоб цей орган міг існувати й удержатися, я узнав його органом повітового комісаріату. Тут поміщали ми всі розпорядки свої і державні, за те всі громади повіту мусили орган цей передплачувати, а військо забирало велике число накладу на фронт для стрільців, котрі домагалися, щоб їм достарчити лектури, якої, задля перервання комунікації зі Львовом, зовсім не було. Знову ж усі читальняні бібліотеки, яких було доволі перед війною, понищила московська охрана, поборюючи всяке «мазепинство» в Галичині. За числа, котрі брали для війська, платило військо, а сотник інтендантури й опісля отаман Михайло Тимяків не жалував свого гроша на літературу для війська на фронті.

Одного ранку приходить до мене прокуратор і заявляє мені, що найновіше число «Вістей» мусить сконфіскувати. – Та за що? – «От за цей артикул» і тиць пальцем в одне місце на два слова «пани кровопійці».

– Агі! – кажу, – хіба ви такого надрукованого слова ще не читали?

– Читав чи ні, але цей-то я конфіскую...

– Та як конфіскуєте орган політичної повітової влади? От дайте спокій і не робіть непотрібного бешкету.

– Я таки заберу цілий наклад...

– Не заберете, бо я не дозволю.

---

¹ Тут: справу.

– Зараз іду до друкарні і заберу...

Чиста напасть! Я таки всердився і крикнув одно нецензурне слово, якого ужив раз і Віктор Гюґо, а польський перекладчик твору соромився його перекласти і залишив таки слово в оригіналі.

По відході прокуратора я довго не міг заспокоїтися. Я відтак довідався, що прокуратор справді був у друкарні, але накладу вже йому не дали, бо прийшов запізно. Коли я відтак сказав старшинам, що число мало не підлягло конфіскації, то почув таке:

– А ми були б його сконфіскували і відіслали до Станиславова...

Мій протест проти конфіскації я опирав на розпорядкові мін[істерства] юстиції з дня 18 січня 1896, Ч. 26785/95, по якому органи політичної повітової влади конфіскації не підпадають. Але видно, що прокуратор того не знав і був би наробив такої метушні, що військо було б його заарештувало. Я мав з тим паном ще й таку колізію перед тим. У поблизькому селі знайдено вбитого чоловіка. Прокуратура заряджує дохочення, та не має лікаря, котрий зробив би секцію. Приходить до мене прокуратор, щоб дати йому лікаря. Я маю до диспозиції лише одного лікаря, котрий з тифом не може собі дати ради. Що робити? Денат лежить вже три дні несекціонований.

– Це справа судова і до мене не належить, але я на вашому місці зробив би так: тепер обов'язує воєнний стан. Вбивство належить до доразового суду, віддайте справу там і позбудетеся клопоту. Військо зробить секцію своїм лікарем.

Така була моя рада і я зовсім тим не інтересувався, бо це не моє діло. Отож із тих двох фактів викував на мене прокуратор свій капіталик. Він мене заскаржив до свого міністерства юстиції, що я не дозволив йому сконфіскувати газети за артикул проти суспільного порядку і ненависти проти суспільної класи і що я змушував його відступити слідство за злочин вбивства доразовому судові.

Жалоба пішла по міністерствах, чи, пак, секретаріатах, і коли я раз, будучи в Станиславові, зайшов до міністерства юстиції, то пан секретар юстиції згадав про це (до того часу я про це не знав) і заявив мені урядовим тоном, що справа так легко мені не минеться. Я не бачив причини пригадати пану секретареві вище зацитований розпорядок мін[істерства], якого він теж не знав, і сказав два слова по-жидівськи: «ну-ну». Отож, ця легенька погроза не зробила на мене вражіння.

Але немає такого злого, щоб на добре не вийшло. Тої скарги мені ніколи не доручено до оправдання, бо незадовго настав розвал. Але це стало дошкою рятунку для пана прокуратора, коли прийшли до влади поляки. Коли відтак польська дефензива¹ переводила наді мною сакрамент очищення, то адвокатус діаболі¹ закидав мені, що я таку полякожерну газету, як «Дністрові Вісти», видавав, яку навіть український прокуратор хотів конфіскувати, а я не дозволив. Розуміється, що нікому не було цікаво переконатися, чи була підстава до конфіскації. Але з того закиду я довідався, що це дуже допомогло тому панові при ритуалі очищення, бо польська влада полишила його на занимаємі становищі, а, навпаки, багато інших пішло за свою службу Україні на зелену пашу.

Я мав ще два рази сцисію з центральною владою.

Жалувалися переді мною селяни, що їхні панотці все ще при службах Божих поминають його величість цісаря Карла. Я вважав себе компетентним тій аномалії покласти край і видав обіжник до всіх парохіяльних урядів, щоб дали собі спокій з Карлом і поминали при службі Божій Україну. Незадовго потім приходиться до мене для виправдання себе жалоба самбірського деканату, що я мішаюся у справи церкви, а це належить до компетенції декана, в часі як юрисдикція єпископату припинилася. Декан, а не хто другий, має видавати як єпископський намісник такі розпорядки, а не я. Властива дорога була внести проти мого розпорядку рекурс, – ну, але й так добре. Я відповів, то саме зробив це тому, що декан того не зробив. Друга річ, що не знати, на котрого декана треба було мені чекати, бо в моїм повіті с їх кілька. І так справа обійшлася без дисциплінарки.

Але третя з черги сцисія могла мати для мене погані наслідки, якби не полковник Кравс.

У тім часі, як велись переговори з Антантою про завішення зброї під Львовом і наша влада проголошувала «отрецаюся» проти большевиків, приходиться до мене секретний обіжник, щоб слідкувати за большевицьким рухом в Галичині і всі прояви такого руху нищити. Відома річ, що недугу найкраще лічиться усуненням причин недуги. Я дуже добре розумів, які причини викликають большевицький рух і большевицькі симпатії. Мою відповідь на це письмо звернув я прямо проти центрального уряду і виписав усі

---

¹ При канонізації святих в римо-католицькій церкві виступає все т[ак] зв[аний] *адвокатус діаболі*, котрому вільно підносити всі прогріхи даного кандидата на святого, а противна сторона зобов'язана це обвинувачення відперти проти доказами. (Прим. автора).

свої помічання, які кожному думаючому чоловікові пхалися на віч. Нищення красвого господарства, нерівномірне розложення восних тягарів на громадян, консервування замагазинованої нафти так, що дальше добування нафти перепинено через брак місця на маґазинування, неможливе «брикання» деяких повітових комісарів, котрі свої повіти врозріз з почуттям солідарности перемінили на окремі республіки, в першу чергу – Дрогобицький повіт. Нафта вневдовзі дістанеться ворогові. Коли тих причин не усунеться, то ніхто не спинить невдоволення, а тим самим і большевицької пропаганди, бо в большевизмі бачать невдоволені одинокий рятунок в скрутнім положенні.

Письмо було доволі об'ємисте.

Не знаю, з якої речі моє письмо пішло до головної команди, а звідсіля до полковника Кравса до заопініювання. Отож полковник Кравс, як мені опісля сказав його ад'ютант, зреферував свій реферат так, що усе те, що тут написано, він потверджує. (Я потверджую це обіруч).

IX

Я вже перше згадував, що у нас служив майор жандармерії і йому завдячували ми зразкове зорганізування жандармерії та зразкову її службу. Одного разу взивають Шебесту до Станиславова. Ми догадувалися, що його певно покличуть на якесь вище становище, бо кілька разів довелось мені згадати і писемно, і усно в секретаріяті, чого вартий для нас Шебеста. Тепер ми були того певні, що він буде авансувати і до нас не вернеться, і тому появилася в наших «Вістях» пращальна стаття для Шебести.

Можна собі уявити, яке було наше здивування і досада, коли вневдовзі вернувся пан Шебеста і заявив мені, що йому в Станиславові дали до пізнання, що для нього в українській державі нема що робити.

– Як же так можна, – кажу, – а що ж сказав на це полковник жандармерії Гаванський?

– Гаванський усунений теж зі служби...

– Хто ж тепер, до чорта, красвим командантом жандармерії?

– Резервовий поручник Индишевський... Та він тепер уже отаманом.

Я йно руками розвів...

Знаю з історії, що Наполеон іменував своїх генералів на полі бою, він говорив, що кожний його вояк носить у наплечнику маршалківську булаву. Але знаю і те, що і великий Наполеон не

іменував нікого таким генералом, котрий мусів мати до того окреме знання і вишколення. Знаю, як важко було в Австрії дістатися старшині до корпусу жандармських старшин, які вони мусіли переходити курси і здавати іспити, скільки мусіли вміти. А тут відразу резервового поручника, котрого певно випустили зі школи однорічних лише хорунжим або аспірантом*, іменується отаманом в такій бранжі, де вимагається окремого знання і вишколення. Я щойно зі споминів д-ра Шухевича (II ч., стор. 57)* довідався, що такої трансформаційної штуки доконав секретар війни Дмитро Вітовський.

– Мене, – каже Шебеста, – призначили на вчителя в жандармським вишкোলі під умовою, що буду викладати по-українськи. Вони ж добре знають, що я того не зумію, бо виставив би на сміх і українську мову, і себе самого.

Нам всім було невимовно жаль, що втратили таку фахову силу. Але нічого було робити, і мої представлення до секретаріату не мали ніякого успіху. На районного команданта прислали мені теж четаря Кабаровського. Гарна людина, не перечу, ще й старшина добрий, але без фахового знання на таке становище! Не раз і досада мене брала, і сміятися мені хотілося, як він приходив до мене радитися, як це або те зробити. Звідкіля я маю те знати, чого другі мусіли вчитися по кілька літ. Отож стало на тім, що такі фахові річі полагоджував старий повітовий «вахмайстер» чех, а ми лише підписували, не знаючи, чи зле, чи добре воно написано.

Велика була нам морока з грішми. Ще поки йшли австрійські корони, було півбіді. Опісля побіч корон стали ходити гривні, які нам навезли з України. Була біда з курсом. У Станиславові інший курс, як в Стрию, Дрогобичі і в Самборі. Не знати було, чого держатися. Гроші вибивали у великих одиницях. Відразу зникли корони з обігу, і не можна було змінити великих грошей на менші. Прислали нам того добра перед першим повну скринню на виплату урядовцям. Військо присилає до нас міняти, а ми і для себе не маємо. Як тут виплачувати, без дрібних? Телеграфую до Станиславова, до свого секретаріату фінансів. Наче води в рот набрали. Приходить до мене депутація урядовців судовиків, розуміється, українців. Загрожують штрайком, коли їм не буде виплачено зараз. Я уговорюю їх, як можу, відкликуюся до їхнього патріотизму і вирозумілості. Еге ж! Патріотизм патріотизмом, а гроші то зовсім друга річ. Особливо настирливо ставився до справи радник Пюрко. Ледве я випросився на два дні. Посилаю зараз старшого урядовця п. Голинського з тими грішми під охороною жандарм-

ської асисті до Станиславова, щоб змінiali на дрібніші гроші, бо ці грубі тисячки не мають у нас практичної вартості. Без того у мене цілий апарат стане, урядовці перестануть працювати. П.Голинський забарився там більше, як три дні, і вернувся назад з тими самими грішми. Там менших грошей не мають, а нам дали ідіотичну пораду, щоб грубі гроші розмінати на місці. Опісля прислали нам якісь бони, котрих ніхто не хотів брати. Не знаю, чи друкували їх у нас, чи за Збручем, та говорили мені, що коректа була така недбала, що одна серія вийшла: стільки то «гивен», бо в коректі одну букву переочили. Говорено відтак, що за такими банкнотами полювали дуже поляки і купували їх за добрі гроші, як курйоз.

На брак грошей ми радили собі зразу в той спосіб, як я вже казав, що брали зачет з Дрогобича, та опісля дрогобицький дожа не хотів нам дати. Отож наш окружний командант сотник Мельник попав на думку дуже оригінальну, але небувалу. Він поінтернував найбагатших поляків і жидів і наложив на них по стільки тисяч контрибуції: поки тих грошей не зложать, він їх з інтернації не випустить. Про це мені ніхто нічого не говорив. Одного дня йду попри окружну команду і бачу крізь вікно цілий гурт купців, адвокатів та інших людей, що уходили за багатіів. Я зацікавився і поступив до команди і тут про все довідався. Пішов я з Мельником в другу кімнату і витолкував йому, що це неможливе у своїй державі обкладати горожан контрибуціями. Інтерновані заявили теж, що ніяким чином платити не будуть. Стало на тім, що їх зараз пустили додому, розуміється, що команда скомпромітувала себе, але я тому не винен.

До погіршення нашого грошового питання причинилися немало ті наддніпрянці, що повтікали з Вел[икої] України перед большевиками. Вони понавозили велику силу грошей і розкидали ними. Та ж вони їздили на кошт держави, бо кожний з них добув перед виїздом якусь урядову місію і називався дипломатичним висланником. Гроші приходили їм легко і легко їх позбувалися.

Х

Мені довелося ще раз стрінутися з головнокомандуючим генералом Омеляновичем-Павленком, та вже не вночі, лиш удень, коли я мав нагоду ближче до нього придивитися. Було це у квітні 1919, якраз по прориві нашого фронту під Львовом, коли то аж Стрий був загрожений. Тоді то до Стрия скликано з'їзд усіх ок-

ружних командантів стрийського відтинку і політичних повітових представників. На тій нараді Павленко видався мені таким німечним та безрадним дідусем, що я не міг з дива вийти, як таку слабовиту людину можна ставити на таке важне становище. А ще більше німечним він показався у своїй промові, де він поставив до нас питання, чи вести нам далі війну, чи здатися на ласку ворога, бо далі війни серед тих обставин вести не можна, бо запілля відмовилося від усякої допомоги. Говорив крізь плач, а мене брала страшна лють за таке говорення. Команда, котра не може собі порадити з запіллям, яке має чим пособити, а не хоче нічого дати, не варта торби січки. В дискусії оповідав один отаман артилерії, що його післано з батареями на Буковинський фронт, бо заходила небезпека, що румуни, користаючи з нашої слабини, можуть кожної хвилини вскочити нам на плечі. Йому треба було коней до перевезення гармат на цей новий фронт. Приходить він до одного повітового комісара і просить у нього коней.

– Коней вам треба? Я коней не дам, артилерія повинна мати свої коні!

– Я коні мушу мати і сам їх зареквірую...

– А я не даю дозволу на реквізицію, а коли схочете конечно, то я пішлю моїх міліціантів і жандармів і не дам реквірувати...

Що за чудова ідилія! Державі треба негайно коней, а пан комісар не хоче дати, бо йому свого повіту шкода. Заходить небезпека домашньої війни між жандармерією і міліціантами з одного боку, а фронтовими артилеристами з другого боку. Мене аж розпирала досада на таку генеральську балаканину і на такі звіти, і теж обізвався менше-більше так:

«Приходьте, панове, тепер радитися нас, коли наша справа над пропастью? Хто ж тому всьому винен?! Певно не ми, а центральне правительство. Самі розвели ви запілля і всіх комісарів, а тепер жалустесь, що із запілля не маєте допомоги. Треба було кількох панів комісарів повісити, а певно, що того всього не було б. Чого нас радитесь, чи вести далі війну? Ми тут можемо говорити лиш за наш відтинок, а не за весь фронт»...

Я справді не розумію, яка була ціль тої наради і що ми мали рішати? Якщо головне командування хотіло таким робом засоромити українське громадянство, що воно так легковажить свій обов'язок у тій війні, то це не могло бути сказано під нашою адресою, бо ж ми наш обов'язок сповнили.

Ми роз'їхалися з тим вирішенням, що війну треба вести аж до кінця. Я мав все надію, що з'явиться ще у нас якась сильна рука, котра зуміє удержати все вкупі і ситуація поправиться з весною.

Аж...

Одного дня опісля приходить до мене шеф штабу Кравса, мабуть, Ерле³, і придивляється до шкiцу ситуаційної карти, яка висіла в мене на стiні.

– Коли б нам прийшлося уступати, – каже до мене, – то ми обдумали на той випадок ще дві оборонні лінії: одна над Ствряжом в Бісковичах, друга в Городищу.

– Хіба ж нам треба приготувитися на евакуацію?

– Це не є виключене.

Отже, мої всі надії прискають одна по одній. Я розумію, що значить для нашого війська відворот на дальшу лінію. Воно вже доволі здеморалізоване злиднями і невдачами та й позиційною війною. Скажуть йому відступати, то відступить – аж за піч у власній хаті.

Десь коло 10 травня я поїхав знову в урядових справах до Станиславова. Зі мною їхав полковник Шепель, командант в Крукевичах. Тепер його покликали до Станиславова, до секретаріату війни. Увесь час тої томлячої дороги ми перебалакали, і я мав нагоду ближче його пізнати. Людина освічена і щирий українець, який не любить одної неділимой Росії. Багато я від нього довідався про російські відносини перед війною і по війні. Чи безпечно, що він під таку пору залишив фронт? – не дуже, але мусів їхати, коли казали, а він лишив на своє місце шефа штабу сотника Лянґа, він дасть собі раду, хоч його не конче люблять за його строгість.

У Станиславові тим разом я мав багато справ до полагодження, треба було стратити багато часу на вичікування своєї черги. Сюди приходили тривожні вісті з фронту. Я стрінув одного старшину з секретаріату війни і спитав його, як справа на фронті? На те він каже:

– Добре би було, коли б ви, не гаючись, поїхали до Самбора. Більше вам нічого сказати не могу...

Так, треба їхати. Поїзд відходить пополудні, в Стрию треба ночувати і додому приїду аж на другий день, десь перед полуднем. Та мені переповіли, що інженер Дутка веде поїзд через Самбір з залізничними урядовцями, котрими треба обсадити всі стації від Дрогобича до Сянок, бо тою лінією зачнуть зараз перевозити нафту для чехів, з котрими наше правительство заключило

дуже корисну умову. Це мене заспокоїло, бо коли таку угоду заключили і починають її виконувати, то, певно, немає небезпеки. Я пішов до пана Дутки і просив його, щоб і мене забрав з собою, бо ранше можу бути в Самборі. Тоді і мій зять Ставничий був у Станиславові до аудиторського іспиту і теж мав вертатися зі мною. Але Дутка сказав, що для нього вже не буде місця, і Ставничий мусів поїхати звичайним поїздом зараз пополудні.

Я вийхав надвечером. Перший раз за української влади довелось мені їхати II класом. Але ж той поїзд віз самих залізничних золотоковнірівців.

Доїжджаючи до Стрия, побачили ми велику заграву. По дорозі при шляху горів якийсь тартак по обох сторонах, ми переїхали серединою серед огненного моря. В Стрию бачу на пероні мого зятя і кличу його до себе, чей же нас вже не викинуть. Прислухаюся до розмов залізничників між собою. Треба їм вірити, бо залізничники мають звичайно добрі інформації. Вісти щораз кращі. Все йде добре, а тепер, як усього дістанемо від чехів, то ситуація цілком поправиться. Так ми їхали в рожевім настрою аж до Дрогобича. Тут упала між нас, мов бомба, тривожна вістка, що фронт біля Рудок прорваний... Я розумів, що як рудецький фронт перерваний, то й самбірський мусить заломитися. Мені страшно пильно додому.

Нарешті приїжджаємо на самбірський двірець.

Евакуація... Все навантажено на вози. Машина під парою, лиш ждуть знаку, коли їхати. Начальник стації і всі урядовці ходять, мов зачаджені. Усе заафероване, говорять пошепки, наче б мерця вивозили. Чи можна й мені їхати тим поїздом? – Неможливо, це для війська, треба їхати підводами. Вчора прорвали рудецький фронт. Поспішаємо з зятем чимшвидше і найкоротшою дорогою до міста з нашими клунками. Переходимо біля окружної команди. Там уже все забрали. Коло команди ходить ад'ютант, готовий до дороги. Питаю його, що сталося.

– Нічого. Ми ще не маємо приказу до евакуації.

Очевидно, говорить неправду. Та з якої речі затаює переді мною? Ми спішимо далі. Біля моєї домівки ходить моя дочка. Побачивши нас, вона розплакалася. Ніхто їм не дав знати, що буде евакуація. Рано вона була в комісаріяті і тут щойно побачила, що все виладовано на вози і попрятане. Довідалася, що мій товариш д[окто]р Ріпечський пакувався усю ніч, а мені навіть не дав знати, що евакуація. Мене взяла досада. Наче б навмисне хотіли зробити так, щоб моя сім'я остала у Самборі або щоб я сам попався в полон.

Нічого було робити. Знімаємо з вийки великий кіш і кидаємо все, що найпотрібніше сюди: постелю, білизну, одяг тощо. Решта мусять лишитися. Нарешті д-р Ріпещкий присилає мені два возики з малими конятами, на які абсолютно не можемо забратися. Один візок, запряжений в півтора коника, і двос лошатов за ним підбігає. Поганяє жінка. Та не забув за мене мій довірений жандарм. Він привів мені ще одну підводу. Все, що в хаті осталося, лишаю під опікою сусіда, професора Суського, поляка. Їдемо на дрогобицький шлях... А в мене така сім'я: нас двоє старих – моя дружина держить на руках онука, малого Бемка, якому шість неділь віку. Найстарша дочка вагітна і треба на неї вважати, а крім того ще дві дочки, їх усіх посадили на возі, а я йду побіля, держачись ручиці воза. Щойно виїхали на ринок, як над нами лопнув ворожий шрапнель. Але швидше не можна їхати. Перед і за нами тьма-тьменна народу, возами і пішки. Все, що почувало себе українським, утікає у світ за очі. Ми переїхали перший міст на дрогобицькім, і я побачив таку картину: йдуть цілі гуртки і поодинокі стрільців, ідуть полями, городами. Все втікає враз зі зброєю.

– Вже доста маємо тієї війни, час нам вже відпочати...

Це наслідки ворожої агітації... Так... «без анексії і контрибуції... Поцо се хлопе маш біць?»¹».

В мені леденіє серце. Немає сили, щоб цю втечу здержати. Це не паніка, яка у війні буває, це добровільне уступлення з позиції, затрата всякої дисципліни, на яку немає іншої ради, як скоростріл і поголовна масакра.

Я довідався опісля, що поляки чудувалися: «чого оні так уцекайон?»² Перед тим не було тут ніякої битви. Зразу думало польське командування, чи це не який воєнний підступ, і для того входили до міста дуже обережно.

Стільки праці та зусиль, а все те ворожа розкладова агітація понівечила. Це наслідки того, що на фронті навіть деякі наші старшини потай командування ходили на тамтой бік на свята...

Ми втікаємо нога за ногою. Швидше не можна. Довкруги нас море всіляких людей, від старого до малого, фірами і пішки, а довкруги полями йде велика розстрільна наших вояків-дезертирів з фронту, яких не можна здержати. Нагадую собі, що то тринадцятий травня. Фатальна ця тринадцятка для мене. Тринадцятого

---

¹ Навіщо, хлопе, маєш битися (пол.).

² Чого вони так тікають (пол.).

вересня прийшли москалі до Самбора, тринадцятого травня вивезли мене москалі до Бригідок* і тепер теж тринадцятка: утеча...

Позаду нашої валки вишкіл старшин веде арештантів-вояків. Це ті, що під Рудками збунтувалися проти своїх старшин. Це була наддніпрянська агітація: «далой пағони!» Не було часу перевести з ними розправи перед полевим судом, тому ведуть їх далі. Не розумію, пощо було з ними воловодитись! Тут большевицькі методи були б якраз добрі: кожному десятому кулька, а решту порозділювати поміж певне військо.

Деякі частини з-за Збруча нарobili нам клопотів чимало! Ці півбольшевики ганґренували наші галицькі відділи своїми дурними кличами, марнували воєнний матеріал, який з собою привезли, а вже як пішли куди на «реквізицію», то не дай Бог. За тими реквізиціями забігали з-під Городка аж до Білини Великої в Самбірському повіті, звідкіля приходили до мене люди жалуватися. Нагадувалася мені картина з нашої давнішої історії, коли то різні загони, вертаючи з московської війни, бушували скрізь по Україні, Литві та Польщі «хліба-солі просити» і хапали, що під руки попало.

Їдемо далі нога за ногою. Мені ще не доводилося ніколи мандрувати серед такого середовища. Маю вражіння, що я пливу з філею возів, повозок (деякі з наших старшин мали свої повозки), пішаків старих, молодих і малих. Мені асистує мій добрий жандарм.

Нарешті стаємо в Городищу на попас. Кажуть, що тут вже безпечно і можна відпочати. Входимо до якоїсь шляхоцької хати, де нас радо приймають. Гріємо молоко, щоб пожитись та дитину погодувати.

В Городищу спочиває уся та валка втікачів. Виходжу на гостинець. Отаман інтендатури Томяків стоїть серед гостинця і завертає вояків палицею та ганьбить останніми словами. Та це нічого не помагає, такої череди нічим не задержиш... Мені дивно, що його на місці не вбили... Стрічаю тут і мого знайомого Струмеляка, з двома гарматами... Вчора він довго в ніч пересидів у мене та заспокоював усіх, що нема чого боятися, бо це переминаюче і завтра ситуація поправиться, хоч нині пересувається боєва лінія над Ствряж. Тепер він, побачивши мене, сумно хитає головою. Показує рукою на широку дністрову рівнину і каже:

- Дивіться, який гарний обстріл звідсіля...
- Так стріляйте, – кажу, – у вас дві гармати...
- Та ні одного стрільна... – каже до мене стиха.

Нам пора в дорогу. Працасмо нашу господиню і сідаємо на вози. До нас впрошуться отець Михайло Ортинський, катехит з Самбора, він дотепер йшов пішки та страшно знемігся. На світі трохи прояснилося і потепліло, а то дотепер і снігом кидало...

Нарешті вже під вечір приїжджасмо до Дрогобича. Заїжджасмо до готелю, наші речі зложені на коритарі. Мене забирає до себе на ніч д-р Горбачевський*. Мені впадає в очі дрогобицька міліція. То ж то хлопці, як вибрані, один в одного. Таких на фронт трохи пігнати б... У всіх нас таке переконання, що це переминаюче, що ситуація поправиться і вернемо за яких два-три дні до Самбора. Ми з д-ром Горбачевським балакаємо довго в ніч...

Рано хтось стукає до дверей. Виходить д-р Горбачевський і вертається з якимсь письмом в руці. Він є комісаром міста...

– Є приказ команди, щоб до 10 години рано евакуювати місто.

Одягаюся наборзі і біжу до своїх, треба ж про які фіри подбати. Моя сім'я ще в постелі. Всі в добрім настрою, бо і до них донеслося, що незадовго вертати будемо.

– Коли вертаємося, тату?

– Ні, ідемо далі, до 10 години місто треба спорожнити. Я біжу за фірами...

З бідую я знайшов ті самі дві фіри, котрі нас сюди перевезли. Третю дістав з обозу. Командант міста дав мені свою повозку перевезти мос жіноцтво на двірець. Тут страшна глота. Ледве добули якесь місце. Тут стрінули ми і пп. Ріпецьких. Вони заїхали відразу до пп. Скибінських і там переночували.

Ми вже в Стрию.

Зі Стрия ідемо вантажним автoм. До нас присілося більше людей втікачів. Ми їхали цілу ніч десь до пів-п'ятої рано до Станиславова. Тепер розпочинається моя власна одиссея, котра не має публічного характеру. Ще лише би тут згадати, що ранісько того дня мене, д-ра Ріпецького та ще одного знайомого урядовця з секретаріату закордонних справ, перед готелем «Австрія» заарештував пузатий український міліціонер за те, що ми на три хвилини задержалися на хіднику, і повів нас до якогось командування, бо минулої ночі вийшов від команди міста приказ, що на хідниках не можна задержуватися. На команді перед якимсь молоденьким хорунжим ледве виправдалися, що лиш уночі приїхали і не мали часу познайомитись із тим мудрим розпорядком команди.

XI

З тих моїх споминів виходило б, що я завзявся усе критикувати, ганити, що в цих моїх чорних рядках немає ні одного ясного місця та що наша справа, за котру ми стільки крові пролляли, стільки жертв понесли, від початку була засуджена на смерть, на розвал і невдачу. Так воно не є. Я мав найтвердішу віру, я надіявся найкращого.

У цій вірі удержувало мене наше славне військо і ті повні посвяти старшини, які йому проводили... То були справді Леоніди!* Ще більше за Леонідів. Тамті спартанські Леоніди мали на своїм фронті усього доволі, мали і святочну одягу, в яку могли в рішачючу годину переодягтись на смерть, мали доволі оливи, щоб намазати після їхнього ритуалу на смерть своє тіло, мали з чого справити собі передсмертний бенкет, ну і їхня боротьба не тривала довго... А нашим героям не доставало всього. Серед зими мусіли сидіти та гнити в бруді в окопах та землянках, мучитися по курних хатах, де і дихати не було чим, без чистої цілої білизни, без купелі, без можності промиття замареного болотом лица, серед мільйонів вошів... І це тривало довгі місяці у важкій службі фронтовій без вигляду на близький кінець...

Вертався я якраз із Станиславова по зліквідуванні т[ак] зв[аного] дрогобицького бунту*. В Дрогобичі присівся до мене четар Балицький, що саме вертав з присмиріння цього «повстання» з відділом скорострілів. Жаль було на нього подивитись. Перш усього він страшенно сонний, бо не спав через дві ночі.

Увесь заболочений, бо не було часу обчиститися. Очі зайшли кров'ю, губи почорнілі, наче б сажу їв, лице та руки брудні, сорочка чорна, як ганчірка від кагли. Підняв угору руку, а під пахою велика діра через кожушину і сорочку до голого тіла, по лиці перебігають судороги, дрижаки... Ми говоримо про бунт... Беру його за руку, живчик тріпочеться, як будильник...

– Ви, добродію, нездужаєте, – кажу, – у вас горячка, вам бодай на який тиждень відпочати...

Він лиш сумно всміхнувся...

– А хто за мене буде на фронті службу робити? Під мою руку скоростріли.

Цей старшина заслуговував на те, щоб перед ним низенько поклонитися... Отож у нас були свої Леоніди, повні посвяти, які не жаліли свого молодого життя покласти на жертвеннику. Треба було лиш... підігнати під їхню руку тих товстопузих дармоїдів із запілля, треба було прослідити, що по повітах закрите полою тих

дбайливих про свій повіт повітових комісарів, треба було одної сильної руки з доброю дротянкою і шибеничкою замість безглуз-дих парламентів, котрі деморалізували військо на фронті.

От доходять до стрілецьких ровів вісти про земельну реформу. Будуть ділити землю між робучий народ...

– Та як? – питають стрільці самі себе, – без нас будуть землю ділити? Заберуть нам землю лежні та дармоїди, а нам лишиться дуля, якщо вернемося живі додому...

І кожного кортіло, щоб ця війна чимшвидше скінчилася, щоб ще який зайвий клаптик землі для себе захопити. Ця нетерплячка виявлялася у нас явним дезертирством, якого ніякими карами не можна було здержати. Розуміється, що ту нетерплячку підси-чувала і розкладова робота наших ворогів, про що наша славетна розвідка нічого не знала, чи може не розуміла і недооцінювала.

Говорячи про наших героїв, не говорю того на вітер, бо сам мав я нагоду їх пізнати на крукиницькім фронті. Туди післав мене секретаріат внутрішніх справ в одній урядовій справі вже в половині квітня 1919 р., про котру не варто згадувати. Там командував тоді полковник Шепель, справдішній полковник дав-ньої російської армії, по «полковнику» Кравчуку, про якого вже була бесіда. Я поперед усього пішов до команди представитися і сказати, за чим приїхав. Команда містилася у знищенім москаля-ми (то був двір жидівський) дворі. Мені визначили квартиру в мі-сті, бо у дворі справді не було місця. Але командування запросило мене до себе, до військової харчівні обідати. Я мав нагоду пер-ший раз пізнати полковника Шепеля. Я відразу завважав, що пан полковник у двох ріжних чоботах з ріжних парафій та стар-рім подранім засмальцьованім однострою. Я довідався відтак від знайомих старшин, що скільки разів полковникові подреться чо-біт, то позичас собі від свого чури, поки швець його чобота не за-латає. І тепер саме таке трапилось. А в старшинській харчівні таке убожество, що вірити не хочеться. Нічим стола прикрити, кукурудзяний хліб і картопляна юшка. Тут сидять усі старшини, з лікарями і духовником. Усі обідрані. Але усі доброї думки, весе-лі і бадьорі. Тут довідуюся, як вони обороняють той доволі широ-кий фронт. Вони побудували редути і в них поставили невеличкі сторожі. Коли ворог їх заатакує, обороняються так довго, поки не прийде підмога з Крукинич. Так само і військо в недостатку, як і старшини. А болото таке страшне, що втопитися можна. Коли я їхав в поле, то колеса грязли по головки. Тут застав кількох стар-шин із тих, що з Кравчуком прийшли. Вони вже гарно говорять

по-українськи. І дивлячись на ті злидні, я нагадав собі тих паничів-фінтиків, тих повнопузих міліціонерів, яких мені довелося так часто стрічати в заплілі.

На полі на горбовинах стоять під голим небом наші гармати. При них сторожать гармаші. Загрівають закростенілі від зимна руки. На дворі непогода, зимно, мете снігом і зимний вітер подуває. Собаки не вдержав би надворі, а вони стоять на становищах, готові до стрілу. На них лиха одежина. А мені знову нагадується наше заплілля...

З полковником Шепелем довелося мені познайомитись ближче в дорозі до Станиславова. Було це безпосередньо перед розвалом. Як я опісля довідався, він вернувся вже тоді, коли треба було крукиницький фронт закривувати. Заняв лінію Ствряжа і розмістив своїх вояків на лінії. Та коли рано прийшов на позицію, то вже стрілецькі рови були порожні. Мало що в полон не попався. За те відібрано йому командування, хоч він тому не був винен, бо не з власної охоти їхав він в рішаючу хвилину до Станиславова, лиш його туди по службі покликали.

Це був би сам стан фактичний усієї справи, та його не можна закінчити, не зробивши своїх висновків із нього. Може, воно кому в майбутньому придасться, а може, кому і не сподобається...

XII

По кривавій боротьбі за наші ідеали ми впали. Коротка весна нашої самостійності минулася, наче сон масвої ночі, хоч не без кошмару, страхіть і потрясінь...

Тепер питання: чи ми справді були відразу новородком, нездібним до життя? Може, й так, а може, й ні, коли згадаєш ті мацінькі держави як Литва, Латвія, Естонія з далеко меншим населенням та культурними й економічними засобами. А вони існують по нинішній день і хай би хтось торкнувся їхньої незалежності, то певно станули би в їх обороні інші держави і хтозна, чи не прийшло би до нової війни.

Яка ж тому причина, що ми впали? Поперед усього говорю про причини внутрішні. Були різні причини так передвоснні, як і ті, що з тих передвоснних, в часі війни повстали.

Ми терпіли перед віками на дві передвоснні недуги і не мали ні вирозуміння, ні волі із них вилікуватися.

Перш за все ми хворіли на брак почуття власних сил до самостійності. Вже літописець згадує, як то «наші прадіди за-

прошували до себе варягів: «прийди і княжи нам, ... наша земля багата, а немає в ній ладу...»

Якби це була лиш легенда, то вона відповідає нашій вдачі, вона наче б нарочком для нас прикрасна. На це знаходимо докази в нашій історії.

Князь Костянтин Острозький був таким сильним і могутнім магнатом, що міг легко проголосити себе князем або й королем, від нікого незалежним. Славився своєю популярністю як оборонець благочестивої православної церкви, як знаменитий адміністратор свого велетенського майна, дбайливий про своїх підданців, яким велось дуже добре, а бодай не в порівнянні краще, ніж іншим панським підданцям. До нього було б перед повстанням Христофа Косинського певно і козацтво пристало, бо воно знаходило все в його мастностях безпечний захід перед шляхтою українною (Северин Наливайко). А однак він того не зробив, вдовольняючись титулом київського восводи.

А наше козацтво від хвилини, як воно стало виступати в козацькій історії як самостійна, зорганізована одиниця?

Сагайдачний до кінця свого життя вислугувався Польщі в найкритичніших для неї моментах (московська війна, хотинська справа), а про самостійність України не думав.

Богдан Хмельницький у першій стадії козацького повстання хотів лиш приборкати магнатів-короленят, злучити козацьку Україну з Польщею під скипетром самодержця короля, незалежного від шляхти і її пактів. А коли того не доконав, то пішов в обійми Москви.

Іван Виговський опирався на Польщу. Петро Дорошенко на Туреччину, а опісля настали ліво- і правобережні гетьмани, котрі то в одну, то в другу сторону хилились. І так без кінця. Про самостійну Україну ніхто не подумав, бо і Мазепа ставляв себе в деяку залежність від Швеції.

По розвалі царської Росії перші українські діячі теж не думали про відірвання України від Росії.

І ми, галичани, мимо того, що від смерти цесаря Йосифа II Австрія показалася для нас мачухою, аж до останніх часів (пакт цесарський 30.XI.1916⁷, не ратифікування Берестейського договору) були по-собачому вірні Австрії, аж до тієї хвилини, коли від останнього австрійського міністра почули на нашу оферту відповідь: «Цу шпет»¹. Через те собаче прив'язання наше до Австрії, через те, що ми задовго співали: «Боже, будь покровитель», ми

---

¹ Запізно.

дуже багато втратили, багато добрих та сприятливих нагод прогаляли і за це покутуємо.

Медицина знає таку нервову недугу, де людина вмовляє себе, що не годна встати з постелі або перейти власними силами через кімнату. На подібну недугу й ми хворіли до останніх часів. Ми вважали себе за ростину пнучу, яка без тики і підпори не може стояти, так, як хміль, горох і т. і. Та на ті підпори вибирали ми собі частенько ще слабшого, як ми справді були, і та наша підпора користувалася нашими соками і нашою славою.

Наш хворобливий антимілітаризм.

Загально говориться, що жиди бояться війська і всілякими способами ухиляються від військової фронтової служби. Та я більше стрічав фронтових старшин жидів (розмірне до числа населення), як українців. Наш загал ненавидів військового однострою, як арештантської сірочки. Мамуні попадали в спазми, коли їх дитина попала у військо. Однорічні «добровольці» лиш про це мріяли, щоб дістатися до «ферпфлексбранжі» і по році служби дістати розетку на ковнір, котра охороняла їх від фронтової служби і давала захист за мішками по магазинах. А до юнацької школи йшли лиш так звані «лямпарти»¹, котрі не хотіли слухати і вчитися. Такий юнак, що попав в юнацьку школу, а відтак авансував на старшину, не був радо бачений в українських товариських кругах. То був непрактичний гість, особливо там, де були дівчата на виданні. Він не міг женитися без кавці, котра була досить висока. На що ж було допускати до того, щоб дівчина розлюбилася у блискучих гудзиках та в гарно скроснім однострою? Далеко практичнішим був «алюмнус», котрий у товариствах мав першенство перед усіма фахами, зокрема перед старшинським. Тому то старшина-українець нерado заходив в українські товариства і шукав собі інших.

Антимілітаризм на цілій лінії серед українського громадянства. Пропагувала його українська інтелігенція, а серед тодішньої молоді – Іван Франко і [Михайло] Павлик. І ця пропаганда так дуже подобалася нашій молоді, що навіть намагалася манірно ходити, щоб це не нагадувало прямиий військовий хід.

Це було причиною, що в наших галицьких полках не було української старшинської інтелігенції – так званих штандовців, звідтіля виходило, що наші галицькі полки називалися у військовій адміністрації «польськими полками», а мовою полковою була польська мова. В старшинських гуртках стрінуті було можна

---

¹ Леопарди, *переносно* – гуляки.

ріжні нації: німців, чехів, поляків, хорватів, сербів і т. д., лише українців – ні. Бо ті нечисленні українські старшини, що назбиралися з тих «лямпартів», стояли осібною мовби билини в полі, і не відважилися признаватися до своєї української (тоді «руської») народности, вдовольняючись тим, що вони є «Гріхш-католиш»¹. А коли б хто відважився зареклямувати народність, то стрічався з поблажливою усмішкою свого старшинського середовища: «Та ж це все одно, що й поляк, лиш що «Гріхш-католиш».

А тим старшинам не хотілось добиватися вищого ступеня, хоч не один мав до того талант, снагу і кебету... Звичайно доліз до сотника, то й спенсіонувався, знайшов собі якусь вже немолоду жіночку, може, і трафіку дістав або яку іншу монопольку і вважав себе дуже щасливим і на старість забезпеченим.

На вищих становищах так званих генерал-штаблерів я чував лише про генерала Сембратовича і полковника ген[ерального] шт[абу] Шашкевича. Та я не знаю, чи вони маніфестували себе українцями.

Ніхто з тодішніх кермуючих українських кіл не подумав про те, що може колись наспіти час, що українців вищих старшин нам буде треба. Наш загал думав тоді, що Австрія буде вічна, що Габсбурги ніколи не переведуться, а ми добудемо національні права добрими граматиками та словарями, а ще інші думали, напевно, що нашу справу визнає інтернаціонал в майбутньому соціалістичному раю...

А коли наспів рішаючий момент, то осталися при однім генерал-штаблері Курмановичу*, котрий виходив з попівського роду і вважав себе українцем. А ми могли мати їх більше та ми їх не хотіли мати. Решта все старшини з резервових, котрих по одnorічних школах добровольців не вчили нічого більше, як командувати четою. Командування сотнею вважалося не для них. Деякі «гаудегени»² важилися називати нас резервових поручників «унтерлайтнант» і поводитися з нами дуже нерадо й обидливо.

Щойно в часі великої війни тим резервовим доводилось командувати сотнями, куреннями, а то й полками, батареями і дивізіями тощо, коли «штандові» ховалися в запіллі по ріжних уставах, як, наприклад, продавали кухонні моздирі з порцеляни з написом «аус дер грессен цайт»³.

---

¹ Греко-католики.

² Рубаки (нім.).

³ З великого часу (нім.).

Та ті люди, мимо свого героїзму, посвяти, самовідречення, не могли у нашій визвольній війні такому великому завданню як командування більшими частинами спростати, бо не мали відповідного фахового знання. Війна це штука, котрої треба довго і пильно вчитися. Війна не обмежується на стрілянні і поворотах, але вимагає великого технічного апарату. І коли ми не мали вишколених вищих старшин, то мусіли позичати у німців. З тої обставини користали деякі люди з-поміж «штандових» старшин, котрі хотіли доробитися на Україні, казали собі давати старшинські ранги «до квадрату» (з сотника на полковника), а опісля показалося, що вони нетямучі гошстаплери, яких треба було усунути.

А при тім мали найкращий воєнний матеріал з усієї Австрії, яким були наші українські рядовики.

Ті всі зародки народньої недуги, браку почуття своєї сили розвивалися буйно на нашім народнім організмі в часі визвольної війни.

Вдармося в груди і признаймося, чи багато було між нами таких, що справді хотіли самостійности Західньої Української Республіки, що проймалися ідеєю українського самостійництва? Ідеалістів було між нами небогато, але таких патріотів, що заєдно оглядалися на задні колісця, що боялися зачиняти за собою всі фірточки, що бажали собі дещо придбати на чорну годину з титулу свого українства, що бажали собі, щоб ця метушня чимшвидше скінчилася без огляду на те, як мала би скінчитися, що критикували безпощадно кожну невдачу і помилку, а самі не хотіли до нічого руки прикласти?! – О! Таких було дуже-дуже багато.

На таке тіло без душі-ідеї треба було сильної гальванічної струї, пущеної сильною рукою по большевицькій методи: з нагайкою, шибеницею і розстрілом. Тоді воно певно рушилось би вперед; тоді всі слухали б і робили, що приказано. Але на те треба було одної сильної волі, а не безглузких парляментів, що радили і нічого не вирадили.

А так патріотів здавалося, що його своя українська влада не може засудити за ніякий промах, бо ж він патріот, а влада своя не поважитья того зробити.

І не треба було на це гекатомбів трупів: вистарчило б кілька засудів, а тоді громадяни, патріоти і непатріоти, були б з тим рахувалися, що то таки влада, а не помело, і треба її слухати.

Манія підозріння – то теж наша хронічна національна недуга. Як лиш хто вилізе на один щабель вище по суспільній драбинці, зараз омрячить його туман підозрівань серед тих, що нижче поставлені. Він зрадник, нероба, гниль, бездільник, – а вже ко-

ли йому доведеться орудувати якими фондами, то він певно злодій, краде громадські гроші. Треба, щоб хто-небудь мале підозріння натякнув, маленьку муху випустив із своєї губоньки, то ця муха, заки долетить на другий кінець села, набере стільки всіячини на свої крильця, що й орел не двигнув би такого тягару. Ось вибрали когось директором маленької кооперативи... Зараз знайдуться люди, котрі кинуть підозріння крадіжці такої суми, що і десять таких кооперативок разом стільки не має.

Всякі бувають причини такого підозрівання. В першу чергу людська глупота, непошанування чужої гідності, опісля злоба, взаємні порахунки і... охота засісти самому на тім стільчику, з котрого треба другого струтити. Такий клеветник складає побожно рученята на животику, зітхне кілька разів і зачинає натякати «насчот буряків», а опісля, коли свого слухача зацікавить, зачне виразніше приговорювати, яке то нещастя, що такий чоловік, відомий патріот так забувся і похитнувся.

А коли його спитати, на якій основі він це говорить, то покличеться на авторитет дуже поважних громадян, котрих назвати не сміє, бо йому це сказано у великім секреті, і він не сміє зрадити. А чи він сам не старався цього провірити? – Хто – він? Яке йому діло, хіба ж він слідчий? Врешті, він не хоче тамтому шкодити, хай попадеться в інші руки... Безкритичний слухач повірить відразу в такі «докази» і пускає зачуте далі з дрібними додатками від себе в такій самій формі. А бідний, обмиваний чужими язиками, громадянин нічого про це не знає і довідається аж тоді, коли вже важко обмитися від тої слини. У нас немає ні одного Бурцева*, котрий би завдав собі праці прослідити поголоску до дна і виявити світові правду. Дяч нас вистане сама поголоска, щоб людину без доказів і розправи вкинути в болото та ще й притоптати ногами. А тим часом справдішні злодії і наживники жирують собі безкарно і сміються в кулак, що наївна опінія дала себе надуті, піймати на полову і відвернути очі в інший бік від їхньої роботи.

Та сама недуга нищила нас під час визвольної війни. Ріжним людям прищулювано «нафтові латки», а в тім самім часі йшли нафтові «зделки» явно і славно в Дрогобичі на грубі тисячі, і ніхто на це нічого не казав. «Патріоти», котрим на тім залежало, розголошували (та ще й тепер можна це почути), що наші верхи зрадили народню справу, що старшини (і ті, котрих в стрілецьких ровах заїдали воші) обкрадали стрільців і запродалися ворогові. Розуміється, що противник, котрому залежало на розкладі і деморалі-

зації нашого війська, причинявся теж до поширення таких «автентичних» вістей. Такі, ніким не перевірені, поголоски причинилися до того, що наші люди мусіли уступати зі своїх становищ другим, у яких не було ні снаги, ні кебети на такий уряд.

Другою сторінкою цієї медалі є наша карі гідна поблажливість на народні злочини. Бо є злочини, заміщені в карному законі, за якими стежить влада безпеки, але є і такі, гірші перших, яких карний закон не ресструє. Вони підлягають лише моральній карі громадянства, на яку воно може спромогтися. Такого злочинця повинно громадянство від себе ізолювати, виминати його і дати йому усюди це відчуті. Це називається товарицьким чи громадянським бойкотом. Та я не бачив ні одного приміру, де би такий бойкот у нашому громадянстві був консеквентне переведений. Поводимося супроти таких негідників так, наче б це були люди у двох видах: один такий, котрого треба вважати за падлюку і про нього говорити, а другий такий, з котрим треба задержати товариські зносини, як з гідним пошани громадянином. А коли ще той осібняк багатій, тоді мало є таких, щоб відважилися його бойкотувати, бо... він має гроші... Та коли звернути такому вибачливому громадянину увагу на його поведіння супроти падлюги, то лиш усміхнеться ідіотично, наче б не розумів, чого від нього хочуть: якже ж можна такого грошовитого чоловіка не респектувати? Тому-то людці з широким сумлінням кплять собі з публічної опінії і з морального осуду громадянства і роблять своє огидне діло далі, знаючи, що за це до тюрми не підуть і знайдуть десяткі таких громадян, котрі з ними будуть далі в товариських зносинах жити.

Чимало причинилася до наших невдач філя невдач із-за Збруча. Звідтіля пліла до нас у наші військові ряди деморалізація і розклад. Бо за Збручем була при владі не ця Україна, з якою ми жили і бажали їй щасливого визволення з-під московської кормиги, котра нас засилувала грішми і ми могли бути українським П'ємонтом в найтяжчих часах, коли Україну засудив царат на неминучу смерть і з котрою ми бажали собі злуки. То не була вже Україна Шевченка, Антоновича*, Чикаленка*, Єфремова* і інших старших українських народовців. Владу захопили там вихованці московського підземелля, які зразу відпекувалися від відірвання від Москви. Вони все ходили в хвості рос[ійських] революціонерів, а щоб пристосуватися до них краще, то і себе назвали соціалістами різних відтінків і кольорів, навіть таких, що з соціалізмом не мали нічого спільного. На соціалізм зайшла мода і кожний українець не мав права так називатися, якщо не вписався до

котроїсь соціалістичної партії. На московський зразок розкидали різні многообіцюючі кличі, не рахуючися з тим, чи ті ідеї дадуться прищепити нашому народові, чи вони можливі до переведення. То було лише невільниче наслідування Москви. А відтак більшовики переліцитували їх своїми кличами і виграли справу.

День 22 січня⁶ був би в нашій історії епохальним, на коли б його переведено розумно і консеквентне. А то злучилися українці усіх земель в одно велике, яке могло світові заімпонувати, але осталися замість одної, чого вимагала консеквенція і логіка, – дві окремі влади, два окремі уряди, з котрих один тягнув вісьта, другий гайта...

МІЙ ЖИТТЄПИС

Я родився в Самборі 15/5 1856. Малим хлопцем 5-літнім перейшов я жити до Гордині-Закуття між малоземельну шляхту. Тут ходив я до сільської церковної школи до дяко-вчителя з інституту пок[ійного] патріота еп. Снігурського*.

В р. 1869 я здав іспит з IV нормальної кляси і пішов в гімназію в Самборі, котру я скінчив 1877.

Щойно в V кл. познайомився я з «Кобзарем». До того часу я не мав ясного поняття, хто я. З дому вийшов я з польською ідеологією. Вчено мене на кацпогалицьких книжках і учебниках.

Як я познайомився з «Кобзарем», то зараз і «Правду» собі записав (розуміється під чужою адресою) і дуже запопадливо читаю українські книжки, яких тоді не було багато. Особливо я захоплювався козаччиною, бо перед тим багато прочитав повістей Михайла Чайковського («Садік-паша»)*.

Як хочете знати, що мене зберегло, що я не потонув, не розпався у польському морю, то ЦЕРКВА. Я дуже церкву любив і не пропустив ні одної служби божої, при котрій я співав моїм хлоп'ячим сопраником на хорі, як лише навчився по нашу читати, від мого вчителя дяка. З дому йдучи в школу, я навчився читати лише по-польськи.

Читаючи «Кобзаря», «Мету» (давнішу)*, «Правду», Вовчка, перейнявся козацькою ідеологією.

В р. 1873 я з другими гімназистами за спонукою пок[ійного] Мирона Мальчевського судового авскультанта заснував в Самборі «Студенцьку Громаду», котра удержувала зв'язки з іншими такими громадами: у Львові (голова Ілля Кокорудз)*, в Тернополі (гол. Євген Олесницький)*, в Станиславові (гол. Корнило Заклинський)*, в Бережанах (гол. Федорович)*. На тім та ширенню просвітних книжок і читанню їх обмежувалася наша діяльність. В р. 1876, як уступив Мирон Мальчевський, і мене вибрали головою громади.

З моїм пок[ійним] товаришем Владком Ортинським (він помер лікарем в Самборі) перевели ми важні реформи в громаді, і коли ми давніше соромилися перед Мальчевським виступати з відчитами і викладами, то тепер не було чого соромитись. У нас

на кожних сходах відбувалися такі відчити, чи виклади¹, декламації та читання. Нас було всіх громадян 8. Треба було бути дуже обережним, бо наш директор звісний ксьондз слав'янського обжондку Тома Баревич за українцями пильно слідкував і вдержував між молоддю своїх довірочних, котрі не лише учеників слідили, але і професорів.

Опріч того наші громадяни мали обов'язок ширити між гімназистами «Правду» і «Друга»^{*}. В р. 1877 розпочалася у Львові відома нагінка за українськими соціялістами. Поарештували сам цвіт нашої молоді з Іваном Франком і Павликом на чолі. Нас остерігали зі Львова шифрами, щоб були обережними. Тоді на домагання того самого Мальчевського ми нашу громаду розв'язали, а усю канцелярію: списки, кореспонденцію і нашу писану газетку «Згода» спалили.

Зараз по скінченню гімназії я перейшов до Львова і вступив як однорічний доброволець до 30 полку на службу та записався на філософічний факультет. Мої матеріальні обставини були того року такі фатальні, що я навіть не спромігся заплатити половину такси, і цей рік я втратив. Я йшов до Львова з великим запалом, приладивши собі план ще в Самборі. Уявляв я собі львівських студентів університету після тих зразків, що виявляли себе в «Друзі». Та як я страшно розчарувався. Одні сиділи в тюрмі, другі, що вийшли з тюрми, роз'їхалися додів, а те, що остало, – пожалесь Боже! Не було жадного культурного життя. До «Дружнього Лихваря»^{*} сходилися люди на читання газет, пусті балачки, гру в карти, та ще дурніші співанки. Я страшенно розчарувався, знеохотився. Я покинув усе те і замкнувся в касарні.

Осенню 1878-[го] я дістав місце урядовця в Товаристві «Прогрессу»^{*} Платили зразу 15 зл., пізніше – 20. Я застав в маніпуляції і адміністрації страшенний нелад. Не знать було, до чого брати і за чим де шукати.

Щастя хотіло, що зараз вибрали інший виділ, до котрого ввійшли проф[есор] політехніки Юліян Медвецький^{*} і Дем'ян Гладилевич^{*}. Медвецький, щира людина, зайнявся адміністрацією «Прогрессу»^{*} дуже щиро. Приходив щоднини. Я мав вже деякі плани обдумані, він їх прийняв, і вони обидва помогли мені їх перевести. Медвецький мав одну хибу, що як лемко не вмів добре го-

---

¹ По Берестейському договорі між осередними державами а українською писав мені старий наш громадянин о. Йосиф Явірський і нагадав мені мій виклад в нашій громаді з географії України, кажучи, то я тоді такі самі границі України зачеркнув, як Берестейський договір. На цей спогад мені станули сльози в очах. (Примітка автора).

ворити по-українськи. З тої причини мав він прикрі докори від своїх, особливо таких, що мали з ним особисті порахунки за ...іспит. Вони так йому публично дошкулювали, що він зразився і вицофався з тої роботи зовсім.

У «Просвіті» служив я до січня 1882-[го]. Тоді змобілізували мій полк 77 до Босни усмирати босанське повстання, і мене туди післали.

Моє покликання до Босни було першим товчком до моїх письменницьких праць.

Будучи в «Просвіті», я брав живу участь в академічному життю. Мене вибрали головою «Дружнього Лихвара», а восени 1881-[го] ми з Костем Левицьким* і за його ініціативою заснували у нашому Тов[ариств]і кружок правників. Молодь прийняла це засновання не радо. Треба було видержати цілу низку насмішок та кпин. Але ми видержали. Вижебрали де лише далось доволі правничих творів, з чого можна було зложити бібліотечку кружка. Нашим протектором був незабутої пам'яті професор д-р прав і філософії пок[ійний] Олександр Огоновський*, великий приятель університетської молоді. Завелися у нас відчити. Я брав у тім руху чинну участь, аж мобілізація мою працю перепинила.

Пішов на судову практику до Самбора. В р. 1884 склав я судейський іспит і вписався на листу карних оборонців. Як такий практикував в канцелярії адвоката д-ра Феліціана Яцьковського, тоді найкращого оборонця. Там я був до р. 1886, коли я перенісся на дальшу практику до Бережан.

З Бережан дописував я до «Діла»*, на тім обмежував мою письменницьку діяльність. Аж в р. 1889 помістив я в «Ділі» більший артикул «Причини зубожілости наших селян в суді»¹.

Аж в р. 1891 або другім² помістив я кілька фейлетонів в «Ділі» з моїх боснацьких споминів. Зацікавився ними Іван Франко і признав їм літературну вартість. Стрінувши мене у Львові на Ринку під кам'яницею «Просвіти»*, заохочував мене писати далі. Ця хвиля і заохота такої міри письменника, як Іван Франко, пхнула мене між письменників.

Я написав перше оповідання для «Просвіти» «Образ гонору» і післав у Чернівці Маковесві до перечитання, бо я не мав відваги з тим вириватися. Маковесві моє оповідання подобалося і заохочував мене післати Виділові «Просвіти». Як же я дуже зрадив, доставши з Віділу письмо, що моя праця прийнята, та що мене по-

¹ Див: 25-літнє ювілейне ч. «Діла» (Прим. автора).

² Це було в 1893 р.

шанували стипендією з фундації пр. Дубравського*, і прислали мені гонорар 50 зл. То був мій перший письменницький авторський гонорар.

Та при тому я налякався чимало. А як мені прийдеться на тім стати? Це я написав на підставі студій над мою статтею «Причини зuboжілости...» А що далі? Люди матимуть до мене претензії... Я тим справді зажурився.

Та якось пішло. Я написав «Олюньку» і післав на конкурс «Зорі»*. Моя дружина (Наталя Гладилівичівна – сестра Дем'яна Гладилівича) дуже мені це відраджувала. Боялася, що не видержу конкуренції з такими письменниками, як Іван Франко і інші, котрі певно будуть брати участь у цьому конкурсі.

Я таки післав...

Неудовзі дістаю таку вістку від мого друга пок[ійного] Євгена Олесницького.

«Я був на конкурсівім юри «Зорі». Твою «Олюньку» поставлено на першому місці. Тішуся, що Чайковський переміг Чайченка*. Дай Боже, щоб ти став gr. kat. Сенкевичем¹. Тільки ти не будь з того дуже гордим і не цурайся своїх добрих приятелів».

Ви, молода братіє по перу, уявіть собі, як я дуже тою вісткою зрадив. Вона мені сон відбирала через кілька днів.

Від цієї хвилі опанував мене «бакчіль письменницький», з якого донині не можу вилічитися. Все бере кортячка писати. І написано вже чимало, тільки накладника дастьбіг.

Адвокацьку канцелярію відкрив я в Бережанах 8 марта 1890 [р.] і відразу став хлопським адвокатом. Що я в Бережанах зробив, хай скажуть другі...

Та хоч я в Бережанах досить загосподарився, то все-таки вони мені остогидли. Піді мною рили згори і долини. Стали проти мене ворогувати священики, за те, що я, організуючи «Січи»*, не міг терпіти «січий паламарських», де священики давалися вибирати «кошовими». Прийшло до того, що синдиком товариства кредитового «Надія», котре я заснував і врятував перед кацапським руном та впадком, встановило адвоката жида.

Я покинув усе і перенісся до мого Самбора, і тут заскочила мене світова війна і рос[ійська] інвазія. Місцева кацапня не дала нам, українцям, жити. В часі домашньої ревізії у мене ска-

---

¹ Цей термін треба пояснити. Пок[ійний] Олесницький був дуже веселий чоловік. На наших інтимних сходах за академічних часів говорилося ріжні фациції. О[лесницький] дуже наслідував свого директора, котрий не признав нації, лише обряд. І так катихита Копитчака називав іменем польського катихита з додатком gr[eko]-kat[olik] (*Прим. автора*).

зав мені рос[ійський] жандарм: «ми нічого на вас не маємо – тільки здешніє рускіє... тьфу!» і сказав при тому нецензурне словечко. Тим руским здешнім маю подякувати, що мене вивезли до Бригідок, як заложника, і перетримали 14 днів, аж заходами пок[і́йного] д-ра Дудикевича пустили на волю...

По уступленню рос[ійських] військ зі Львова зібралися зараз українці, які у Львові виховалися, на нараду і заснували «Український народний комітет», котрого обов'язком було пригадатися вернувшим австрійським властям, що ми є та що ми лояльні, а дали інтервеніювати в разі арештів наших людей.

Приїхав до Львова архікнязь Фридрих. Ми виступили з великою парадною, а я з панною Наталею Полоївною* мали повітати архікнязя від львівських українців. Це повітання відбулося на площі перед соймом*. Нас хотіли поставити в кутик, щоб ніхто нас не помітив, говорили також, що жадних промов не сміє бути, та ми не далися і не послушали. Я виголосив наші патріотичні австрійські почування, аж мене в носі завертіло від цього кадила. Моя товаришка своєю промовою звернула особливо увагу архікнязя і подала йому китицю цвітів від українського жіноцтва. Через те попали ми на фільму, і нас показували у Відні. Одне з цього було дуже цікаве. Моїй промові прислухувався швейцарський військовий аташе, котрий запросив мене опісля до себе, щоб поговорити. Коли я йому з'ясував наші гаразди під Австрією, він каже:

– Мене дивує, пане докторе, як ви могли супроти того, що мені тут сказали, таку австрофільську промову виголосити?

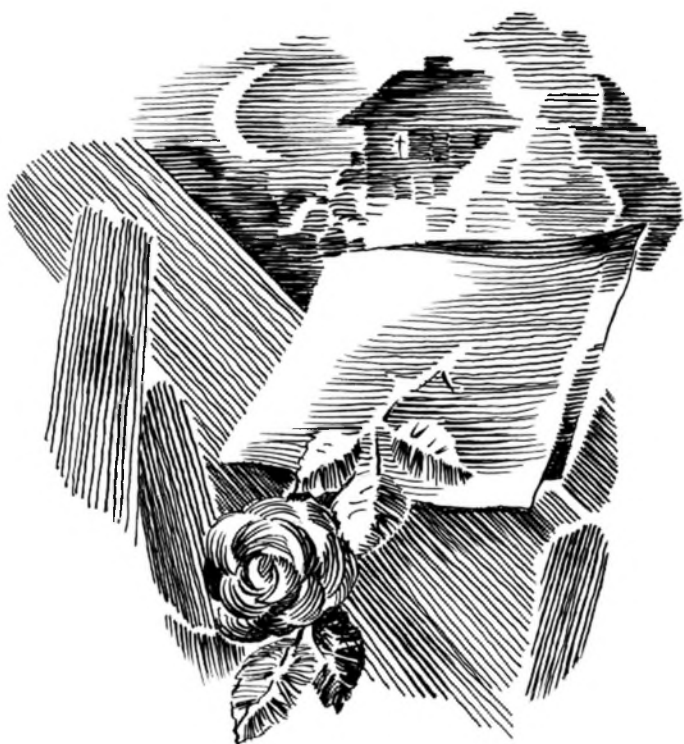
У відповідь на це я вказав йому на ті тисячі шибениць, якими Австрія з Угорщиною замаїли нашу нещасну країну – отож я був в примусовім положенні так говорити, щоб захистити моїх земляків від напасти.

Під тим оглядом ми справді дещо зробили. З прибуттям австрійців до Львова посилалися на наших людей доноси, почалися арешти. Пішла денунціяція на покійну нашу заслужену патріотку і письменницю Наталю Кобринську. Її хотіли теж вивезти зі Львова як москвофільку. Наше засвідчення охоронило її. Ми видавали свідоцтва австрійського патріотизму не лише у цьому випадку...

Я вернув до Самбора... Настав розвал Австрії... Мене вибрали повітовим комісаром... Не пора про це писати, як я урядував...* Настала катастрофа... Я попав у Коломию, про котру раніше мені і не снилося. До Самбора не було мені чого вертатися. Та тут в Коломії прийняли мене не радо, як ізгоя. Мене не хотіли зразу прийняти до української районної кооперативи, де лише можна

було купити харчів. Ще за румунської інвазії⁷ зайшов я на засідання місцевої організації трудової партії, до котрої я все належав. Та звідси випросили мене делікатно, як неналежачого, і [я] уступився.

Опісля виділ «Народного дому» під головуванням дир[ектора] Мостовича вирішив викинути мене з помешкання з кам'яниці «Народного дому», котре я добув з великим трудом і накладом значних коштів, і виточив мені судовий процес, котрий програв у двох інстанціях, і аж тоді заспокоївся... Та про це напишу окрему статтю у мойому повному життєписі...*

АВТОБІОГРАФІЧНІ
ОПОВІДАННЯ

ВУЙКО

Я був дуже пустим хлопцем, коли мені було вже 7 літ від роду. Та не те, щоб я кому робив пакості – хорони Боже! Я лише був непосидючий, не міг на однім місці кілька хвиль стояти спокійно, мене всюди було повно. Така дитина не всім подобається – спокійна дитина, кажуть, краща, – хоча знову спокійна дитина не виросте, кажуть, бо се неприродне в неї. Та людям байдуже, аби вони лише мали святий супокій.

Тому й мене не конче то любили, та засдно лякали – чим? Вовком? Циганом? Дідом з торбою? Ні! Лякали мене вуйком!

– Пожди, небоже, підеш ти до вуйка, а він тебе порядно випа-
рить, та не схочеться тобі брикати.

Погрози повтарялися так часто, що я таки осмілився спитати:

– А за що мене має якийсь вуйко бити?

– Виб'є, виб'є, та ще як!

– А я возьму і втікну, і сховаюся до стодоли або в коноплі (се був мій асиль, з котрого я в критичних хвилях користав, а тоді шукали за мною цілими днями).

– Не втікнеш, ні, вуйко тебе буде вчити письма, зараз з весною зачне, і на мотузку прив'яже, а бити буде страх.

З того я пізнав, що сей вуйко якийсь вчений чоловік. Я биття страх боявся, а коли той, вуйко такий, що не може вчити без биття, то я не хочу учитися. Мені ліпше пастухом бути, але вчитися не хочу, нізащо, бо, видно, що наука без биття неможлива. Так я міркував в своїй голові, насамперед таки сам про себе, а відтак я сказав і голосно те, що думав.

– Пастухом буде хто другий, а ти таки мусиш учитися.

Боже мій, як я тоді пастухам завидував, їх долі, і жалкував, чому я пастухом не уродився.

– Але, коли ти будеш красно поводитися, будеш слухати і добре учитися, то тебе вуйко не буде бити – так мене потішали.

Еге, не здурять. Се хотять вони мене так до вуйка заманити, а відтак не обійдеться без биття. Певно.

Як же я можу добре учитися, коли я зовсім не умію учитися. А той якийсь вуйко, то такий страшний, сердитий чоловік, високий як онта наша верба, з такими довгими вусами, та ще довшим прутом у руці, та нічого більше не робить, лише б'є і сварить, сварить і б'є. Гірка моя година.

Коби хоч раз побачити здалека, – певно, що здалека, – того вуйка, та так, щоб недалеко стодоли або конопель. Вуйко, кажуть,

живе в пасіці літом і зимою. Тепер зима, мене так далеко не пустять, але літом я мушу підкрастися і поглянути з-за плота на вуйка. А як побачить, злапає і виб'є? Я буду здалека, з вулиці, а якби хотів лапати, то я в ноги, через пліт, в город в бур'ян, а потому в коноплі, тоді я безпечний.

Тямка про вуйка не давала мені спати. Та я би був і забув на него, коли мені все його нагадували і страхали ним при кожній нагоді.

Я підслухав раз, коли гадали, що сплю, як радились, коли мене до вуйка посилати. На мені шкіра мерзла.

– Тепер, кажуть, не можна, нехай, в літі.

Слава ж тобі Господи!

Надійшла весна.

Мушу вуйка побачити. Я знаю, де його пасіка: на краю села, між двома загородами.

Одного дня я таки відважився піти. Зо мною не було нікого.

Йду осторожно, підкрадаюся попід пліт. Ось і пасіка. Пліт високий, суть ворота, але в плоті шпари, можна заглянути до середини. Дивлюся.

В пасіці ходить якийсь чоловік. Невеличкий, в полотняних штанах і полотнянці, на голові кашкет, як звичайно носить шляхта: округлий з шкіряним дашком. Волосся низько стрижене, вуса підстрижені, лице чисто оголене. Він цюпав щось сокирою коло порожнього улія і співав стиха пісню. Се якийсь добрий чоловік, нема чого боятися, і я би до него заговорив щось, але якби той страшний вуйко почув, що десь там заховався, тоді страх, щоби то було... Я метнувся втікати... Але гадка побачити вуйка і то так, щоб він мене не бачив, не кидала мене ніколи. Другої днини я вибрався знов. Знов той самий чоловік по пасіці ходить, та й пісню підспіває: – «Еге, вуйко певно поїхав до Самбора; нині багато людей туди поїхало. Ану я загляну через пліт...» Я видрапався на ворота, пересадив носик на другий бік, а далі і голову, та й дивлюся в город, розглядаю... Я забувся і кашлянув. Чоловік сей почув мій кашель, обернувся від своєї роботи, заслонився долоною від сонця і заглянув мене. Тепер я його побачив з лиця. Чоловік вже старший, бо і волосся сиве на голові показується. Він усміхнувся до мене і кивнув головою, щоб я до него підійшов.

– Ходи до мене, козаче, меду дам.

Що мені робити? Пішов би, мід такий солодкий, хоч би раз лизнути, та страх перед вуйком: а ну-ж надійде саме тоді, як я зачну мід їсти, буде біда і мені, і сему доброму чоловікови, що

мене вуйковим медом частує. Се, певно, лише вуйків помічник-наймит в пасіці.

Не можу рішитися, хоч вже виліз на пліт і сів як на коня. Старець підійшов до мене. Він був трохи згорблений, хоча хотів держати себе просто. Старець примановав мене своєю лагідністю. Його блакитні очі так м'яко на мене дивились. Він мені нічого злого не зробить. Прийшов аж до мене.

– А як тебе звуть?

– Андрусь.

– Дуже ладно. А чий ти?

– А о! – і я показав рукою на загороду нашу.

– Красно, красно, ходи сюди до мене трохи, покажу тобі пчолу, улиї та й меду дам.

Він взяв мене за під пахи і пересадив до города.

– Видиш, як тут ладно?

Я розглядався цікаво. Се був такий город, якого я ніде у нікому дотепер не бачив. З усіх боків огорожений добрим високим плотом. Було тут кілька грядок, добре справлених під ярину, а дальше скрізь травиця, така зелена, м'ягенька та зіллям наткана. Тут росли сливи, бряскви, яблуні, а найбільше ліщини. Ліщини тут було, як в лісі. Вона була густа, корчаста, а на галузках повно цвіту. Серединою плинув малесенький потічок, такий, що ногою і дитина його переступить, а в ньому водиця чиста, як сльоза. Крізь ню найменший камінчик, пісок видно, що на дні. З полудневого боку стояла пасіка. Звичайно четверокутник з високого плота, вкритого солом'яною стріхою. Під нею улиї стояли рядком. Дідусь взяв мене за руку і повів до пасіки. Мені аж в голові переверталось від того, що я тут бачив. Серединою зелена трава, як і в городі. Тут росло дві невеличкі ще липи. А улиїв тут ціла сила: всі вони дерев'яні. Одні збивані з дощок, другі випалені з грубих пнів ялових, з яких роблять кадовби до керниць. Кождий улиї вкритий солом'яним дашком, як би яка маленька хатка. На середину кілька дірок верчених і підставка з дощинки. Тут повно пчіл. Одні вилазять і вилітають, другі прилітають і лізуть в дірки, а треті таки лазять по верху та до сонця гріються. Обтріпують собі лапками свої довгі вусики, головку та крильця. А всьо брешуть так, як якась музика, що дуже далеко десь грає. Я був очарований і не знав, що з собою робити. На того страшного вуйка я забув, побачивши такі дива. В тій частині пасіки, що була закрита від сонця, стояли якісь дві скрині, ковані грубим залізом, а дальше під стіною всього накопичено, покладано, аж очі хапає. Тут ріжних свердликів, пилок, сокир, долот, гнблів було і таке, чого я

не умів назвати. От коби я таке мав, тото був би щасливий страх¹. Се мені найбільше подобалося. До пчіл не піду, бо пчола кусас. Я зараз кинувся до того майстерства та, став розпитувати, до чо-го воно і нащо. Боже мій, що тут свердликів, а мені ніхто одного не хоче купити.

Коли я всім натішився, старець присів на порожнім улию і посадив мене коло себе.

– А вмієш ти «Отче-наш», Андрусю?

– І «Отче-наш», і «Богородицю» умію.

– А читати ти знаєш?

– Ні!

– А хотів би ти навчитись?

– Ні, не хочу, бо при науці конечно б'ють, а я не хочу, щоби мене били.

– За що мають бити? – каже дідусь усміхаючись і гладить мене по голові.

– Та так кажуть, що без того не можна навчитися читати.

Дідусь засміявся. Пішов до шафи, що стояла в куті, отворив, і я туди заглянув. Тут стояли великі сині горці глиняні з чимось, а далі, на мисках, лежали якісь грубі подіркovanі рівно дошки. Дідусь украяв ножем таку одну дошку, положив на мищинку і підніс мені.

– На, їдж трохи меду.

Так се був мід?! Але чому він з подіркovanої дошки тече, сего я не міг зміркувати.

– А хто ті дошки так подіркував і меду там наклав? Ліпше би в горнятко.

– Ха-ха-ха! То ти ще такого не видів? Се не дощина – лише вощина, з воску, бачиш, що пчоли зладили. (Він зміркував, що я не знаю, як до того братися). – Возьми кавальчик в губу, погризи зубами добре, мід висси, а віск викинь.

Я так зробив. Мід був солодкий, звичайно, мід. Я аж мищину вилизав пальцем, поставив її на улию і поцілував дідуса в руку.

– Ну, що? Добре? А видиш! Приходь сюди часто, а треба, щоби ти учився читати, бо без науки чоловікові зле на світі.

– Я таки боюся учити, бо мені казали, що при науці буде вуйко бити.

– Я? Бити? Тебе?

– Або то ви вуйко?

– Авжеж, що вуйко! Ну, красно ти мене знаєш.

---

¹ Страшенно щасливий.

Я не хотів своїм ушам і очам вірити. Се ж мав би бути справді той страшний вуйко, котрого я собі уявляв високого, як вербу, з довгим прутом, що тільки сварить та й б'є? Або се не вуйко правдивий, або мене одурили...

– А тут другого вуйка нема?

– Нема, я сам оден вуйко на ціле село для всіх однако.

«Ей, та він мене не одурює, – гадаю собі. – Він такий добрий, такі дива мені показав і меду дав їсти...».

Не бійся, Андрусю, я нікого не б'ю, а особливе таких красних хлопців, як ти. От видиш, які у мене грубі великі книжки лежать (він показав мені на, купу книжок, що лежали на скрині); усі навчишся читати, зовсім без биття. Коли лише схочеш і будеш пильний...

Я дивився на ті великани, загадочні для мене, яких дотепер ніде не бачив, хіба в церкві. Що в тих книжках може бути і як то можна читати? Я би таки зараз спитався вуйка, але боюся, щоби часом не вибив.

Вуйко не говорив до мене нічого. Я сидів далше на улию, а він робив свою роботу: либонь кілки стругав.

А сонце весняне так любо гріло, пчілки так бреніли, цвіти в городі так пахли, вода в потічку так журчала по камінчиках, що я не стямився, коли приліг на улию і заснув. Ще трохи я те все чув. Чув, як вуйко співав півголосом якусь пісню, а відтак не тямив вже нічого...

– Андрусю! Вставай небоже – додому час, вже тебе кличуть.

Я прокинувся, протирав очі, бо не міг стямитися, що зі мною. Пішов. Вуйко пересадив мене через ворота.

– А приходь ще завтра, покажу тобі скрипку.

Годі було й завтра не прийти. Вуйко показав мені свою піч, в котрій варив собі їсти. Вона стояла в найбільшій гущавині між корчами ліщини. Була се невеличка будка, вкрита соломою. З переду був припічок гарно вимашчений свіжою глиною; тут стояв столець, на котрому сидав вуйко, порпаючи коло печених бараболь в огни. З-заду був отвір – діра, котрою влазив на піч зимою, щоб погрітися. Місце було тут невеличке, нікуди було простягнути, не то вже старому чоловікові, але і малій дитині. Вуйко спав тут, зігнувшись вдвос. Сего дива годі гаразд описати, бо воно було щось незвичайне, що хіба такий вуйко міг видумати. От так: піч звичайна сільська, лише трохи менша і нижча, стоїть на дворі під солом'яним дашком, над котрим підноситься глиняний димар. Така була піч у вуйка.

Вуйко і тепер почаствував мене медом і печеною бараболою. Води я напився з потічка. Вона була зимна. Вуйко витяг зі скрині скрипки і став на них грати, щось дуже сумне... Я слухав і не міг начудуватися, як воно так можна навчитися.

Відтепер я був у вуйка щоднини. Вже мене не треба було пересаджувати через ворота. Я вже навчився лазити сам і лазив дуже зручно. Вуйко пояснив мені усе з великою терпеливістю і круг моїх відомостей був багато ширший, чим моїх ровесників. Тим я розповідав, які я дива бачив у вуйка, і вони теж стали до вуйка забігати.

Вуйко приймав їх. Але як котрий був нечемний, і особливе як старому що рушив, вуйко пересадив його зараз через ворота.

– Більше мені сюди не приходи, я тебе більше не хочу.

Я дуже боявся, щоб і мені так не сталася, для того поводився я в вуйковій городі, як у церкві. Я був би одної травиці не урвав.

Удома сказали мені, що час учитися. Купили в Самборі книжку. Я аж зрадів, що буду учитися. Але моя радість геть розвіялась. Мене послали не до вуйка на науку, а до дяка в школу з другими дітьми.

«Ні, я там не піду, там будуть бити. То лише вуйко міг би вчити без биття, а другі учителі то певно б'ють, болюче б'ють», – подумав я собі, а в голос кажу:

– Я хочу учитися у вуйка.

– Не будеш ходити до вуйка, коли є школа. Годі за тебе одного окремо платити...

Коли зближився той критичний час, я утік у коноплі і сховався на цілий день. Другої днини я утік аж над Дністер в корчі, верболози. Третьої днини причепився до пастухів, що гнали худобу пасти, і з ними вернувся аж вечером. На мене страх сварили і хотіли бити. Я пішов до вуйка таки ввечері, щоб перед ним пожалуватися. Вже смеркалося, коли я переліз через ворота і підійшов до печі, в котрій горів огонь. Вуйко сидів і варив собі якусь юшку з кришеного хліба.

– А то ти, Андрусю? Де ти бував через три дні, що не зайшов до мене?

– Я ховався, бо мене хочать посилати в школу до дяка, а я боюсь, що він мене буде бити.

– За що би тебе мав бити? Поводись чемно, то тебе погладить, а не вдарить.

– А вони кажуть, що він страх б'є.

– Не бійся. Він б'є пустяків неслухняних, а тебе, певно, не буде бити.

Другої днини я вже був у сільській школі у дяка. Дяк Присташ був дуже людяний чоловік, не п'як. Він мені відразу подобався, і мене полюбив. Я учився страх пильно. Що мені тяжко приходило, то називати букви: аз, буки, віди, глагол. Я знав, як кожда виговорюється, а затямити собі її ім'я, ані суди Боже.

Розуміється, що по кожній науці я прибігав до вуйка з книжкою. Він мене вчив окремо. Але найлюбійше я слухав його оповідання про військо, муштру, стріляння, про війну. Вуйко витесав мені дерев'яний карабін і учив мене «восного артикулу», учив мене рівно ходити.

– Се тобі колись придасться, а в школі тебе того не навчать. З тебе буде добрий жовнір.

Для мене була се велика радість жовніром бути. Я бачив кілька разів, як в Самборі на оболонню муштрувались жовніри. Господи! Як вони складно всьо роблять, а як гарно одягнені: синє з білим, та ще червоні вилоги. Ах! Коби то скоро вирости та й мені так муштруватися. Та коби хоч зблизька побачити тоє оружжє..., а то не можна зближатися. Може, коли зайде до села який жовнір на езекуцію за податки, тоді придивлюся добре... Ей, коби то зайшов!

Кожного разу я розказував вуйкові, що я видів, і просив пояснити. Вуйко був з того дуже радий.

* * *

Стали мене ладити до гімназії. Мене учив вже інший учитель. Вчив мене по-німецьки. Але до вуйка я не перестав ходити. Се був мій найбільший приятель. Старець над гробом, пустинник здружився з дитиною, з хлопцем, що йно зачинав жити. Початок зішшовся з кінцем і злучились сердечною дружбаю.

Вуйко страх любив говорити по-німецьки. Німецьку «конверзацію» завів і зо мною, хоч я ледво що починав вчитись по-німецьки. Але я розумів вуйка, а чого не зрозумів, то просив пояснити. Вуйко поправляв мій недоладний виговір, і так було все, заки відвезли мене в гімназію. Як лише я не міг чого порозуміти, біжу зараз до вуйка з книжкою. До мого учителя я не мав такого довір'я. Стали мене учити географії. На вступі, ніби то географія астрономічна. Господи! Як воно може бути, щоб земля крутилася коло сонця? Ми-ж би се завважали. А то сонце, що сходить і заходить, мало би стояти? Се хіба неправда, хоча так в книжці написано. Питаюся мого учителя, як се і може бути?

– Крутиться земля коло сонця, та й годі. Більше нічого не потребуєш знати, хіба те, що сонце стоїть, а земля крутиться. Не мудруй дуже, щобись не остав дурнем, – каже мій учитель. – Тепер начися коменюш звідси доти, на завтра.

Я тим не вдоволився. Нащо я маю собі запам'ятувати, що сонце стоїть, а земля крутиться, коли се неправда. Я сам виджу, що неправда. Піду до вуйка, і він мені скаже теж, що то неправда.

– Wie gehts Andreas, was bringst du neues?¹

– Я вуйку, не можу тому повірити, щоби сонце стояло, а земля крутилася, а мені мій учитель каже говорити, що воно так, та й годі. Як так може бути?

– Чи ти вважав коли, що як борзо їдеш на возі, то тобі бачиться, що дерева утікають поза тебе, а ти стоїш з возом на місці.

– Бачив, бачив. Верби так біжать кругом одна за другою, віз таракочє і здається, що зовсім не рухається.

– А се не правда!?

– Певно, верби як стояли, так і стоять, бо вони мають корені глибоко в землі.

– Тож видиш, що не все так єсть, як бачитися. Наша земля дуже більша від воза, тож ми не конче мусимо і можемо спостерегти, що вона обертається, а вона обертається дуже скоро, а сонце стоїть так, як ті верби, і нам бачиться, що воно ходить, утікає.

Мені відразу прояснилось у голові. Вуйко пояснив мені, по чім пізнати, що земля округла, якби якийсь великий гарбуз.

При слідуєчій науці я пояснив тому учителеві, для чого то сонце стоїть, а земля крутиться, чому земля округла.

– Хто тобі се наговорив?

– Мені се пояснив вуйко.

Учителєві було то не в смак, що другі люди мішаються в його роботу, але нічого було казати. Я ж його першого о те питався, та й надармо.

Астрономічні відомості страх мене цікавили, більше, ніж граматика або рахунки. Я вивчився на пам'ять усі планети по імені з їх віддаленням від сонця, почавши від Меркура. Вуйко поставив порожній улий, позатикав в землю докола колики, що мали означати планети, на них позатикав бараболі, бураки, дині, гарбузи різної величини, після того, як географія писала, понарисовував колеса – і я вже ясно представляв собі, як планети коло сонця ходять. Нашу землю презентував невеличкий гарбузик, а такі дрібниці астрономічні, як Церес, паляс, мусили вдоволитися ба-

---

¹ Як тобі Андрію, що біля тебе нового?

раболею. Мені се дуже подобалося, і я собі в городі таку астрономію поставив. На мене насварили, що псую огородину, а другого дня цілу мою астрономію дали коровам до подою...

Одного разу вернув мій учитель з Самбора і сказав, що вичитав в газеті про кінець світа, котрий мав наступити за місяць. Значило, що земля зійдеться з якоюсь кометою... Тарах, і всьо пропало. Мало се наступити ще в серпню, значить ще заки я піду до гімназії.

Всі вислухали тої страшної вістки із набожною увагою. Челядь порознімала роти, наймицка мало горця не збила, що держала в руці, а мені морозом повіяло поза спину.

«Та й ціла моя робота нінащо. Шкода моєї науки, а, обіцяного сурдута, котрий мали мені справити, як піду до «парви» – я вже ніколи не побачу – не знаю, що вуйко на се скаже. Піду я до него».

Вуйко вислухав мене уважно.

– Ледве чи то правда. Комета не така тверда, як би нам здавалося. То звичайна пара світляча. Може і горяча, може попарити, але щоби аж землю розбила... Кілько то комет снується по просторі небеснім від тільки літ, а ще жадна з землею не зіткнулась – не журися, якось ми се перебудемо.

Я трохи успокоївся, хоч довго не міг забути на кінець світа. Так було все, коли я не міг зрозуміти, чого вуйко був у моїх очах найрозумніший чоловік. Не було дня, щоб я до вуйка не забіг бодай на часочок.

* * *

Хто був вуйко? Пустинник, і то з більшою освітою. Жив самітно. У нікого ніколи не просив, перед ніким не жадувався. Жив собі літом в пасіці, зимою на своїй печі, зігнувшись вдвос. Зараз побіч мешкала його сестрійка, що була віддана за Черчиком. Але до неї вуйко ніраз не заходив. З чого він жив? Жив зі свого города, з пасіки, а опроче з людської ласки. Він знав всілякі роботи: набив бочку, шафлик, скопець, зладив дещо при возі. За те давали йому бохонець хліба, муки, молока, кусок солонини або ковбаси. В селі його любили і поважали. Він нікого не зачіпав, у нікого нічого не просив. Не мав що їсти, не їв, але руки не витягнув по милостиню. Черчичка хотіла взяти його до себе, от так про людське око. Була богачкою. Але вуйко волів свою самітню і за ніщо в світі був би в хаті не спав.

Але хто ж був вуйко перед тим, заки закопався в свій кут, в пустиню?

Він про себе не говорив нікому нічого. Хоч люди його добре знали, бо в тім селі він і уродився, між ними виростав – але ніхто його не розумів. Було розкажує мені дещо зі свого життя, як ходив до школи, як при війську служив при «єграх», як хорував тяжко, хоч не знатъ на яку хоробу. Решту сказали мені люди. Вуйко був сином місцевого попа. Се був піп *antiquae educationis*¹, яких теперішні люди не затимили. Старий був дуже. Найстарші люди казали, що він їх хрестив. Розуміється, що я його не зати- мив, але старі люди багато ще про него знали сказати. Як уми- рав, мав 90 літ. Був низького росту і лагідної вдачі. Люди любо про него згадували. По-німецьки не вмів нічого.

Коли приїхали до села інжиніри мірити канал, він, було, витас їх засдно словом: *Gut Morgen*, рано чи в вечір. Йому було все одно.

– Та то, отче, лише рано каже ся *guten Morgen*², а в вечір ка- жеся *guten Abend*, – поучас його хтось.

– Е, вибачайте панове, годі моїй сивій голові навчитися того, козачого язика.

Зате старий дбав про освіту своїх дітей, котрих було четверо хлопців і дочок по двос. Одну дочку видав за попа, а другу за шляхтича. Сини ходили в Самборі до гімназії. Молодший Амвро- зій скінчив філософію і був навіть інспектором шкіл гімназіаль- них. Імени не кажу, бо родина ся ще живе у нас. Амврозій зани- мав колись становище дуже видне між «старою» партисю³.

Старший син був власне вуйко. Був се дуже талановитий хло- пець, особливо ж визначався в математиці. Дійшов і до шестої кляси, тодішньої реторики, преміянт. В тій клясі перейшов се, і що кожний молодець переходить: залюбився на смерть в якійсь чорнобривці в Самборі. Таке переходять усі молодці в 18 році ві- ку або і борше. Знаю се по собі. Та одні перейдуть пробу щасли- во, любов вивітріс, а відтак сміються зі своїх мрій. Дехто протер- пить до кінця і жениться з своїм гімназіальним ідеалом (і мені так лучилося). Мало хто опалить собі крильця в тім любовнім огни, упаде в поломінь і згорить на порох, пропаде. У дівчини блідниця, у гімназіяста така любов, то річ звичайна. Чи се що злого? Боро- ни Боже! Овшім, се дуже добре, кому воно вийде на здоров'я. Те саме кажуть лікарі про віспу, хто її щасливо перебуде. Що-ж робить такий влюблений хлопець? Думас, читас поезій, рветься

---

¹ Старої школи (лат.).

² Добрий ранок (нім.).

³ Йдеться про партію галицьких москвофілів.

сам писати вірші, а бодай переводити з інших мов, учитись танцювати, грати на якомусь інструменті – бодай, на гітарі, співає, ну і ходить по вулицях своєї найдорожчої так, щоб його ніхто не бачив, саме тоді, як всі на нього дивляться. А що ж робив вуйко, коли закохався?

Він дивився на сю річ трохи з практичнішого боку. Він думав про реалізацію своїх ідей, думав про одруження. Та ба! Женись, як нема що їсти. То лише пташки мають такий привілей, що їжа і одруження не має у них практичної цінності і одружуються, як їжа настане. Заложать собі в гніздо і про ад'ютанта їм байдуже. З людьми інакше. Вуйкова чорнобривка дивилась на світ з тої пташачої точки, любила вуйка страх, але ставила невеличке умову: «Будь чимось, а я певно за тебе вийду».

Що було робити? Кінчити гімназію, філософію і йти на університет, то задовго. Хапатись чогось іншого, батько не дозволить переривати науки. Вуйко був у розпучі. Тим часом чорнобривці навчилась чекати, їй страх було пильно вийти заміж, і вийшла за якогось старого канцеляриста. Не допомогли плачі і заклинання вуйка, вона теж з ним плакала, обіцяла його любити до смерті щиро, але таки стала під вінець з другим.

Вуйко захворів дуже, лікарі не ворожили йому життя. Але сильна натура витримала. Подужав, але до школи не хотів вертатися.

«Нащо мені тепер науки або чого, коли моя найдорожча для мене пропала».

Старий батько гризся тим, просив, сварив, грозив вигнати з дому на вулицю, нічого не помагало: «Не буду учитися, та й годі».

Висидів так при батьку цілий рік. Був сумний, ніяка робота його не брала.

Одного дня поїхав до міста і вже не вернув. Батько за ним надаром розпитував. Тоді саме маширували через Самбір «єгри». Вуйко звербувався і пішов з ними в світ. В тих часах «єгри» уважались чим кращим від звичайної піхоти. І озброєння мали краще і мундур кращий і на інтелекцію більше вважали. Вуйка прийняли охотно на фрайкура. Раз для того, що то був шляхтич гербовий, а ще більше, що мав скінчену гімназію, а таких було тоді в армію мало. Майор, котрому він представився чистою німецькою, аж зрадив і поцілував його в чоло. Казав йому видати найкращий мундур і держав його коло себе, поки не відмаширували. Обіцяв йому, що дуже скоро стане офіцером. За дві неділі вуй-

ко замаширував аж до Оломунця¹. По дорозі написав до батька лист, перепрошував його, що так мусів зробити, і просив о благословенство.

Старий аж зрадів, діставши від сина лист.

– Я гадав, що де біда пропала. Нехай буде і в війську, може чогось дослужиться.

Вуйко взявся до служби горячо. Навчився дуже скоро всього, що треба, стріляв знаменито і був любимцем усіх офіцерів. Вони його вважали за свого недалекого товариша. Але чорнобривка ні разу не хотіла вийти вуйкові ні з голови, ні з серця. Він засно о ній думав, а нишком і поплакав. Гадав, що при війську і лише при війську вилічиться з тої невдалої любови, а тут з кожним днем ставало йому тяжче. Особливе, як де побачив молоду пару людей, то не міг собі ради дати. Відвертався від них і плакав. До того причинила йому чимало болю туга за родиною, за рідним краєм, котрого йому ні любов офіцерів, ні надія на аванс ніраз не заступили.

Вуйко ставав що раз сумніший. І в службі забувався. Батальйонний командир став його упоминати в чотири очі. Се ще більше його боліло, але заволодіти над собою не міг; щораз тратив більше силу волі, в котру так твердо узброївся, коли вступав до війська. Се була чутлива, наскрізь мелянхолійна істота, котра не може так легко позбутися вражінь, раз набутих. Вуйко довго борикався з собою, але все робив, як за панщину, і був радий, коли відбув службу і міг побувати на самоті. Виходив на вали оломунецької фортеці і думав цілими годинами.

Одного разу побачив він когось... Се була жінщина цілком подібна до його Зосі – а може, то лише був привид... Але ні. Вуйкові здавалося, що то ніхто другий, лише вона. Йшла з якимсь паном під руку саме против него. Вуйко вдивився довго в ню, а далі закликав до неї по імені. Вона жажнулася і сховалася за свого товариша з криком. Панок наставив палицю, щоб оборонитись від нападника. Вуйко йшов прямо до них, говорив щось, сміявся, тішився... а далі упав на землю без тямки. Збіглися люди і обступили його дококола. Лежав на землі, поки його не занесли до лазарету. Він збожеволів... Стали його лічити. Офіцери дуже за ним добивались. Та як тут вилічити? Кажуть, що людський розум, як кисле молоко: протнеш його раз ложкою, ніколи вже не зійдеться, як було перше. По довгім часі вуйко вилічився, але до служби військової був зовсім нездалий. Його відіслали до дому.

---

¹ Оломоуц, місто в Чехії.

Вуйко вернув зломаний на душі, прибитий смутком без жадних виглядів, без надії на яку ліпшу долю. Зосі не міг ніяк забути, хоча нікому о тім не говорив. Осів при батьку, та помагав то в полі робити, то співав у церкві з дяками. Так тривало довго. Вуйкові минуло 60 літ. Старий батько вмер. Молодший брат став давно директором гімназії, шваґер мав знамениту парохію, а вуйко лишився самітний, як той журавель восени, котрому підстрілили крило. Всі полетіли до визначеної мети, а він сам лишився одинокий серед осінньої слоти і морозу, коротких днів, а довгих, як вік, ночей.

Старий батько не лишив маєтку: оден город і пасіку. Се дісталося вуйкові. Зложив усю мізерію до двох скринь, взяв кілька книжок церковних, що осталися по батьку, скрипку і перенісся wraz з пасікою до свого города.

Брат і сестра хотіли його взяти до себе, але вуйко їм говорити о тім собі не давав. Навіть не хотів зайти до своєї сестрінки Черчички, що зараз побіч мешкала. Черчичка кликала його вуйком, а за нею всі його так звали і не стямився, коли остався громадським вуйком.

Відколи батько умер, вуйко ніколи в церкві не показався. Було прийде неділя, свято, вуйко запреться в своїй пасіці і співав сам собі службу Божу, – і за попа, і за дяка.

Він сам собі шив сорочки і всяку одіж. Мав ще з давних літ оден суконний одяг в скрині і в него одягався лише на велике свято, коли дався упросити до якого сусіда піти. А так ходив в полотні, а зимою в старім лисячім футрі¹, що ще по батьку йому осталося. Лише кашкет давав собі купити в місті.

Город свій переіначив до непізнання. Деревя пересадив рядком під міру, насіяв хорошої трави, обгородив високий пліт, а по під него насадив ліщини так, що з улиці хіба через ворота можна було сюди заглянути. Хотів, очевидно, уявити собі, що живе в лісі, та скритися перед людським оком. Він любив малих хлопців і пчоли. З ними найрадійше розмовлявся, до пчіл приговорював, як до людей. Коли я вернувся на вакації по окінченню першої кляси гімназії – я зараз скоро рано побіг із свідоцтвом до вуйка.

– Guten Morgen Herr Oheim², – кажу і поцілував його в руку. А я гадав, що тим способом найкраще привітаю вуйка.

Вуйко обняв мене і поцілував з цілої сили.

---

¹ кожух з лисячим хутром.

² Добрий день, пане (нім.).

– От красний з тебе хлопець, коли за мене не забув старого. Ти вже скінчив «парву», на другий рік інфіма, грамматика – от і ученим вийдеш чоловіком.

Вуйко забув і на німецьке так втішився.

– А погляньте, вуйку, на мос свідоцтво, – кажу гордо.

Вуйко став читати:

– Ого, по-польски! А то від коли по-польски стали свідоцтва писати? Ледви чи я зрозумію, що воно значить? За моїх часів було інакше. – Обусзај...гм... ага! е moribus... по нашому. Всьо інакше тепер. А скажи мені, як зачинається тепер ваша латинська книжка?

– Cogito ergo sum...¹

– Цілком інакше.

Вуйко не знав, де мене посадити і чим частувати. Мені дісталися найкращі оріхи і куски меду. Других хлопців, що прибігли за мною, вуйко відправив.

– Прийдіть коли іншим часом, тепер не маю коли.

І став старий мене випитувати о школу. Здавалося, що сам при мені відмолоднів згадкою колишнього... Тепер вуйко оповідав мені подрібно, як то було за його часів, як звалися професори, директор, катихит, як він учився, чого тоді від ученика вимагали. Ми стали оба порівнювати теперішню систему шкільну з давнішою. Розумієся, що я цілі «вакації», щоднини мусів у вуйка бути. Мене аж тягнуло до того тихого симпатичного дідуся, а його пустинне життя припало мені дуже до вподоби. Тепер вуйко не говорив вже зі мною як з дитиною. Ми розмовляли поважно.

Позаяк у самбірській гімназії був звичай, що ученики другої класи збирали і сушили рослини, то я привіз із собою ботаніку, цілий зшиток бібули, паперу і гуми, і став ладити собі збірничок. У вуйковім городі було дуже багато цвітів диких. Треба було бачити, як старий, вислухавши мій плян, помагав мені рвати ростинок, розправляти під бібулу листочки, сушити і приклеювати малими пасочками зеленого паперу на папір білий. Зараз ми шукали в ботаніці, як кожда рослина називається по-латині і підписували. Старий дуже хвалив таку методу науки. Коли вже збірничок був готовий і зложений в теку, стали ми собі ломати голову, як би се підписати по латині. Над тим радили ми кілька днів, аж видумали таке: *Haec plantae pertinent ad...*² Дідусь аж руки затирав з радості, що ще не зовсім забув латину.

---

¹ Сумніваюсь, значить існую (лат.).

² Тут містяться рослини (лат.).

Вакації скінчилися. Я мів їхати до Самбора, та прийшов напередодні мого від'їзду попрощатися з вуйком. Він був дуже роздражнений, сумний. Почастував мене медом, хотів дуже багато дечого говорити, але не йшла бесіда. Мені також жаль було розставатися і виїздити, як кождому ученикови по вакаціях.

– Моя дитино дорога! Тільки моєї веселости, що з тобою міг поговорити, а ті всі люди мене ніраз не розуміють.

Вуйко відпровадив мене до воріт. Тут поцілував мене кріпко, в його очах стояли сльози:

– Най тебе Бог має в своїй опіці – не забувай на мене, старого вуйка, а як умру, помолись за мою душу.

Дідусь обер сльози і пішов скоро до своєї печі. Я ще довго стояв на улиці, дивився за ним, поки не скрився в ліщині. Мені аж серце краялось, так жаль було розставатися з вуйком.

* * *

Того року ми перенеслися до міста на сталий побут. На вакації я вже не заїздив, бо не було до кого. А так аж кортіло відвідати вуйка. Мусів вдоволитися тим, що кожного четверга через знайомих людей поздоровляв його і приймав поздоровлення від него.

Скінчивши п'яту клясу, я не втерпів, щоб вуйка не відвідати.

Я вибрався туди пішки. До села не було далеко: всього дві милі.

Застав я вуйка старшим, ніж його лишив. Він вже не довиджував і не міг мене зразу пізнати, коли я привитав його при його звичайній роботі коло улія. Дідусь не хотів дати себе поцілувати в руку і став до мене говорити пан. Він дививсь тепер на мене з великою почесстю.

– Гуманіор, гуманіор, – бурмотів старий, – то вже риторика слідуй.

– Я, вуйку, все для вас однакий, говоріть, як перше, – і я вхопив старця за руку і поцілував. Він аж розплакався.

– Видиш, Андрусю, деякі люди того не люблять, як вже стануть на тім становищі, що ти...

– А я все, те люблю згадувати, як було перше. Тямите, вуйку, як ви мене до себе медом звабили та через пліт пересадили, а як я вас дуже зразу боявся, хоч і не видів вас ще.

– Ой, моя дитино, чим же я тебе прийму? Ти, певно, голодний з дороги та й може пішки йшов?

– Пішки!

– А то з тебе зух хлопець!... Та хіба меду дам, бо більше нема нічого у мене, старого діда.

Вуйко пішов підтупцем до пасіки, а я за ним.

– Тепер вже, дитино, не то, що перше. Нездужаю. Якби не добрі люди за мене тямили, з голоду би вмер.

Старий поставив мені крижку меду і кусок чорного хліба. Ми сіли на таким самім улію, як і першого разу, коли я до него зайшов дитиною.

– Бодай ти жив сто літ, та й лиха не знав, що не забув на мене, старого... Зближася кінець мій, моя дитино, треба вибиратися в далеку дорогу...

Я хотів звернути бесіду на що іншого.

– А як тепер пасіка ведеться вам?

– Щораз гірше. Дарма! Я старий, вже не можу гаразд доглянути як слід. І за росом на дерево не полізу. Тому то мені рої часто втікають. Хіба тоді залапаю, як низько сяде або як хто змилюся, та допоможе з дерева зняти.

Ми пробалакали до вечера.

– Падоньку мій, де ти, сину, будеш ночувати?

– Тут, з вами.

– А бійся Бога! Та надворі? А як перестудишся? Ночі бувають холодні.

– Нічого мені не станеться.

– Скажи мені, сину, яка то желізниця? Я раз ходив аж до Дублян¹, щоб її побачити, та не пощастилося мені її видіти, бо саме, як я ще не вийшов з ліса, вона засвистіла і поїхала. То якась диво має бути.

Я пояснив йому все докладно, о скільки знав.

– Що то людський розум далі не видумас.

Старий постелив мені соломи коло своєї печі, а сам поліз на піч. Ми розмовляли до півночі.

Так само пробалакали цілу днину. Мені не хотілось навіть знайомих повідвідувати. Жаль мені було кожної втраченої хвили.

Над вечером я вибрався додому.

Дідусь відпровадив мене до воріт, як іноді. Він плакав, аж хлипав, і на дорогу перехрестив мене. Тепер не відходив вже до своєї печі, лише дивився довго за мною, поки я не сховався за закрутом улиці.

Ми більше не бачились.

---

¹ Село у Самбірському районі на Львівщині.

Слідуючої зими старий умер на своїй печі. Лежав так либонь кілька днів, бо так закастенів, що його не могли розпростувати в домовину.

Ось такий то був вуйко. Він мені ще тепер не раз сниться – нехай йому земля пером!

Бережани, 8 марта 1895

МОЯ ПЕРША ЛЮБОВ
(Зі споминів гімназійських)

*Ой швецъ любив мене,
А я его, а він мене,
А він мене, я шевця
І тій любові не було кінця...*
Співанка

Перший раз я залюбився, будучи в шестій класі. З огляду на моїх професорів і на мою жінку не признавався я до того, якби не те, що з юридичної точки історія тая вже комплетно задана і ніхто мене за то чіпати не може, а з другої сторони вона дуже поучаюча для всіх кандидатів до любові.

Раз чув я в театрі, як співали про одну влюблену пару, що, мовляв, худощавий соловейко сватом був, а два бузьки слуб давали... і з того я вношу, що кожда любов повинна зачинатися під якимсь видимим знаком, н[а]п[риклад], місяця білолицього, ясної ночі, соловейка, бузька, ката і т. д.

Моя перша любов зачалася восени на четвертій квадрі місяця вересня, серед хмарних днів і темних невидненьких ночей, отже, в часі, коли ні місяця круголицього, ні зірок ясних не видати, коли соловейко має вакації, бузьки відлетіли в Єгипет доставляти молодим єгиптянкам діточок (наколи бузьки і в Єгипті заліверували доставу дівчорі, як у нас), ну, а котячий сезон, як відомо, в марті. Отже, моя перша любов не почалася ані під знаком соловейка, ані бузька, ані ката, ані місяця, ані зірок, лише під знаком мавпи. Той видимий знак моєї любові не був ані африканської, ані американської, ані австралійської породи, лише таки була се мавпа європейська з-над Гібральтару. Правда, вона була дуже учена. Одягалася в червоний фрак, їздила на окульбаченій собаці, вміла дзвонити, стріляти, робити масло в порожній масниці і т. д.

Було се так. Вертаю я по полудні зі школи і бачу на подвір'ю, де я мешкав, купку людей. З-поміж них виходить милозвучний голос попсованої катаринки. Проходжу ближче і виджу, як якийсь фальшивий таліян показує, на втіху тої добірної публіки, різні цікаві штуки з невеличкою мавпою. Я хотів бути якнайближче, так, щоби видіти добре мавпу, а вона щоби виділа мене. І дійсно, мавпа мене завважала, бо станула смирененько, уклонила низенько своїм капелюхом, достоту так, як видресований галицький школяр, і стала мені давати знаки, що хоче подивитися: що ми сьогодні мали завдане в школі. Я подав їй Салюста «Conjurato

Catilinae». Тим способом хотів я скомпромітувати і таляна, і мавпу, що, мовляв, хоч ти, небоже, кладеш себе потомком Титів і Брутів, а твоя учениця походить з півострова Іберійського, та таки Салюста не потрапить перекласти ні одного речення, бо й мені самому се дуже трудно...

Але мавпа ніраз не збилася з пантелику моїми тихими увагами, лише взяла книжку, скочила на свого зубатого Пегаса, отворила з повагою книжку і здавалося, що шукала, де є підмет, а де присудок, бо дуже крутила головою й приглядалася, цілком так, як колега, що не приготувався...

Публіка в сміх! А між тими різnorodними голосами долетів до мого вуха оден, як срібний дзвіночок, милий, як спів соловейка, солодкий, як голос флеста, голосний, як голос трембіти... Я оглянувся. На високім камені (ну, дуже високий він не був) стояла дівчина. Її струнка стать, одягнена в білий кафтаник, її рум'яне личко, сині як небо очі, чорні густі брови, гарне густе волосся, невеличкий носик, коралеві усточка... відразу прикували мене до себе. А коли вона звернула увагу на мій мужеський регіт і подивилась на мене своїми очима, то я став очарований, так як той подорожний, на котрого дивиться боа. Я не міг з місця рушитися, очей відорвати. Не тямлю вже, коли вчена мавпа віддала мені Салюста і коли публіка розійшлася. Я стояв усе на однім місці і дивився на тую надземську появу, котра нагадувала мені якусь лицарську римлянку, вже не тямлю котру...

– Що то за панна? – питаю нашу служницю.

– А во, тут спровадилася якась пані з дітьми, що ходять до школи, а тота панна при мамі.

– То вона також ходить до школи?

– Та де, во! Така велика, що вже би віддавалася...

Я пізнав невластивість мого питання та й не питав уже більше нічого.

Того вечера я не міг взятися до ніякої роботи. Імітація римлянки скакала мені по книжці: раз така малá, що ховалася поміжи букви, то знов велика, як тополя, як ратуш самбірський... Коби хоч знати, як вона називається? – думав я собі, розв'язуючи якесь алгебраїчне зрівняння. Йдучи спати, я поглянув крізь вікно. У вікні напротив, де мешкала римлянка, світилося... Ах!

Другого дня, йдучи зі школи, побачив я римлянку на порозі, вклонився; вона відклонилася мені як знакомому і показала мені свої гарні зуби (прошу сего вислову не брати в значенню переноснім). За два дні вона прийшла до нас, а за чотири ми вже грали лябета. Якось так зложилося, що карта впала на землю і ми

рівночасно схилилися за нею. Наші голови чоломкнулись легонько, але лише так, що моя буйна чуприна (гей, гей! Я ще тогді не був лисий) зіткнулася з її гривкою. Карту вона таки хватила своїми гарненькими пальчиками, і я піднявся з нічим, але вона вміла нагородити мій даремний труд, бо споглянула мені в очі своїми синіми зірками так глибоко, так протяжно, так солодко, що мене аж коло серця залоскотало і я... пропав! Від тої хвилі карта мені вже не йшла, я робив страшенні похибки і програв тридцять горіхів.

Пізнім вечером я зайшов в свою кімнатку. Треба було на завтра приготувитися до школи. Беру Салюста «Conjuratio Catilinae»¹. Читаю, заглядаю до словаря, а мені заєдно привиджується Рузя (вона звалася Рузя), чую на собі її палкий погляд, на голові чую дотик її м'ягенької гривки. Щоби того чувства не зганяти, я був би ні за що в світі не доторкнувся гребенем мого волосся... Пишу препарацію – хочу написати frustra, я пишу Рузя... Пек біді! Або то варта займатися такими людьми як Катіліна? Хто ж був Катіліна? Простий батіс, такий, як у нас сидять під пропінацією та шнурком оперізуються... А тут Рузя! Ах, ne misceantur sacra profanis²! Шпурнув я Салюстом і взявся писати поезію.

«Коби мені крильця, полетів би я...» – не йде!

«Як дві зіроньки ясні, вчарувала ти мене» – і то не йде! Може би так:

«В просторі небеснім дві душі шукаються...

Тепер знайшов я тебе, ти знайшла мя...»

Щось нездало! – Видно, що я такий до поезії, як сільський пес до польовання... Напишу прозою; або то в прозі нема поезії? Я зшив наборзі кілька аркушів паперу і зробив таку напись: «Дневник моєї першої любови». Я списував аж до півночі свої вражіння з того дня і постановив собі свято, що щоднини щось напишу. Другого дня написав я таке: «Нині дістав-єм з латини двійку. Складаю її яко першу жертву на жертвеннику любови... Але се горе нагородить мені Рузя. Вона прийде знов грати в лябета, а я знов дивитисьму на єї гарне личко...» (Відтак наступила предовга рефлексія). Однак того вечора Рузя не прийшла, бо єї батько приїхав. Мимо того я лекції не переробив, міркуючи собі таке, що професор чей-же не здурів, щоби мене питати день за днем...

Аж третього дня прийшла Рузя. Ми лябетували довго в ніч; в павзах співали. Я виймив нотний свій записник, настроїв гіта-

¹ «Змова Катіліни» (лат.).

² Не треба змішувати святе з непосвяченим (праведне з грішним) (лат.).

ру і став учити її: «Як два серця ся-а-а кохають – серед красних дней...». Тим «кавалком» мали ми спродуватися на Різдво...

Так тревало довго-довго, а мій жертвенник любови аж угинався під важкими двійками... Я вижидав хвилі, коли освідчуся, та хоч така хвиля щоднини попри мене перелітала як метелик, я не мав відваги вхопити її і все відкладав на пізніше. Коли надходить рішучий момент, я почував, що я ще негаразд підготований, іменно тая форма, в якій я хотів висказати своє чувство, зовсім не відповідна, хоч укладаючи її день перед тим добачав я в ній чудо поезії... А коли часом на форму я й згодився, то позиція не відповідала тій позиції, яку я собі уложив. Раз уложив я собі, що треба клякати, а тут саме здивався з Рузею на дворі в болотнисту пору. Другий раз уложив я собі уклонитися шапкою, а тут якраз був без шапки. То знов мав хопити її за руки обі, а я саме держав щось у руці. Біда та й годі! Така нерішучість мене страх мучила, і я відложив освідчини до тої хвилі, коли будемо продукуватися з нашим «кавалком». Мимо того всего мені було весело, я був щасливий... Але любов має своє терня – і я його мусів надібати на моїй дорозі...

До мене заходив оден мій товариш, щирий друг... Я йому зовсім звирівся, відкрив перед ним свою душу. Він мене одобряв, потішав, і я запросив його на партію лябета з Рузею... Приходив щовечора і зрадив мене – тяжко зрадив! Де вже нині шукати вірного товариша! І він, неборачисько, не устояв супроти палких погляд Рузі і ступив на ту саму дорогу, що й я, т[о] є перестав учитися. Не знаю лише, чи також свої двійки складав на жертвеннику любови, чи не їх собі записував... Але я не зараз пізнав його зраду. Я каліграфував поезії, писав дневник, учився напам'ять найкращі поезії – а він кібіцував коло Рузі і відпроваджував її аж під двері...

Не знаю вже звідки я о тім всім довідався, але таки відкрив я зраду і закипів страшенною лютістю. Мене трохи кров не залила, в очах чорніло, і я в першій хвилі рішився «убити» зрадника. Того-таки вечора я чатував на мого суперника з бучком під парканом до півночі. Але він не прийшов... Ми стали завзятими воюрогами. Доперва третій товариш, перед котрим ми пожалувались, погодив нас, і ми оба поставили торжественно під п'ятнадцяткою, при склянці пива, відцуратись невірної дівчини, заспівавши тріо: «Мені з жінкою не возиться! – А тютюн та люлька козаку в дорозі – знадобиться!»

Але я був хитрий малорос. Усунувши так суперника з дороги, сам не уступив ані крихітки... і відкладав освідчини з дня на день...

Моя Рузя, видячи, який я сафандула (так мене назвала перед моїм другом, з чим він проговорився мені при пиві), хотіла мені допомогти. Заговорювала то сюди, то туди, а я ані руш! Аж раз мене питає:

– Ви любите театр?

– Дуже люблю.

– А вступили би ви до театру? Я би зараз вступила...

– З вами, панно Рузю, я би вступив до пекла...

– Отже добре, вступаймо разом, заки ще театр від'їде до Дрогобича.

Тоді гостював в Самборі театр і була добра нагода. Я укладав собі рожеві пляни, який то я буду щасливий, які буду ролі грати – розуміється з Рузею... Я вправлявся в різних монологів і кричав нераз на цілу хату, як божевільний... Рішуча хвиля збиралася. Вже третій раз було оголошене «на жаданс публіки ще одно, послидне представлене» – аж тут... «A Schlange, a Krokodil is nicht a Peirl für den, wus sie hat mir geschrieben»¹, – кликнув би залюблений жид.

Приходжу раз додому і хочу нову жертву з математики вписати до дневника, коли глип! – на столі лежить карточка, писана рукою Рузі: «О мій! Судьба нас розлучає, і люде нас розлучають... Я з наказу батька виходжу проти моєї волі за оберавзера... Але Тебе, мій соколе, не забуду ніколи, ніколи, ніколи, ніколи! – Твоя навіки нещаслива Рузя».

Якби вежа пізанська завалилася, якби грім з ясного неба ударив, якби світ перевернувся, – я би так не злякався. Мені в очах потемніло... Отямившись, питаюся нашої служниці:

– Чи панна Рузя ще є?

– Ого! Ще рано, як паничі пішли до школи, поїхала. В м'ясниці сі весіле! – і усміхнулася злобно.

А то доля! Без пращання, без любого погляду тих очей, ясних зірочок, без доброго слова, без одного стиснення руки, без незабудьки на спомин! Доле моя, доле! Що ти виробляєш? Я став цілувати тую картину паперу, послідну пам'ятку по Рузі... і страх лютував на тиранство батьків несовісних, що безпощадно, безсердечно зсилюють своїх дочок виходити за оберавзерів... Який черт видумав оберавзерів і цілу бранжу сторожі скарбової? І я запалав невгамовною завзятістю проти зелених паничів, як найгорячіший пачкар...

---

¹ «А зміяко, а крокодиле, не до порівняння, щоб це можна мені описати» (Ідиш).

Усе моє горе вилив я в своїм дневнику і записав його до послідної картини... Ходжу як сонний. Ніяка робота мене не береться. Одна поезія мене займає, але не кожда. Гомера не можу стерпіти, не лиш для того, щоб він по-грецьки писав, але нема в нім згадки про любов, а мені лиш такої поезії днесь треба...

Висповідався я якось перед моїм товаришем, що був з тої самої місцевости, що Рузя, і знав її добре.

– Иди, дурний! Не завертай собі голови. Вона не почислила би всіх тих вібіців, з якими зналася... То вітрениця! – і розповів мені дещо більше, що вже не перейшло би цензури....

Я поміркував, ударив себе по чолі і сказав тії достопам'ятні слова:

– Fuimus asini!¹

Я спалив свій дневник під кухонним жертвенником і взявся сердечно до книжки, бо на місячній конференції начислили, що я аж три предмети зложив на жертвеннику любови.

Так було колись... Давно воно минуло, а я ще тепер, як бачу таліяна з мавпою, то утікаю і не дивлюся в той бік. Біда не спить.

Бережани, 27.ІІ.1896

---

¹ Не бути ослами!

МОЗЕС ПІПЕС

Не думайте, що це про якого славного чоловіка... силуетка. Куди пак! Мозес Піпес був собі незвичайним кишневим злодієм, а коли хочете по-московському, то це був карманний жулік. А варто про нього згадати, бо то був зразковий злодій з злодійською ідеологією, хистом і моралею.

Ви смістесья? Злодії-фаховці мають свою спеціальну мораль. У них своя етика, що можна, а чого ні, і того вони педантично придержуються.

Я вступив на однорічного добровольця до 30 полку (Львівського). Не знаю, чи було де тільки різноманітних людей, як тут. Служили там селяне аж з Сокальщини, ремісники з малих місточок, а найбільше було «львовських дзеці»¹, міщанських, і того усього шумовиння, яке Львів у своїх норах скриває.

У 8 компанії під строгим капітаном Павловичем стрінув я невеличкого ростом, марного, білявого жидка Мозеса Піпеса, на котрого і уваги не звертав. Аж раз пропав мені ключик од моєї скринчини і другі прирадили мені попросити Піпеса, щоби її відімкнув. Я думав, що він по фахові слюсар, та мені сказали, що він львівський злодій і мистець від отвирання замків. Зразу я вагався, та мене запевнили, що він в касарні нікому нічого не візьме. Отож я предложив йому мою просьбу і він згодився, а притім я придивився до нього ближче. Хоч невеликий на зріст і марний з лиця, він показував на велику зручність. На лиці з риб'ячими очима я нічого не завважав.

Отворив замок уमितь. Тоді я, щоб впевнити себе від злодійської інвазії, сказав йому: «Надіюся, що мене не скривдите...»

– Шкода пане, що масте матуру, а такі дурниці говорите – впрочім... може ви того не знасте, що між порядними злодіями є спеціалісти, а я є спеціаліст від пуляресів і годинників, а у вас у скриньці самі лахи.

Я був цікавий і став розпитувати, як воно?

– Молодий злодій сам себе пробує, і другі старші його пробують, до чого він здалий і в тім напрямі macht er Übungen². Я набрав вправи в вибиранні годинників і пуляресів... Пане, котра у вас тепер година?

---

¹ «львівських дітей» (пол.).

² Робить вправи, вправляється (нім.).

Я виймив з кишені годинник і придивився. Він дививсь, куди я годинник ховаю, і каже:

– За півгодини, ну, може, за годину, ваш годинник буде у мене.

Я вважав це за жарт і став сміятися. Він сміявся теж. Описав став мені оповідати різні сміховини, поприступали до нас другі і забава йшла цілою силою. Не знаю, як довго це тривало, аж Піпес питає знову:

– Котра година.

Я до кишені, а годинника дасть біг. Усі сміються, а Піпес теж.

– Годинник є у мене, та ви його не знайдете.

Я став його обшукувати. Він підносив руки то в гору, то опускав вниз, – нарешті віддав мені мій годинник.

Мене це дуже зацікавило, бо вже ж такий мистець показував, що вийшов з доброї злодійської школи.

Коли я про це сказав одному капралові німцеві, він розказував мені таке про Піпеса:

«Пішов він раз з нами до єзуїтського костела. Ми, жовніри, стояли біля лавок. В костелі було глітно. Біля Піпеса станула якась панна. Дивлюсь я, а Піпес підніс їй зверхню спідницю і вийняв з другої спідниці з кишені пулярес та миттю сховав. Панна ані зчулася. Тоді я пропхався до Піпеса і шепчу йому до уха: коли не віддаш зараз, то по Службі Божій відведу тебе на головну стражницю. Піпес поглянув на мене бісом, але послухався. Знову підняв панночці верхню спідницю і поклав на місце пулярес. А знаєте, що в компанії він нікому нічого не візьме, навпаки, жовніри в нього деколи що потягнуть, він це знає і ніколи не пожалується».

Тепер став я до Піпеса ближче придивлятися.

Хлопчисько добрий, слухняний, веселий, що, було, пісоньками, приговорками і оповіданнями, котрих знав безліч, вмів усіх повеселити.

Є, наприклад, таке: по обіді запоряджують порядки. Треба витерти піском долівку, помити лавки та столи, почистити пічку, перетріпати солом'яники та коци. У людей роботи повні пригорщі, а Піпес кудись пропав, нікому не кажучи. Прямо перекрався крізь браму. Праця триває до вечера. У вечір являється Піпес.

– Добрий вечір, товариші! Ну, гарно ви випрятали, та вибачте, що мене при цьому не було, бо то не моя робота. За це, що ви і за мене зробили, я приніс вам гостинця.

І виймає з-під пахи гарний бохонець хліба, з одної кишені пляшку горілки, з другої велику пачку тютюну.

– Натє, напийтеся, закусіть, та закурить, а я собі спочину. Сьогодні трохи змучився.

– А що заробив? – питають.

– Не багато: три годинники, два пуляresi, навіть не знаю що в них є?

Кладе на столі три годинники, два пуляresi і дивиться в середину та перечеислює гроші.

– Може порожні, – завважав хтось.

– Ну, годі було дивитися до нього, як ще був у кишені. Треба було брати, що трапляється... Знаєте, що дарованому коневі в зуби не заглядають. Я був сьогодні на Соняшній вулиці. Знаєте, там багато різного дешевенького краму. Там біднота купує. Дивлюся, якийсь панисько крутиться, такий пурец, що ну. А торгується, як за рідну маму. Я думаю собі: як ти такий ґройсер пурец¹, то чого сюди між бідноту лізеш? Кручуся і я біля нього, буцім-то і я щось купую. Діждався я відповідної хвилі, і його годинник – ось цей, був вже в мене в кишені. Я ще хотів його спитати, котра година, але дав спокій. Ланцошок то я йому оставив на пам'ятку.

– Як же ти це вкрав?

– Що? Навчити тебе? Небоже, то хто-будь не потрапить. Тебе би зараз за руку зловили.

– І тебе колись зловлять...

– Або я кажу, що ні? Зловлять, то зловлять, у кождім інтересі буває ризико і втрата, чому в мойому інтересі має її не бути? Кілько то не раз купець або шинкар втратить...

– І тобі не соромно красти?

– Чого соромно? Це такий інтерес, як кождий інший, лише, що там не карають, а мене покарали б. Скажіть мені, чи купець не краде, а шинкар не краде. Ріжно люде крадуть і здирають...

Такі розмови з злодійської фільозофії довелось мені не раз слухати. Розуміється, що Піпеса ніхто не посмів би видати, бо зі злодіями небезпечно зачіпатися та ще з лівівськими.

Я вже згадував, що капітан Павлевич був дуже строгий чоловік, старий вояка. Він уходив за найстрогішого в цілому полку. За якусь там провину покарав він Піпеса арештом в дисциплінарній дорозі, і він пішов відсиджувати кару на цитаделю. А там так було устроєно, що в головній брамі з одного боку при вході була кімната для службового офіцера, напроти стояла сторожа. Через цю сторожну кімнату входилося на коридорчик, а з нього

---

¹ Великий пурец (з нім.) – пан, той, хто виставляє себе паном.

були двері до камерів, де сиділи арештанти. До одної замкнув старий профос Гаврилюк Піпеса.

Та по трьох днях йому навкучилось сидіти і він втік, забравши з собою коц.

Зчинився на цитаделі гвалт. Усі ломили собі голову, як міг арештант у білий день через вартову кімнату втекти?

Після військового закона, коли жовнір пропаде і не явиться до 48 годин, його вже вважається за дезертира і як його зловлять, то карають за дезерцію.

Знав про те Піпес і явився перед 48 годинами. Явився з парадом.

Коли ранком другої днини стояв цілий полк на подвір'ю цитаделі готовий до вимаршу (то було в марті), заїжджас критий фіякер, вилазить з нього Піпес і просто йде до батальйонного командира і голосить слухняно, що він вернув. Майор видивився на нього, не знає, що це?

Тоді прискакує капітан Павлевич і пояснює майорові, бере одну патрулю зі своєї компанії і приказує завести Піпеса до компанійної канцелярії. Передає команду старшому поручникові, а сам вертається писати протокол.

– Чого ти втік?

– Але мені було сидіти. Я мав десять днів самотнього арешту і мені було задовго. Впрочім я мав пильний інтерес.

– Красти ходив...

– Може й так, але мусів вийти, а тепер можу вже відсидіти решту кари.

– А куди подів «деку» (коц). Знаєш, що за крадіж казньонних річей велика кара.

– Пане капітане, я лахів не краду, бо то не мій інтерес, і тепер я деки не крав, лише її сховав, і ще нині принесу.

– Хіба так, що скажеш, де вона схована, а я пішлю за нею.

– Я сам піду.

– То я пішлю з тобою підофіцера.

– Не хочу, нащо він має знати мої скритки?

– На що деку брав?

– Знаєте, у мойому інтересі приходитья інколи переспати на дворі, де-небудь в куцах, а то й на цвинтарі поміж могилками. Тепер холодно, і тому я взяв собі деку. Але я її принесу.

– Не принесеш, бо тебе зараз замкнуть, а старий Гаврилюк то вже тебе припильнує. Ти пам'ятай, що тебе за це жде...

– Нічого мені не буде, і я принесу деку, ще нині увечір.

Капітан приказав одвести його під штиками на цитаделю і передати профосові.

Наша казарма була в палаті Яблоновських у Львові при вулиці «На скалці»¹. Від цитаделі було досить далеко і треба було йти крутими вулицями.

Профос Гаврилюк аж зубами заскреготів, доставши в свої руки Піпеса, котрий йому, старому профосові, стільки клопоту накоїв. В першу чергу поклав йому «шпанги», себто прикував праву руку до лівої ноги так, що скований не міг випрямитися і мусів сидіти скулений. Шпангу замкнув вертгаймівською колодкою, а ключ узяв до себе. Опісля замкнув його в найпевнішій камері і ключ забрав до себе теж.

Ми того дня мали маршеві вправи і перейшли по болоті у повному риштунку яких 17 кілометрів. Вернули аж над вечером заболочені і помучені.

Я скинув з себе риштунок і зайшов до компанійної канцелярії до фельдфебелів побалакати.

Сидимо та й балакаємо. Про Піпеса ми й забули. Він тепер в безпечних руках Гаврилюка.

Та ось приходить інспекційний підофіцер з цитаделі і голосить слухняно нашому фельдфебелю, що Піпес утік.

Ми всі остовпіли. Фельдфебель каже:

– Тут його нема. Але то справді великий шельма.

– Гаврилюк, – каже підофіцер, – рве собі волосся з голови, такий лютий, що ні приступити...

Ще ми й не стямалися від цієї новини, аж відчиняються прожогом двері і влізає сам Піпес, кажу влізає, бо був у шпангах.

– Пане фельдфебель, голошу слухняно, що я приніс деку.

Не можемо усі з дива вийти. Фельдфебель питає:

– Як же ти міг так вулицею лізти?

– Я так не йшов, а розкувавсь.

Підступили ми та й пробуємо колодку. Вона замкнена, як слід.

– Ану розкуйся, – каже фельдфебель.

– Прошу від мене відвернутися і не підглядати.

Ми так й зробили.

Щось зашурчало, ми оглянулись і перед нами стояв випрямившись Піпес з рукою під козирок.

– А-гі! Це якийсь чорт, – каже фельдфебель, а звертаючись до підофіцера: возьми собі його.

---

¹ Тепер вул. Скельна.

– Не возьму, – каже той, – прошу його післати з іншою патрулею, бо він мені втече.

Тоді фельдфебель відзначив мене:

– Возьміть, флейвіліх, чотирьох з поготівля і відведіть його на цитаделю.

Погано! Надворі ніч, він мені втече, і я попаду в халепу, але супротивитися не можна.

Вийшов я у мою цимру, одягнувся, взяв на себе кріса, закликав чотирьох жовнірів з поготівля та й йду в канцелярію по Піпеса. Фельдфебель віддає мені його службово. Йдемо. Мені аж мороз по за спину віє. Кажу я до Піпеса:

– Слухайте, пане Піпес, не важтеся втікати, бо я застрелю, ви арештант, а я в службі.

– Пане, не говоріть дурниць. На вулиці, де тільки людей під цю пору ходить, ви не будете стріляти. А я коли б хотів втекти, то скочу у сіни першої ліпшої кам'яниці і пиши пропало. Я вже не раз так з рук поліції втік.

Я вертаю до фельдфебеля, щоб мені дали ланцюшки його скувати, та в компанії, окрім кількох пар шпангів, ланцюшків не має.

Але Піпес мене потішив і я заспокоївся.

– Пане, даю вам слово честі, що не втічу. Ви ж бачите, що я з тим старим зупником, Гаврилюком, у піжмурки граю. Як схочу, то знову йому втечу. Він був супроти мене нечемний.

Я зараз нагадав собі п'єсу: «Роберт і Берtrand, або два злодії», яку я бачив в театрі Т.Романовички*.

Ну – стає двох жовнірів спереду, за ними Піпес, за ним знову два жовніри, я позаду – походом-руш.

Йдемо так крутими вулицями. В уличних ліхтарнях шипить газ, рояться люде, а я ще не дуже то злодійові довіряю і не спускаю ока з Піпеса.

Так зайшли ми аж на цитаделю і я відотхнув свобідно, аж передав арештанта профосові і взяв на це посвідку.

Гаврилюк скрегоче зубами з досади, тупотить ногами і лається цілим словарем касарняної лайки.

– Тепер ти тут зігнісш...

– Пане профос, я вам сказав, що коли будете зі мною нечемно поводитися, то втечу, і тепер вам це нагадую. Ви гадаєте, що маєте діло з дурним госм? Я до такого не привик.

Чи профос справді його послухав і був чемніший, того я не знаю. Але Піпес не втік. Відвели його в гарнізонний суд і засудили на три місяці. Це було нам проголошено в деннім приказі,

а засуд був ще тим загострений, що Піпес замість о 9 годині мусів бути о 6.

Вернув Піпес з гарнізону такий самий веселий, привітний і слухняний, так само приносив і показував людям свою добичу.

А одного дня, коли я мав службу, голосить мені Піпес, що йде до міста. Оглядаю його, одягнений по припису, питаю команданта чети його, чи нема якої перешкоди, – нічого, і я дозволяю.

Про шесту годину всі ми забули.

Б'є 9 година, трублять ретре – ходжу по цимрах, Піпеса нема. Рано не прийшов теж. Я голошу капітанови при рапорті, що Піпес пропав.

– А ви не знаєте, що по 6 годині Піпес мав бути вже в казармі. Вам приказу не читали?

Мене обкинуло жаром. Мов задеревів. Буде біда, а я маю здавати офіцерський іспит.

Тоді відзивається командант чети:

– Піпес вийшов звідсіля ще о четвертій.

В мене вступила душа.

Піпеса признали дезертиром. Не було про нього чутки кілька неділь.

Аж приходить письмо з команди в Станиславові, що зголосився там якийсь Мозес Піпес і сказав, що він дезертир, з 30 полку. Чи це правда?

Та поки від нас вислали письмо до Станиславова, щоб цього дезертира сюди приставили, – прийшло друге письмо зі Станиславова, що Піпес утік з військового арешту.

Видно, що й там нечемно з ним поводитися.

Від того часу я про Піпеса нічого не чував.

Коломия, 19. XII 1925

Зараз на другий рік після приїзду Єнджея Смулки до Львова та вступу на правничий факультет сталася з ним ось яка пригода.

Здибає його на вулиці якийсь добродій і ще здалеку махає до нього рукою, вітаючись.

– Як ся маєте, пане Гулко? Ви, видно, вже по матурі*. На який факультет маєте намір вступити?

– Я не Гулка, прошу пана...

Добродій се сприймає як жарт, придивляється до Смулки, врешті перепрашає за помилку і йде собі.

Другого дня знову якийсь інший добродій налітає на нього на вулиці й гукає:

– Пан Гулка!

– Ні, пане, я не є Гулка...

Так до нього чіплялися щодругий-третій день у ріжну пору дня, на різних вулицях Львова. Ріжні люди старалися перекопати його, що він Гулка, так що він сам вже не був такий певний щодо свого назвиська.

Але те, що притрафлялось йому до того часу, було ніщо порівняно з пригодою, яка сталася з ним одної неділі на Високий Замку.

Він вийшов на Високий Замок пройти перед обідом. Був чудовий погідний осінній день. О тій порі тут майже нікого не було.

Смулка йде бадьорим кроком, насвистуючи собі якусь веселу арію, коли відчуває, як несподівано хтось міцно бере його під паху. Озирається, аж його якийсь святково одягнений добродій міцно тримає під руку. Добродій з чималим черевцем, на якому він повісив масивний золотий ланцюжок від годинника. Обличчя цього добре вгодованого та вдоволеного собою чоловічка ретельно виголене, рум'яне. В його правій руці – груба, бамбусова палиця.

Смулка й слова не встиг вимовити, як добродій почав:

– Хоч раз мені вдалося тебе схопити, тож навіть не пробуй втікати. Я вже довший час на тебе полюю, та все марно... Що ж ти собі, гультаю, думаєш? – і при цьому ніби жартома пригрозив йому своєю грубою палицею. – Бідна Корнельця то вже мало яйця не знесе, так за тебе непокоїться, а ти ніби під землю провалився. Зі мною, мосьпанку, так не можна... ти ж мене знаєш – і якби що до чого, то я, мосьпаночку, і ось так потрафлю, – і зно-

ву він погрозив Смулці своєю грубою палицею, цього разу трохи по-іншому.

У Смулки терпне шкіра, а тут, як на зло, на Високому Замку ні душі...

– Мені здається, ласкавий пане, що ви помилились щодо особи, і я зовсім не той, за кого мене ласкавий пан уважає...

– Що? Ти куди гнеш? Ну й крутій з тебе, небоже! – і шельма навіть не усміхнеться. – Ні, небожатко, ти туди не загинай, бо не зігнеш, тільки зломиш. Кажу, чого так довго не приходив? – а при цьому подивився йому у вічі так якось твердо, що прийняти се за жарт було неможливо. А руку його стиснув, як кліщами.

Що тут робити? Відпиратись небезпечно, бо ще роздратований добродій похвастує своєю палицею. Треба протягнути розмову якнайдовше, може ангел-хранитель пошле якого поліціанта, щоб визволив від такої скрути.

– Останнім часом я багато вчився, по двадцять годин на добу без передиху. Я, властиво, маю іспит на носі...

– Якщо так, то справа ясна. Іспит, мосьпаночку, то найперша справа. Без іспиту, то такий чоловік, як ти, хоч не про тебе буде сказано, то цілковитий дурень. Хоч, правду сказати, ціла та твоя наука не варта й свинської ратиці. Скажи-но мені, голубчику, скільки ти, до того іспиту готуючись, здохлих свиней покрав? Хе-хе-хе!

З цієї паплянини Смулка нічого не розумів, тільки витріщав на свого кривдника очі. А тут, ніби хто зачарував, на Замку ні душі...

– Ну, не ображайся, мій любий, я знаю, що ти не тільки здохлих свиней ріжеш, але і коней, корів, псів, а може, й мишей... Хе-хе-хе! Але то так: прийди коли в будний день до мої масарні, то побачиш опорядженого заколеного кабанчика, здорового як горіх. Побачиш, як виглядає здорова свинка, побачиш мозок, серце, печінку, селезінку, побачиш, яке се все у здорової свинки, а тоді найкраще будеш знати, яке се все у хворої і як її треба лікувати. Бо я, мосьпаночку, ніколи хворої штуки не куплю і краще на тому розуміюся, ніж який перший-ліпший коновал. Я вже двадцять три роки роблю ковбаси і ще ні разу не купив хворої штуки.

Аж тепер у Смулки прояснилось у голові: сей його в'їдливий товариш – то якийсь масар, а той, за кого його мають, – напевно ветеринар...

Заговорюючи свого співрозмовника то сим, то тим, хотів Смулка тихенько забрати свою руку й чмихнути, бо рука почала

терпнути. Але се йому не вдалося, бо добродій пізнався на тім і ще міцніше затиснув кліщі.

– Що, дезерція? Го-го! Мій голубочку, вибий собі з голови сю пусту думку. Добре, що я тебе хоч раз спіймав. Зараз же йдеш до нас на обід! – крикнув йому просто до вуха.

– Перепрашаю пана добродія, – каже Смулка, – але я маю у академічній їдальні оплачені обіди на цілий місяць.

– Дурна твоя академічна їдальня і ти разом з нею. Ти там і на Великдень того не понюхаєш, що у мене подають у будний день. Ех ви, заморені! От ніби й з'їв обід, а тим часом кишки грають марша. А чи ти знаєш, братику, що у нас сьогодні, при неділі, на обід буде? Пальці оближеш. Насамперед – борщ! А знаєш, який то борщ? Сам цар Давид такого борщу не їв. Борщ на свинині, який тільки моя Магдуса вміє зварити! – він вигукнув ці слова з такою впевненістю, що аж сполошив громадку горобців на найближчому дереві.

– По тому свиняча полядниця з бурачками, пиріжки з м'ясною начинкою і струдель з яблуками. Пам'ятаю, що ти саме такий струдель любиш.

«Звідки він знає, що я люблю струдель?» – подумав собі Смулка.

На саму думку про всі ті перелічені ласощі Смулці аж сліна потекла, і він відчув шалений апетит. До нього враз повернувся добрий настрій:

– Ви слухно завважили, пане добродію, що цар Давид не їв такого борщу, і я вже знаю чому...

– Бо не було кому йому такого смаченького зварити, ось чому.

– Не тому, пане добродію, бо такий цар міг собі навіть з Парижа спровадити, а не міг тому, що жидам, згідно з заповідями Мойсея, не можна їсти свинини...

Чоловікові той жарт Смулки сподобався, і він почав від душі сміятися. А тепер уже Смулка не думав утікати. Посміявшись досхочу, чоловік продовжив розмову, вже поважним тоном.

– Дуже хваляю, що ти так пильно взявся за книжку. Хоч, звичайно, то правда, що під час іспитів треба відсунути набік всілякі любощі, але випадало би, хоча б у неділю чи у свято, заглянути? Щоб бідна дівчина так не сумувала. Бідна Корнельця в'яне на очах, як риба без води, аж схудла, сердешна, весь час сумує та побивається, що ти її покинув. Моя стара втішає її, як може: «Яка ж ти дурна, – говорить, – він би тебе покинув! А де ж він знайде таку другу панну? На ціле Жовківське* другої такої нема... А сам він хто! Ветеринар! Овва! Ветеринар». Але ти за се

не ображайся, жінки свою політику мають і все по-свому вміють товмачити. Бо я, наприклад, так собі міркую: ти не ображайся, що я з тобою відверто говорю... Після заручин, то в мене, мосьпаночку, як по шлюбі: покинув би, приміром, то я б йому так шию намилив, що він би собі полежав «руський місяць»*, а потім – до суду й до прокурора за ошуканство. Аякже! А мій Войтек! Ти ж його добре знаєш, муровий хлоп! Як пальне вола молотом межі очі, той відразу ноги протягне. Та що ми про дурниці теревенимо. Спішімся, бо вже час до обіду, а в мене, мосьпаночку, в животі, то так, ніби жиди похорон справляють.

Смулка не мав поняття, куди його провадять. Але йому було байдуже, досить, що він знав, який то смачний обід його чекає, обід, приготований панею Магдусею при допомозі панни Корнельці.

– Нині в нас на обіді буде наш Войтек. Нині годилося б випити могорич за його капральський чин. Саме вчора авансував. З тої okazji я йому тиждень тому справив новий мундур, екстра. Нині нап'ємося пільзенського, правдивого пільзенського, не якоїсь люри чи продукту львівської browарні, а правдивого пільзенського.

Так розмовляючи, прийшли на Замарстинівську вулицю, звернули в якийсь невідомий провулок, аж дійшли до гарненького білого домика, типового для передмістя. Господар відкрив хвіртку і запросив Смулку до невеличкого квітника, а далі ганком провів досередини.

Коли Смулка увійшов до покою, його веселим хором привітало ціле зібране тут товариство:

– А, пан Єнджей, вітасмо, вітасмо, рідкий гість, прошу ближче.

Смулка, придивляючись до приявних, думав собі: «Звідки, до лиха, вони знають, як мене звать? Адже вони не були на моїх хрестинах».

Родина розмістилась у покою в такому порядку: на переді стояла огрядна пані майстрова Магдуса, трохи грубша від свого чоловіка, але рівно ж як він, рум'яна на лиці, очевидно, здорова. Одягнена була так, як одягаються жінки львівського передмістя. Своїми бездоганно заокругленими руками трималася попід боки. Коло неї стояв дужий хлопець у новім мундурі з вилогами тридцятого полку та капральськими зірочками на ковнірі. З другого боку матері стояла дещо позаду панна Корнельця, одягнена як міщанка вже з панська. Була вона ні те, ані се, ні бридка, ні гарна, блондинка з карими очима. Тепер же заплomenіла як рожа.

Охоловши від першого вражіння, Смулка почав вітатися. Найперше поцілував пухкеньку ручку господині дому, потім паночки, а панові Войткові потиснув руку.

– Що то ся стало, що пан Єнджей і знати нас перестав? І ми вже забули, коли у нас були.

– Я всі очі видивилась, та все даремно, – промовила панна, опускаючи очка.

Смулка почав виправдовуватись, звалюючи все на іспит, який окупував усе його ество, забив усі його помисли. Він говорив про се з таким переконанням, ніби тільки що встав з-за іспитового столу ветеринарної академії. Виправдовуватися допомагав йому сам господар.

– Дайте ви йому спокій. Він висповідався передо мною з усіх своїх тасмниць, як перед священиком... Нема що говорити – добрий хлоп. Вчиться, щоб стати кимось, а коновальство, треба вам знати, се не що-будь... Десь у повіті, наприклад, оголосять карантану для рогатої худоби, то він гроші лопатою гребти буде. Го-го! Я добре розумію, чого варт і що значить ветеринар, знаю добре, от, хоч би з нашої львівської торговиці. Але ви, мої пані, слухайте тільки одним вухом і подавайте обід, бо у мене в животі, як у синагозі перед шабасом.

Смулка, освоївшись з думкою, ким він тепер має бути, вже не стримував язика в роті. Він забавляв панянку, розповідаючи, що протягом цього часу робив, як йому важко було без неї, як за нею сумував, як вона увесь час стояла перед його очима, навіть у ветеринарній прозекторській. Пан капраль погладжував вусики та увесь час посміхався.

Час проводили чудово, аж поки не покликали до столу. Смулці випало сидіти коло панни. Господар почав частувати горілочкою, яку закушували печінковим паштетом, аж потім тільки взялися до борщу. Господар анітрохи не перебільшив, описуючи борщ, який варить пані Магдуса. Що то за борщ! Забілений сметаною, рум'яний, як небо перед сходом сонця, а по нім плавають кусні сочистого м'ясива поміж посіченим бурачаним листям... Просто не можеш наїстися. Їж та все думасш, чому ся тарілка така плитка.

Другою стравою була полядвиця. Одним словом – розкіш! А ці вареники з м'ясом! Таке воно малесеньке, делікатне, плаває собі по лимані з масла, як човничок, аж жаль його тільки кусати.

У перервах між стравами з'являється пінисте пільзенське. Господар пильно стежить за вмістом склянок, Смулка веселий, як ніколи, панянка рум'яна, як рожа, весела й щаслива, як ніколи

перше. Стверджує, що Єндрек ніколи ще такий веселий та дотепний не був. Господар увесь час щось оповідає, примовляє та сміється, аж шиби у вікнах дзеленчать. Смุลка теж в жартах не дурний, силпе дотепами, ніби з рукава, забавляє усе товариство, пані сміються тонюсінкими голосочками, а пан капраль щохвилини вигукує: «Ох, сапрісті!»*

А господареві прийшов до голови інший жарт. Він починає свого майбутнього зятя перевіряти на знання коновальської справи та й питає його зненацька:

– А скажи-но мені, мосьпаночку, свинка має ратички чи копита?

Новий привід до загальної веселости. Пані Магдуса пробує стримати чоловіка, мовляв, гість може образитися від таких запитань, але ся заввага не здержує розохоченого господаря від подальших питань:

– А скажи-но мені, чи у вепра всі кишки однакові?

Від цього запитання Смулка трохи змішався. Він ніколи не бачив свинячої кишки в іншому вигляді, як тільки у формі ковбаси чи кишки, але також не був впевнений, чи ковбаси та кишки походили з одної й тої ж свині. Се запитання він збув жартом і нічого не відповів.

Не дивлячись на те, що пільзенське шуміло йому в голові, Смулка старався контролювати себе, щоб не засипатися та не вийти з ролі, бо інакше ціла та забава могла б сумно для нього закінчитися. А ще лякала його страшна думка: а що було б, коли б раптом у сім товаристві з'явився його двійник. Він не вийшов би звідси з цілими ребрами. Кожного разу, як погляд його спинявся на муровому капралю, то мороз пробігав по шкірі. Тоді полишала його всіляка радість, і в душі він молився: «Господи, ти що вивів Даниїла неушкодженим з лев'ячої печери, і мені дозволь вийти звідси цілим».

Але двійник не з'являвся...

Після льодів всі встали від столу і почали собі взаємно дякувати.

Господар вивів Смулку під руку до другого покою і поставив йому зовсім неждане запитання:

– Ну, мій дорогий, коли справляємо весілля?

Смулку охопив жах.

– Я, тату, маю ще один іспит...

– Та що, у біса! Коли вже тим іспитам буде кінець? Ти ж мені говорив, що то мав бути останній.

– Так, се був останній проміжний, а тепер черга на останній загальний, після якого я відразу стану доктором ветеринарії.

– А коли се має бути?

– Найдалі через чотири місяці. Я знову берусь за науку руками й ногами, закриюсь вдома на всі замки, бо то не жарти..

– Але попри все ти прихось до нас хоча б у неділю та в свята. Сам бачиш, що дівка закохана в тобі по самі вушка, дуже сумує, як тебе не бачить, і худне. Що тобі від такої жінки, худої, як козяча ніжка.

– Аякже, прийду обов'язково, щоб з вами побачитись і трохи, трохи розважитись, а потім знову до книжки.

– А знаєш, мій любий хлопче, що ти мені чимраз то більше подобаєшся. Я можу в рахунок майбутнього посагу мосі дитини трохи тобі допомогти.

І, говорячи се, він вийняв з кишені сурдута старий брудний гаманець і почав перебирати банкноти різного кольору та вартости.

Смулка відразу зрозумів, у чому річ. Він не хотів аж такою мірою використати помилку сих добрих людей, отож притримав руку добродія:

– Дякую, тату, але поки що мені нічого не треба.

– Не встидайся, бери, як раніше брав.

– Коли мені треба буде, то я сам попрошу...

– Ах ти, бідолахо, а за що ти житимеш усі чотири місяці?

– Маю за що. Я тільки-но дістав спадок по моїй багатій теті. Навіть все не потрачу, щоб закінчити науку.

– Ну, про мене... Але ти стережись, щоб тобі хто грошей не вкрав.

– Я їх поклав до шадничої каси.

– Дуже добре. Знаєш, а ти мені, Бігме, щораз більше подобаєшся.

Він обійняв Смулку і щиро його поцілував.

Смулці ніби тягар з душі впав. Він якось відразу перестав боятись приходу свого двійника, зараз же пішов до панни та й почав забавляти її. Вже переконався, що його двійник мусів добряче потрусити калитку свого майбутнього тестя.

Смулка хотів уже йти, але всі проти цього запротестували, особливо панна. Господар запропонував відразу після обіду всім разом піти до коршемки «Під раком», що за жовківською рогачкою, де сьогодні напевно будуть музики і багато знакомих.

Пішли. Господар вів попід руку дружину, Смұлка акуратно взяв під крильце свою панну, а Войтек перебігав від однієї пари до іншої.

В огороді й справді грала музика і було багато знакомих. Смұлку представляли як нареченого панни Корнельці, як укінченого ветеринара і називали Єнджеєм Гулкою.

– Знову той набридлий Гулка. Але нема чого на нього нарікати, адже дякуючи йому я сьогодні з'їв несподівано гарний обід. – Смұлка пильно слухав, чи була хто не назве назвисько його випадкового тестя, але надаремно. Ніхто сього назвиська не назвав, ніхто його по назвиську не покликав, бо до кожного столика він підходив перший, не чекаючи на запрошення.

Так забавлялись допізна. Смұлка городив сім міхів полови панні, мабуть, не хотів, щоб вважалося, що він надаремно з'їв обід. Він хотів усе те відробити.

Додому вони повернулися пізно поночі.

Перед домом попрощалися сердечно. Але перед тим Смұлка ніжно потиснув панні ручку й не міг стриматись, щоб не поцілувати її рум'яне личко. Такий цілунок до нічого його не зобов'язував, бо ж він цілував її ніби не сам, а як замісник свого двійника.

Коли розходились, старий попросив його теперішню адресу, а Смұлка, забувшись, чітко назвав вулицю і номер дому.

Смұлка повертався додому приголомшений цією пригодою, розмірковуючи над тим, як ото різні гультіпаки вміють собі давати раду і в рахунок майбутнього посагу можуть ссати найвного батька багатой панни на виданні...

II

Минав час, і Смұлка починав забувати ту веселу пригоду. Але він ще довго не відважувався ходити на прогульки на Високий Замок. Нераз приходило йому в голову, чи не піти, була, на Замарстинівську вулицю, до білого домика, але добре розміркувавши, полишав сю думку: може панна вже стала пані Гулкова, тоді він пошиється у дурні або, Боже борони, ще дістане...

Також не судилося йому зустрітись зі своїм двійником.

Одного разу треба було йому перейти коло ветеринарної академії. Він побачив вивіску й одразу пригадав собі Гулку. Може, варто б почекати тут і побачити його самого. Він зупинився перед головним входом й почав приглядатись до людей, що виходили.

Аж тут раптом налітає на нього якийсь хлопчина і говорить:

– Ти, Гулко, слухай, ти є квадратово свиня. Я стільки разів переказував тобі, навіть писав, щоб ти віддав позичену книжку, а тобі ані в голові. Я навіть не можу довідатися, де ти мешкаєш. Ти, певно, вже мою книжку продав...

Смулка хотів виправдовуватись, але в тій хвилі підійшов до інтерпелянта його колега і, беручи під руку, сказав:

– Шкода слів! Плюнь ти на него. Адже ж Гулка відомий тим, що не любить віддавати позичене.

Ті двос відійшли, а Смулка впевнився, що його двійник не тішиться доброю славою. Але йому все ж було прикро, що його, хоча й помилково, назвали свинею... З того часу він більше не наважувався ходити вулицею, де була ветеринарна академія.

Але подібна біда сталася з ним у іншому місці. Одного разу йде він по Галицькій вулиці, на щастя, з другом, а тут налітає на нього якийсь молодик, хапає за груди й кричить на весь голос:

– Ти, шахраю, ти накінець віддаш мені мій чорний сурдут, який я тобі позичив ще рік тому? Чи тебе зараз запровадити на поліцію?

Напад був такий несподіваний, що Смулка спочатку втратив мову.

– Адже се свиньство – так чинити з другом! – кричав молодик далі, тримаючи Смулку за груди.

Смулка врешті оговтався й сильно вдарив молодика по руці. А довкола вже почали збиратись перехожі.

– За кого ти мене, чоловіче, масш?

– А за кого ж? За шахрая, злодія, ти, славний Гулко... ти, цигане!

Товариш Смулки голосно розсміявся:

– Пане, перш, ніж ви таким способом на когось ще нападете з таким «щирим» привітанням, то спочатку переконайтесь, добре придивіться, бо з того може вийти неприсмна колізія. Придивіться хоча б тепер, що се не якийсь там ваш Гулка, а пан Смулка, правник...

Молодик пильніше придивився до Смулки, але тільки повів плечима.

– Перепрошаю я ж не винен, що ви так сильно подібні до того батяра, як дві краплі води...

– Чи тобі часто трапляється така напасть? – запитав товариш після того, як молодик пішов собі.

– Знаєш, друже, мені прийдеться виїхати зі Львова і перенестися до іншого університету через того клятого Гулку. Мене часто люди напастують за його бридкі справки.

Вони звернули у бічну вуличку, де Смулка розказав про усї свої попередні пригоди, не приховуючи й тісі, найцікавішої, на Замарстинові.

– Бачу, – каже друг, – що твоя подібність до того якогось Гулки має також світлий бік, навіть досить гарний. Я не раджу тобі втікати зі Львова, бо ану ж станеться з тобою ще щось корисніше, ніж той обід на Замарстинові.

Так воно і сталося, буквально через декілька днів.

Треба було йому піти у справах на Зарваницю*. Йдучи туди, він щільно застібнув сурдут, бо був попереджений, що у цьому районі Львова можна всього сподіватися. Смулка відразу зауважив, що якийсь жид показував на нього пальцем. Відразу прийшов йому на гадку Гулка. І йому стало цікаво, що станеться сего разу. До нього підійшов той самий жид, у ціліндрі, халаті та чоботях, одягнений точнісінько, як ті добродії з підпільної біржі на Зарваниці та на колишніх, ще не відгороджених, Гетьманських валах*. З ним підійшов ще якийсь добродій.

– Се він, під мою відповідальність, заарештуйте його...

Добродій міцно взяв його попід руку і дивлячись йому з цікавістю у вічі, сказав:

– Пан Гулка, чи не так?

– Ви помиляєтесь, я не Гулка, а Смулка.

– Се він, – закричав халатник-жид і вхопив його за другу руку.

– Іменем права я вас заарештовую, – повідомив йому добродій і показав на відвороті значок з орлом – знак своєї влади та служби.

– Якого дідька ви від мене хочете? – обуруювався Смулка. – Я не є жадний Гулка, відчепіться від мене.

– Ти ніби не знаєш, чого ми хочемо? – кричав жид. – А підроблений підпис на векселі професора Стріка, а мої п'ятсот гульденів під той вексель? Добре, що тебе вже злапали...

Зібрався натовп. Жиди почали кричати й погрожувати.

– А ganef Hułki hot man ferłapet, wiwat!*

Смулка мав щастя, що опинився під захистом поліції, бо небагато бракувало, щоб жиди його лінчували.

Поліціант прикликав брїчку, посадив Смулку коло себе, на лавці примостився халатник, і ось так, у супроводі жахливого рейваху, вони поїхали на поліцію. Смулка посміювався, пригадуючи собі, від чого розпалися мури Єрихону.

Коли виїхали за межі гетто, Смулці стало весело. Така парада дуже йому подобалася. Від радості він так сильно наступив на ногу своєму «візаві», що жид аж крикнув від болю.

Смулка вперше опинився в поліції в ролі підозрілого. Йому се видалося забавним.

Черговий комісар поліції Зайончковський завжди відвідував збори університетської молоді, знав усіх академіків, які там виступали. Він одразу впізнав Смулку.

– Пане Смулка, звідки ви взялися в такому добірному товаристві?

Смулка почав сміятися, але поки встиг заговорити, на допомогу йому прийшов з поясненнями халатник:

– Се той славний Гулка, що то на векселях підробляє підписи, а від бідних людей виманює гроші. Він дав мені фальшивий вексель професора Стріка і взяв п'ятсот гульденів. З тяжкою бідою я його сьогодні зловив.

Комісар почав сміятися:

– Шкода, пане Шпіцбауме, що ви перед виплатою грошей не пересвідчилися у того професора щодо автентичности підпису. Але се не було у ваших інтересах, бо у вас фальшивий вексель має більшу вагу, ніж справжній. Ми на цьому трохи знаємося. Фальшивий вексель сплачується регулярніше, ніж справжній. Ну, сей Гулка є винятком, але ви його досі не спіймали, то відправляйтесь далі на лови.

– Як се – на лови? А що, може, я не його зараз зловив?

– Вибачте, пане, але се не Гулка. Я сего пана знаю особисто. Пане Смулко, ви можете на сего пана Мехеля Шпіцбаума заскаржити до суду за наклеп. А Ви, пане агенте, на другий раз будьте обережніший, якщо задумасш кого заарештувати, бо се для вас теж може закінчитись недобре.

Комісар подав на прощання Смулкові руку, і Смулка вийшов з поліційного відділку, тріумфуючи. У коридорі Шпіцбаум почав перед ним вибачатись й просити, щоб той не подавав його до суду.

Ся пригода Смулці дуже сподобалася, він оповідав її поміж друзів, котрі аж животи зривали від сміху. Смулка передумав виїжджати зі Львова, бо такі епізоди видавалися йому неабиякою забавою.

Якийсь час він мав спокій і ніхто його не зачіпав.

Аж одного разу, а було се вже у березні, і він почав готуватися до першого державного іспиту.

Його друг, що мешкав з ним разом, якраз виїхав, а Смулка хотів використати сей час і сумлінно взявся за науку.

Він заглибився у вивчення пандектів*, коли хтось сильно постукав у зачинені на ключ двері.

– Хто там?

– В ім'я права, прошу негайно відчинити!

Смулка подумав, що се якийсь друг-жартівник так насміхався, отож питає:

– В ім'я якого права – римського, канонічного чи германського?

– Не мудруй, мосьпаночку, – крикнув якийсь грубий, хриплий голос з коридора, – тут не до жартів, мосьпаночку, тут поліція говорить, ц.к. поліція*...

Голос здався Смулці знайомий.

Потім обізвався якийсь інший, більш офіційний голос:

– Прошу негайно відчинити, бо звелю силою виламати двері.

«Певно, знову Гулка, – подумав собі Смулка, – знову буде якась забава». Він перекрутив ключ у замку й відкрив двері.

На порозі стояв знайомий з участі в зарванецькій афері агент поліції, а з ним – майстер-господар з Замарстинівської вулиці. Одягнений він був у гарне сільскінове футро, в руці тримав знайому Смулці палицю і тяжко дихав.

– Ви, певне, шукаєте пана Гулку. На жаль, не можу вам допомогти, тому що він до мене ніколи не заходить і я його ніколи в житті й на очі не бачив.

Поліціант упізнав Смулку відразу.

– Пане Окорський, ми помилились, я сего добродія знаю, се не Гулка, і я не можу його заарештувати. Я дуже перепрошую вас, пане Смулка, вибачайте мені... – І він негайно вийшов, залишаючи Окорського самого. Окорський був такий сконфужений, що Смулці аж жаль стало бідолаху.

– Прошу вас, пане Окорський, присядьте й відпочиньте, бо з Замарстинова дорога неблизька. Футро прошу не знімати, бо у мене пару днів уже не палено, і я сам сиджу в кожушку. Прошу без церемоній, а й шапку на голову одягніть, бо в мене страх як зимно...

Далі присунув до нього коробку з тютюном та папіросним папером і запрошував запалити.

Окорський без спротиву сів на крісло.

– Ви весь час масте клопіт з тим лайдаком Гулкою, а як поживає ваша шановна родина? Як пані добродійка, панна Корнельця, пан Войтек, він вже, певно, став фельдфеблем...

Окорський витріщив на нього очі, не розуміючи, що то все значить, чи це часом все ж не справжній Гулка, котрий у такий підлий спосіб старається вивернутися, щоб його не впізнали, бо тоді звідки б йому знати стільки про його родину?

– Прошу курити, пане Окорський. Вибачте, що у мене такий поганенький тютюн, звичайна чотирнадцятка, але мені на кращий не стати. Я не шукав багаті панни, щоб у тата витягувати з кишені банкноти в рахунок посагу, як це практикує пан Гулка. Чи на багато він вас натягнув?

Саме се слово повернуло Окорського до дійсности.

– Злодій, шахрай, ошуканець, – говорив Окорський, заламуючи руки, – витряс з мене три тисячі гульденів, а ще й мені дитину знеславив, тепер з мене сусіди сміються.

– А як панна Корнельця се сприйняла?

– Спочатку побивалась, погрожувала, що втроїться, висхла на тріску, ані до сну, ані до їди, ані до роботи. Встидається з дому носа показати. Їй здається, що цілий світ з неї сміється. О, якби того драба зловив в мої руки, то «руський місяць» би зализував рани. Але я його ще знайду, хоч би він під землю сховався. А якщо не я, то мій Войтек... Він уже зараз на нього полює. Як він Войткові дістанеться в руки, то не вийде з цілими ребрами, і най мені Панбіг допоможе!

Зараз же перед очима Смулки постала неприємна перспектива: якби він так колись зустрівся з Войтеком. Поки би справа прояснилася, було б по всьому. Се була б фатальніша зустріч, ніж з якимось там Шпіцбаумом. Треба би якось забезпечитися на майбутнє.

– Ви, батьки багатих панночок на виданні, поводитесь дуже легковажно, – вибачте мені за щирість, але впускаєте до свого дому першого-ліпшого пройдисвіта, не знаючи, ані хто він, ані якого роду. Ви довіряєте йому свою дитину та свій гаманець. Ви, пане Окорський, чоловік багатий, горожанин усіма шанований, дім масте гарний, до того ж свій власний, ваша донька, панна Корнельця, дівчина на місці, господарна та працюовита, ще б не була такою під рукою такої славної господині, як ваша шановна жінка. Посаг є, та й за каваліра не трудно, але що ви погодилися віддати свою дитину за якогось коновала? Пане Окорський, я Вам ся дивую! Я, якби був майстром цеху різників, то бридився б видавати заміж свою дитину за чоловіка, який лупить здохлих свиней та й іншу падину ріже. І ви не знаєте, чим усе це закінчилося б? Ваша слава поштитового чоловіка може пропасти. Люди можуть вас взяти на язика, мовляв, у Окорського зять коновал,

чорт його знає, що він до своїх ковбас мішає... Так, пане Окорський, ви ж знаєте, скільки лиха можуть і найпоштивішому чоловікові наробити злі людські язика. Не шкодуйте ви за цим мерзотником. Як його здибасте, то зробіть, чи ви сам, а чи пан Войтек, що будете вважати за потрібне. А ті три тисячі, то вважайте, що вам їх вкрали або що ви їх загубили...

Смулка перебував у доброму настрої, тому був такий красномовний. Його слова зробили на Окорського велике вражіння. Він слухав уважно, а коли почув, що від такого шлюбу могла б постраждати його добра репутація, то аж підскочив на кріслі: слава його виробів обходила його куди більше, ніж вициганені три тисячі.

Смулка переконав його. Окорський почував себе так, ніби уникнув якоїсь великої небезпеки. Його обличчя засяло радістю.

– Шановний, – каже він, простягаючи до Смулки руки. – Я дякую вам, що ви мені очі відкрили на цю страшну небезпеку, яка на мене чекала, а я навіть про неї не думав. Але скажіть мені, ласкавий пане, звідки ви так добре знаєте мою родину, так, ніби ви наш добрий приятель? Я вас сьогодні бачу вперше в житті. Якби мене поліціант не переконав, що ви не Гулка, то я б присягнув, що ви а той лайдак – одна особа.

– А я вас запевняю і готовий присягнути на Євангелію, що я не Гулка, а так само, як і ви хочу його, того лайдака, знайти. Через нього у мене вже декілька разів були неприємності, а раз то навіть поліція мене заарештувала замість нього за якийсь підроблений вексель. У цьому моє нещастя, що я, здається, на нього схожий.

– Як дві краплі води...

– Перепрошаю, – перервав його Смулка, – завдяки сій нашій схожості я раз мав присмність бути у вас на обіді.

Окорський сильно здивувався.

– Аякже, був. І се не я напросився на обід, але ви мене силоміць затягли. Тоді, коли минулої осени ми здибалися на Високому Замку. Тоді, якби я дуже заперечував, що я не Гулка, я б напевно познайомився з вашою палицею. А коли я вже увійшов до вашого дому під чужим назвиськом, то вже мусів грати ролю і вдавати з себе того, за кого всі мене прийняли. Признаюся, що було мені у вашому гостинному домі дуже приємно, і я був би вельми задоволений, якби ми познайомились в інших обставинах.

– Дозвольте, дозвольте, пане Смулка, – говорить Окорський, пальцем торкаючись чола, – се було тоді, коли я вам давав гроші, а ви не хотіли їх брати. Ви тоді говорили про якийсь спадок від

тети, а я тепер розумію, що то був тільки викрут, бо щось того спадку по вашій обстанові не видно...

Окорський обвів поглядом убогу кімнату. Обидва зайшлися сердечним сміхом.

– Саме тоді... – мовив Смулка. – Бачите, я не насмілюся аж до такої міри наслідувати пана Гулку.

– Тепер, то я поклянусь, що ти не Гулка. Тамтой негідник кожного разу дер у мене, скільки міг. Я ще тоді дуже здивувався та й сказав жінці: «Що ж це з Єндриком сталося, що не хоче грошей взяти, чи ж би так споважнів? Перед тим то не можна було відбитись, а тут я пхаю йому гроші в жменю, а він: «ні та ні». Пане! Ви шляхетний чоловік, я се щиро визнаю. Інший би взяв на рахунок того злодія, а на шкоду моїй дитині, бо ж то все з її посагу.

– Прошу мене компліментами не засипати, бо так вчинив би кождий на моїм місці.

– Та-та-та, мосьпаночку, кождий не кождий, а не один би такий знайшовся, що і взяв би – та й пропало...

– Пане Окорський, я дуже вас перепрошую, а також вашу шановну родину, що я вас тоді обдурих. Але самі бачите, що за таких обставин я не міг вчинити інакше.

– Але ж, добродію, мені і не в голові гніватися на вас. Усе саме так було, як ви розкажете, я добре пам'ятаю. Дійсно, якби ви тоді відпірались, що ви не Гулка, то я б це прийняв за шахрайство і міг би вас скривдити.

– Я дуже радий, що ми зустрілися та порозумілися і що між нами згода. Прошу повірити, що коли я натрафлю на слід Гулки, то вас негайно про це повідомлю, тому що тепер се наша спільна справа – того шахрая вивести на чисту воду. А тепер, шановний, на жаль, у мене нема часу. Попереду, в липні, у мене іспит з права, а там мене не про ратиці та кишки питатимуть, як тоді у паньства на обіді, а зовсім про що інше...

– Пам'ятаю, хе-хе-хе, пам'ятаю як сьогодні. Йду вже і не буду забирати у вас дорогоцінного часу. Але ось про що дуже вас прошу, і якщо ви відмовите в моїм проханні – то дуже мене сильно образите... Прийдіть завтра до нас на обід. Будемо панові вельми раді.

– Завтра неділя, – каже Смулка, – не відмовляюся, але прошу вас прийти по мене, і підемо разом. За жадні скарби я не відважився б появитися на Замарстинівській вулиці.

– Чому? – запитав здивований Окорський.

– Я боюсь вашого Войтка... якби ми раптом зустрілися, то поки я б йому пояснив, хто я, то мені був би кінець.

– Правда, ой правда! Як це правник все наперед може передбачити. Чи що подібне прийшло б до голови тому коновалові?

– Не говоріть так. Той Гулка, хоч коновал, а зумів вас так гарно обвести довкола пальця, та й чи тільки вас одного.

– Се зовсім що інше, се звичайнісінький обман. Хай його чорт бере, і вже не говорім про него! Але коли ви вже на юридичному, то вчіться на адвоката. Даю вам слово чесного чоловіка, що коли ви вже відкриєте тут, у Львові, свою канцелярію, то я для вас зберу клієнтів з усього Жовківського і Краківського передмістя, а навіть Личаківського... Я тобі се говорю, я, Клеменс Окорський. Поки що до милої зустрічі, завтра я приходжу сюди відразу після Служби Божої. Прощавай! – він уже виходив, але вернувся від порогу.

– У нас завтра такий самий обід, для вшанування пам'яті... хе-хе-хе!

Після того, як Окорський пішов, Смулка уявив собі ситуацію, як се він десь випадково зустрівся б з Войтком. З певністю він би ще й сьогодні, замість посилено вивчати пандекти, лежав би у шпиталі. Евентуальність зустрічі наповнювала його страхом, тому вже ані того дня, ані наступного він нікуди не виходив. Біда не спить...

Перед обідом він святково одягнувся й чекав на Окорського. Той прийшов рівно о дванадцятій.

– День добрий, кланяюся, ну, пішли. Вдома я все розказав. Ми всі разом вирішили плюнути на всіляких коновалів та Гулків. А вам будемо раді, як збавителеві нашому від великого нещастя. Аякже! Якби то про мене, мосьпаночку, хто сказав, що я до ковбаси підмішую усіяку падлину, то я б, не роздумуючи, повісився.

Смулка просив гостя присісти хоча б на мить, і присунув до нього чотирнадцятку і папіросний папір. Окорський відсунув тютюн.

– Сьогодні ми собі закуримо ось такі.

І він витягнув з кишені футра величезну цигарничку й висипав на стіл кілька штук цигарів «Регалітас».

Вони вийшли. Дорогою Смулка питає:

– А скажіть–но мені, ласкавий пане, звідки ви знаєте мою адресу? Адже ж не у поліції вам сказали, що Гулка живе тут, де я.

– А пам'ятаєте, як ви, коли вже йшли тоді, назвали свою адресу. Я її, правда, забув, але Корнельця її собі запам'ятала.

– І з того часу Гулка не з'являвся?

– Ніраз. Я чекав надаремно, а тимчасом і адресу забув. Питаюся дівчини, а вона не хоче сказати, боїться, що буде шкандаль. Тоді я їй припер до стіни. «Слухай, кажу, дівчино, якщо не скажеш і будеш далі того пройдисвіта покривати, то так тебе спарю, що тиждень не зможеш сісти, як не скажеш». І се допомогло. Вона крізь сльози визнала мені таємницю, а я відразу до поліції.

В Окорських на гостя чекали з готовим обідом, який вже стояв на столі. На обіді був також пан Войтек.

Гостя привітали дуже сердечно і посадили за стіл, як і минулого разу, коло панни. Смулка був у піднесеному настрої і веселив усе товариство. Він вже не мав чого боятись, а навіть бажав собі, щоб саме зараз з'явився його двійник. Отоді б справді всі добре повеселилися. Войтек частіше, ніж попереднього разу, викрикував своє улюблене «сапрісті». Панна сиділа замріяна і було видно, що вона не дуже переживала відсутність нареченого, якщо нагодилася така хосенна заміна. Войтек пильнував шклянок, пільзенське пінилося...

Врешті Смулка звернувся до Войтка:

– Пане Войцеху, придивіться добре до мене, щоб ви бува не взяли мене за Гулку. Я не маю найменшого бажання потрапити у ваші ручки.

Таке визнання його сили дуже втішило Войткове самолюбство.

– Я б вас не відрізняв, тому мені з тим не вигідно, бо якби я його зустрів, то б вагався, щоб випадково вас не скривдити.

– Пане Войцеху, було б шкода, щоб той пройдисвіт, який так скривдив вашу родину, не був покараний. У мене є ідея: придумаймо гасло. Якщо ви зустрінете одного з нас, відразу питайте гасло. Якщо не знатиме гасла – це точно Гулка.

Розвеселений таким проєктом, Войтек гримнув кулаком по столі, аж склянки відозвалися.

– Се ж ясно, сапрісті, що по-нашому се значить *feldruf*¹ і *lozung*². Немає відповіді на *feldruf*, то відразу, сапрісті, писок в роботі...

Войтек схопив Смулку за шию і почав його обнімати.

– Кажи, брате, *feldruf*. Сапрісті, я б тебе навіть без абрихтунку зробив фрайтрем*. Правду кажу!

---

¹ Гасло (нім.).

² Відгук (нім.).

– Отже, пане Войцеху, запишіть собі: Feldruf – замок, Losung – вертайся.

Вони обидва записали се собі в своїх нотатниках.

Забава продовжувалась до пізнього вечора, тому що перед вечерею не хотіли Смукку відпускати. А сей пригадував собі все нові товариські гри, співав знані тоді у Львові пісні. Пізно вночі вони розпращалися, і Войтек відпровадив Смукку аж додому, а сам пішов на цитаделю.

– Бачите, пане, тут, на Жовківському, не дуже безпечно цивільному чоловікові самому ходити поночі.

Смукка був дуже задоволений. Він почувався безпечно перед грізною небезпекою...

Але як він має себе поводити щодо цих поштивих людей, які, як се було видно, дуже зацікавились його особою і дали йому зрозуміти, що правник значить для них більше, ніж коновал, і вони охоче прийняли б таку заміну. Він не хотів їх часто відвідувати, щоб вони не покладали на нього занадто великих надій, але не приходити зовсім також не випадало, щоб не прийняли його за якого зарозумільця, що гордує такими простими, як вони, людьми. Поки що він матиме спокій, бо старий застав його над книжкою й вірить, що він готується до іспиту. Потім треба буде їх коли-не-коли провідати, а далі якось воно буде.

Аж десь навесні він якось зустрів на вулиці Войтка, який став багатший на одну зірочку. Він тут же пригадав собі гасло. Але Войтек відразу його впізнав і, вітаючись, помахав йому рукою.

– Чи треба вам сказати гасло?

– Не треба. Тамтой ще довго не виткне носа по тому, що недавно дістав від мене. Ось ходімо сюди на шклянку пива, я вам розкажу, то така історія, що можна вмерти зі сміху. Тільки не ображайтесь, що я буду платити.

Вони сіли за окремиий столик, Войтек замовив дві гальби пива і почав розповідати.

– То, прошу я вас, сталося тому три дні, минулої неділі. Весна, я вийшов з чотирма камратами погуляти по місту. Та й пішли ми на Погулянку*. Тут саме було небогато людей, але нас, підофіцерів тридцятого полку, було аж шестеро. А се, скажу я вам, така компанія, що ми побивасмо тридцять павуків*.

– Перепрошаю, а що таке павуки? – питає Смукка.

– Ви не знаєте? Павук – се по-львівському, по-нашому, – поліціант. А нас було: з Личакова – трох, з Городецької – двох, і я – з Жовківського, кажу я вам, мурові хлопаки. Я роздивляюсь по

столиках, аж за одним сидить пан Гулка, власною персоною. Я серцем відчуваю, що це не ви. Думаю собі: ось і добре, дам я тобі, братку, того гіпсу*, надовго запам'ятаєш. Кажу своїм хлопцям: «Швидко пийте пиво, буде комедія. Доп'ємо в іншому місці – я плачу. Як треба буде, то зробите кліюпу*, але мені не заважайте». Пан Гулка ніби не звертає на мене уваги, але час від часу кидає оком в мій бік. Він щось шепче своєму товаришеві, просить рахунок, не чекає навіть на решту, а хоче якнайшвидше вийти. Я встаю і заступаю йому дорогу. «Гальт!» – кричу до нього. Він зупиняється і безсоромно дивиться мені в очі. «Feldruf?» – питаю. Він настає на мене: «Чого ви до порядних людей чіпляєтесь, я покличу поліцію...». Це поклато край моєму терпінню. Гулка – у всій своїй красі. «Feldruf!» – кричу йому до вуха. – Ти, батяре з Сонячної вулиці, порядку не знаєш?» І відразу як не заїду йому в писк, а він тут же й розтягнувся як стояв. Тоді я його ногами по ребрах. Навіть не кричав... Я відразу розплатився, і ми всі виїшли, навіть кліюпи не треба було робити.

– Ви хоча б сказали йому, за що він дістав такого прочухана?

– Навіщо говорити, коли він сам все чистісінько добре знає.

– З ним уже покінчено, – каже Смулка.

– Та де! Як тільки мені трафиться така нагода, то він завше дістане від мене, поки його дідько зі Львова не винесе. За три тисячі, мій ласкавий пане, так швидко не розрахується.

– І що з ним тоді далі було?

– Не знаю, може, той його товариш відвіз його на станцію скорої помочи, бо своїми ногами напевне дійти не міг.

– Може, того би вистачило...

– Що, вистачило! Ви не розумієте того, яка се присмна забава – так комусь боки нам'яти, як собі на те заслужив, се присмніше, ніж театр або найкращий цирк. Щира правда!

– І ви розказали про сю пригоду панові Окорському?

– Звичайно.

– А він що на се?

– Дав мені п'ятку на пиво і похвалив. Батько сказав мені: «Бий того лайдака, поки зі Львова не щезне».

III

Відтоді минуло два з половиною роки. Смулка закінчив університет. Саме після третього державного іспиту він повертався додому. Вночі спав погано: треба було раненько виїжджати. Тому, як тільки він розмістився в переділці вагона, то й відразу заснув міцним сном. Спав він сидячи. І крізь сон чує свій власний голос. Сниться йому, що він промовляє на якомусь вічі до громади. Він прислухається, не відкриваючи очей.

– Кажу вам, шановне панство, що то все, про що ви не раз читаете в газетах, буцімто секція виявила, що у пса була встеклина, – це все небилиці. При секції не видно жадних змін ані в мозку, ані на серці, ані в селезінці, ані в печінці, одним словом – нігде.

– Перепрошаю вас, – озивається якийсь інший голос, – я не можу з вами погодитися. Саме під час секції в шлунку скаженого пса знаходять куски дерева, камінці, шматки паперу або шкіри, а позаяк все це речі, яких собака не їсть, то це і є беззаперечна ознака встеклиноюю.

На що знову озивається голос Смулки:

– Сміх та й годі! Є ще одна собача хвороба, що нічого спільного зі встекликом не має, а при якій собака гризе і ковтає дерево, шкіру, папір і камінці. Натомість є інші способи виявлення встеклини у псів.

На що озивається ще якийсь третій голос:

– Найкраще і найпевніше – це дати себе покусати підозрюваному псови, і якщо результат буде позитивний, тобто ся особа сказиться, то се значитиме, що пес точно був скажений.

Всі почали сміятись, і знову озвався голос Смулки:

– Без жартів, панове, є дійсно надійний спосіб. Треба підозрілу тварину тримати під замком і спостерігати за її поведінкою, аж поки вона не загине. Такі симптоми, як параліч, корчі і тому подібне, є настільки явні, що не може бути двох думок, що пес був скажений.

Голос Смулки говорив гарно і переконливо, але сам Смулка сильно дивувався, звідки він про все се знає.

Він відкрив очі, а від того, що побачив, цілий похолов. У переділці навпроти нього сидів він сам, ріднесенький Енджей Смулка – дипломований юрист Львівського університету.

«Господи, я напевно звар'ював!» – подумав він і страшенно перелякався. Він пригадав собі одну повість Достоевського, де описано такий самий епізод, і похолов ще більше. Від чого се з

ним могло таке статися? Бо якщо він не здурів, зубрячи всі ті параграфи, то іншої причини не було. Він мало не розплакався від такого нещастя.

Він зібрав усю силу волі, щоб все ж спам'ятатися. Він пильно вдивляється у того, навпроти, чи, бува, не знайде якої різниці. Своє обличчя він знав дуже добре, бо бачив його щодня в люстрі, й не міг помилитися. Він не знайшов нічого, що його відрізняло б від того двійника. Він впав у розпач.

А той, що сидів навпроти, зиркав йому зухвало у вічі і посміхався. Те ж саме робив «двійник» у Достоевського.

Раптом він пригадав собі Гулку та як не крикне.

– Ви Гулка! – крик був сповнений розпачу, як у потопельника, коли йому вдається висунути голову з води на одну секунду.

– А ви Смукла, – відповідає Гулка спокійним голосом.

Смулці одразу полегшало. Тепер він зрозумів, що той – то не він, а отже, він при здоровому глузді.

І тепер його охопила страшна злість на того чоловіка, через якого він зазнав лиха. Тепер його черга, щоб за все се відплатити.

Але поки він роздумував, чим би тому проклятому Гулці дошкульніше вколоти, Гулка його випередив.

– Чи ви вже розплатилися зі своїм кравцем? Він декілька разів напастував мене на вулиці за ваш борг.

– Хай мій кравець вас не обходить – ви за мене платити не будете.

– Звичайно, не буду. Але ваша необов'язковість при розрахунках наробила мені чимало прикрощів, – слова сі Гулка цідив повільно, а Смукла мусів признатися, що між ними є велика різниця: якщо він в окропі купаний, то його двійник – справжнісінький флегматик, а з таким супротивником боротися важко.

Гулка, промовляючи ці слова, пильно придивлявся до черевиків Смукли.

– Я думав, що ви босий, пане Смукло, тому що ваш швець, якому ви також не заплатили, присягав мені, що більше ніколи нічого не робитиме вам на виплату.

Смукла напружив усі свої розумові здібності і тепер перейшов у наступ.

– Я маю надію, що ви за мене розплатилися з моїм шевцем, тому що таким способом ми сквіталися взаємно, бо мене аж на поліцію тягли за той сфальшований вексель, що був у Мехеля Шпіцбаума, чи, може, ви той вексель вже викупили? Здогадуюсь, що так, інакше ви сиділи б не тут, а в криміналі.

– Брешете! – крикнув Гулка, втрачаючи над собою контролю.

– Не гнівайтесь, шановний, бачу, що ви або вже вексель викупили, або вже відсиділи своє, оскільки я маю приємність тут з вами розмавляти.

Гулка закусив губу, а Смулка продовжував:

– Чи можна вас поздоровити з одруженням з багатою панною Корнельцею Окорською?

– Корнельцю віддаю вам разом з її товстим батечком!

– Вельми вдячний і приймаю з охотою, але зарозом прошу повернути ті три тисячі гульденів, які ви вимантили під виглядом одруження з її посагу...

Гулка хотів кинутись на Смулку, але інші пасажири його затримали. Смулка почував себе господарем ситуації.

– А чи здибалися ви ще з паном Войтком, крім того разу, на Погулянці, коли не могли відповісти йому на гасло? Войтек хлопець муровий, а крім того – різник з покликання, вмів добре нам'яти боки. Чи ви довго лежали у шпиталі? Бажаю вам ще однієї такої ж милої зустрічі, а напевне тоді перенесетеся до просектора...

Гулка був страшенно злий, але мовчав.

– Чи ви вже повернули одному своєму товаришеві книжку, а іншому – сурдут? Здогадуюсь, що ви їх або продали, або віддали в заставу десь на Зарваниці.

Врешті й Гулка відізався:

– Послухайте, мій дорогий двійнику, що я вам скажу. Думаю, вам буде приємно се почути. Ви ходили, здається, колись на вулицю Вексярську* до одного маленького склепику пити молоко. Старенька власниця склепу пристрасно грала у лотерею і просила своїх відвідувачів, щоб вони підказували їй виграшні номери, обіцяючи, у разі виграшу, віддати певний відсоток. Отож ви одного разу продиктували їй три цифри terno*, і вона виграла кілька тисяч гульденів.

Смулка пригадав собі той випадок, і йому стало цікаво, що було далі.

– Ну, і що?

– Одного разу йду я Вексярською вулицею, а стара, як тільки мене побачила, то аж на вулицю вибігла й ласкаво запросила мене до свого склепику. А тут вона вмовила в мене, що се я дав їй щасливі номери, і затиснула мені в долоню обіцяний вам відсоток. Звичайно, що я взяв його, чому ж не взяти, якщо дають. Вдома я полічив гроші і знайшов п'ятсот гульденів. Ці гроші по праву мені належать за всі неприємності, які я через вас мав.

А тепер скажіть, мій дорогий, кому з нас наша схожість придалася більше. Я пращаюся з вами – зараз моя стація.

Він швидко протиснувся між сидженнями і вислизнув з переділки, а Смулка тільки встиг крикнути йому вслід:

– Щоб ти тріс за мою кривду!

ПУБЛІЦИСТИКА
НАУКОВІ ПРАЦІ

ДО УКРАЇНСЬКИХ ЖОВНІРІВ МОЄ ДРУЖНЕ ПОСЛАННЯ

I

«Ідзь хлопе до дому, по цо маш сен біць»¹.

Такий клич змагаються наші вороги посіяти поміж наше військо, і багато хісна для себе із цього надіються. Вони гадають, що Бог зна, що видумали, а тимчасом то така переспівана пісенька, що всі горобці її свищуть. «Ідзь хлопе до дому», – говорив за часів панщини дідич до хлопа, як йому отамани визолили п'ятдесят буків.

«Ідзь хлопе до дому», – говорили хлопу в податковім уряді, як заплатив податок.

«Ідзь хлопе до дому», – говорили польські професори хлопській дитині, як її перекинули при вступнім екзамені до гімназії, як дитина не вмiла по-польськи говорити; та ще додавали: на що хлопу науки, для него досить вилів та ціпа.

Але як позганяли лянштурмаки хлопів на панський лан робити панщину, тоді дідич не сказав «ідзь хлопе до дому, а я собі сам найму людей до роботи».

То ж тепер та стара пісенька нікого не зворушить і не потягне за собою.

Поляки надіялися, розпочинаючи з нами грабежницьку наїздну війну, що наш хлібороб, вернувши з австрійських окопів, не піде битися, бо йому буде спішно під перину. І та надія їх завела.

Гадали відтак, що на Різдво хлопи певно порозбігаються додому, та і це недописало. Того самого надіялися даремне і на Йордан. Відтак думали, що український хлоп, побачивши перед собою панського легіонера, не поважиться на пана стріляти...

Одним словом, вони все чогось надіялися і надіються, лише ніколи не надіються на власні свої сили, а навіть не стидно їм було визнати перед цілим світом, що їх сили заслабі. Дивні люде! В часі світової війни писали їхні газети: «ми мусимо мати Русь аж по Дніпро, бо без цього ми не можемо як самостійна держава існувати». Отож для того, щоб Польща була самостійною, то український народ має йти в панське ярмо!

---

¹ «Йди хлопе додому, нащо маєш битися» (пол.).

Але поляки не говорять: «ми собі візьмемо Україну по Дніпро самі», лише кричать: «Європо, дай нам сей край, вигорни своїми руками цю бараболю з огню, а ми її смачно поїмо».

Так само міг би хто сказати: дайте мені село, бо я сам не маю за що купити, а без цього я не можу бути дідичем. Полякам здається, що цілий світ, всі держави нічого кращого на світі не мають робити, як прикладатися до відбудови великої Польщі «од моржа до моржа»¹.

І коли Австрія на спілку з Німеччиною проголосили самостійність Польщі, тоді одна польська газета написала: «Ціль світової війни вже досягнена, бо Польща вже є». Але такою Польщею, яку давала їм Австрія і Німеччина, поляки не вдовольнялись. Їм треба було ще і української землі, а це можна буде сяк-так і без війни у німців і австрійців дипломатично вимантити. Тому чіпалися то Німеччини, то Австрії, обіцяли навіть цісареві Карлові польську «куруну», за ціну котрої він зломив дане українцям приречення поділу Галичини. А коли Німеччина і Австрія війну програли, то чепилися тепер держав порозуміння (Антанти). Падеревський* грає Вільсонови* найладніші мазурки і краков'яки, французам городять сім міхів полови, англійцям та американцям обіцяють великі зиски з Борислава і т. д. і горлають на цілий світ, що без великої Польщі «од моржа до моржа» цілий світ непременно провалиться.

Притім на нас наклепують, що хіба сам чорт такого би не вдумав. Ми – хами, некультурні, розбійники, гайдамаки, большевики, ми не маємо ні мови, ні письменства, ми самі не хочемо своєї держави, бо то лише горсточка інтелігенції щось таке вигадусь, а український хлоп задоволений своїм чорним хлібом, гноєм і злиднями, до котрих привик, як риба до води.

Надіючись ще на се і те, поставили свою армію, а в Антанти жебоніли помочи.

І в кінці допняли свого. Вимогли висилку антанських делегатів до нас, навчили їх по дорозі, що і як мають з нами говорити, і запевнили, що як ті делегати на українське хамство порядно накричать, настукотять ногами, то воно уступить, заберуть свої банди аж за Збруч, а поляки візьмуть собі легкою рукою гарненький кусок української землі з 4 мільонами людських душ.

А панове делегати, не знаючи нічого більше про нас, як те, що поляки наклали в ухо, повірили сему і пішли їм на руку. Зразу вимогли на нас завішення зброї², відтак жадали Галичини аж поза

¹ «Від моря до моря» (пол.).

² У першодруці – зброї. Завішення зброї – перемир'я.

Львів – розуміться з Бориславом і Дрогобичем, сердилися, моргали вусами, а коли ми таки не уступили, вони відїхали з нічим. Та не можна сказати з нічим, бо продовжуючи завїшення зброї, помогли полякам відїтхнути, бо їм вже не ставало диху. Та це небогато їм помогло. Вправді привезли собі до Львова трохи поживи, а може більше амуніції, та Бог покарав віроломство, бо амуніція пішла в повітря...

«Ідзь хлопе до дому, по цо сен маш біць».

Придивімося другій частині цього клича: чи масмо ми справді за що битись?

Поляки кажуть, як то нам добре було дотепер жити з ними. Вони нам дали автономію, а тепер нам обіцоють дати таку автономію, яка переходить нашу уяву (слова президента з красвої шкільної ради Цоля до одного з професорів перемиської укр[аїнської] гімназії).

Спасибіг вам, панове поляки. Ваша гвалтономія, яка дотепер була, вилазила нам не то боком, але й ліктем, а коли би вона була ще більша, то прийшло би ся нам від неї хїба трїснути.

Ми наперед бачимо, якою автономією би нас Польша обдарувала, якби справді ми послушали фальшивих заманчивих слів і схилили нашу голову під ярмо, яке ми йно що скинули.

Бо подивімося, який суспільний лад хоче Польша у себе завести. Світова війна зробила переворот в цілому світі. Поперевертались царські та цїсарські престоли, позїтали княжі та графські корони, всюди запанувала демократія, народ – усюди, лише не в Польщі. Погляньмо, як в Польщі випали вибори до народного сойму. В західній Галичині, що становить малу частину цілої Польщі, вибрано кількох соціал-демократів; в королівстві* ж вибрано дідичів, ксьондзів, панів, значиться таких самих, які в Польщі панували при її упадку. З цього виходить, що Польша, коли вона справді буде самостійною, буде така сама як Польша небїжка: шляхецька і панська. По галицьких соціал-демократах небогато трудовому народові сподіватися, бо п. Дашинський* з п. Морачевським* такі самі, як і всі обшарники*.

Чого людям від Польщі сподіватися, це видно з першої сесії нового сейму. Коли хлопський посол Вітос* поставив внесення в сеймі над вирішенням земельної реформи, тобто щоби обшарникам забрати землю і віддати її селянам, то за ним, як то кажуть, ні пес не гавкнув. Його внесення навіть не передали до комісії, а таки мовчки відкинули.

Значиться, що в Польщі пани обшарники і ксьондзи не віддадуть хлопам землі і вона лишиться при них як і досі. Польський хлопу не дістане її навіть дорогою добровільної парцеляції, бо обшарники в Польщі – в королівстві – заможніші від наших галицьких і добровільно продавати не потребують.

В Галичині з обшарниками інше¹ діло. Вони тут за малими виїмками задовжені по саму чуприну. Хоч би їм примусово землі не відобрано, то вони самі будуть мусіти продати.

Отож поляки, числячись з тим, обіцяють польським хлопам землю обшарників, але не у себе, лише на Україні.

Якби поляки справді Україну завоювали, то викуплять землю у задовжених обшарників і розпаюють її між польських хлопів.

Із цього не роблять вони секрету, пишуть про це в газетах та покликах, а ми їм мусимо вірити, що так би було, міркуючи по тім, що вони дотепер у нас робили. Ми знаємо, які труднощі стрічав наш хлопу в покупці панської землі при пайованню (парцеляції). Хто відважився продавати землю українським хлопам, того вважали за зрадника польського народу. Усі банки, даючи обшарникам гіпотечні позички, вимовляли собі заказ парцеляції. Українцям не позволено заснувати парцеляційного банку, який би допомагав українським хлопам купувати обшарницьку землю. Навряд панських парцеляційних банків було кілька, і вони парцелювали обшарницьку землю між мазурів. З того потворилися в нашій українській Галичині мазурські кольонії.

Як коли повелося українським хлопам розпарцелювати якого обшарника, то лише бічними дорогами і то дуже коштовними, а іменно, що село купував який адвокат або спілка і відпродував хлопам з великим для себе баришем.

Як було дотепер, так було би і далі, і то ще з більшою силою. Бо дотепер ми на папері не були під польським пануванням. Все ще була якась Австрія, якийсь парлямент у Відні, де наші послы могли хоч не говорити, то кричати і співати. А тепер під пануванням Польщі, то пани і обшарники робили би з нами, щоби їм було завгодно.

А що обшарники у нас задовжені і були би змушені землю продавати, то злетілась би на нашу добру, кров'ю і потом батьків і дідів наших зрошену, землю ціла хмара мазурських зайдів. Наш хлопу остав би на своїх вузеньких, мов глиста, загониках, які треба би

---

¹ Тут і далі автор вживає «инший», «инче».

було ще далі ділити. Згодом він мусів би піти до мазура за найми-та або втікати непроходимими дебрами за море.

О тім, щоби хлопські діти ходили до школи, і мови не могло би бути, бо не було би їх за що в школі удержати, а до цього ще і поляки би їх не пускали і перепиняли би їм приступ до школи ще більше чим тепер, щоби мати дешевшого робітника.

По яких трийцяти роках такого гаразду зникла би вправді більша посілість, але нашу країну обсіли би мазурські хлопи, вони би множились і богатіли, а український хлоп в тій самій мірі біднів би і зменшався так, що коли нині у галицькій Україні є 75 % українського населення, то остало би нас 25%, а решта були би поляки.

Тоді, хоч би за нами упом'янулася ціла Європа (ми цього не маємо чого надіятися), то поляки покликали би ся на статистичні цифри і наша Галичина була б польська. А щоби сталося з нашою інтелігенцією? Вона би цілком зникла. Коли би хто з інтелігентів повірив панським солоденьким обіцянкам «широкої автономії» і остав тут, то його би інтернували, в'язнили, вивезли або і повісили. Те саме стрінуло би свідоміших селян. Тюрми, виселення були би на порядку деннім так як і тепер у цих містах, якими поляки запанували.

Отож дурний би був український інтелігент, який би на це чекав і не втік завчасу. На Україні місця і хліба досить. Остав би сам темний непорадний народ без провідників, з яким поляки робили би, що їм завгодно.

А чи не був би це гріх оставляти свій безпомічний народ і втікати в безпечні місця?

Коли би та інтелігенція могла працювати під Польщею для свого народа, то справді був би це гріх. Але оставати тут на те, щоб його гноблено тюрмами і всякими шиканами, то був би великий нерозум, бо нашої інтелігенції мало і її всюди потреба.

А як би цей темний непорадний народ підніс голос протесту проти своїм гнобителям, хоч би в такій невинній формі, як були рільничі штрейки, тоді поляки пустили би в рух вже не в'язниці і процеси, як було за Австрії, а кріси і кулемети.

Командант Львова генерал Розвадовський* сказав львівським українцям, що їх прикаже вистріляти і вивішати. Пан Розвадовський є обшарником. Його села лежать за Козовою*, і коли селяне відважились стати з ним до процесу за калабану, то він, тоді ще йно полковник артилерії, відгрожувався, що заїде з гарматами і оба села вистріляє.

А що стало би ся з нашою мовою і церквою?

Тепер б'ють легіонери наших людей на улицях Львова і Перемишля за українську мову. Одинока українська газета «Вперед» мусіла виходити українськими і польськими черенками, тому що польському дурневі не хотілось навчитись української азбуки.

А церква? А школа?

Я тямлю часи, коли жандарми мали приказ ходити по наших церквах і дивитися, чи правиться Богослуження по «католицьку». Один жандармець, почувши, як люде співали навколішках молитву «Царю небесний...», зробив реляцію, що «русині модльон сен за цара»¹.

Тепер би у нас завели годзінки і т. ін. А коли би яка парохія була опорожнена, то наставили би там польського ксьондза. Хіба вже такого не було за небіжки Польщі? Хіба з тою ріжницею, що на місце православного духовника ставляли зненавидженого тоді уніята.

Школи позаводили би скрізь з «єнзиксм викладовим польським», а той язик був би на метр довший, як дотепер був. Наші товариства культурні зникли би зовсім. Ми тямимо кілько-то було не раз мороки, заки виканючилось статут читальні «Просвіти» або «Січі». Особливо за «Січами» була нагінка, а це ви, гуцули, добре тямите. А тепер годі не забути ще одну язву, яка би нас не минула.

Програвши війну з поляками, ми би мусіли заплатити восние відшкодовання. Воно було би дуже велике. За те, що тепер поляки платять своїм легіонерам по 14 корон на день, а тим, що йдуть до наступу, по 50 К, то всьо мусіли би заплатити ми. На ці кошти пішли би в першу чергу всі наші народні, читальняні, громадські, спілкові і шкільні дома, всі спілки і товариства економічні, ціле народне майно, придбане нашим довголітним трудом і працею. Та того би ще не вистало. За тим пішли би наші церковні маетки і церкви самі, бодай би в такій формі, що заведено би за кожде Богослуження таксу. За небіжки Польщі орендували пани наші церкви ріжним Зельманам. Тепер робили би це трохи делікатніше, але була би заведена такса від служби Божої, від парастаса, водосвяття і т. д. Потім пішли би страшні контрибуції. Решту мусіли би українці заплатити податками. Український народ був би вічним невольником-дідом, вічно працював би на панську кишеню. Щоби тоді українцям робити? Втікати? Е-ге! Хіба господар позволить,

---

¹ «русини (українці) моляться за царя» (пол.).

щоби йому робучі воли та коні втікали? Замкне стайню, а на пасовиську спутас. Таке було би і українцям. Поляки обставили би границю військом, і хіба літаком втікай. Хіба ж ми не тямимо, як поляки перепиняли нам еміграцію до Прус або до Америки на заробітки? А тоді ще поляки не були у нас цілими панамми, бо була Австрія зі своїм парламентом, а голос наших послів чути було на цілий світ. Що поляки завели би у нас панщину, то певно. Ми бачили недавненько, як лянштурмаки гнали нашого хлібороба на обшарницький лан панщину робити. Подумайте о тім всім, ви, що говорите: «Е! Нащо мені війни, що мені поляки зроблять? З ґрунту мене ніхто не вижене».

А чи поляки справді казали би нам платити воснне відшкодовання? Вони вже тепер о тім говорять і пишуть. Вони давно заповідали, що вибирається карна експедиція на Старосамбірщину за те, що старосамбірці помогли відобрати Самбір. Тільки що не мали до цього сили. Хіба ж поляки не накладають вже тепер на завойовані наші села високих контрибуцій та забирають все, а до цього ще палять і людей вбивають? Вони так роблять тепер, а що було би, якби нашу Україну забрали на все...

Воснне відшкодовання – то такий діравий мішок, що його ніколи не напхасш. Хто там збагнув би, коли у поляків те воснне відшкодовання заспокоїло би ся? Брали би і брали. А все на воснне відшкодовання.

Дехто подумає, що прецінь другі держави упом'янули би ся за нами. «Спустився дід на обід, а без вечері спати ліг». Другі держави говорять за тим, хто щось значить і має силу. Слабий і немічний най здише, коли собі порадити не може.

Не мало ми вже витерпіли через цю похибку, що на чужу поміч рахували. У нас свого часу пущено клич, що нам не треба свого війська, бо Европа, конгрес чи який там біг нам поможе. Горлали, що нам вистарчить сама міліція. І було тої міліції досить, яка стріяла палкими словами на вічах, а перед ворогом розбіглася на чотири вітри або попереходила до ворога, як це мало місце на Україні в часі першого большевицького наїзду. Міліція війська не заступить, а Европа і пальцем за нами не кивне, коли ми не будемо мати сили і дамо себе побідити.

От бачите, як воно би було, коли би ми сю визвольну війну програли. Поляки знущали би ся над нами, як над неграми. Бо поляк і москаль подали собі руки ще в андрусівським договорі 1667 р.* на знищення українського народу.

В сю нещасну годину, якби поляки нас побідили, ціла Україна правила би по нас панахиду. Ось бачите, панове поляки, як ми відгадуємо нашу долю під вашим пануванням і ми добре знаємо, за що ми від вас відбивасмося.

Затямте собі добре всі українські жовніри. Ви вічно жовнірами не будете, станете знову цивілями, а тоді на вас звалиться ціле польське нещастя.

Тож коли з'явиться між вами Юда і стане вам підшептувати, що ви б'єтесь за панський інтерес, за інтелігенцію, бо хлопа ніхто з ґрунту не вижене, то такому куля в груди, бо він безсоромно бреше.

Жаден народ без інтелігенції не вдержиться, українська інтелігенція б'ється поруч з вами з нашим спільним ворогом. Ваша інтелігенція – то не графські та княжі сини, то хлопські, попівські та урядничі діти і нема між ними ні одного, щоби бодай в четвертім поколінню не мав в своїм роді хлібороба.

А коли возьмете під рахунок, чий більший інтерес в тій війні – чи ваш, хлопсько-робітничий, чи інтелігенції, то таки признати мусите, що ваш. Досить вам пригадати, що українська інтелігенція земельних мастків не має. Треба би з-під польського ярма втікати, так годі, не багато на сім мастково втратить. Але ти, хліборобе, прив'язаний до твоєї скиби, як слимак до шкаралаубки, і коли би ти мусів з місця рушитися, то втрапиш всьо.

II

По чуже ми не посягаємо, а боронимо свого. Не йдемо воювати Кракова, бо він не наш, але відбираємо Львів і Перемишль, бо ті городи заснували на нашій землі наші князі, боронимо нашого Дрогобича і Борислава, бо це наша економічна сила.

Поляки на завоювання нашої землі розбиваються за позичкою на цілім світі, та ніхто позичити не хоче, бо нема гіпотeki.

Наш Борислав достарчив нам стільки, що за нафту дістанемо всього, не позичаючи у нікого.

Отож ми б'ємося за те, щоби відвернути від нас велике нещастя, яке нам, нашим дітям, внукам і правнукам грозить.

Тепер поміркуймо, як воно буде, коли ми те нещастя від себе відіб'ємо, проженемо нажерливого ворога і запануємо у своїй сторонці.

Ти, хліборобе, дістанеш панську землю, котру твої предки обробляли панщиною для пана. Вона тобі належиться і ти її дістати

мусиш. Двірських обшарів уже так, як би не було, бо так вирішив народний наш сойм – Національна Рада. Двірські обшари перебере на себе держава, щоби її по правді між хліборобів розпаювати.

Однак, коли хотілось би всіх панською землею обділити, дісталось би людям [як] псу – муха, може по 3–5 моргів*. А діло в тім, щоби з панської землі потворити середні, економічно незалежні хазяйства, оселенцеві поставити будинки і справити інвентар.

Економічно незалежне хазяйство є таке, щоби кождий господар мав пасовисько і сіножать, доїзд до свого домівства і поля і доступ до води. Як господар мусить платити за пасовисько по 50 К[орон] або й більше від штуки, як мусить сусідови оплачуватися за доїзд, то він ніколи не доробиться, бо нахабний сусід висе його мов п'явка.

На витворення таких хазяйств на стільки, щоб усіх обділити, не вистарчить землі.

З того виходить, що такі господарства дістануться лише вибраним.

А хто ж ті вибрані?

Ви – жовніри Укр[аїнської] Нар[одної] Республіки – маєте на те першеньство право. Держава обов'язана винагородити вас за це, що ви на її розпучливий поклик важите своє життя в її обороні.

Доперва те, що остане по обділенню вас, піде між других. Та мимо цього, що вас буде наділено землею, зробила би ся вам велика кривда, коли би побіч вас, або хоч би і за вами наділено землею тих, що оставили вітчину в нещастю. Маю на думці дезертирів і маркирантів. Вони подібні до цього лежачого косаря, що замість ставати з другим у ряд з косою, поклався в холодку і каже: «Косіть, легінчики, косіть, а як винесуть полуднувати, то не забудьте мене закликати».

Дезертирам і маркирантам не може бути місця ні побіч, ні поза народними героями-лицарями. В законі земельнім мусить ще бути така постанова, що хто в бою з ворогом відзначився, той буде мати ще більші полегші в набуванні пайованої землі.

Земля, яка вам, народнім героям, достанеться, буде справді добре заслуженою нагородою за вашу посвяту для України. А може кому з вас стане перед очі питання: а кому дістанеться моя нагорода, як я поляжу в бою?

Вона дістанеться твоїй дитині або, коли ти бездітний, твому батькові або братові. Своїм життям ти забезпечиш їхнє життя.

А яка ж буде нагорода від вітччини для тих, що не є хліборобами?

Їм буде житися як вольним горожанам в своїй державі. Робітників застережеться восьмигодинний час праці зі всіма обезпеченнями в державних чи приватних фабриках. Вони матимуть право до якогось уділу в чистім зиску, бо в народній демократичній Республіці не сміє бути ні глитаїв-визискувачів, ні визискуваних. Кожда дитина мати буде приступ до школи, до науки – неграмотних не сміє бути, українську дитину не наженуть при вступнім іспиті дая того, що не навчилася по-польському говорити. Наука відбуватися буде лише в рідній мові.

А коли по скінченню школи молодий український інтелігент зголоситься на службу до уряду або де-небудь схоче зі свого знання жити, то ніхто йому не посміє сказати: «Перейди перше на ладіньське, а тоді приймемо».

Не посміє паннунця на пошті або при желізничій касі сказати: «Муф по польску, бо мне сен не хце по русінську розумець»¹. Годі мені в цім малім посланню вичислити всі користі і вигоди, які осягне український народ ураз зі свободою і державністю України.

А те все осягнемо, здобудемо нашим безмежним пожертвованям нашого життя і майна по переведенню тяжкої боротьби з нашим ворогом-наїзником. Роздумавши все те, скажімо на польське питання «за цо сен маш біць» – «ми б'ємося за найкращі людські права і скарби, за нашу свободу на нашій рідній землі».

За ці скарби не жалко станути до бою не лише людям до 35 року життя, але коли цього буде потреба стануть люде до 50 літ життя і більше.

Та не лише той боресь, хто з крісом в руці мерзне на позиції, але і той, хто йому помагає. Ми всі боремося по нашим силам. Інша річ, що вам, жовнірам, припало найтяжче завдання, але і ви не вдіяли би нічого, як би не було на запіллю, позаду вас, тих, що ваші потреби по змозі заспокоюють.

Тому між вами з одного боку а цілою українською суспільністю повинна бути згода, братерство, одна думка, одна ціль: прогнати спільного нашого ворога з батьківської землі.

Не зражуйтеся тим, що у нас не всьо ще йде так складно, як в годиннику, що деяке колісце ще не допасоване. Тямте о тім, що ми йно що зачали будувати, що перед п'ятьма місяцями була тут ще Австрія і поляки, що ми зачинали з нічим і від нічого, що ми пра-

---

¹ «Говори по-польському, бо мені не хочеться по-українському розуміти» (пол.).

цюємо покищо при рівночасній, тяжкій борбі на фронті випрятанням і позамітанням нашого подвір'ячка.

Ви бачили як в горнці вариться юшка. Коли вона зачинає варитися, кипіти, то зразу виходять наверх бульки, а за тим ШУМОВИНА. Її щораз більше. Її треба зібрати варіхою і виляти в помії. Зробиться так раз, другий і десятый. Тоді доперва юшка прочиститься і можна її їсти.

Таке саме було в нашім твореннї державности. Зразу було цюї шумовини дуже богато. Та знайшлась на неї добра варішка з гострим берегом і суспільне життя щораз прочищується, а є в Бозі надія, що воно стане чисте, мов роса.

Цюї шумовини було досить і на фронті, і в запіллю, між військом і цивілями. А вже богато прочистилось, хоч ще недовго наша юшка кипить, і воно піде так далі.

III

Тепер, мої дорогі брати, хочу поговорити ще про ваші жовнярські обов'язки. Лише прочитайте уважно ці слова, витягі з-під самого серця. Не кидайте ще цюї книжечки і не говоріть: «що нам якийсь цивіль з-під перини має науку читати».

Так не говоріть, бо до вас промовляє старий жовнір і офіцер¹ з-перед 41 років, вихований в твердій жовнярській школі з далекого часу, як вас ще на світі не було. Якби мені не 62 роки віку, я би певно був між вами. Я служив чужій, ворожій нам державі; які ви щасливіші від мене, що служите тепер своїй українській нар[одній] Республіці! О тім повинен кождий з вас тямити, встаючи і лягаючи, і повинен дякувати Богові, що такої щасливої хвили дїждав, хоч ніхто перед кількома роками цюго не надїявся.

Усі ваші думки і бажання повинні бути звернені на добро і пожиток тої нашої молодї держави. Кождий повинен себе вважати невідлучною частиною Укр[аїнської] Нар[одної] Республіки. А коли так, то треба вам тямити, що кожде ваше добре діло державі приносить користь, а кожде зло – шкоду. Кождий повинен робити якнайбільше доброго а вистерігатися вчинків лихих, бо вони відбиваються не лише на нім самім, але на цілій вітчизні.

Особливо лихі вчинки війська відбивають поганим п'ятном на державі.

---

¹ У першодруці – офіцир.

Уявіть собі, що держава – то така велика машина, де багато коліс і шруб і вони всі мусять до себе добре приставати. У цій машині найбільшим колесом є військо. Хто посторонний на цю машину спогляне, то йому поперед усього впаде в вічі те велике колесо – військо. Воно знаменує силу держави. Воно стоїть на сторожі безпечности від зовнішнього ворога, воно береже законного порядку всередині держави. О силі і могутности держави міркується по силі і доброті війська.

До війська покликає держава сам цвіт свого горожанства, найсильніших і найздоровших. По цвіту пізнається доброта дерева.

Як держава має добре військо, то сусіди мають перед нею морес і не посміють її зачіпати.

Коли ж в державі військо ледаче, неслухняне, нездисципліноване, то ніхто з такою державою не числиться, ніхто її не боїться. На похиле дерево кози скачуть.

Тож коли військо ледаче, то кождий його лихий вчинок показується на державі самій.

Наша люба Україна, цілими віками шарпана і топтана ворогами, тинялась попід чужі плоти. Тепер вона виходить з-під румовиська світової війни до нового, самостійного життя. Ми хочемо її поставити поруч інших самостійних народів, як державу самостійну з голосом рішати о самій собі.

Ми всі собі бажаємо, щоб вона, та наша дорога Україна, показала світові гарно вмита, причесана, завітчана, у чистій новій одежі. Бо заболоченого опудала ніхто не допустить до стола вольних народів.

Коли ж би ми споганили її нову одежу поганим вчинком, то вона буде мусіла соромитися перед світом, а це її тим більше буде болюче, що п'ятно досталось на її одежу із нашої вини.

Коли б наше військо показалося – не дай того Боже – ледачим, то це відомститися страшно на нашій долі, наших дітей, внуків і правнуків.

Культурність держави пізнають люде по культурності її війська. Отож, військо повинно в першу чергу бути культурне.

По чім же пізнати культурного чоловіка? Культурний чоловік не мусить бути ученим. Не раз високо освічений чоловік показується некультурним. А навряд чоловік без вищої освіти показує велику культурність своїм поведінням. Культурного чоловіка пізнати зараз по тім, як він поводить ся посеред других людей, на улиці, при праці, одним словом всюди. Він не говорить поганих, коршемних слів, не співає сороміцьких пісень, не зачіпає по доро-

зі людей, зі всіми поводить ся чемно. До того він не плює і не смаркає на поміст в чужій хаті, він чисто вбирається, чешеться, мисться, полоסקає губи водою і мисє зуби. На ньому лежить одежа, хоч би і вбога та полатана якось складно, він не любить бруду і б-лота.

Навпаки, некультурний чоловік робить інакше. Він не вмисє розріжнити гарного від поганого. Своєї некультурности не закрисє він найкращою одежею, котра стирчить на нім, як на вороб'ячїм опудалі, а що губу отворить, то ляпне щось такого, що культурний чоловік мусить вуха затикати.

Український жовнір повинен для береження чести своєї держави поводитися культурно.

Уявіть собі, що до нашого краю приїхав якийсь високо культурний чужинець, француз, англїєць, швайцарець або хто інший. Він ходить по улицях нашого міста і всьому пильно приглядається. Його всьо цікавить, бо на Україні він перший раз в життїю. І от машерує частина нашого війська. Вона, правда, одягнена в старі плащі і латані чоботи. Але все те гарненько вичищене. Військо йде складно, в порядку, а йдучи співає собі до ходу. Співає наші прегарні українські пісні. Співає складно і милозвучно, хоч грубими голосами. Розуміється, що цею появою чужинець зацікавлюється. Се йому подобається: і вигляд війська, і пісня.

Чужинець питає першого стрічного, а то був наш ворог: – «Пане, яке то військо?»

«Хїба ж це військо? Та ж це українська банда».

Чужинець хитає головою і думає собі: «Це вже не правда, бо банда так не виглядає. Коли це українське військо, то українці справді культурний народ».

І коли цей чужинець поверне додому, то він розповість своїм землякам, що українці справді культурний народ, а це, що про нього пишуть платні поляками і москалями газети та книжки, це суццє брехня.

А уявіть собі таке: інший чужинець бачить частину війська в нових мундурах і чоботах, та всьо захляпане і заболочене. Жовніри йдуть без порядку, не держать кроку, нема одної рівної чвірки, наступають собі на п'яти, потручуються, плаюють аж на другу сторону улиці, смаркають в пальці і обтирають о поли плаща, галакають, верещать, а даі зачинають співати «шинкарочку». Голоси недібрані, оден дреться поперед другого, кождий реве, мов недорізана тварина, щоб лише його було чути. При тім вибігають з

ряду, потручують людей, вивертають, що надиблять. Чужинець питає стрічного українця:

«Що се за банда?»

«То наше українське військо».

«Агі! – подумас чужинець, – я читав в книжках, що українці культурний народ, що ніхто не має таких гарних народних пісень, як українці. Я був в Африці між дикими неграми, але такого виття не чував.

От вір нині книжкам! І цей народ хоче мати свою самостійну державу».

Я мушу з жалем признати, що і я таке бачив, і трохи не згорів від сорому.

Йде собі походня сотня на двірець. Та замість заспівати одну з цих наших гарних пісень, що поміщені у збірнику жовнярських пісень, що то аж підносить душу на небо, хоч би тобі нашої коломийки, я почув дурну співанку, яку вже п'яниці в шинку перестали співати.

Йде собі сотня куди попало, жовняри стріляють у воздух і даремне псують амуніцію, що тільки гроша нас коштує, верещать як вар'яти, вискакують на боки, б'ють та розтрочують прохожих людей, б'ють вікна по дорозі...

І я мусів нагадати собі Шевченкові слова: «Доборолась Україна до самого краю...»

Я певний, що ці герої втечуть перед легіонською патрулею.

Ви знаєте, що діялось в перших початках, як ми, українці, перебравши в свої руки владу. До мене приходили різні люде жалуватися, що їх обікрадено або зрабовано. На мос питання: «Хто?» – почув я у відповідь: «Українські жовніри». Я знав, що в повіті гуляють банди дезертирів і мародерів і всякого дрантя, а ми не мали настільки сили, щоби їх виховати та зробити нешкідливими. Я паленів на таку ганьбу. Хоч я знав, що ті злодії та розбишаки не мають нічого спільного з українським військом, що вони лише в крадений військовий мундир передяглись, та мені соромно було, що українська державна влада не в силі сьому зарадити, бо усьо наше військо стояло на позиції.

Ви певно чували про жидівські погроми у Львові, яких допустилися польські легіонери*. Ті звірства переходять це, що у нас в давнину робила татарська орда. Коли би цього допустилися цивільні розбишаки, було би Польщі хіба о стільки соромно, що влада до цього допустила, але було би всьо присохло як на псі. Але це зробило військо і то за дозволом команданта, і пішла неслава по

цілому світові, а про ці звірства заговорили аж в американському парламенті. Наслідки цього крику не дали довго себе ждати, бо як поляки хотіли затягнути позичку на війну з Україною, то всі держави одмовились. Так само не повезло з державною позичкою, бо жиди відказались. Вони полякам ніколи не забудуть тих повбиваних старців та дітей, знасилюваних жінок та спалених живцем безборонних людей.

З цього бачите, мої дорогі, кільки то лиха може накоїти військо своїй державі одним поганим, нелюдським вчинком. Поляки заплатили би нині два рази тільки, що скоїлося жидам шкоди, коли би цього не було сталося, коли би можна завернути це, що вже не відстанеться. Показується, отже, правдою, що той, хто може дя держави своїм геройським пожертвуванням і посвятою богато добра зробити, той може своїм поганим звірським вчинком ще більше своїй державі пошкодити.

Тому-то український жовнір має як обов'язок супроти своєї вітчизни берегтися поганих вчинків більше, чим ворожої кулі. Коли вона тебе поцілить, зранить або вб'є, то лишишся героєм у своїх горожан, і вітчизна тобі цього не забуде. А поганий вчинок споганить твою душу, обтяжить сумління і полишить нестерте п'ятно на нашій дорогій Україні.

Можемо сміло сказати, що добре культурне військо є вінцем слави на голові його вітчизни.

Яке ж військо називається добрим і чим воно різниться від звичайних зоружених банд.

Добре військо побіч культурности відзначається дисципліною, вишколенням, слухняністю супроти старшини, справедливістю супроти підчинених, горожанською прихильністю і любов'ю супроти цивільного населення.

Ті прикмети доброго війська так між собою пов'язані, що одна без другої не дасться погадати, одна заключається в другій.

Ті прикмети – то властиво різні назви тої самої річи.

Бо де є дисципліна, там вже є і вишколення, і слухняність, і справедливість, і людяність.

У війську є такий устрій, що старшина є супроти других разом підчинений і так йде вгору, наче по шаблях драбини. Жовнір від генерала до рядового приказує нижчим, а мусить слухати старших.

Чи старшина у війську потрібна? Суть такі півголівки, котрі кажуть, що ні, що кождий сам собі старшиною, що у війську повинна

бути рівність, а що військо має в дану хвилю робити, над тим рішає більшість на військовім вічу або метінгу.

Другі знову, та і я з ними, кажуть, що коли в улію є матка, а в отарі овець оден баран, що всюди отару за собою водить, а в стаді диких коней оден огер, якого стадо слухає, між жураваями оден досвідний, який летить напереді ключа; коли в родині є господар-голова, який цілим господарством порядкує, в громаді начальник, то тим більше у війську мусить бути старшина. Він має велике право приказувати, але він бере на себе цілу відповідальність за вдачу цього, що приказав.

Розуміється, що старшина мусить більше знати, чим його підчинені. Він мусить визначатися більшою проворністю й більшою посвятою.

На війні трапляються різні несподіванки. В таку хвилю не пора нараджуватися, робити віча, не час слухати довгих промов, в яких оден хоче йти туди, а другий сюди, бо що голова – то інший розум, а що серце – то інакше почуває. В таку хвилю мусить рішити одна голова старшини і то зараз, бо нераз дві мінати опізнення може наробити страшного лиха. Що старшина в таку важку хвилю порішить, то приказ мусить бути безумовно виконаний, і нікому супротивлятися не вільно. Хіба би той приказ зраджував виразне божевілля старшини або зраду державі, коли би, пр[иміром], частина прийшла над пропасть, а старшина приказав би своїм людям у ню скакати або, коли би стрінувши ворога сказав до своїх людей: «Ану хлопці перейдімо до тамтих і биймо наших». Тоді обов'язком підчинених є приказу не слухати й старшину зробити нешкідливим. Такі случаї хоч рідкі, але можуть трафитися, і кождий розумний жовняр пізнає зараз, чи то приказ був розумної людини, чи божевільної, чи явного зрадника.

Часто трапляється, що жовніри дивляться на свого старшину «тим оком, що на пса», вважають їх своїми ворогами, поставленими лише на те, щоби брати більший льон, краще одягатися, ліпше їсти та своїм підчиненим «пса вибирати».

Такого не повинно бути. Старшину наставляють ще старші, які дивляться пильно на їх роботу. Коли вони кажуться ледачими, то їх усунеться як не тепер, то в четвер. А поки те станеться, треба підчиненим старшину слухати.

Жовнір повинен відноситися до своєї старшини з повним довір'ям, як молодший брат до старшого брата, який більше знає.

Старшиною може зістати кождий, що собі на це заслужить, але кождий повинен собі з'яяти, що заки сам зачне приказува-

ти, повинен навчитися слухати. Хто цього не навчився, ніколи добрим старшиною не буде.

Німецьке військо славилось залізною дисципліною. Тим воно побивало світ, а що Німеччина у світовій війні таки улягла, то на це зложилися інші невійськові причини.

Проти основних підстав військової організації прогрішилися російська революція.

Поваливши царську тиранську владу, москалі поступили собі так, як ті кримінальники, що розбили двері і виломилися на волю, як це стадо диких коней, які вирвалися поза огорожу.

Отож, хочачи показати, що вони свободні, позносили відзнаки для старшин, а підчинених звільнили від обов'язку старшину поздоровляти. По чім же в такому разі старшину пізнати? З лиця? То його пізнають жовніри тої самої частини. А що буде, коли більше частин заучиться разом, а старшина остане лише один? Він повинен в дану хвилю обняти команду над усіма, а ті, що його не знають, не послухають.

На що старшину поздоровляється? В першу чергу для того, що то старшина, а підчинений, поздоровляючи, її тим самим признає його старшинство.

Відтак тим поздоровленням показується культурність. Кому лучилося побувати в чужих культурних краях, той побачив, що на проході чи на прогульці в лісі, молодші люди поздоровлять старших, хоч зовсім їм незнайомих. Я таке бачив в Німеччині. Мене стрічали молоді люде і поздоровляли [з] добрим днем.

Відтак заведено в рос[ійськім] війську постанову, що не старшина має приказувати, а «совет», себто жовнірська рада. Значиться, що та рада рішас, чи йти до наступу, чи цофатися, чи стріляти, чи ні. Рішення западають знова на метінгу більшістю голосів.

Таке віче зробила собі за фронтом під Тернополем ціла дивізія. З того скористали німці і наробили їм такого бешкету, що пішло москалям з Петрового дня.

Відтак знесли кару смерти за військові злочини і винесли постанову, що військо само вибирає собі старшин, а старих старшин скидас. Через те вийшла така морока, що вчених офіцерів заставляли чистити коней, а сотенних кухарів понаставляли капітанами батерій.

Та коли свобода, то вже на цілу губу. Совети вирішили, що жовняр може собі піти з фронту додому, коли йому хочеться, нікому навіть не кажучи. Зараз братство розбіглося на чотири вітри, а

що додому було далеко, а по дорозі хотілося їсти, то стали рабувати і з того взявся теперішній більшовизм, о чім буде ще мова.

Керманічі революції, побачивши свою похибку і до чого вона заведе, хотіли свої постанови завернути, та не далось. Не так-то легко виловити стадо, як воно з кошари порозбігається. Привернули вже і кару смерти, та військо не дало їй на собі виконати, і кара смерти звернулася на цивільне населення. Вигублено тільки народа, що столипінські часи виглядають на діточу забавку. Смерть надолужила собі недовгий спочинок.

І що з цього вийшло? Велика російська армія розпалася, мов порохно.

IV

Великий обов'язок тяжить на вас, жовніри, супроти цивільного населення. Міжнародне право культурних народів запоручає цивільному населенню, котре в боротьбу не мішається, безпеку майна і життя навіть у завойованім ворожім краю. Тим більше безпечним повинно себе почувати цивільне населення у своїм краю посеред свого війська. Це населення складається з горожан Укр[аїнської] Нар[одної] Республіки. То ваші батьки, матері, брати й сестри. Правда є між ними елемент чужий нам, ворожий, польський. Та як довго ті люде не виступають проти нашої державности, то й вони мають право на пошану і охорону. Вправді бережучогося Бог береже, і нам треба бути уважними, щоб нас не заскочили зненацька, але до цього є поставлена жандармерія і поліція, як органи безпеченства, і вони вже свою повинність зроблять.

Та що іншого є небезпечну одиницю зробити нешкідливою, а що іншого знущатися над безборонними, яким нічого більше закинути не можна, хіба те, що є поляками. Тим часом трафляється так, що деякі неосвічені одиниці переносять завзяття з фронту, з борби з легіонерами на польське цивільне населення, а попри тім і нашому братові українцеві дістається.

Деякі знову жовніри, що й не були на фронті, хочуть показати своє геройство над цивільним населенням. Вони вважають цивіля за непотріба, розтручують люде по дорозі і з того роблять собі жарти, крадуть або грабують, що під руки попаде. Беруть те, чого їм в дану хвилю потреба, а беруть й таке, що їм зовсім не потрібне і продають зараз на боки за марний гріш.

Такі люде – то не жовніри, а злодії й розбишаки, вони поганяють ім'я жовніра. Чи то велика штука потрутити в болото стару

немічну людину або дитину роздавити? Чесні жовніри повинні самі з цими гільтаями зробити порядок, ця ганьба і їх цілого жовнірського стану смолою чіпається. На тім терпить ціла Україна, бо показується некультурною.

Деяких знову нападає шал нищення. Це, хоч здавало би ся менше поганим злочином як крадіж або рабунок, але на розум беручи воно ще гірше. Бо яка з того прийде комусь користь, що чуже добро змарнується? Ти, легкодушний чоловіче, не хочеш цього тямити, що за тим вибитим вікном, може, лежить хорий чоловік або дрібні діти, які від зимна заков'язнуть. А ще подумай, що ти лишив когось вдома і, може, якраз такий самий гільтай над ними знущається.

Та ще треба тямити, що за ті шкоди, які спричинить військо, держава буде мусіла заплатити своїм горожанам, заплатити з податків, які і ти будеш мусів платити, бо чей же вічно жовніром не будеш. Отож ти нищиш також самого себе. І подумайте! Це населення, котре вам достарчає всього, кладе своє майно, тяжку свою працю на жертву вітчизні, посилас своїх дітей на смерть проти нашого ворога, котре дивиться на своє військо з любов'ю, як на своїх оборонців, – доведене некультурністю жовнів до розпуки – мусить його як ворога зненавидіти. «Нащо нам такої України, де свої гноблять нас гірш мадярів та черкесів».

Возьмім такий примір. Приходить до якоїсь місцевости наше військо. Наше українське населення вітає його з радістю, чим хата богата. А між тими жовнірами трапляються некультурні одиниці, що із вдячності за щире прийняття ходять по хатах і тягнуть що попало, нищать, зневажають жінок і дівчат, б'ють людей.

І це військо по часі відходить далі. Налякане населення виглядає осторожно зі своїх хат і супроводує їх проклинами: «Йдіть на зломання шиї, бодай вас перша куля не минула, бодай вас Бог покарав за нашу кривду». А не краще би вам було, якби при вашім відході й ціла місцевість вийшла з усміхненим, приязним видом попрощати вас словами: «Йдіть з Богом, наші лицарі-соколи, най вас Бог і свята Покрова від усякого лиха береже, йдіть і вертайте щасливо з побідою, вертайте цілі і здорові до своїх рідних».

А треба всім тямити, що таке прокляття не піде намарне і Бог, справедливий судія, його вислухає. Бо коли тебе ворог проклинає лише за це, що ти з ним воюєш в полі, то це нічого. Пес бреше, вітер несе. Але коли тебе проклинає той, що тебе любив, а лише скривджений тобою замість молитви несе скаргу Бога на тебе, то такої скарги Господь безкарно не пропустить. Треба тямити, що

кривда, заподіяна ближньому, є найтяжчим гріхом. А той гріх ще більший через те, як ти скривдиш немічного, який не то, що сам за собою не в силі постояти, але навіть боїться голосно пожалуватися.

З Богом нема жартів і небезпечно грішити в такий час, коли ти, жовніре, кожної хвили можеш згинутися, не маючи часу спокутувати свого гріха. Непевна наша хвиля смерти, та вона ще непевніша для жовніра на війні. Тут жиєш і смієшся, а за хвилю труп. О тім повинен кождий жовнір тямити і жити так, як між сповідею а причастієм.

А коли би ти і вийшов цілий із цієї халепи, так опісля твоє сумління не дасть тобі спокою. Хоч якби ти його зацитькував, то воно таки відізветься в тобі бодай в передсмертній годині і кусати тебе буде як злюча гадюка. Бо сумління – то такий впертий екекутор, якого Господь поставив у душу чоловіка стягати повинності за «долги наша».

Такі слова чули ви не раз в церкві. Тепер я вам їх повтаряю. Я не піп, не берусь говорити вам покутних проповідів. Але я, навчений довголітнім досвідом, вважаю за мій християнський обов'язок перестерегти вас перед страшним гріхом за людську кривду. А воно так є, і що сумління потрафить чоловікові допечи гірше розпаленого желіза, то ось послушайте.

Було це в німецько-французькій війні. Німці по завзятім, розпучливім бою взяли одну французьку місцевість і вмаршерували там. Дорогою втікала жінчина з малою дитиною на руках. Оден німецький жовнір поляк (я се чув від поляка, наочного свідка) застромив дитину на штик і відкинув її далеко мов диню. Дитина запицала раз, мама закричала роздираючим серце голосом. Ніхто на се не звертав в такій метушні уваги. Жовнір пішов далі, а той писк дитини і крик матері не покидав його ніколи. Він чув його заєдно і всюди в подуві вітру, в шелесті листя, в шумі води, в чиканню годинника. Він шукав смерти в боротьбі та її не найшов. Минулася війна, і він вернув додому. На стрічу йому вийшла його молода жінка з малою дитиною на руках, яка, навчена мамою, простягла до таточка маленькі рученята. Татко нагадав відразу свій злочин. Жахнувся, начеб трупа побачив. Він втік у ліс і збожеволів...

Таких примірів, де від грижі сумління люде божеволіють або відбирають собі життя, можна начислити тисячами.

Б'ємось на два фронти. Оба наші вороги зі сходу і заходу страшно ласі на нашу плодючу землю і на наш Борислав. Ми му-

симо напружити всі наші сили, щоби не датися, бо від висліду цієї війни зависить або наша свобода і щастя, або вічна тюрма на нашій рідній землі.

Нам, галичанам, припала найтяжча доля в цій війні. На нас дивиться ціла соборна Україна. Вона налякана, знімас до вас, галицькі жовніри, дрижачі руки і кличе: «Ратуйте мене, діти мої, бо загибаю. Ратуйте мене, галичане, заки мої наддніпрянські діти прийдуть до розуму та й стануть однодумцями, відкладаючи всі партійні спори на спокійний час, коли вийдуть з байдужности до самостійности своєї вітчизни і пізнають: хто йому стрик, а хто колом в бік».

Ми мусимо побідити. За нами стоїть сам Бог, тому що ми боронимо свого, а по чуже не посягасмо. Тяжко нам приходить боротися в країні, зруйнованій війною. І подвір'ячко би спрятати, а тут сусідські свині в огород позалазили та й грядки риють.

Та ми, як напружимо наші сили, то певно видержимо.

І чужих свиней проженемо, і добрий пліт загородимо. Тоді вже копати і ярину садити...

В СПРАВІ НАШОЇ ПИСЬМЕННОЇ МОВИ

Ніхто не буде про це сперечатися, що наша українська письменницька мова перебуває тепер в стадії розвитку. Так як кожне живе тіло перемиює старі зужиті клітини на нові, такий самий процес перемини матерії переходить і кожна жива мова. Старі зужиті архаїзми передають до музейних складів, а на їх місце входять інші, нові, а побіч того витворюються нові вислови термінологічні в міру розвитку науки та поступу. Цю другу групу висловів треба щойно витворити, а до того покликані в першу чергу фахівці дотичного знання й філологи. Перші слідкують за тим, щоби новий термін відповідав своєму призначенню, другі пильнують знову, щоби нововведений термін відповідав своїми вимогами й формою правилам нашої народної мови.

Це конечно потрібне в культурному розвитку нації. Покищо треба послуговуватися чужою термінологією, та хоч вона буде для нас зрозумілою, то однак чужа термінологія, якої нарід не може заступити своєю, віднімає нації право зачисляти себе до культурних народів.

Та при тім творенні своєї термінології вважає дехто за потрібне на місце висловів, що повинні, на їх думку, як архаїзми відійти, вводити до письменницької мови не раз зовсім без потреби штучно творені слова, які часом так фатально видумані, що не знати, чи сміятися з них, чи плакати.

Це правда, що кожний, хто має діло з письменством, має обов'язок не лише дбати про чистоту мови, але й збагачувати її новими висловами. Та хай же це збагачування не буде засмічуванням теперішньої письменницької мови, що приносить цій мові чимало шкоди й робить її незрозумілою. Коли б іти тим шляхом далі, то по яких п'ятидесяти роках годі буде без словника зрозуміти книжку, тепер написану.

Я нагадаю хоч би таке коструbate, в нашій письменстві загнижджене словечко, як «прийдешній». Донедавна вживали ми слова, всім зрозумілого: «будучий», – те, що буде. Та це комусь видавалось архаїзмом, бо в церковній мові є слово «будучий». Отож зразу заступлено його словом «майбутній», що зовсім не відповідає тому, що буде напевно, лиш тому, що може, має бути (мабуть). Та згодом і цього було декому замало і хтось видумав слово «прийдешній». Ну, гаразд, це означає того, що прийде, а як сказати про того, що прийде, припливе або прилетить?

Та чи треба нам справді видумувати нові вислови та звороти для розвитку та збагачення нашої мови?

Наша народня українська мова багата на різні наріччя-діалекти в різних частинах нашої широкої батьківщини. Ми їх не вживасмо, вважаючи те за провінціалізми, льокалізми і т.п. Та ми їх ще гаразд не розслідали й не знасмо, які мовні скарби ховаються в тих різних діалектах, які там мовні перлини, що їх тільки брати б повними пригорщами до нашої літературної мови. Ми прямо ногами топчемо по тих перлинах мовних недоціненої вартости. Нам би слідувало в тій велетенській праці розвитку письменницької мови подбати про те, щоб ті діалекти спрямувати в одне велике мовне річище, з якого треба виловити ті перлини, а вони певно заступлять нам видумувані штучні мовні дивогляди. Коли цього доконаємо, тоді викинемо з письменницької скарбниці всі «прийдешності», а на їхнє місце дамо право громадянства тому всьому, що створив дух українського народу за останню тисячу літ свого розвитку.

Недавно завело наше «Діло»* в себе «мовний куток», де від часу до часу появлялися мовні справдешні й видумані прогріхи різних письменників, були й довші статті про «Чистоту та правильність української мови» професора д-ра Івана Огієнка в «Новім Часі»*, та те все до розвитку мови не багато причиниться, бо вони – як уміщені в щоденниках – із часом губляться та забуваються, і не буде з них пожитку на довшу мету.

На мою думку, до того потрібний окремих журналик мовний. У ньому треба обговорювати питання письменницької мови, поміщувати відшукані вислови з наших діалектів, а навіть давати цілі статейки, оповідання тощо, писані мовою діалектів із названням місцевости, з якої цей говір взятий.

До редакції мали би входити фахівці письменницької мови, вона повинна б бути найвищим ареопагом* у справах мови, а інтересовані мали б право звертатися до тієї інституції з питаннями в справах своєї мови. У тім журналі треба допустити до слова також і нефахівців.

Сюди повинен би перенестися й куток мови з «Діла» та з інших українських органів.

КОЛИСЬ – А ТЕПЕР

(на беріжку дискусій про Пласт)

Мені вже не раз доводилося доказувати, що австрійські середні школи, ще не так дуже давно тому – були «телятником» на державних урядовців. Тому, що до студій правничих і вчительських, священничих і медичних, потреба було покинченої середньої клясичної школи, то уряд згортав найбільше уваги на гімназії. Навпаки т. зв. реальні школи трактував уряд по-мацошиному¹, не вимагав жадних вступних іспитів, і туди йшла молодь, яка до гімназії не годилася. Про інші середні фахові школи ніхто не знав, бо навіть семінарій вчительських не було, лиш так звана «препаранда», яка підготовляла народних вчителів, не було ще й «виділовок». Для оминення усякого непорозуміння підчеркую, що говорю тут про «мої» часи, т. є. р. 1867 вгору...

В гімназії клали найбільшу вагу на клясичну філологію і вчили її якнайбільше коштом наук природних і фізичного розвитку молоді. Про цей розвиток ніхто не дбав. А з клясичних наук знову не звертали уваги на «реалія», з чого можна було найбільше користати, лиш на мову і граматику. Це ж відповідало цілям і уряду. Урядовець повинен на клясичних зразках навчитися гарного заокругленого стилю, бо він же має усе своє життя писати і писати. То кандидат на «концептову» машину, а до того ні математики, ні фізики, ні природи йому багато не потреба, а з історії як вивчить напам'ять історичні дати «пановання» королів та цісарів, важніші битви і війни, то буде з него. Історичні огляди... розвиток подій, наслідки з того... цього не треба знати людині, яка має запродати державі вічного покою і порядку душу і тіло.

В такій системі научній була ще така ціль, щоб молодець, скінчивший гімназію без фізичного розвитку, не був до нічого більше здібний, як лиш бути «концептовим» урядовцем, священником (також від уряду залежним), вчителем середніх шкіл (найрадше філологом) або лікарем.

Про фізичний розвиток ніхто не дбав. Навряд² на тих хлопців, які вилаadowували свою енергію на такі спорти, як «пилка», руханка, ховзанка, пливання, – дивилися не радо.

---

¹ По-мачушиному (з пол.).

² Тут у значенні «навпаки».

«Вчися, вчися, вчися!» – з додатком такого пророцтва, що «ти підеш до шевця».

Фізична праця була в погорді достоту так, як у клясичних народів, де вища наука була застережена для вольних громадян, а фізична праця для невольників.

Через занедбання фізичного боку виховання молоді вироджувалось у неї у *фізичне ліниство*¹, таке любе, солодке... Довше поспати, довше в ніч в берлозі почитати цікавий роман, солодко простягнувшись промити личко літною водичкою – то розкіш.

Другі знову горбатіли над книжкою, жували очі над словарами – щоб лише не прогрішитися проти мудрого приказу: «Вчися, вчися» – *Disce puer, faciam te «de mocium panie»*². Третя частина молоді, яка не могла в собі заморити та затлумити молодечої енергії, старалася сама інстинктивно розвивати фізичний бік свого існування і, хоч була в неласці у своїх учителів за неприготування препарації або верзії на час, віддавалася хлоп'ячим спортам, без учительського нагляду, так на самоїайвку.

Не можна було допросити в якого професора спільної прогульки до такого розкішного місця, як «Радлівський ліс» під Самбором. Директори не хотіли чути про так звану маївку, хоч учні виписували на таблицях усіх кляс

*Es näher sich der erste Mai
Alle Schüller bisten frei*³.

Йно що згодом висока шкільна рада запорядила науку руханки (гімнастики) по гімназіях. Та велике питання, чи то була наука, коли вона називалася надобов'язкова і неклясифікована. Перед тим лікар оглядав хлопців, чи до гімнастики годяться (серце – пропуклина).

Та не уся молодь приняла цю новість радо. Ті, що над книжкою погорбатіли в дугу, котрим м'язи сфляковатіли, прийняли це як закончення солодкого спокою. Ходили на вправи (два рази тижнево) як на панщину, і мені не раз приходилося сіпатись в потилиці, як по півгодині вправ більша половина хлопців з мого відділу повтікала. Було на них жалуватися? Перед ким? Учителем був напівграмотний начальник огневої сторожі. Жаден учитель

¹ Підкреслення автора.

² «Вчися, хлопе, станеш «великим паном» (лат.).

³ *Наближається перше травня,
Усі учні стануть вільні (нім.).*

тим не інтересувався, хоч відбували чергою нагляд на годинах гімнастики.

Отож, гімнастикою не можна було досягти тої високої цілі, якою є, безперечно, фізичний розвиток молодого організму. А під фізичним розвитком тіла я розумію не лише розвиток м'язів. Бо історія нас навчила, що Лікургові спартани, хоч розвинули своє тіло до найдальших границь, то інтелігенції у них було мало. Говоримо, що в здоровому тілі здорова душа. Так воно і є. І тому розвиток умовий повинен йти в парі з розвитком фізичним.

Такого вислідку сама гімнастика не дасть. До того треба «Пласту». Пласт а руханка, то не одно. Те друге є лиш помічним середником в Пласті. Пласт не має на меті виховувати акробатів, силачів, боксерів, змагунів, лише людей здорових тілом і душею, характерних, здисциплінованих, солідарних, люблячих ближнього свого, свій народ і все, що свому народові є святе та любе, котрі в даний мент краще життя втратять, ніж би мали споганити свою душу яким поганим ганьблячим вчинком, котрі в кожному положенні повинні собі допомогти, з кожного положення знайти вихід. Це останнє дасться обняти двома словами: практичність і порадність.

Найважливішим середником Пласту у вихованні є громадне таборове життя пластунів. Тут пізнають себе взаємно пластуни, тут вчать солідарности, дисципліни і т[ак]е і [н]ше]. Але таборове життя нагадує касарню. Господи! Яка соблазнь. Касарняне життя то було донедавно в очах передових та поступових людей чимсь найгіршим, чимсь дуже страшним, поневолюючим, вбиваючим в молодій людині усю індивідуальність. Через ті прикмети касарняного життя у тих людей були бурси дуже небажані і нелюблені. А касарняне життя визначається тим, що всі мусять робити після правильника або розпорядку командування. Треба, отже, цим о одній годині вставати, їсти, вчитися, забавлятися навіть проти їхньої волі.

Отож, коли ті прикмети касарняного життя мають бути лихі, вбиваючі індивідуальність, то лиш противенства їх є добрі, які я назвав вище фізичним лінивством. Справді не знати, щоб на це сказали усі померші антимілітаристи. Як [би] вони встали і побачили, що увесь культурний світ прикладає велику вагу до Пласту, до того касарняного життя, котре «вбивати» має індивідуальність, але зате витворює солідарність, карність, характерність, життєздатність і таке інше.

Якщо ми маємо добитися кращої долі і запанувати в нашій хаті, то певно не досягнемо цього через чемних Микольців, а лиш через вихованців Пласту. Нашим національним обов'язком є усіма силами, на, які нас лише стати, підписати розвиток Пласту. Пластове: СКОБ¹! – повинно стати нашим національним кличем.

Я визнаю пословицю: «Нема такого злого, щоб на добре не вишло». Як воно добре сталося, що кацапська Ставропігія² викинула пластову домівку із своїх «зданій». Чи було б українське громадянство без того подумало про будову своєї питомої домівки для Пласту? Здається, що ні. Нащо? Та ж Ставропігія – то своя інституція. А так є в Бозі надія, що у Львові стане нова українська будівелька своя власна, до якої вже кацапи свого носа не зможуть вбгати.

---

¹ Пластове вітання є абрєвіатурую: *сильно, красно, обережно, бистро*.

² У Ставропігії тоді верховодили москвофіли.

ЖОНАТЕ ЧИ БЕЗЖЕННЕ СВЯЩЕНСТВО?

(У відповідь на брошуру безженного священика
«Жонатий клир, а безженство клиру»)

ПРЕДМОВА

Справа примусового целібату є справою нашої церкви.

Церков складається з духовенства і вірних, мирян.

Кожний член церкви має обов'язок її підпирати, а в потребі її боронити.

Я є членом нашої церкви, сповняю теж той обов'язок і тому беру участь в справі примусового целібату голос.

Цю справу вважаю не церковною, догматичною, лише політичною. Примусовий целібат вважаю за важний крок до латинізації церкви, а за тим як шкідний для української народності.

Бо уніяцька церква стала у нас церквою народною, одним важним заборолом української народності.

Брошурка була написана зараз по появі брошурки: «Жонатий клир, а безженство клира» під першим її вражінням. Та я не пускав її в світ, вижидаючи дальшої полеміки на цю тему.

І добре сталося. Якраз вийшла брошура «Висвітлення до історії львівських синодів з р. 1891, 1897»*. Вона справді висвітлила такі речі, про які я не знав досі. На брошурі підписані такі поважні люди, котрим не можна не вірити. З неї мусить набратися переконання, що синодальні вирішення були сфальшовані високими достойниками в краю і в Римі.

Тепер ясно стало, на якій основі розпочалося тепер нагальне форсування целібату і нагінка на жонате духовенство.

Заявляю при тім, що я не попович. Не виступаю в обороні жонатого священства, лише в обороні народної церкви, захитаної в її основах, як церкви народної в Галичині.

Знаючи методи боротьби противної сторони, побоююся, щоб через появу моєї брошури невинні люди не потерпіли, заявляю, кому того треба знати, що мене до написання ніхто не інспірував, не намовляв, я у нікого з найближчого духовенства не засягав поради.

Коломия, в грудні 1924

Автор

I

Коли організм людини поважніше занедужав, тоді відзиваються у нього інші недомоги, на які людина в здоровому стані не звертала уваги.

Бакціль целібату зачав організмові нашої церкви доскулювати вневдовзі по заведенні Унії з Римом. Та кожного разу ми мали силу заворожити його, знесилити різними пал'ятивами, і не дуже то на нього звертали увагу.

Аж на провінціоальному синоді 1891 р.* показав він свої ріжки. Тоді наші два владики, перемиський і станиславівський*, з усіма учасниками синоду поставились до нього так різко і енергично, що висланник Риму монс. Чіяска замнявся, на синоді целібат не перейшов, і треба було вжити до цього аж сфальшовання синодального вирішення, щоб дати йому можливість культури до дальшого розвитку. При нарадах над обов'язковим целібатом приклонники його не підносили тоді аргументу, що без заведення целібату священство зубожіє, спролетаризується. Тоді не було такої потреби. Аж тепер піднесено цей аргумент, як рішаючий, а з того виходить, що є поза тим аргументом інші сховані та так, що кожний їх побачить.

Від того часу бакціль обов'язкового целібату обрав собі за культуру виключно станиславівську дісцезію. Там давав він від часу до часу признаки життя, зразу слабко, а опісля щораз сильніше в міру того, як наш національний організм слабшав і ставав менше відпорним.

Так було до часу, аж настигла нас політична катастрофа, коли ми, обезсилені нерівною борбою за волю, впали, спутані на руках і ногах з закнебльованим¹ ротом, коли нашим ворогам здавалося, що ми вже стали трупом і можна нас віднести до просекторії.

Тепер бакціль обов'язкового целібату розвився повною силою... Прислано з Риму досвідного бактріолога в особі монс. Дженоккі.

Загал повірив, що Рим з великої любови до нас, про котру при різних нагодах говорить, прислав нам в особі цього достойника лікаря на наші важкі рани, на нашу недугу. Ми, добродушні і легковірні рутени галицької землі, прийняли його як спасителя. Ми гадали, що коли Рим упом'янувся за москалем Тихоном* і большевики того голосу послушали, то тим більше промовить слово за нами, вірними Римові уніятами-католиками. І певно, що так само

---

¹ Тут – з кляпом у роті.

були б послухали Риму і в тім боці, звідкіля нанесено нашій церкві важкі удари...

А тим часом показалося невдовзі по тій візиті, що лікар не приїхав нас лікувати, а приїхав лише для сконстатовання нашої політичної смерти, приїхав роздивитися, чи справді наш організм розкладається і буде добрий під культуру улюбленого Римом бакціля обов'язкового целібату. Кажучи попросту, він приїхав роздивитися, чи можна нам дати ще одну, другу пощочину та так, щоб нас не вивести з рівноваги поза межі невольничої слухняности.

Монс. Дженоккі, якщо він знав би латину «Енеїди» Котляревського, міг на підставі своїх помічань скласти Римові про нас таку реляцію:

*Рутенус ест таліс каніс,
Квем ліцет габере за ніц,
Куї потест в лице плюваре
Кві семпер буде манум лизаре¹
«Мене за цю не лайте мову,
Не я її скомпонував...»*

Бо коли прочитаєш про ці паради, з якими стрічано римського висланника-спасителя, та уявиш собі, як наївна рутенія цілувала його пухеньку ручку, то іронія і сатира так аж пхається під перо...

Та ось зараз показалися наслідки його помічань.

Видвигнено ювілей св. Йосафата*, котрого Польща прийняла за свого святця, і поставлено обов'язковий целібат у категоричній формі у всіх спархях...

II

Справа обов'язкового целібату вимагає для зрозуміння її маленького історичного висвітлення.

Почавши від початків Християнства священики були жонаті. І апостоли Христові були жонатими. Ісус Христос підніс подружжя до святости тайни і благословив йому. Воно було у християн у великій пошані. Св. апостол Павло в листі до Тимотея наказує, щоб єпископ мав одну жінку, а своїх дітей виховував на зразок для

¹ Рутенець – то така собака, котру можна вважати за ніщо, котрій можна в лице плювати, котра буде все руку лизати (Прим. автора).

своїх вірних. Цитатів тут не треба повтаряти, бо вони загально-відомі.

І так було аж до папи Григорія VII^а. Той великий автократ не признав слів нашого Спасителя: «Моя царство не з цього світу». Він хотів, щоб римська церква з папою во главі заволоділа над цілим світом в значінні не релігійнім, бо таке володіння було, – лише в політичнім. Він хотів мати в священниках безумовно віддану собі армію на всіх царинах людського життя, не зв'язану з оточуючим його світом у нічому, жадними родинними узами.

Заведення обов'язкового целібату не прийшлося легко. Треба було вести боротьбу з клиром, котра скінчилася перемогою папи, і целібат той покутує донині в римській церкві.

Одно треба підкреслити, що целібат заведено не з причини релігійної, лише політичної...

Іншим шляхом пішла історія східної церкви. Тут ніколи не далося перевести целібату, навпаки, тут подружжя священників світських сталося каноном, і так є аж по нинішній день.

Канон той задержано і в договорі з Римом в так званій Берестейській унії. Рим навіть не домагався знесення цього канона, вижидавши сприятливішого моменту.

Прийшов львівський синод провінціональний в р. 1891. Висланник Риму монс. Чіяска змагався всіма силами, щоб переперти на синоді вирішення обов'язкового целібату. Проти тих змагань поставились два архипастирі і всі отці, зібрані на синоді. Вирішення таке не перейшло. Чіяска хотів бодай отворити целібатові фірточку на будуче, та й це не повезло. Треба було вжити до того аж сфальшовання.

Описано це все в брошурі «Висвітлення», котра являється у нашій церкві дуже цінним історичним документом, бо він списаний віродостойними очевидцями. Кого ця справа цікавить, хай прочитає.

Тепер нам ясно, чому якраз тепер почалася нагінка на жонате духовенство.

В Римі думають, і по візиті монс. Дженоккі мають підставу так думати, що нам вільно не лише трираменні хрести обрізувати, прикрашувати наше східне богослуження ріжними латинськими додатками, латками і латочками, але можна нам знівечити канон нашої східної церкви дотично подружжя світського духовенства, той канон, котрий Рим прийняв і затвердив в Берестейській унії.

Про Берестейську унію треба згадати, як про історичний факт, котрий має багато подobenства дуже характеристичного з Львівським синодом р. 1891 і з теперішнюю акцією наших ординаріятів в справі обов'язкового целібату.

Берестейська унія перейшла не за згодою української церкви, не на синоді, як це канони східної церкви приписують, лише потайки на конвентикалю кількох єпископів.

Навіть такий опікун української церкви, як князь Костянтин Острозький*, про це не знав. Він хотів теж унії з Римом, та хотів її перевести по закону, на соборі. О дозвіл на скликання такого собору він звертався до польського короля, та той за старанням конспіруючих архиєреїв на такий собор не дав дозволу. Коли кн. Острозький спитав про заходи до унії владика Потія*, того самого, котрий вневдовзі їздив з сп[ископом] Терлецьким* до Риму акт унії підписувати, то він категорично цьому заперечив і впевняв князя, що це прямо неможливо, щоб таку важну справу можна перевести без співучасті духовенства і мирських православних попів.

Тому й не диво, що, коли ця унія, підписана в Римі двома владиками Потієм і Терлецьким, стала довершеним фактом, роз'ярений князь писав у своїому обіжнику до всіх православних:

«Що ж може бути більш безсоромним і беззаконним як це, що шість чи сім чоловіка, змовившись по-злодійськи і вирікшись своїх пастирів, святійших патріархів, котрими були поставлені, важаться відривати від істини і тягнуть за собою в погибіль всіх нас православних, уважаючи нас за якихсь безсловесних»¹.

З цих кількох слів бачимо, що унію заключило шість, сім людей.

Те саме було на львівському синоді, бо Рим прийняв і затвердив опінію митр. Сильвестра* як вирішення синоду, хоча цю опінію синод однозгідно відкинув. Нащо ж було робити комедію з синодом?

А тепер наші владика, опираючися на тім сфальшованім рішенні синода, в котрім створено широку фіртку, не питаючися ні духовенства, ні вірних, форсують обов'язковий целібат, ламаючи запоручений нам Римом канон про подружжя духовенства.

IV

Вводження целібату прибрали окремі форми і методи в станіславській єпархії. Зразу вживано до цього намови. Та згодом

---

¹ М.Грушевський. Історія Руси-України, т. 5, с. 593 (Прим. автора).

видавалося цього замало. Взятися за інші методи: обіцяли полегчі, а вже в останніх часах поставлено питомцям альтернативу: «Або висвятися безженним, або йди собі геть».

Така альтернатива являється очевидним примусом.

Що ж було такому богосло[во]ві робити? Вчився чотири роки такого, що хіба священникові треба знати, змарнував найкращий до науки час, а тепер те все мало б пропасти, і прийдеться або шукати іншого заняття, вчитися наново або жити попихачем на ший рідні, покінченим богословом до смерті.

Таку альтернативу називають приклонники целібату добровільним вибором. Коли б брати на увагу, що ніхто не тягне питомця до ординації на ланцюгу, ані не вживас до цього тілесної тортури, то воно виходило б на правду, що вибір був добровільний. Але треба пам'ятати, що тортури бувають не лиш фізичні, а тортури душевні бувають страшніші за тілесні.

Отож, треба признати, що ставлення такої альтернативи являється насильством вимушення.

Отож, рішайся, молодий богослове, на тій фіртці до практичного життя. Як ти поступав на богослов'я, ніхто тобі не клав такої умови, і ти, коли б далось примінити до того горожанський закон, сповнивши прийнятий обов'язок через чотири роки богословських наук, мав би право жадати, щоб держава примусила противну сторону до виконання свого зобов'язання теж. Та годі! Хоч і горожанський закон, і наука Христова, вимагав того, щоб кожний, навіть і єпископ, виконував прийняті на себе обов'язки, то ти нічого не виграєш.

Треба чолом вдарити перед тими сильними характерами покінчених богословів, котрі хочуть остати чистими у своїй совісті, гидяться лицемірством, так противним св. Духові, і не дають себе знасилувати. Вони відходять від владики з серцем, переповненим гориччю, з душею, обуреною на поповнене на них насильство, з заведеною надією, що не дано їм можності виконати леліяної ідеї служення Богові, резигнують з втрачених чотирох молодих років і йдуть шукати іншого хліба.

Та не у всіх такий непохитний характер. Загал примушений, хоч з болю серця, скоритися під примусом і прийняти першу альтернативу, і... висвячуються безженними.

Що ж таких сердегів жде?

Знову стають перед альтернативою: або страшна боротьба з законами природи, котра, хоч і побідна, доводить до нервного розстрою, а навіть кінчиться передчасною смертю; або людина

приходить до такого логічного висновку над собою: «Мене знаси-лували. Мій фізичний устрій не знав стриму, я не видержу. А коли це гріх, то хай він впаде на того, хто мене до цього знасилював».

З їдою приходить апетит. Коли лиш раз молода людина не встоїться, то усі постанови пропали. Вона стається податна на пристрасті, забувається, совість дубиніє. Виходять шкандали такі, про котрі знають парохіяне, або й такі, котрі звичайно ховаються до якогось часу в чотирох стінах перед людським оком.

Та незаконні зносини з газдинями, кухарками, «тьотями» та «сестрінками», або таки життя полігамічне, то ще не такі страшні, як ті пороки проти натури гидкі, мерзенні, негідні людського достоїнства, як онанія і педерастія¹.

А ті, що боряться з законом природи, не мають спокою ні днем, ні ночью, а спокуси на кожному кроці, бо він мирський священник і не може відгородитися від світу так, щоб не бачив жінщини.

V

Наше уніяцьке становисько до Риму дуже невиразне.

Ми, уняти-українці, вважаємо себе католиками. Папа Урбан VIII* сказав нам колись комплімент: *Per vos mei rutheni orientem convertendum spero*².

Папа Лев XIII* сказав, що хотів би бачити цілий світ католицьким, але не в однім обряді.

Теперішний папа* висказався до польського паломництва, що лише римо-католиків вважає справжніми католиками. Значиться, що ми не повні католики.

І так справді вважали нас в Римі все, бо нас поставлено під руку *congregationis de propaganda fide*³, поруч з ріжними готенто-тами, яких йно що треба наvertати до віри Христової.

Нас добре здефініював оден чоловік¹, що уніят – то такий чоловік, що втік з Царгорода, а не добіг до Риму.

¹ *Dr. Edward R. v. Hofmann. Lehrbuch der gerichtlichen Medicin – Berlin 1909, стр. 163. «Das öftere vorkommen dieses Lasters (Päderastie) bei den geistlichen erklärt sich unschwer aus den Cölibate, und der Scheu vor den Folgen eines sexuellen Umganges mit dem weiblichem Geschlechte».* (Частиша поява цього порока (педерастія) у священників пояснюється неважко целібатом і боязню перед наслідками полових зносин з жіночим родом) (*Прим. автора*).

² Я сподіваюся, що через вас, мої русини, навернемося до сходу (*лат.*)

³ Конгрегації пропагування віри (*лат.*).

Коли ж ми там добіжимо? Розуміється, що аж тоді, коли покинемо наш обряд, заведемо латинське богослуження з органами і станемо причащатися під одним видом. Одним словом тоді, як перейдемо на латинський обряд.

Та мені здається, що така дорога дуже далека, а наш народ так прив'язаний до свого споконвічного обряду, що швидше заверне звідкля прийшов, де йому обряду ніхто не відбирає, де знайде свої старі традиції і богослуження в живій українській зрозумілій мові.

Ці слова не суть погрозою в сторону Риму, лише осторога. Я вже певно не стану міністром автокефальної української церкви, я лише передаю це, що зачуваю від народа.

Тепер вертаю до брошури безіменного безженного автора «Жонатий клир, а безженство клира».

Признаюся, що не легке діло на неї відповісти, і це признасть мені кожний, хто її прочитав. Там усе так одно з другим помішане, що вже важко приходиться матеріал упорядкувати, щоб можна систематично відповісти.

Це одна з тих целібатних ластівок, що налітають до нас з півдня. І коли би не чинні виступи за примусовимцелібатом од наших ординаріатів, можна би не звертати на неї уваги.

Автор починає від атаків на перемиський «Укр[аїнський] Голос»¹, що той поміщає напасти на целібат і прихвалює автокефальну церкву. Далі гнівається за це, що ті напасти появилися якраз в ювілейному році св. Йосафата, хоч, оскільки собі пригадую, то ті антицелібатові статті появилися ще перед проголошенням того ювілею.

Автор підкреслює, що навіть віденці віддали тому святцеві належну честь, а ми, українці, споганили той ювілей «напастями» і, розуміється, закаламутили ультрамонтанську ідиллю овечого послуху.

Я гадаю, що жодна розумна людина не назве оборони своїх загварантованих прав напастю. Та ж ми нікого не зачіпали, а навпаки на нас, на наше право, на канон нашої східної церкви пішов наступ, і ми лиш обороняємося проти напасти і насильства. Таке безглузде твердження автора можна порівняти з тим, що коли хто нападе людину в неділю, а нападений зачне

---

¹ Так сказав на однім політичнім процесі пок[ійний] Білецький, народний вчитель з Болахівщини, котрий зараз по засуді втік до Росії (Прим. автора).

оборонятися, то йому напасник може сказати: «Як сміш, хіба не знаєш, що сьогодні неділя?»

Твердження, що оборона перед наступом на наше право є напастю, не лицюс безженному священникові авторові, котрий претендує собі виключне право на ласки св. Духа, бо я вірю в те, що св. Дух гидиться всякою неправдою і фарисейством.

І ціла брошура опирається на софісматах, на фальшивих премісах, і не диво, що з фальшивих преміс не важко було вивести фальшиві висновки.

Автор констатус, що ціле українське громадянство виступає з завзяттям, гідним кращої справи, проти целібату, як такому.

Це очевидна неправда.

Українське громадянство розуміє добре, що не кожній людині можна жити у безженному стані, так священникові, як і мирянинові, бо не кожного наділила природа однаковими прикметами, а до тих прикмет природи мусить людина примінити своє життя.

Кожне створіння Божої руки у рстинному і звіринному світі, назагал беручи, наділила природа імперативним нахилом до розплоду. Без цього імперативу загинув би органічний світ, а Творець не хоче того, щоб без Його волі загинув твір Його руки.

І не сталося це без Божої волі, що природа не всіх однаково тим імперативним нахилом випосажила. В одного цей нахил проявляється з цілою силою, у другого менше, у третього його зовсім немає. Ті треті, то якраз ці, котрих Ісус Христос до дівства покликає (Мат. 19.11.12.). Такі одиниці, чи вони духовні, чи миряне, не повинні вступати в подружні зв'язки, а коли справді це зроблять, то противляться Божій волі. З таких не буде ні мужів, ні жінок, ні батьків, ні матерей, таких подруж Бог не буде благословити, бо вони проти Його волі скоїлися.

Та таких вибраних справді мало. Коли б було їх більше, то, як це бачимо по вимираючих націях, нація загинула б, як загинули передпотопові звірі.

У нашій українській нації таких ще менше, бо наша нація молода і жива. Коли б у нас такої кваліфікації вимагалось до досягнення духовного стану, то було б у нас дуже маленьке невистарчаюче число священників.

Наш загал цього нахилу не позбавлений.

Та цей нахил треба було унормувати, ублагороднити світськими і церковними законами.

Ісус Христос підніс подружжя до висоти тайни побіч інших високих тайн, а подружжя, заключане по тих законах, втішається

Божим благословенням, бо воно сповнює Божий заповіт: «Ростіть, помножуйтеся, заселяйте землю».

Цей нахил до розплоду не однаково у кожної людини проявляється. Інколи не виступає він зараз по досягненні фізичної дорослості і розвитку. Як він припізниться, то тій людині може здаватися, що вона свободна від цього «порока», однак людина така часто помиляється, нахил виступає пізніше, відразу з вулканічною силою, наче спізнена весна.

Тому то незабутої пам'яті перемиський владика Іван Снігурський*, а теж і інші владика по кілька разів одправляли зголошуючихся до висвячення питомців у безженному стані з батьківською радою, щоб не спішилися, а випробували себе добре.

То були ті владика, на котрих накинувся перемиський теперішній владика в промові до питомців, що вони не давали питомцям стати «добримися священниками».

Загал священників у нашій церкві був жонатий, бо цього вимагав канон.

Безженних священників признавала церква у монашестві. Аж згодом виходили у нас священники безженні, як хто почував себе до цього покликаним.

VI

Коли безженний автор брошури закидає жонатому священству, що воно поділене між жінкою а церквою, то безженний священник поділений між церквою а пристрастями, а боротьба з природним нахилом, якщо він на цю боротьбу зважиться, абсорбує всю його енергію, і він для церкви багато не зробить, бо не може. Згодом він почує на собі помсту природи, попаде в нервний розстрій, а тоді лагідність, розвага, так людині потрібні, а для священника навіть конечні, пропали геть. Він стається невиносимим для самого себе, для найближчого оточення і для тих всіх, що з ним мусять стрічатися.

Дивне диво! Ультрамонтанські моралісти вважають гріхи проти VI заповіді найтяжчими, бо понаписували про це великі томи, не гидячися найпоганшою порнографією. І якраз не вагаються віддавати тій спокусі на поталу молодих священників, наражують їх на такі муки, які переходив св. Єронім*, або на гріх і деморалізацію, котрих вони певно не допустились би, коли б були мужами законних жінок.

Нам треба пам'ятати, що ані наш Спаситель, ані його Апостоли проти подружжя не виступали. Подружжя було в пошані, як Божа інституція, піднесена до святости тайни. Матері були в великій пошані і на них простирала Богоматір свою особлившу опіку. Св. Ап. Павло наказував, щоб єпископ був мужем одній жінці, виступаючи тим самим проти полігамії, котра могла задержатися у ново навернених до християнства¹.

Ісус Христос і св. Павло дораджують безженство лише тим, кого Бог до того вибрав.

Автор брошури говорить про жонате духовенство, що воно «стало ні в сих, ні в тих, ні вправо, ні вліво, ні взад, ні вперед». Фраза обдумана добре, та вона якраз для безженного духовенства підхожа. Вони, вибравши з поставленої альтернативи першу і висвятившись безженними, опинилися ні в сих, ні в тих, ні вправо, ні вліво, ні взад, ні вперед, бо за ними зачинилися ворота дантейського пекла, звідкіля немає вороття.

Безженний автор перекинувся загальновідомі факти.

Називає жонатий клир маточниками і говорить про це так, начебто жонаті священники самі своє родинне гніздо так назвали. А ми добре пам'ятаємо, що це слово вийшло з того самого лексикона, в котрому ужито слово «сплювачка» на означення жінки. Не завидую такого винаходу безженному авторові, що у своїм сліпим безтолковім завзяті не завагався Божу інституцію, встановлену самим Спасителем, назвати згірним терміном зі звірячої термінології. Та коли він зважився на це, то хай мені буде вільно на другий бік того плота кинути також із звірячої термінології взятий термін «розплідник».

Мушу підкреслити, що жаден розумний українець-уніят не виступає проти безженности таких священників, котрих Господь до цього призначив.

Але проти насильному целібатові, який хочуть нам наші владики накинути по наказу з Риму, мусимо рішучо запротестувати.

Наш протест опираємо на двох причинах.

Не хочемо, щоб наших дітей, які хочуть посвятитися на службу Богові, наражувати на спокусу до неморальности і деморалізації, яку бачимо у многих народів з целібатовим духовенством. Хочемо, щоб наше духовенство, кров од крові нашої, уходило перед світом за чисте, моральне, бездоганне.

---

¹ Полігамія була на порядку деннім у жидів, як вчить Біблія, а навіть праотці не соромилися її, Авраам мав свою Агару, Яків мав їх більше, а цар Соломон мав цілий гарем (*Прим. автора*).

Друга причина протесту – то церковна і народня.

Я поминаю причину, яку нам целібатники тичуть у вічі, що з жонатого духовенства виходить українська інтелігенція і нам ходить виключно о те, щоб нашої інтелігенції було більше, бо не вся наша інтелігенція виходить з поповичів.

Але у примусовім целібаті криється велика небезпека для народної нашої церкви і народу, котру і сліпий би побачив. З тої нової затії на наші права, на канон нашої церкви визирає знову душа Григорія VII, ціль чисто ультрамонтанська. Рим хоче втягнути і наше духовенство у свою інтернаціональну армію, слухняну без застереження, не зв'язану нічим з нашим народом. Ті всі чорноризні воїни мають бути в першу чергу католиками, інтернаціоналами, а далеко по тім українцями. Коли від такого священника зажадають, щоб йшов на місію до якого Гонолюю, то він піде, бо з народом його ніщо не в'яже, а Риму мусить слухати. А ми хочемо мати священників для свого народу, таких самих українців, як ми всі. На експорт ми молоді не маємо, бо через те наш національний організм послабшав би ще більше.

Взагалі всякі інтернаціонали нашому народові осоружні. Ми до того ще не доросли і проти всяких інтернаціоналів справа і зліва боронимося.

У тім примусовім уводженні целібату ми бачимо затію на нашу церкву і народність.

Чого Польща так нагально заводила унію з Римом? Чого польський король обіцяв конспіруючим єпископам різні привілеї так, що користь з унії вийшла виключно для тих єпископів, котрим король обіцяв недоторканність їх єпископських стільців, заборону вступу висланників патріярших, які могли би привести для них екскомуніку, запевнення сенаторських стільців? Бо тоді говорилося загально, що унія має бути не чимось сталим, а лише містком до переходу від православія до римо-католицизму. Хоч Рим не раз тому перечив, то воно тепер показується правдою.

Нас і нині вважає папа римський не за повних католиків, і хоч ми від унії молимося в церкві за святійшого вселенського папу, то ми таки ще не католики. Значиться, що нас там ніколи за певних католиків не вважають, поки не перейдемо на латинський обряд.

З унії наша церква не мала жадної користі, бо ж прецінь не можна назвати користю того, що вона задержала свій обряд, старинні церковні звичаї і канон про жонате священство, а у всьому іншому мусіла поступитися.

З унії мали користь виключно владики. Вони освободилися з-під залежності царгородського патріярха, котрого не любили тому, що дивився їм на пальці. Їм запевнено королівським словом недоторканність на владичому престолі, хоч би і приходили на них жалоби від вірних. Запевнено їм сенаторські стільці і звільнено їх од податків. Надто випросили собі у короля, щоб не було доступу на Русь для тих православних духовників, котрі привозили б на них екскомуніку за відступство. Рим, прийнявши унію так, як вона була зложена¹, не має права нам запоручених прав одбирати, не мав права змінности нашого обряду ріжними латинськими додатками, ані заводити обов'язкового целібату.

Тепер нам ясно буде, чого то наші батьки в періоді т. зв. обрядовщини боронилися проти всяким інноваціям в богослуженні. Нам здавалося, що це непотрібна витрата енергії, котру можна було зужити на культурнішу роботу. Тепер нам ясно, чому висланник Риму монс. Чіяска так настирливо напирав, щоб до ухвали синоду взяти конечно слова з посланія св. Ап. Павла «не оженивийся о Господнѣхъ, како угодити Господеви: а оженивийся печется о мірстѣхъ, како угодити женѣ», і для чого наші два владики і всі отці синодальні не хотіли до того допустити.

Це все були крочки і кроки до латинізації нашої народної церкви.

Римові тепер вже уніятів не треба, бо йому здається, що при помочі Польщі зможе нас златинізувати, а Польщі здається знову, що по златинізованні нашої церкви легше прийдець нас сполонізувати.

Рим про нас нічого не дбас. Йому ближчий був православний патріярх Тихон, чим папські шамбеляни оо. Городецький* і Юрик*, котрим заподіяно кривду, і ті многі наші священники, томлені тюрмою і ріжними шиканами по нинішний день. Підкреслюється ще, що ті два зневажені папські шамбеляни суть целібсами, а з цього виходить, що целібат не є охороною од всякого врага і супостата.

Рим не хоче нас навіть українцями називати і зве нас східними слов'янами. Чому це так, не важко відгадати. В першу чергу тому, що і Польща заперечує нам тої назви. По-друге, тому, що українці в радянській республіці православні – а ми ж католики. Та годі! Не поведеться Римові розбити нашу націю на сербів і

¹ Див.: А.Петрушевич. Umowa łacińskiego i ruskiego duchowieństwa. Временник, ставроп., 1896 (Прим. автора).

хорватів тому, що за Збручем православні, а ми по цім боці Збруча півкатолики. Для забаганок Риму ми не зірвемо зв'язків з пнем нашого українського народу і не зістанемо відрубаною гілякою, народцем рутенів. Даремні виждання і надії! Ті ріжници між нами, які витворила відмінна культура по обох боках Збруча, вже тепер в значній мірі затерлися. В Возі надія, що затруться до решти і ми будемо однакові і тут, і там.

Німцям-католикам і на думку не приходить одмовляти назви німця німецьким протестантам. Так само поляки-католики не відмовляють своїм братам-протестантам польськості. Минули ті часи, коли люде відрізнялися після віросповідання. Сьогодні на цілім світі ріжницю творить народність, а віросповідання перейшло на другий план і релігійний фанатизм остав лише в головах нетямучих загорільців.

За що ми Римові масмо бути вдячні?¹.

Автор брошури накидається мокрим рядном на український народ. Випишує йому на чолі всі гріхи і пороки, відсуджує від честі віри, від прав людини наче б хамове плем'я, котре не має права до свободи, до самоозначення, закидає йому брак побожності, християнського духа і т. і.

Я певний того, що всі ті обвинувачення використовують проти нас наші вороги, покликуючися на авторитет безженного священника. Чи ж не маю я рації твердити, що безженне духовенство стане згодом нашим ворогом? Бо наш воріг не посмів би про нас цього написати, що написав буцімто наш брат – підніжок Риму у своїй брошурі.

Це все могло би вивести найспокійнішу уніятську душу з рівноваги, схвилювати її до дна, якби не пам'ять про це, що то писав неулічимий маніяк-гінекофоб.

Чи ці повні народу церкви по неділям і святаям, ті вистоювання навколішках на зимному помості, ті строгі пости, ті сердечні співи цілої церкви: Ісусе, Сину Божий помилуй нас, – чи це брак побожності?

А моральне поведіння нашого народу, особливе простонароддя? Закидають йому і вороги, і такі наші деякі люді, а між ними і безіменний автор брошури, здеморалізованя.

Сьогодні цілий світ здеморалізований, а все ж таки красава хроніка кримінальна, хоч виказує злочини вбивства, підпалів, гра-

---

¹ Те саме сказав раз пок[ійний] митрополит Йосиф Сембратович до свого шкільного товариша, а мого пок[ійного] тестя о. Юрія Гладилевича (*Прим. автора*).

бунків, крадіжок, то не виказує такого здичиння, деправації, яке виказують кримінальні хроніки висококультурних націй, у котрих, вірячи словам безіменного автора брошури, процвітає велика католицька побожність і тисячі безженного клиру і монахів при духовній роботі. Нема у наших кримінальних хроніках ні одного Янка розпрувача, Мацоха з Ченстохови, Шелі з-під Тарнова, Гугона Щенка, або якого іншого Ляндру⁷. Не виказує у нас сексуального збочення як там, де стільки наук моральних спопуляризовано. Нема у нас ні одного атеїстичного стоваришення, ані культу сатани.

Ні, отче безженний! Ви, закидаючи нашому народові брак релігійности, християнських чеснот, безхарактерности, приписуючи йому преріжні названі і неназвані пороки, або не соромитесь говорити неправду, або ви справжній маніяк.

Досталося в брошурі і нашій інтелігенції. Вона теж безбожна і т.і. Та це теж, вибачте за слово, клевета, за котру прийдеться колись перед Найсправедливішим Суддею відповісти, якщо не вважати вас за непочитального.

Що між нашою інтелігенцією мало західноєвропейських біготів, маніяків, сфанатизованих фанатичним клиром, то ще не доказ, що б між нами були безбожники, атеїсти на подобу західноєвропейських.

Безженний автор закидає нашому громадянству, що не вміє катехизму. Це теж неправда, бо кожного з нас навчили катехизму ще в школі. Та я питаюся ще: чи в знанні катехизму ціла суть християнства?

Знаємо добре, що й найбільші лотри вміють добре катехизм, а попри те суть лотрами першої кляси.

Я, що також маю право причислитися до української інтелігенції, знаю: щоб бути християнином треба пам'ятати найвищий Божий заповіт: «Люби Бога над усе, а ближнього свого, як самого себе», а ще: «Любіть ворогів ваших і робіть добре тим, що вам пакостять». Хто ці заповіді береже і після них жити хоче, той буде спасений.

Бо «не той ввійде до Царства мойого Отця, хто молиться: Господи, Господи, а той, хто сповняє Його волю».

Чи таким життям, чи може ультрамонтанською нетерпимістю проти іновірців заслужимо собі на Божу ласку?

Я гадаю, що наш простий народ своєю добродушністю, милосердям, гостинністю навіть супроти тих, кого за ворога мають

право вважати, руководитись якраз тими великими християнськими заповідями.

По послідній війні, по наших політичних упадку, по гоненнях нашої народности і церкви так преосвященим Євлогієм⁸, як і під цю пору, всі ми прийшли до того переконання, що наша національна церква є для нас сильною охороною проти винародовлення. Навіть радикальна і соціал-демократична народна партія змінили свою передвоєнну тактику безпардонного протипопівства.

І тепер, коли таке переконання взяло гору в умах нашого українського громадянства, коли б нам усім без огляду на кляси і партійні переконання гуртуватись під омофором церкви, – виступають на світ темні ультрамонтанські сили. Кидають між нас на церковному полі роз'єднання, змагаються нас знасилувати і відібрати українському загалові любов і прив'язання до своєї народної церкви через відобрання її історичих і суто національних ціх. Змушують нас признати, що та церков незадовго перестане бути нашою, а згодом переміниться в нашого ворога. Станеться це хоч би з заведенням примусового целібату. Бо ось буцімто наш уніятський целєбс, автор брошури, виступив проти нам так, що і ворог на таке не зваживбися.

Вже тепер приходимо до нашої церкви з таким почуванням, як до недужої дорогої людини, про котру знаємо, що дні її життя почислені.

А ще більшу біль відчуваємо з того, що її засудили на смерть ті, котрі зобов'язалися перед Богом берегти її перед загибіллю і старатися про її розвиток.

За відібраний нам спокій, за позбавлення нас у цей важкий для нас час тої насолоди, яку ми повинні знайти в нашій народній церкві, хтось дуже важко буде покараний Богом...

Наше українське громадянство відчуває до наших владик, що заводячи всупереч прав нашої церкви примусовий целібат, що так уягли приказові з Риму, – великий жаль.

А кожний пересічний знавець людської душі повинен пам'ятати, що оправданий жаль до когось може згодом перемінитися в ненависть, коли у слухний час причини цього жалю не усунеться.

Бо всяка терпеливість має свої межі, котрих нікому переступати не вільно. Зразу буде кипіння в нутрі розжалобленої душі, мов у нагріваній судині, та при даній нагоді наслідують вулканічний вибух.

VII

Безженний автор брошури накидається на жонате духовенство, відмовляючи йому всього, навіть дарів св. Духа, котрі реклямус виключно для себе і своєї безженної братії. Та зараз попадає в суперечність з самим собою, бо признає, що і між жонатим духовенством є люде з посвятою для церкви і народу. Та помимо того і ті чесні одиниці не втішаються дарами св. Духа, бо до них лише безженні мають право. А далі виходить суперечність у цьому признанні, що і між безженними є погані одиниці. Та зараз потішається тим, що безженний хоч і впаде, то зараз і піднесеться через ласку св. Духа. Цієї містерії годі зрозуміти, хіба що автор мав на думці гімнастичні вправи.

На жонате духовенство сипле безженний автор всі провини, всі гріхи мира сього. Воно винувате у всіх наших невдачах суспільних і політичних... сливе, що не звалив на нього причин світової війни, а все тільки за те, що жонате духовенство «поділене між церквою а жінкою».

Ми всі бачимо, що у нашого духовенства взагалі є немоги, і ми маємо від нього під цю пору багато дечого жадати. Та хоч би і як, то не можна тих немог складати на їхні жінки та діти, як це робить безженний автор. Щоб цьому можна повірити, і в те, що лише безженне духовенство є добре і позитичне для церкви і народу, що лише воно сповняє свої обов'язки, то треба навести факти, що такого доброго і хосенного безженні священники дотепер зробили? А їх маємо вже кілька десятків, які згуртовані в товаристві св. Йосафата. Автор цього не зробив і хоче, щоб йому повірити на слово. Та коли б і справді такі факти навів, то певно промовчить про подвиги у винограді Христовім пароха целебса зі Старих Кутів.

Та коли між нашим духовенством проявляються промахи, які не лицюють зі становиськом слуги Божого, то хто цьому винен?

Скільки-то йшло і йде жалоб од парохіян на своїх поганих парохів до ординаріятів, та з того нічого не виходить. У наших консисторіях панує засада, що не можна священника перед мирянами понижувати. Для того, о скільки мога, ті жалоби не приносять жадної користі. Скінчиться на упімненні або на такій карі, про яку ніхто не знає. Миряне бачуть, що і в церкві не знайшли правди.

З того виходить для церкви велика шкода. Один поганий священник більше робить церкві шкоди, чим сотня атеїстів¹.

Чому після автора брошури дари св. Духа мають бути привілеєм виключно безженного священства, того він ближче не вяснює, і це полишиться фразою «аки мѣдъ звенящая й кимвал звяцаая»². А я з цієї фрази виведу таку логічну, здається мені, консеквенцію, з котрої автор брошури не буде вдоволений.

Якщо лише безженні священники мають право на дари св. Духа, в такому разі аж до XI століття, поки Григорій VII не завів примусового целібату, усе католицьке духовенство, будучи жонатим, було позбавлене тої ласки. З того виходить, що Церква Христа, від Апостолів почавши, а також і жонаті апостоли, не були священниками, як треба. То чому ж у цьому періоді історії церкви християнство найбільше поширилося і найбільше видало Святих Божих?

Та ще одно питання: чого латинське духовенство заходу так довго опиралося введенню целібату, а тепер засипає Рим петиціями за знесенням целібату?

Не хочеться вірити, щоб ті високоосвічені люде так з легким серцем зрікалися дарів св. Духа для жінчини.

Ще треба згадати про одну необережно написану фразу тої брошури. На ст. 21 говориться, що жонате духовенство образує свої діти коштом церкви.

«Коштом церкви» значить, що церков зі свого майна видає на формування поповичів. Питаюся: чи це йде з церковної скарбони, чи з майна церкви, чи може з конкуренції?

Мені здається, що проти такому запротестували би парохіяне, влада світська і духовна, і такого священника нап'ятували би дефравдантом церковного майна. Як це розуміти ?

Хіба так, що автор не розумів дистинкції межі майном церкви а майном ерекціональним, призначеним на дотацію священника і його треби. Але ж те, що парох із тої дотації добує, і ті доходи з справовання священничих функцій, то є його неоспоримою власністю і може довільно нею розпоряджати. Видаючи з тих своїх добутків на свої діти, він церкви не кривдить.

---

¹ Попав мені раз в руки великий польський катехизм. Листуючи його, знаходжу таке питання: хто цьому винен, що в якійсь парохії є поганий парох? Відповідь: винуваті у цьому парохіяне, бо не заслужили собі на Божу ласку на це, щоб мати доброго пароха. Ось єзуїтська логіка, в яку катехизм каже вірити (Прим. автора).

² Як дзвінка мідь і кимвал, що дзвенить (церковносл.).

Таке примітивне знання канонічного права повинен би священник мати мимо тих полегч, які мають безженні при іспитах.

А може, автор розуміє це так, що священник повинен доходити, з титулу свого уряду добути, давати на церкву, а коли він видав їх на удержання своїх дітей, то через це церкву кривдить. Певно, що це був би вершок самопосвяти, та чому о. автор не показав нам таких зразків з-поміж своєї безженної братії, щоб котрий целібс давав свої прибутки на церков?

Автор запевняє нас, що молодь краще може виховати безженний, як жонатий священник, бо перший є повний посвяти і не є поділений між церквою а жінкою.

Та це, вибачте за слово, неправда. Хто не мав своїх дітей, не придивлявся їх розвиткові фізичному і душевному від колиски до досягнення дорослості, той певно не буде добрим виховатцем молоді. Бо не треба забувати, що до виховання дітей належить не лише умовий розвій, але і фізичний. Відтак самим навчанням катехизму, котрого врешті дитина навчиться в школі, [не присутується їй] до практичного життя, не виведеться в люде на пожиточного громадянина.

Врешті, спитаймо, до чого довело би виховання молоді через безжених священників? Годували б їх абстрактами, вмовили б в їхні молоді серця, що їх матері – то нічого іншого, як звичайні «сплювавки». Авжеж, що того кінцевого навчання в культурнім домі ніхто любити не буде.

Вмовляли б в них, що любов молодця до дівчини є грішна, а це неправда, бо не оден з нас переконався на собі, що така любов, чиста, непорочна, держала його цілий молодечий вік на добрій дорозі.

Що о. Др. Юрик¹ був такого самого погляду, хоч він є целібсом, то причина у тому, що той панотець виховався в іншій школі, не теперішній безоглядній гінекофобії.

А врешті, прошу нам показати, де є ті захисти, інтернати, виховуючі заведення, засновані, удержувані і ведені безженим духовенством? Тож це поки що музика майбутнього, це поки що обіцянка, котра не має рації бути аргументом за введенням примусового целібату.

VIII

---

¹ Висвітлення на с. 25, під 1. (Прим. автора). Йдеться про брошуру «Висвітлення до історії Львівських синодів з років 1891 і 1897» (Ред.).

Тепер придивімся, як сповняє, а властиво, як повинен сповняти свої душпастирські обов'язки жонатий священник на селі і в містечку.

Повторяю, що подружжя духовенства є в нашій східній церкві каноном. В унії полишили нам його папи римські недоторканим. Той канон опирається на листі св. Ап[остола] Павла до Тимотія: єпископ повинен бути мужем одній жінці, повинен виховувати своїх дітей у послуші, зразково, одним словом, єпископ повинен своїм сімейним життям дати зразок сімейних чеснот для своїх вірних. Те саме відноситься і до священників.

Такий закон підходить якраз до життя-буття українського народу, у котрого підставою громадянського устрою є сім'я.

Український парох народньої церкви на селі, і в містечку особливо, не сміє обмежати своїх обов'язків до виключно церковних функцій. Замало було б правити службу Богу, хрестити, вінчати та ховати померших. Він повинен бути для своїх парохіян усім: дорадником, лікарем у конечній першій потребі, вчителем на усіх полях, а поперед усього – взором християнського сімейного життя і зразковим господарем.

Усього того він сам зробити не може. Вже в раї сказав Господь: «Не добре жити чоловікові самому, створім йому помічницю», і створив Господь Єву.

Тою помічницею парохів є його законна подруга. Вона має обов'язок сповняти культуральну місію між жіноцтвом парохії. Жіноцтво не має такого довір'я до священника, як до його жінки, хоч би у тих інтимно жіночих справах, про котрі з мужчиною жінка соромиться говорити¹. А вже ж без довір'я ніхто культуральної праці не зробить. Про безженних священників в таких справах і не говорити. Чоловіки є недовірчиви і косо дивляться на те, як би жінка, особливо молода і гарна, заходила до пан-отця-парубка². Часом з такої причини виходять дуже прикрі непорозуміння.

А між сільською дітворою сповняють культуральну місію священничі діти, ті Владки, Славки, ті Олі і Галі, далеко краще, чим десяток целєбсів.

---

¹ Я знав такі імосці, котрих вагітні селянки запрошували до себе до положу. «Хай імосцуня бодай подивляться на мене, то мені легше буде, бо я дуже боюся» (Прим. автора).

² Такого терміну вживає народ на нежонатих мужчин. Термін той все ж кращий від терміну «маточник» (Прим. автора).

А далі бідкає автор брошури, що громадянство відноситься ворожо до свого владика, а жонате духовенство не шукає зв'язків порозуміння зі своїм владикою.

Приходиться неважко це пояснити.

Українське громадянство так на підставі старої традиції церковної, як і самим інстинктом відчуває кривду свою в тому, що його позбавлено права співучасти у виборі владик і священників, як це виходить з самого початку в церкві Христовій, а опісля в народній українській церкві, поки державна влада не присвоїла собі це право, хочаби мати в своїх руках так важний чинник, яким являється церква і духовенство. Заведено, отже, патронати вищі і нижчі.

Громадянство, не знаючи зразу поставленого владика, займає супроти нього вижидające становище, поки не побачить його діл. Так само парохіяне відносяться до новопоставленого пароха. Коли ті діла показуються для народу і церкви добрими, тоді громадянство пристає цілим серцем до владика, любить його і молиться за нього, наділяє його повним довір'ям. Гадаю, що не треба на це приводити доказів, бо це всім відомо.

Коли ж владика поводить не так, як треба, коли своїх вірних не вважає за людей, коли вірні замість духовної потіхи почують з уст владичих лайку, зневагу, помітування, коли їхнім видуманим провинам приписується усі лиха мира сего, то не диво, що такого кожний старається виминати.

Те саме відноситься і до священників. Не знаю, чи це було б згідне з духом Христової науки, коли б священник, прикликаний до сповіді вмираючого, замість говорити йому у тій страшній хвилі про незмірне милосердя Боже, прибільшував би його гріхи, грозив пеклом, відбирав надію на Боже перебачіння?

І на нас кидається громи за наші суцї і видумані провини з того боку, звідкіля вичікувати б нам духовної потіхи і розради.

Ми добре пам'ятаємо, що Спаситель наш наділив Апостолів і їх наслідників правом нерозривности того, що вони зв'яжуть, і несполучности того, що вони розв'яжуть, та ми розуміємо теж, що це велике право може виконуватися лише в межах Божого закону, котрих нікому переступити не вільно. Таке переступлення являється надужиттям влади, котре Бог карати буде.

А поки ця кара наступить, то нам вільно такої самоволі не послухати і проти неї оборонятися.

Ми не хочемо прийняти толстовської догми: «не супротивляйтеся злу».

Особливо не можемо цього зробити тепер, коли йде навала на нашу церкву і народність через нагальне ввдженнтя примусового целібату.

І тому нема що дивуватись, що жонате духовенство не шукає зв'язків зі своїм владикою. Цей закид відноситься лише до Станиславівської єпархії, бо брошура вийшла в Станиславові.

Годі брати за зле жонатим священникам, що вони, о скільки можуть, не стикаються зі своїм владикою, котрий ними помітує. Досить заглянути до шематизму, щоби переконатися, що всі замітніші парохії обсаджуються молодими целібатами з поминенням старших заслужених панотців.

Застерігаюся, щоб мене не посуджено, що виступаю проти тих молодих парохів тому, що вони безженні, але все у нас так водилося, що заслужені для церкви і народа панотці посувалися в авансі на кращі парохії після свого віку.

Вік все повинен мати першенство, а саме що того віку і заслуг у Станиславівській єпархії не респектується.

Прийшло до того, що жонате духовенство було змушене само для себе устроювати реколєкції у великому пості, бо Владика їх зігнурував, уладжуючи реколєкції лише для безженних.

Коли ж заводиться таку різницю між безженним а жонатим духовенством, котре на кожному кроці упосліджується, то годі вимагати від жонатих, щоб вони лізли на очі владиці, котрий, очевидно, їх не любить.

Йде на нас навала, що нас жде?

Влада добирається до ерекціональної землі. Тепер парох не зможе бути зразковим господарем в примір своїх парохіян-хліборобів. Йде на нас конкордат, після котрого священник буде державним урядовцем, розуміється поліційного ресорту, так як було у царській Росії. Священниками мають бути безженні, яких нічого з народом не буде в'язати. Церква буде щораз більше латинізуватися. Неслухняних священників, особливо жонатих, буде усуватися з їх парохій.

Але український народ не стане через це безвірним, бо він дуже побожний.

Консеквенція з того буде така, що залунає клич: геть з Римом! Народ заснує собі свою народню церкву Христову, де почує богослуження в рідній живій мові.

Священниками будуть ті, що їх влада за неслухняність або [за] неблагонадежність понаганяє.

Але народ поверне до давніх церковних традицій і сам собі парохів вибирати буде.

Правда, що прийдеться нам потерпіти переслідування, але думка про те, що терпіли перші християне за віру Христову, підбадьорить усіх, і народ витримає, а вибраним вольними голосами своїм священикам не дасть з голоду померати.

Годі нам зі смертю нашої народньої церкви лягати теж в могилу. Живий живе гадає і мусить пристосуватися до нових обставин і умовин життя.

Рим повинен би пізнати, що уніатам ближче до автокефальної церкви, як до латинського обряду і повного католицтва.

ПРОЦЕС ІСУСА ХРИСТА

Юридична розвідка

*Єгдаже видѣша его архіерее ѱ слуги
возопиша глаголюще: «Распи, распни
его».*

*Як побачили ж його первосвященники
і слуги, то закричали, говорячи:
«Розіпни, розіпни».*

Іоан, XIX. 6

Предмет сеї розвідки єсть головною підставою нашої християнської віри і як такий належить передовсім до теології. Однак можна його представити з юридичного становиська як зовнішній¹ об'яв, котрий догматів християнської церкви в нічім не нарушає. Отже, полишаючи догматичні kwestії церкви і священникам, обговорюю сей вікопомний процес Ісуса Христа з юридичного становиська, хоч як християнин не відступаю в нічім від засад християнської віри і беру Євангелія за джерела автентичні і неоспоримі. Коли ж ся розвідка не викличе того релігійного зворушення, якого дізнаємо читаючи страсні Євангелія, то причина лежить в тім, що се пише не теолог, лиш юрист, котрий мусить числитися з процесом, як з об'явом зовнішнім.

Зі страсних євангелій, які читають вечером Великого четверга та зі звісної засади Мойсеевого права «Око за око, зуб за зуб, голова за голову» (Мойсей V, XIX, 21) можна би гадати, мов-то жиди щодо постанов правних були найбільше жорстоким народом, якого лиш коли світ видав. Однак зі всіх джерел, які про жидівське кримінальне право доховалися до наших часів, видно, що тото право, мимо своєї строгости права матеріального і самої езекуції, було дуже гуманне і під тим поглядом не може йому дорівняти процедура найбільше освічених тепер народів. Воно було гуманніше і краще, ніж що-небудь ідеального можна видумати.

Супротив тої історичної певности стоїмо перед питанням: чи Ісус Христос був суджений після права і процедури жидівської, а лише постанови тої процедури були нарушені і знасилувані, чи може Ісуса Христа судили після іншого права, не жидівського?

---

¹ У першодруці – внѣшній.

Ісус Христос був з жидівського роду, його судили жиди, а за тим не можна навіть припустити, щоб його судили після іншого, як жидівського права, тим більше, що жиди ненавиділи римлян і вважали для себе найбільшою нечестю користуватися варварськими законами, если не мусіли після того римського права поступати. З того виходить, що Ісуса Христа судили після жидівського кримінального права і процедури, але се право і процедура були так беззаконно примінені і знасиловані, що цілий той процес представляється, як велика беззаконність – Justizmord¹.

Щоби пізнати, в яких точках знасилювано те право, треба конче познайомитися з провідними точками жидівського судівництва, а відтак представити фактичне переведення самого процесу. Щодо того послідного, треба взяти за підставу усі чотири Євангелія, як автентичний так би сказати, протокол розправи. Крім Євангелій говорили о тім відіслані свого часу до Риму «аста Рілаті», котрі до наших часів не доховались.

Яке ж було жидівське судівництво?

Цілий устрій жидівської держави був наскрізь теократичний. Єгова був у жидів і найвищим паном, і найвищим суддею. Він був володіцем всего, що на небі і на землі. Він був всевідучим, найсправедливішим, а при тім найстрогішим. Він проникав всьо, а з того виходить, що цілий суспільний устрій у жидів була одна мораль і право. Виходячи з тої теократичної засади, дійшли жиди вже у найдавнішу старину до таких поглядів на право і справедливість, до яких не дійшов не то що ні один народ в старинности, але і середніх віків, помимо християнізму, котрий вже тогді був розповсюджений.

Коли, отже, найвищим суддею у жидів був сам Бог, то і справедливість повинна бути Божа, правдива, як і сам Бог, проста, та така, щоб її ніякими штуками не можна виминути. «Суд – річ Божа, – каже Мойсей (V, I, 17), – і перед судом всі рівні».

Хто поповнив беззаконність, той передовсім обидив Єгову, що той закон установив. Єгова всевідаючий, певно такого беззаконника покарас, і кара Божа ніколи не мине. Коли ж мимо того, каже Мойсей, карати проступників, то не для того, щоби пошкодованому зробилося задосить, або державі самій, котра запоручас кожному свосму членові безпечність, а лише для того, аби заманіфестувати, що нарід не солідаризується зі злочинцем і не хоче на себе стягати кари Божої, а противно, хоче того беззаконника

---

¹ Страта невинного.

з-поміж себе викинути – «вивести зло з Ізраїля». Такою теорією о карі руководились і інші старинні народи і в случаях, що не були прямо загрожені карою смерті, виганяли злочинців з краю. Жиди, однак, воліли покарати смертю, ніж виганяти сина Ізраїля з краю між поганські народи, де він також міг позабути правдивого Бога і стати поганином. Тому то після Мойсеєвого права були загрожені карою смерті такі злочини, на котрі після нових правдавств назначена невелика кара арешту.

З тої причини, що злочинця, хоч би він як скрився, не мине кара Божа, не було у жидів ані слідчої поліції, ані публічних обжалователів.

Коли найдено чоловіка убитого, а не було очевидного позначу, хто його убив, приписував Мойсей церемонію умивання рук кров'ю зарізаної телиці на знак безвинности всіх найближчих сусідів того місця, де знайдено убитого. Аж коли би злочинця заволено, наступав суд людський.

На убійників була ще назначена приватна месть (гоель) зі сторони рідні убитого (Мойсей V, XIX. 12). Старшина, піймавши убійника, видавала його в руки мстцеві. Щоби, однак, мстець не діяв поспішно, то установив Мойсей три міста, замешкані священниками, яко прибіжище – асиль, де убійник мав спроможність схоронитися (Мойсей V, XIX. 1–7). Хто до такого міста схоронився, був безпечний до того часу, поки його не переслухали судді. Показалося, що убійство було не умисне, тогді виходив живий.

А вже ж найтяжчий був би гріх, коли б суддя, що виконус судівництво, в імені найвищого судді-Бога, судив не по правді, а засудив кого безвинно. «Нехай судді осудять злого, а оправдують доброго», – каже Мойсей (V. 25. 1).

Людський розум хиткий і може помилитися, тому жиди при признанню кого винуватим були дуже обережні. Вина підсудного мусіла бути всесторонньо доказана, щоб можна його засудити, а поки такого доказу не переведено, вважали його невинним. Жиди задля того держалися у своїх судах презумпції безвинности, т. є. уважали підсудимого так довго невинним, поки не доказано, що він справді злочин поповнив. За тим йшло, що ніхто не смів підсудимому заподіяти якої-небудь пакости, поки не видано засуду. Сей гуманний принцип був чужий не то іншим старинним законам, але найпаче законодавству середньовічному, а декуди й новожитному, де від обжалованого вимагали, аби свою безвинність доказав, та старалися тортурами наклонити обжалованого до признання.

За принципом презумпції безвинності йшли даліші процесові вимоги, а іменню принципи явности і безпосередности розправи та необмеженого права оборони, яке обжалованому прислугувало.

Коли злочин дійшов до відомості суддів, то передовсім справджувано вартість доносу через різні торжественні формальности. Ложним донощикам грозила така сама кара, якою був загрожений злочин, про котрий був донос. *Roona talionis* була чимсь дуже звичайним у жидів і вони виконували її з цілою строгістю: «І тогді зробіть йому так, як він хотів зробити братові своєму» (Мойсей V.19, 19).

До розсліджування і карання злочинів були поставлені синедріони, місцеві трибунали, а крім того був такий трибунал центральний, столичний, в Єрусалимі. Обжалованому прислугувало право або віддатися місцевому трибуналові, або жадати розсудження своєї справи через столичний трибунал. Була се дуже важна постанова на той случай, коли обжалований мав причину боятися некорисних для себе посторонних впливів на суддів. Трибунал складався з 23 суддів. Розправи відбувалися явно, отже в білий день, перед судовими воротами (Мойсей V. 22.16), де звичайно було більше людей, що могли суд контролювати. Був се рід суду присяжних, що складався зі старшини городської, людей знаних з чесноти і загального довір'я. Один чоловік не мав права судити. Обжалований міг виключити тих суддів, котрих підозривав о сторонничість (Мішна). Коли навіть двох суддів жило зі собою в незгоді, то були вже судьями нездібними судити одну справу разом. Судді були обов'язані держатися подалеку від всякої сторонничости, а приймання подарунків було строго заборонено. «Не вивертай присуду, – каже Мойсей (V. 16.10), – не зважай на особи і не бери подарунку, бо подарунок засліплює очі розумному і перекручує слова правдивому». Судді уникали навіть признаки сторонничости. Розказують, що один равів Самуїл виключив себе зі суду лише для того, що захитник обжалованого подав йому руку з ввічливости, як вилазив з човна на берег.

Розправа починалася переслуханням обжалованого. Признання обжалованого не мало сили доказу, поки не було доказане свідками. Жиди боялися, аби часом чоловік, що навкучилося йому жити, не признався до злочину змисленого, щоби, не маючи сам відваги вкоротити собі життя не задумав у такий спосіб умерти. Тоді судді стали би винними пролиття невинної крові. Особливо придержувалися жиди того погляду при злочинах, загрожених

смертю. Кожний злочин мусів бути доказаний щонайменше двома свідками (Мойсей V. 17.6. і 19.15). Свідками обтяжаючими могли бути лише мужчини непорочної слави, натомість виключені були від свідництва против обжалованого жінчини, діти, невільники і люди злого поведіння.

Противно до доказу за обжалованим допускали кого-небудь, хоч би жінчину, дитину або невільника.

Зізнання свідків мусіли бути докладні щодо місця і пори і згідні зі собою. Найменша суперечність в зізнаннях уневажнювала цілий доказ. Кожного свідка по торжественнім заприсяженню питали не лише про ідентичність особи обжалованого, але також і про те, чи він обжалованого остерігав перед злочиним, бо в такому случаю злочин уважався зі замислом. Свідкові, котрого слухали при обжалованім, отже під безпосередньою його контролею, пригадували, що він має лише те говорити, що знає зі свого спостереження личного, а не те що чув від других, або що йому лише здається.

Первісно не було у жидів окремих оборонців і так як у многих старинних народів мусів кожний сам себе боронити. Аж пізніше заведено установу, що обжалований може прибрати собі дорадника, котрий переводив його процес і звався баальріб. Інституція таких захитників виробилася з того, що не раз судді в трудніших случаях питалися о гадку чоловіка розумного, котрий знаходився в суді случайно. Відтак дехто з публіки з власної охоти піднявся сказати слово за обжалованим і таке виступлення уважали за річ дуже чесну і похвальну. Се уважали за заслугу перед Богом. До такого захитництва уважали себе покликаними учені левіти. До того звання вони задалегідь приготувалися і з-поміж них витворилися фахові захитники. Від того часу не було случая, щоби обжалованому не додано оборонця.

Підозрілого о злочин ніколи не запирали до слідчої в'язниці, но зараз по його приарештованню вели на суд. Коли заходила потреба придержати обжалованого довше задля того, що не все можна було відбувати судів, то його держали у в'язничнім передсінку, не стісняючи в нічім його горожанського ділання. Такий тимчасово придержаний мав право заключати цілком свобідно всіякі умови.

Суддів вибирали до одної справи 24 з-поміж 71. Вони засідали в півкруг, так що оден другого міг видіти. На переді сиділи два писарі, що записували: оден – те, що обжалованого обтяжувало, другий – те, що було за ним. Відтак сідали біля стіп суддів

молоді люди, що училися права і могли в обороні обжалованого промовляти, але ніколи проти нього (Мішна – De senedri is).

Крім доказу зі свідків знали жиди ще доказ з присяги, котрої однак уживали дуже рідко, бо боялися надужиття зі святості присяги. Така присяга була допускана, яко присяга очищаюча, талише тогді, коли не було вистарчаючого доказу зі свідків. Присягу тую складав сам обжалований. Коли, напр[иклад], був лише один свідок злочину, тоді обжалований мусів таку очищаючу присягу зложити. Якби однак пізніше показалося, що він закинений йому злочин поповнив, то вже не був за той злочин караний, лише за ложну присягу, за котру грозила кара смерти (Michaelis – Mosaisches Recht).

По переведенню доказового поступовання забирали передовсім слово тії судді, котрі були за обжалованим, а відтак ті, що були против, однак вони мусіли говорити з великою повздержністю. Тогді доперва забирали слово зашитники, але лише в обороні обжалованого, ніколи проти. Наколи би поясняв спір щодо інтерпретації закону, обжалований мав право жадати, щоб його справу рішала велика рада в Єрусалимі.

По переведеній розправі збирали писарі голоси, один – ті, що за увільненням, другий – ті, що за судом. Коли показалася більшість за увільненням, тогді обжалованого пускали зараз на волю. В противнім случяю не вільно було зараз видавати засуджаючого вироку, але аж третього дня. За той час мали судді обов'язок передискутувати дану справу докладно, мусіли вдоволити себе звичайною поживою і повздержатися від всяких увеселень. Третьої днини скоро-рано збирався суд оп'ять і починалося голосовання. Голосуючий за засудом промавляв словами: «Я позістаю при моім попереднім слові і засуджаю». Хто тих слів не сказав, то, хоч би при розправі був за засудом, уважався тепер, якби голосував за увільненням. Так само тії, що попередньо голосували за увільненням, не сміли тепер голосувати в некористь обжалованого.

До увільнення вимагалося 12 голосів на 23. До засуду 12 голосів не виставало. В такім случяю, коли би за засудом голосувало лише 12 суддів, прибрав би собі трибунал по двох суддів нових і голосовання відбувалося дальше. Те повтарялося так довго, поки не дісталося ще одного голосу за увільненням або два голоси за засудом. Прибирання суддів по двох йшло аж до числа 71, а если би і при тім числі не можна було досягнути пожаданого ре-

зультату, тогді дискусія велась так довго, доки не висідалось одного голосу за увільненням і обжалований виходив вільним.

На смерть не можна було засудити такого, хто не доріс подвійної повнолітності, т. є. 21 рік життя. Кари смерті були різного роду: каменювання, відрубання голови, удушєння і повішення на дереві. Коли засудженого вели на лобне місце, супроводжали його два судові урядники з хоруговками: оден йшов при деліквенті, другий позаду. Крім того їхав передом герольд на коні, котрий голосив народові, що «сей чоловік (тут називав його по імені) засуджений на смерть за такий а такий злочин, против него свідчили тіі а тіі свідки, хто би хотів його оправдати, нехай зголоситься!».

Коли би дійсно хто би такий зголосився, тогді той урядник, що був при обжалованім, давав знак хоруговкою свосму товаришеві і всі верталися оп'ять до суду, де розправа починалася наново. Розуміється, що за той час трибунал не розходився і ставляв коло себе возного з хоруговкою, котрий мав давати знак урядникам, що супроводжали деліквента на случай, якби хто в суді зголосився, що хоче посвідчити невинність засудженого. Примір такого взновлення карного поступовання подає нам Біблія о Зузанні і пророці Даниїлі.

Перед виконанням екзекуції подавали засудженому одуряючий напиток, щоби тим способом зменшити у него чувство болю і смертельної тривоги. При виконанню екзекуції мусіли свідки, що против обжалованого свідчили, насамперед положити руки на засудженого.

Пізнавши так провідні засади жидівського старинного кримінального процесу, випадає тепер розглянутися, о скільки той процес змінився під римським володінням, о скільки змінилися тоді політичні і суспільні обставини між жидами, а при тім пізнати, яке суспільне становисько займали головні особи, що в засуді Ісуса Христа брали уділ, а то священники, книжники, фарисеї, Ірод, Анна, Каяфа і Пилат Понтійський.

Коли Помпей завоював в р[оці] 68 перед Хр[истом] Палестину, жидівське самостійне дотепер королівство стало васальною державою Риму, хоч не втратило своїх королів, котрих римляне на королівськім уряді затверджували. В тім часі висувається наверх родина Іродів. Ірод Антипатер походив з роду Ідумеїв і не був жидом. Він був дорадником тогдішнього жидівського короля з роду Макавеїв Івана Гірканося. Дотепер жидівський король був заразом і архисресм. Син Ірода Антипатра, Ірод Великий, висд-

нав собі в Римі заіменования себе жидівським королем за заслуги, які положив для римлян. Був се дуже зручний махер, котрого римляне уживали до різних крутих політичних місій. Зіставши жидівським королем, він не міг бути і архисреєм, бо не був жидом. Архисреєм зостався давніший жидівський король Іван Гірканос, і тим способом власть короля була відлучена від власти архиерея.

Було се в році 38-му перед Хр[истом]. Ірод Великий здобув Єрусалим, вигубив з часом без нащади родину Макавеїв і получив цілу Палестину в одну цілість. По його смерті, котра наступила в короткім часі по рождестві Ісуса Христа, поділилися його царством сини: Архилая взяв Самарію, Ідумею і Юдею, а Ірод Антипас дістав Галилею.

В короткім часі римляни нагнали Архилая задя його звірської жорстокости, але його пайки не прилучили до прочої Палестини, лише до Сирійської провінції. Мимо того, для тої части Палестини, на котрій сидів Архилая, поставили римляне окремого намісника, що мешкав в Цезареї над морем. В тім часі римським намісником був Пилат Понтійський, що володів над Самарією, Ідумеєю і Юдеею. Обидва ті намісники приїздили на свята жидівської пасхи до Єрусалима, куди сходилися жиди зі всіх сторін. Пилат Понтійський і Ірод Антипас жили зі собою у великій незгоді аж до процесу Ісуса Христа. Оден другого хотів за всяку ціну висадити з занимаемого становиська, хоча як люди світові і цісарські урядники позірно були для себе ввічливими.

Первісно полишили римляне жидам повну самоуправу. Аж по кількох невдалих повстаннях стали римляне вкорочувати жидівську самоуправу. Між іншим, відібрано жидам право карати смертю. Однак ся постанова змінила лише остільки дотеперішне судівництво, що жиди мали право після своїх законів засуджувати на смерть, а цісарський намісник мав засуд потвердити. Так само мішалися римляне, а зглядно їх намісники, до вибору архиерея. Лише той міг стати архисреєм, хто собі те достоїнство за добрі гроші купив. У тих часах було двох можних людей. Оба платили добре і не можна їм було відказати, що мінялися на архисрейським престолі щороку. Се були Анна і Каяфа. Вони були собі свояками. В часі процесу Ісуса Христа архисреєм був Каяфа.

Жиди були народом неспокійним, палким, не могли погодитися з тим фактом, що свою самостійність втратили. Вони не могли забути римлянам того, що їх позбавили тої самостійности, котру вони собі так дорого вибороли. Вони ненавиділи римлян

з-за того, що ті були погане, а вони вважали себе народом вибраним. То ж при кожній нагоді зривалися жиди до повстання. Найпалкіші були галилейці. Розуміється, що кожде таке повстання не удавалося, бо жиди, мимо своєї завзятости і хоробрости, улягали силі вправлених римських легіонів. Жиди повстали були також за намісниковання Понтійського Пилата, а то з тої причини, що він казав на вершкун жидівської церкви в Єрусалимі повісити цісарського орла. Жиди вважали се за обиду своєї віри. Римський цісар дав Пилатові указ, щоби до справ жидівської віри зовсім не мішався.

Тогді розпадалися жиди на множество релігійних сект. Найзнаменитішою сектою були фарисеї. Вони інтерпретували закони після букви, не хотячи нізащо зрозуміти духа тих законів. У протиположности до них були есейці, що мешкали близ Мертвого моря. Вони знову не дивилися на букву закону, лише хотіли поглибити його духа. Садукеї оп'ять не вірили в ніщо, особливо в посмертне життя. Були се люди виховані науками епікурейців,

Але всі ті секти не покидали своєї національности і всі мали лише одну спільну мету на оці: висвободитися з-під Римської кормиги. Всі готовилися на ту рішучу хвилю, а вона мала наступити, коли Єгова пришле обіцяного Месію. Сего Месію кожда секта представляла собі з такими прикметами, яких їм треба було. Учені вважали його за дуже мудрого, що порозв'язує всі незрозумілі і всіяко інтерпретовані проблеми Мойсеєвого закону і пророків. Се мав бути розумніший чоловік, як Соломон. Вони виображали собі, що той Месія піднесе науку так високо, що жиди стануть якоюсь академією наук цілого світа. Фарисеї і садукеї виображали собі, що той обіцяний Месія буде славний лицар, що вижене римські легіони, а жидам виборе пановання над цілим світом і вони будуть панувати, не здаючи нікому з того рахунку.

Тим часом тиха і смирна вдача Ісуса Христа, що голосив слово великої безмежної любови ближнього, що вважав земське життя маловажним супроти життя вічного, не могла жидам ні раз заімпонувати. Верховодяча верства жидівського народу первісно не звертала на такого Месію найменшої уваги, бо вона добре знала, що се не той, кого вижидала, що такий Месія не возьме меча і не стане воювати за жидівську самостійність.

Але слава про науку і чудеса Ісуса Христа стала лунати широко по цілій Палестині, особливо в Галілеї. Коло Нього стали збиратися люде бідні і нещасливі, бо лише в їх серцях могли знайти відгомін великі слова Спасителя: «Прийдіте кь мнѣ вси обременені».

ннии и азъ упокою въ»¹. Та я слава з'єднувала йому з кожним днем множество приклонників, хоч Він не причисляв себе до нійкої з існуючих вже релігійних сект. Тепер спостерегла верховодяча верства жидівської суспільности, що так дальше бути не може, що простий нарід узнасть його за обіцяного і правдивого Месію, покине гадку збройного повстання під начальством того войовничого Месії, котрого вона надіялася, що освоїться з фактичним політичним станом і тоді освободження Палестини з-під ненависних римлян пропало навіки.

Порішили отже позбутися Ісуса за всяку ціну. Спочатку хотіли дискредитувати Ісуса Христа перед простим народом, закидаючи йому, що не шанує саббату. Підносили ті закиди при різних нагодах, а я згадаю лише про два случаї, о котрих говорить Євангеліє, коли апостоли Христові рвали в суботу колосся і живилися, та коли Христос, уздоровивши недужого, казав йому взяти постіль і йти, хоч се була субота. З того видно, що фарисеї слідили Ісуса на кождім кроці. Однак кожного разу Ісус Христос умів їм відповісти на інтерпеляцію так, що слухаючий нарід станув по стороні Спасителя.

Коли ті махінації не повелись, жиди хотіли цілу справу завернути на поле соціально-політичне. Вони стали підсувати Ісусові питання, чи належиться платити податки римському цісареві. Була се для римлян дуже дразлива квестія, отже дуже легко можна було тим способом звернути на Ісуса Христа око римської поліції, котра була би того не стерпіла. Але й тут не повелось їм. Відповіддю: «Дадіте Богу божія, а кесарю кесарева», – показав Спаситель своє посланництво небесне, котре з політикою не має нічого сідного.

Верховодяча верства жидівської суспільности, так сказати би, шляхта жидівська, рішила взятися до діла прямо і радикально, аби лише усунути Його за всяку ціну. Полишалися два способи: або згадити Ісуса Христа потайком через найнятих посіпак, що могло не удалися, бо Ісус Христос мав при собі своїх учеників і апостолів, або зааранжувати щось вроді легального процесу. Та я верховодяча верства рішила ся в дорозі позірно легальній убити Ісуса Христа.

«Він дає багато ознак по собі, то і цілий нарід піде за ним» (Йоан XI. 51). Квестію порішив Каяфа, що тоді був архисерем: «Лучче, щоби оден чоловік умер за людей, а не весь нарід загинув».

---

¹ «Прийдіть до мене всі обтяжені і я заспокою вас».

Жиди зміркували, що найлегше вдасться Ісуса згладити в Єрусалімі, коли він прийде на свята Пасхи. Тут вважали себе безпечнішими, ніж де-небудь на провінції, де простий нарід міг за Христом постояти. Жиди і так боялися опору галілейців, що визначилися прудкою вдачею, для того було порішено, щоби Ісуса Христа піймати і ув'язнити перед Пасхою, а аж опісля, коли нарід розійдеться домів, значить по святах, виконається цілий плян.

Зайшла однак така подія, котра вплинула на зміну первісного пляну. Юда Іскаріот предложив архисреєві і великій раді за гроші видати Ісуса Христа. Жиди прийняли Юду дуже радо, як приймається кожного зрадника перед зрадою, заплатили що хотів, без торгу. Вони знали, що Юда Іскаріот як апостол Ісуса Христа має право з Ним завсігди пробувати, знає Його добре і вкаже їм хвилю, коли можна Христа без шуму й опору та можливих розрухів піймати, а тим самим зробить їм неабияку прислугу. То ж, коли Юда обіцяв видати Ісуса Христа, ще в четвер увечір, жидівська старшина змінила плян: не відкладаючи на посвята, убити Ісуса Христа ще перед святами. Архисреєй послав своїх посіпак з Юдою за Ісусом і вони зловили Його в огороді, де молився вночі, коли при Нім не було нікого, крім трьох апостолів. Уложений Юдою плян удався знамените.

Тої самої ночі з четверга на п'ятницю почався суд. Жиди тому так спішилися, бо після статуту цісаря Августа не вільно було відбувати судів ані в суботу, ані в надвечір'я суботи, почавши від дев'ятої години. Ісуса Христа ввели зв'язаного до архисреєя Каяфи, де зібралися священники, книжники і фарисеї на суд, а по дорозі вступили до Анни, що сего року не був архисреєм і не мав ніякої власти. Анна мабуть постарався заздалегідь о тім, щоби Ісуса Христа до него привели, щоби міг наситити свою злобу видом зненавидженого чоловіка, котрий не буде в силі ставити йому якого-небудь опору. Ісус Христос не відповідав на ніяке питання Анни і тим дав йому пізнати, що Анна не має ніякої компетенції. Тим часом у Каяфи зібрався судовий трибунал – синедріон. Чи було достаточне число, законом приписане, сего не знати. Нема й о тім ніякого сліду, чи Ісус Христос мав який уділ у виборі суду. Між суддями не було нікого з прихильників Ісуса Христа, хто би забрав голос за ним. Вкінці треба піднести, що Ісусові не додали правного захитника, котрий би Його боронив.

Розправа почалася переслуханням Ісуса Христа. Архисреєй числив на те, що Ісус Христос не виперся своїх попередніх наук,

та що й тепер буде говорити як перше, а тим роздрознить на себе суддів. Христос не відповів прямо на питання архисрея, та лише покликався на те, що говорив давніше: «Я ж тільки разів говорив публічно, мене всі чули і знають, що Я говорив, пощо ж Мене тепер питаєте?».

На таку відповідь оден із архисрейських посіпак ударив Ісуса в лице, уважаючи се за обиду архисрея. Була се болюча протизаконність, бо після права обжалованому вільно було відповідати на суді як хоче або зовсім не відповідати. Сю зневагу одобрили всі судді мовчучо, бо ніхто не скартав за се зухвалого слуги, що не мав ніякого права мішатися до розправи.

Наступило тепер переслухання свідків. Та хоч правдивих свідків не було, то жиди постаралися о свідків ложних, котрих між ерусалимською сволочею не трудно було найти. Тих свідків ніхто не заприсягав після строгої форми Мойсеевого права. Але жидам розходилося лише о те, щоби засуд смерти, котрий вони давно порішили, прибрав бодай яку позірну легальність. Свідки не годились в своїх зізнаннях, а факти, про котрі вони свідчили, були перекручені. Свідків ніхто не конфронтував зі собою, не питав, чи вони знають се, що говорять, з власного спостереження, чи лише чули від других. Відтак виступили два свідки, котрі казали, що буцімто Ісус Христос говорив з погордою о ерусалимській церкві, що Він її зруйнує, а за три дні поставить і то не людськими руками. Факт сей був перекручений, бо Ісус не сказав «Я зруйную», лише «Зруйнують сю церкву, а Я її поставлю за три дні». На тії свідоктва не відповів Ісус Христос нічого, навіть як його архисрей питався, що має на те сказати. Та ж се все була очевидна комедія, се була розправа по вироку, котрий давно був виданий.

На підставі таких зізнань годі було що порішити і треба було приступити ще до одного доказового средства – до присяги. Архисрей спитав Ісуса Христа торжественно: «Заклинаю Тебе Богом живим, чи Ти Христос, син Божий?» «Так, як ти сказав, – відповідає Ісус Христос, – і відтепер побачите сина чоловічого по правиці Божій сидячого і сходячого з небес».

Такого признання було судові досить, а архирей, щоб заманіфестувати свої обурення, розідрав на собі одежу. «Нащо нам яких свідків? Ви чули, – каже до суддів, – хулу, но і як?» «Повинен умерти!» – закликали судді гуртом. Таким способом був злочин доказаний і треба було видати формальний вирок. Прочу часть ночі зіставав Ісус Христос в домі Каяфи.

Другої днини скоро день зібралася оп'ять висока рада у Кая-фи і розпочалася розправа наново. Тепер вже теза обжаловання була у жидів готова: «Ісус хулить Бога, називаючи себе сином Божим. Він єсть ложним пророком, бо каже що сидітиме по правиці Божій і знисходитиме по облаках». На підставі такого тепер обжаловання поспитав архисерей Ісуса: «Чи ти Христос, син Божий?» «Пощо говорити, коли Мені не повірите». Запав вирок смерті і треба було дістати від Понтійського Пилата потвердження того вироку та передати йому Ісуса Христа в цілі виконання вироку смерті. Спасителя веди зв'язаного через ціле місто аж до палати цісарського намісника, що звалася преторієм. Пилат не хотів бути лише виконавчим орудієм жидівських суддів, бо коли мав власть вирок потвердити або відкинути, то мав також власть оправдати його стійність. Жиди не хотіли себе осквернити перед Пасхою, для того не ввійшли до поганської палати Пилатової, лише остали на подвір'ю, де стояла прибічна римська сторожа.

Пилат вийшов проти жидів і спитав, який злочин закидають Ісусові. Жиди були тим очевидно роздрознені. Їм було дуже пильно убити Ісуса Христа ще перед Пасхою, а тут заносилося на те, що поганин Пилат схоче наново розправу переводити, коли тут розходилося лише о потвердження засуду і о виконання вироку смерті. Жиди відповіли на таке есенціональне питання Пилата згорда: «Якби се не був злочинець, не були би ми його сюди привели!». Не була се пряма відповідь на питання, який злочин Ісус Христос поповнив, лише що Ісус єсть злочинцем.

Пилат зміркував зараз, що се якась справа релігійна, до котрої після указок імператора не мав мішатися. «Візьміть і засудіть його після ваших законів», – сказав.

Що було робити? Жиди знали, що засудили Ісуса за хулу против Бога і за лжепророцтво, та знали, що за такі злочини Пилат не схоче виконати вироку смерті. В одній хвилі проворні жиди замінили ціле обжаловання на політичне. «Він, – кажуть, – голосив себе жидівським королем і не казав платити податків цісареві, а ми не маємо права карати смертю, хотя й за ті злочини загрожена кара смерті».

Певно, що тії закиди становили суть діла головної зради, за котру римляне карали смертю, але треба було те все Ісусові Христові аж доказати і перевести цілу розправу, бо в дотеперішніх розправах не було о тім найменшій згадки. Жиди впрочій на такі злочини не були би навіть уваги звертали, бо коли би йшло про головну зраду против римлян, то можна було їх всіх за рядом по-

вішати. Але тут розходилося о загладу зненавидженого чоловіка, котрий їм псував всі політичні пляни, отже треба було з диявольською проворністю хапатися всего, що лише вело до цілі. Пилат прикликав Христа до себе до палати і спитав в чотири очі: «Чи ти король жидівський?» «Я король, але моє королівство не того світа».

Пилат вийшов до товпи і сказав, що не знаходить ніякої вини в тім чоловіці. Але жида пішли тепер дальше у своїх доносах: «Як не находиш вини?! Та ж Він бунтує нарід від Галілеї почавши». Після Таціта обжаловували жида Ісуса Христа ще в чародійстві, що після приписів цісаря Тіберія було строго заборонене (AnnaI. II. 32). Тим способом хотіли вони звернути увагу Пилата на те, що галілейці, найскоріший до бунтів нарід, підуть за намовою когонебудь і через те Ісус Христос представляється чоловіком дуже небезпечним.

Як Пилат почув, що Ісус галілейчик, нагадав собі зараз тамошнього намісника Ірода, з котрим ненавидилися. Тепер задумав Пилат зробити Іродові акт ввічливости і післати Ісуса до него, як до намісника компетентного, аби тим способом показати йому своє уважання. Тим способом хотів Пилат позбутися немилої справи, бо він пізнав зараз, що тут грає головну ролю злоба жидівської старшини, котрої ненавидів і погоржав нею.

При тім і жінка Пилата напирала на нього, щоби Ісусові Христові не робив кривди, бо се чоловік праведний. Не тяжко було в тім всім доміркуватися злови жидівської такому проворному чоловікові, як Пилат. Він, поговоривши з Ісусом Христом кілька слів на самоті, переконався зараз, що ціле обжаловання – сама лож. З другої же сторони мусіла впасти в око та нечувана і невидана жидівська льяальність. Жида ненавиділи римлян як собак, були скорі до бунтів і ждали лише нагоди, коли би цісарські орли потоптати в болоті, вони уникали всякої стрічі з органами римського правительства, а тут нараз, ні сіло, ні впало, показують себе аж до тої степені льяальними, що самі з власної волі виловлюють бунтівника-жида і домагаються його смерти за те, що називав себе жидівським королем і не каже платити податків. Тож тепер Пилат скористав поквалпно з тої нагоди, що він не компетентний намісник і відіслав Ісуса Христа до Ірода.

Ірод страх утішився, коли побачив у себе Ісуса Христа. Він чував вже багато про Нього, а однак не хотів до того понизитися, щоби враз із жидівськими селянами та ремісниками послухати Його наук та подивитися на ті чуда, які Ісус творив. Ірод не

вірив в ніщо. Був се чоловік, так би сказати по теперішньому, безконфесійний. В Ісуса і Його посланництво Ірод не вірив. Може бути, що Ірод, побачивши у себе Ісуса, постановив Його не видавати жидам, бо вважав, що такого чоловіка, котрого слава розходилася по цілій Палестині, шкода губити. Для того Ірод зустрів Ісуса Христа з цілою елегантією тогдішнього світа та став зараз випитувати о все, що хотів знати.

Однак Ісус Христос зігнував його цілковито і на ставлені питання не відповів ні одним словом. Таке ігнорування мусіло Ірода, чоловіка на таким виднім становиську, до крайности роз'ярити. Тим часом жиди боялися, що коли Ісус Христос покаже яке чудо перед Іродом, то, певно, Його увільнить. Вони знали, що з Іродом буде трудніша справа, аніж з Пилатом, що Ірод коли схоче, то радше їх всіх скаже повішати, а Ісуса Христа таки не дасть. Вони для того піднесли страшений галас і стали Ісуса Христа оп'ять обжаловувати перед Іродом. «Він, – кажуть, – прозивав тебе лисом.»

Ірод мимо лютої, яка ним заволоділа, не випав ні разу з ролі світового джентельмена. Був ввічливим до кінця і не зважав на вуличні жидівські скарги, але постановив на Ісусі пімститися. Казав Ісуса Христа одягнути в білу одягу, яку носили архиереї і королі, дати йому в руку трощу, неначе скелетр, і відіслав його оп'ять до Пилата. Ірод, вдоволивши себе видом Ісуса Христа і тою ввічливістю, яку йому оказав Пилат, узнавши його компетенцію, не дав себе випередити в чемності, тому відіслав Ісуса Христа Пилатові. Від того часу, як говорить свангеліст Лука (XXIII 12), стали вони собі приятелями.

Ісуса привели оп'ять до Пилата. Пилат був, як між молотом і ковалом. З одного боку почуття справедливости і погорда жидів не дозволяли йому убивати Ісуса Христа, з другого – боявся жидівської мести, котрі не залишили би доносити на него до Риму.

Пилат хотів спасти Ісуса Христа, та щоби якось себе заслонити, задумав опертися на народі. У жидів був давній звичай давати з вдячності для Єгови за висвободження їх з неволі перед Пасхою амнестію одному засудженому на смерть злочинцеві. Римляни не скасували того звичаю, бо се був звичай релігійний. Пилат хотів з того звичаю скористати, скликав нарід до уділення амнестії і щоби бути певним свого пляну, казав вивести і поставити побіч Ісуса Христа якогось Вараву, котрого за убійство засуджено на смерть і котрого всі знали.

Але жидівська старшина задалегідь забезпечилася против сего маневру Пилата і кинулась між нарід агітувати за Варавою. Коли Пилат спитав нарід, кого хочуть, щоб їм увільнив: Ісуса Назарянина чи Вараву розбійника, заверещала товпа, що хоче Вараву. «А що ж маю зробити з вашим королем?».

«Розпни, розпни Його!». Не помогли ніякі представлення і уговорювання зі сторони Пилата, бо під'юджений нарід верещав як і перше: «Розпни, розпни!».

Пилат ужив ще другої штуки. Казав Ісуса вибити батогами, гадаючи, що така кара вдоволить жидів та тим способом викличе в них співчуття. Тим часом жовніри скористалися з наказу свого пана і потішилися звирячим гнобленням Ісуса Христа. Одягли Його в багрянлицю, втиснули на голову терновий вінець, били і висміювали. Тепер Пилат показав народові Ісуса Христа, збитого до крові і зогидженого.

Але нарід, під'юджений старшиною, ще більше роз'ївся і верещав заодно: «Розпни Його!». Далі стали відгрозуватися Пилатові, котрий все говорив, що не знаходить ніякої вини в Ісусі Христі: «Ти, – казали, – не еси приятелем цісаря, коли такого злочинця, що бунтує нарід і називає себе королем, не хочеш карати». Пилат сеї погрози налякався. Він тямив на свої гріхи супроти цісаря і знав дуже добре, що жиди мають своїх людей аж у Римі і потрафлять йому в'язи скрутити. На него і без того йшли всілякі доноси до Риму, отже, супроти такої завзятости жидів побачив себе безрадним і вчинив жидам волю. Інакше собі поведення Пилата витолкувати годі. Та ж він переконався лично о безвинності Ісуса Христа, побачив наглядно злобу жидів і знав, що тут розходилося о справу релігійну, до котрої не повинен мішатися. Супроти того повинен був Пилат увільнити Ісуса Христа, а бодай відложити вирок смерті на пізніше, опираючись на декреті цісаря Тіберія, про котрий згадує Тацит (Annal III. 51), а після котрого вирок смерті не міг бути скорше виконаний, як десятого дня по його оголошенню.

Лише розбійників і бунтівників можна було зараз згладити (Digost. XXVIII, tit 3). Та ж Пилат був римським намісником і мав на свої прикази цілі сотні добре узброєного війська.

Мимо того Пилат уступив і лише відважився на протест против такої безправности, умиваючи собі руки, та застерігся, що не хоче брати на себе тої беззаконности.

Цілий процес скінчився страшною екзакуцією на горі Голгофті.

Маючи перед очима головні засади жидівського кримінального процесу та цілий процес Ісуса Христа, так як він був переведений, не трудно зміркувати, в чім поповнено, по теперішньому висказу, неважність.

Візьмим насамперед під розвагу право матеріальне: сам злочин, за котрий Ісуса Христа розп'яли.

Жиди судили Його перед своїм трибуналом за зневагу релігії, за хулу против Бога. Чин сей, так як його жиди хотіли мати, був признаний самий Ісусом Христом. Але чи се була хула, зневажання Бога? Та ж Ісус Христос називав все і всюди Бога своїм Вітцем, казав Його любити і поважати. Також не було зневаги Бога в тім, що Ісус називав Себе сином Божим, Месією. До суті діла зневаги Бога вимагалось після жидівського закону, щоби злочинець вигорив з чотирьох букв ім'я Боже יהוה, котре лише архисресві в «Святая Святых» вільно було вимовляти – серед насмішок. Недовго по смерті Ісуса Христа апостоли Петро і Йоан попалися перед жидівський трибунал за те, що голосили народові науку Христову. Суд їх оправдав, а в мотивах вироку було сказано, «що за віросповідні погляди не можна нікого судити, лише треба полишити засуд самому Богові». Чи ж у так короткім часі могло консервативне жидівське право так дуже змінитися?

Жиди знали, що за таке обжаловання перед цісарським намісником їх висміють, для того треба було взятися за політику. Се була для римлян дуже дразлива квестія, бо вони добре знали, яким духом дишуть на них жиди та що вони сидять зі своїми легіонами на вулкані, щохвилі сподіваючись збройного повстання. Жиди, отже, вчепилися такого средства, котре, як видно до нинішнього часу, показується всюди і все дуже успішним, коли хочеться позбути ненависного чоловіка. Обжаловали, отже, Ісуса Христа перед цісарським намісником о головну зраду, о узурпацію жидівського королівства, о бунт против давання податків і то ще в Галілеї, між народом горячим, неспокійним.

Жиди уміли найти найчутливішу струну римських нервів. Коли б се удалося доказати, тогді справді була б причина смертного засуду. Але крім голої денунціяції не могли жиди предложити нічого. Пилат мусів над такою денунціяцією призадуматись і начати слідство. Як чоловік досвідний, зачав від того, що розмовився з Ісусом Христом в чотири очі. І що ж довідався? «Царство мое нѣсть от міра сего»¹. Пилат повірив тим словам, бо бачив пе-

---

¹ «Царство мое не від світу цього».

ред собою чоловіка правдолюбного, котрий не мав у собі нічого лицарського, войовничого, а лише таких людей могли римляне боятися. На Пилаті зробила маєстатична постава Спасителя повне враження. Крім того Пилат мусів зміркувати, що сли би се була правда, що жиди говорять, то римська поліція давно би о тім знала і зробила порядок, тим більше що Ісус Христос проповідував явно перед тисячами народу.

Отже, злочин політичний, о котрий жиди Ісуса Христа оклеветали, не був нічим доказаний, значить, його зовсім не було.

Придивімося тепер до формальної сторони процесу.

Перше. Не придержуваноя строго компетенції суду, бо не лише водили Ісуса Христа на суд до Анни, що не мав права і як один чоловік не міг судити, але не дали Ісусові Христові користати з права співучасти при складанні суду, де би міг суддів собі неприхильних виключити. Після жидівського закону злочин хули Божої належав перед трибунал, зложений з 71 судді. – При голосованню знову понехано відвічне право, що голосувати має кожний суддя окремо, почавши від наймолодшого, при вимавлянню законної формулки. В процесі Ісуса Христа голосували всі гуртом «повинен умерти».

Друге. Занехано принцип презумпції безвинности, після котрої слідувало обжалованого так довго уважати безвинним, поки йому вини не докажуть. Тут було зовсім інакше. Ісуса осудили ще далеко перед розправою, а розправа мала бути лише чиста комедія, щоби правність засуду удати.

Третє. Занедбано того уважання, яке на підставі вищезгаданої презумпції обжалованому належалося. Вже при першім переслуханню Ісуса Христа у Каяфи позволено простому посіпаці зневажити його чинно. Так само дивились з утіхою жиди на те, що Ірод Ісуса Христа осмішив.

Четверте. Занедбано принцип явности розправи, бо суд відбувався вночі і вели з Ісусом слідство поночі, хоча жидівська процедура такого слідства окремого не знала. Слідство велось у жидів при самій головній розправі. Явність розправи зупиняло і те, що розправа велася в місці, не кожному доступнім: в домі архиерея, де доступ не кожному був дозволений. Євангелист Йоан оповідає (18. 15), що він з апостолом Петром лише завдяки своїй знакомості зі службою архиерея зумів втиснутися на подвір'я архиерейського дому. Цілою, отже, публікою, що могла суд контролювати, була лише сволоч столична, що поночі волочиться і шукає поживи.

П'яте. Переслуховувано свідків без присяги. Ніхто їм не ставив приписаних законом питань генеральних;

«Не о твої домисли, або те, що ти почув, питаємо тебе; тям, що велика одвічальність тяжить на тобі, бо справа, котру маємо розсуджувати, не єсть грошева, котру би відтак можна винагородити. Коли б ти спричинився до несправедливого засуду, то кров Його упаде на твою голову. Бог зажадав би від тебе за се рахунку, так як зажадав рахунку від Каїна за кров Ав[е]ля – говори!».

Крім того, свідків не питали щодо ідентичности особи Ісуса Христа, ніхто не ставив питання, чи свідок остерігав Ісуса Христа, ніхто не закинув того, що до повного доказу потреба двох свідків, котрі би згідно говорили, та що саме признання до засуду на смерть цілком не вистає.

Шосте. Ісусові не дали правного захитника.

Семе. Після жидівського права не вільно було оголошувати засуду сейчас, але аж третього дня по розправі, а тут не минула одна доба, а вирок не лише був готовий, але й виконаний.

Література, що займається квестією того вікопомного процесу, досить обширна. Вона ділиться на два напрями. Одна часть обговорює той процес з християнського погляду на підставі Євангелія. Друга часть, заступлена через жида Сальвадора, француза Ренана і німців Шенкеля і Стравса, боронить т.зв. теорії оправдування (Rechtfertigungstheorie) жидів.

О першій групі писателів не буду говорити, бо ціла та розвідка зладжена в тім самім дусі. Згадати би лише про теорії оправдування. Писателі тої групи доказують, що хоч засуд Ісуса Христа після Мойсеевого права був цілком оправданий, то однак не можна звалювати вини тих мук, які Ісус Христос витерпів, на жидів, а лише на римлян і їх звірських жовнірів. Опираючися на Євангелію, сей погляд зовсім неправдивий, раз для того, що Ісуса Христа ніхто інший не видав римському намісникові, а лише самі жиди, оклеветуючи його о головну зраду, а по-друге, що Ісуса Христа зневажено і бито ще перед тим, заки попався в руки римської soldatesk'и. На римлян вини звалити не дасться. Не тут вести полеміку з тими писателями; досить буде для них навести характеристику, що такий Ренан оправдував поведення Юди Іскаріотського, а прецінь у всіх найменше освічених народів зрадник остане все погордженим і всяка мораль мусить його осудити.

Суть і такі писателі, між іншими Самуїл Маєр (Geschichte des Strafrechtes)*, Людвиг Філіпсон (Haben wirklich die Juden Jesus gekreuzigt?)*, а також доктор Варґа (Vertheidigung in Strafsachen)*, котрі твердять, що Ісус Христос не був суджений після жидівського права.

Правда! – бо годі було Його після якого-небудь права засудити; однак з уваги на те, що Його судили жиди і то за такі мнимі провини, котрі лише в жидівським праві містилися, що судили Його власним, хотя й некомпетентним і з порушенням головних принципів жидівського процесу, судом, то не можемо інакше сказати, як лише, що Ісуса Христа судили після жидівського права. Що той засуд єсть найчистіший Justizmord, то знову інша річ.

ПРО СТАРИННИЙ ГРЕЦЬКИЙ ПРОЦЕС КРИМІНАЛЬНИЙ

Наука грецького права не є предметом університетських викладів, проте предмет сеї розвідки навіть фаховим юристам дуже мало відомий. Підставою науки права в наших університетах є римське право. З того, однак, ж не слідус, щоби грецьке законодавство не естувало або було без значіння. Навпаки, если ся зважить, що греки культурою і просвітою стояли вище римлян; що греки розсілися були по всіх закутках тодішнього цивілізованого світа; що удержували зі всіми народами розгалужені відносини торговельні і правно-державні; що на полі цивілізації і просвіти випередили інші народи, – то муситься прийти до переконання, що і грецьке законодавство мусіло бути широке і нормувати всі об'яви суспільних відносин. Коли мимо того ніхто тепер не числиться зі старогрецьким законодавством, то причина сего лежить в тім, що тото законодавство з часом загинуло. Пізнання того законодавства є тепер в такій стадії, в якій було би безперечно правознавство римське, коли би інституції, пандекти і кодекс юстиніанський були запропастилися.

Одиноким джерелом для досліджування старогрецького законодавства є висмки з бесід і розправ греків, однак лиш остільки, оскільки в тих є наведені поодинокі правні приписи точно або скорочено після погляду дотичного автора.

Таких джерел достачають нам грецькі оратори, бесідники як Демостен*, Лізіяс*, Есхін*, Дінарх*, Ізократ і інші, та ретори, с[е] е[сть] учителі красомовства, граматики як Теофраст*, Крітон, Деметріос*, Асклепїяд*, Аполіодор* і інші. Тонінзен каже, що твори бесідників дають більшу запоруку наведених уступів, ніж твори реторів. Перші з них виголошували свої бесіди в суді, а і наведені приписи закону мусіли бути вірно приведені під загрозою кари смерті¹. Впрочім приписи закона відчитували на розправі осібні судові писарі і кождий міг провїрити правдивість наведеного припису, порівнюючи його з текстом законів, вивішених на публичних будинках або перехованих в державнім архіві. Противно ж реторів нічого не в'язало, та їх твори є радше красомовним резонованням, ніж вірним наведенням тексту.

Обговорення цілого старогрецького законодавства переходило би границі сеї розвідки, для того після поставленої теми обмежимся на старинний процес кримінальний, себто на процедуру

кримінальну. Не буде тут, отже, бесіди ані про старогрецьке законодавство цивільне, ані про матеріальне карне право.

Вибраний предмет остільки цікавий, що знайдемо в нім деякі елементи нинішнього законодавства, хоч воно не витворилось під впливом старогрецького законодавства. З другої сторони є то один доказ більше на се, що елементи правні лежать глибоко в душі кожного чоловіка, і всі противні тим елементам, штучні приписи не устоюються. Крім того з підстав старогрецького процесу кримінального пізнаємо духа того народу, що довгі віки проводив цілому світови на поли цивілізації. Позаяк грецький нарід ділився на різні правно-державні одиниці, прото возьмемо під розвагу лиш право атенське². Предмет мусить обговоритися після поділу нашого кримінального процесу; буде тут, отже, осібно представлено про предметову і підметову приналежність суду, про особи судові, про особи процесові, про провід процесовий від жалоби аж до вироку, вкінці про виконання вироку, себто про езекуцію. Законодавство кожного народу носить на собі його характеристичну ціху і ся ціха є душею законодавства. Сли маємо на гадці лиш атенське законодавство, то головна ідея сего народу – с[е] є[сть] горожанська свобода надає тон самому законодавству. З того легко собі уявити, яке становище займав у кримінальнім процесі атенець – яко горожанин сеї держави. Задачею сеї держави була охорона кожного горожанина перед яким-небудь надужиттям або нападом на його свободу, а звідси випливає, що атенський процес кримінальний був ліберальним і давав обжалованому цілковиту свободу його оборони перед судом. Виконуванням кримінального атенського судоводства занималися різні уряди, а приналежність дотичної дикастерії¹ вказував предметовий зміст жалоби (ἐγκλημα). Приналежність суду звалася ἡγεμονία τοῦ δικαστηρίου. Первісно виконували її архонти, однак зі зростом демократії, особливо від Сольона², юрисдикція архонтів улягла такому роздробленню, що кожда дикастерія³ мала юрисдикцію в тих справах, що під зглядом адміністративним входили в її урядовий обсяг. І так, в справах супружних і спадкових мав гегемонію перший архонт; перед φόρον архонта-короля належали також процеси о зневагу богів і взагалі всі процеси о злочини, zagrożені карою смерти. Тезмотети виконували юрисдикцію в справах о добро держави. До

¹ Dr. Wurga. Vertheidigung in Strafsachen. (Прим. автора).

² У першодруці постійно вживається атинське, атинець.

стратегів належали процеси о злочини військові. Найважливіші процеси кримінальні належали до юрисдикції архонта-короля, що судив в колегії ареопагітів і ефетів. До компетенції ареопагітів належали процеси о довершене або намагаєне убійство. Трибунал ареопагітів був найповажнішою судейською колесією в Атенах. Назва його: ἡ βουλή ἡ ἐξ Ἀρείου πάγου – рада на горі, Ἀραΐ – богині мести, що мала свою святиню під горою. Єще в V віці був тут азиль³ для тих, що, хочачи схоронитися від мести приватної, піддавалися під месть богині. Коли по знесенню права приватної мести держава прийняла на себе карання убійств, злучено той азиль зі судом кримінальним і суджено убійника в заступстві сеї богині. До компетенції сего трибуналу належали не лиш справи о довершене убійство, але взагалі злочини, підняті в цілі позбавлення житя, отже підпалення і отруєння. Засідання відбувалися під голим небом. Ефети судили під проводом архонта-короля в чотирьох судах з докладно означеною компетенцією. І так в суді на Палядіоні осуджувано справи о забите і такі чини, котрих наслідом була смерть, а не було наміру забите. На Дельфініоні осуджувано справи тих, що оправдували забите конечною обороною або зловленнем забитого на чужоложжю. Такі забиття не були каригідні (φόνος δίκαιος).

На Фреатто (місце на пригірку Піренейского півострова) суджено всіх вигнаних з краю, котрим не вільно було входити на атенську землю, обжалованих о убійство. Боронилися вони з корабля. Вкінці на Прітанейон суджено справи против незвісних убійників і засуджувано наряди злочину або ті предмети, що случайно викликали смерть чоловіка. В сих чотирьох трибуналах судили ефети.

Доперва в IV віці виперли ефетів геліясти, с[е] е[сть] судді¹ присяжні, що судили на Палядіоні і Дельфініоні.

Після права атенського кождий процес зачинався внесенням жалоби на письмі (γραφή, φάσις εἰς ἀγγελία ἔνδειξις, ἀπαγωγή). Сли жалоба відносилась до приватного права – звалася γραφή ἰδία, коли ж мала за предмет нарушення публічного права – звалася δημοσία γραφή. Жалобу першого рода мав право внести пошкодований або його рідняк, жалобу публічну – кождий власновільний горожанин держави, вписаний в книгу громадську ληξιαρχικὸν γραμματεῖον і не обтяжений атімисією* якого небудь степеня. За особи невлаسنвільні виступав κύριος в найширшім значінню слова, отже, муж,

---

¹ У першодруці – судії.

опікун, куратор, патрон. При жалобах публичних о порушення виключно справ державних виступали як обвинителі урядники тої влади, в котрої обсяг входив дотичний злочин. Опісля установлено осібних урядників до доходження публичних злочинів: *ζητηταί* – рід нинішних поліційних детективів. Їм підлягали *συνήγοροι*, що мали обов'язок виступати в суді. Прокураторів в нинішнім значінню не було в Атенах. Крім того, в таких справах міг виступати як обвинитель кожний горожанин, але лише після права атенського, бо приміром в законодавстві Лікурґа⁷ було виключене таке вмішання (до процесу) в процес особи безпосередньо неінтересованої.

Перед внесення жалоби мусів обвинитель щонайменше п'ять день наперед заповісти обжалованому внесення жалоби при свідках (*κλήτηρες*) з завізванням до суду на означений день. Таке завізвання називалося *πρόκλησις*. Без тої формальности не прийнято б жалоби, а коли б се зайшло і обжалований наслідом неставлення попав у заочність, мав право з тої причини внести зажалення неважності. Однак в таких справах, де обжалований мусів дати обвинителеві закладників, що не видалихся перед укінченням процесу, візвання до суду могло наступити сейчас і обжалованого вільно було силою зтягнути до суду, до чого обвинитель мусів завізвати помочи влади. Є то, отже, то само, що в праві римським *in ius vocatio*. Жалобу вносилося в архонта або його помічника в визначених на се днях. В таких днях жалоба мусіла бути прийнята, в інших днях хіба тоді, коли би дотична власть задля натовпу обвинителів не могла в призначенім дни прийняти жалоб. Сейчас по внесенню жалоби зачиналася в присутності обжалованого розправа над її декретацією, а іменно, чи жалоба є *εἰραυφύτος*, себто чи заходять всі вимоги до прийняття її, отже, чи є компетенція підметова і предметова. По сім доходженню власть або принимала жалобу, або її відкидала, або заряджувала доповнення, або зміну жалоби. По формальнім прийняттю жалоби видавала власть дальші зарядження, як слідчий арешт (*ἀπαγωγή*), зложення приписаної такси через обвинителя, оголошення жалоби в цілости або в скороченю на білій таблиці (*σάνις v. λεύκωμα*), що, завішена близько судового будинку, зіставала аж до закінчення процесу. Форма жалоби була менше-більше однака з нашими жалобами, бо складалася з ось яких частин: 1) напис з поданням влади, до котрої вносилося жалобу, 2) імена сторін, 3) предмет. Опісля ішло фактичне представлення змісту, постанова закона, на котрім опиралась жалоба і кара (*τίμιμα*). Вкінці

подавано імена κληῖρες с. е. тих свідків, при котрих обжалованого взивано до суду.

При інструванні жалоби був обжалований і звичайно брав собі відпис жалоби в цілі приготування оборони в слідстві (ἀνάκρισις), до котрого власть визначала термін. Ся розходилося о такий чин, де обжалований був обов'язаний поставити закладників за себе, а їх не поставив, мусів лишитися в слідчій в'язниці. В тяжких справах не мож[на] було виручитися закладниками. Взагалі не було на се припису, чи таке зложення кавці допустиме чи ні, залежало се від свобідного оцінення власти. Після Плятона* були три роди в'язниці в Атенах: 1) в'язниця слідча (ἀλαγωγή); 2) в'язниця поліційна, призначена для волоцюг, п'яниць і нічних авантюриків, і 3) в'язниця для засуджених. Кару в'язниці старалися атенці до того степеня злагодити, що називали її не в'язницею, але «помешканням». Надзир над в'язницею вела осібна магістратура одинацяти (οἱ ἑνδεκά), що була разом органом до виконування вироків. В свято Тезмофорій (на пам'ятку хвилі, коли люди одержали від богів закони) і в свято Бакхуса отворювано в'язницю і в'язні могли свобідно виходити.

Кождий обжалований міг увільнитися від процесу і кари, коли пішов добровільно на вигнання. Міг то вчинити в бігу цілого процесу, доки не запав вирок щодо вини, отже навіть по першій промові сторін. Крім того міг обжалований схоронитися до якоїнебудь святині яко азилу і звідси не вільно було його витягнути під найстрогійшою карою богів. Звісно однак, що греки зломали той святій звичай, витягаючи Єзопа* з дельфійської святині, за що мала їх постигнути страшна кара – пошесть, що навістила Дельфи. Впрочім греки старалися обійти заказ нарушення азилу в той спосіб, що стерегли всіх виходів зі святині і змушували обжалованого голодом, щоб опустив криївку. Навіть деколи замурували всі виходи, щоби злочинця голодом заморити. Такий був кінець грецького вождя Паузанія, а рідна мати принесла перший камінь до замурування дверей святині.

Хто вносив жалобу, складав приписану таксу (πρωταεία). Висота її при жалобах приватних відповідала вартості предмету. В тій цілі уложена була скаля. При публічних жалобах такса ся була радше символічна, бо виносила тільки одну драхму і звалася παράστασις. Було так в тій цілі, щоб улегшити процеси в справах публічних.

Власть, до котрої внесено жалобу, зачинала слідство ἀνάκρισις, де збирано всякі докази за і против, але тільки докази, представлені споровими сторонами. Поступовання з уряду не було. Термін до слідства визначувано сейчас по формальнім приняттю жалоби, а крім того доручувано сторонам завізнання. Сли обвинитель не явився на терміні і не оправдав свого нествалення, ані не дістав відрочення, то не лиш упадала його жалоба, але крім того платив гривну 1000 драхм і попадав в атімію третого степеня, котра відбирала йому право вношення того рода жалоб (ἀτία κατά πρόσταξιν). Сли обжалований не станув до слідства, а свого нествалення не виправдав, суджено його в заочності. Перед розпочаттям слідства складали обі сторони присягу на правдивість жалоби і оборони. Присяга обвинителя звалася προφωσία, присяга обжалованого ἀντιφωσία, а обі разом διωφωσία.

По сій присязі провірювано наново компетенцію жалоби, а зосібна доходжено, чи жалоба не підлягла задавненню (προδεσία). Речинець задавнення був короткий, найвище п'ятилітний. При деяких злочинах, як знищення оливного дерева, не було задавнення. О тім говорить Лізіас в одній зі своїх бесід. Наколи би в слідстві поповнено інший каригідний чин, пр[иміром], зложено ложне свідоцтво, в такім случаю застановляювано головну справу аж до закінчення тої побічної справи.

На внесено жалобу вносив обжалований свою оборону (ἀντιγραφή також διωφωσία). Мала вона також значіння жалоби взаємної, з котрої роблено часто надужиття. Бо як таку жалобу вніс хтось, що не брав участі в данім процесі, обвинитель у головнім процесі підлягав атімії і не міг дальше вести процесу, доки не закінчився процес, звернений против него. Демостен закидає Мідіясови*, що старався внести против него жалобу о убійство, щоби його в сей спосіб вчинити для себе нешкідливим.

Докази процесові ділилися на штучні (πίστεις ἔντεχνον) і докази нештучні, безпосередні, фактичні (πίστεις ἄτεχνον). Перші полягали на заключуванню, комбінації і примірах, другі – на фактах. Таких безпосередних доказів знало атенське законодавство п'ять родів: закони, свідоцтва, грамоти, зізнання невільників і присяга сторін (νόμοι, μάρτυρες, συνθήκαι, βάραιοι, ὄρκου). Докази мусіли бути зложені в слідстві на письмі. Згадати тут належить, що ложне наведення тексту закону каралося смертю. За грамоти (уважано) брано завізнання реверси довжні і потверджені свідками контракти. Непевно, чи також домашні записки, як римські tabulae exserti et expensi, представляли доказ в праві атенським. Лиш

записки векслярів мали повну віру. Сторона, що предклядала в слідстві грамоти, мала право взяти з них відписи, а противна сторона обов'язана була сейчас заявитися так щодо автентичности грамот, як і згідности відписів.

Свідками могли бути лиш вільні, повнолітні горожани, вписані в громадську книгу. Вони були обов'язані свідчити, як їх до сего завізвано, або зложити присягу (ἐξωμοσία), що о цілій справі нічого не знають. Наколи би свідок не хотів того вчинити, могла сторона, що його покликкала, запізнати його о відшкодовання (δίκη βλάβης). Сли хто хотів горожанина покликати на свідка, мусів його до сего візвати. Свідок міг прийняти завізнання або ні. Коли прийняв завізнання, а мимо того не хотів свідчити, платив 1000 драхм кари. Гривна та (κλήτεσις) припадала державі. Крім того свідки, слухані в слідстві, мали обов'язок явитися на розправі головній, де мали визначене місце на трибуні, і тут мовчки, знаками, або словами потверджували правдивість своїх зізнань, списаних в слідстві а відчитуваних на розправі. Лиш свідоцтва з безпосереднього спостереження були важні. Свідчення о тім, що свідок чув від других, принималось лиш тоді, сли особа, від котрої він чув, вже не жила. Свідки свідчили лише в слідстві. Зізнання їх списувались або властю, що вела слідство, або приватно при свідках. Навіть оборонці могли бути допущені до свідчення, бо атенське законодавство виходило з того заложення, що найліпше може бути переконаний о невинности обжалованого той, хто підоймився його боронити.

Завізнання до доказу з невільників відбувалось звичайно на ринку. Обвинитель або предклядав доказ зі своїх невільників, або взивав обжалованого, щоби приставив своїх невільників до переслухання. При тім списувано умову при свідках, де означувано, котрих невільників має ся слухати і якого рода тортур ужити. Сли б опісля сторона не хотіла приставити невільників до свідчення, складано умову до актів. Невільників переслухувано або перед магістратурою, або приватно при ужиттю тортур, а зізнання їх списувано. При такім переслуханню були заняті т. зв. βασισταί, що не лиш переводили тортури, але також оцінювали шкоду, яку потерпів власник невільника через ушкодження його тортурою, та підписували протокол.

Лишається ще сказати пару слів про присягу сторін. Предложить кому присягу звалось ὄρκον δοῦναι, прийняти присягу – ὄρκον δέξασθαι. Взагалі була присяга допустима лиш задля недостатчі або недостаточности інших доказів. Мож було або предложити свою

присягу, або завізвати противника до зложення. Надто присягу могла предложити не лиш спорова сторона, але кожний, хто в процесі був інтересований. При доказі з присяги не становив ріжниць пол, вимагалося лиш правости характеру. Виходило б з того, що хотяй жінки не були допущені до свідчення, то прецінь фактично могли своє свідоцтво ствердити присягою. Одтак між доказом зі свідка а присягою заходила та ріжниця, що сторона противна могла не допустити присяги, приймаючи її сама до виконання, а як лиш допустила свого противника до присяги, тим самим згори признавала правдивість присяги. Звідси походило, що хто зложив ложну присягу яко сторона, [той] не підлягав після атенського права ніякій карі, між тим коли ложне свідоцтво карано дуже строго. Роту присяги списувано і складано до актів.

Слідство велося в термінах через три місяці, щомісяця по собі наступаючих. На четвертий місяць визначувано розправу. Позаяк власть, що приняла жалобу і вела слідство, мусіла також проводити розправу, прото сли¹ внесено жалобу пізніше як чотири місяці перед кінцем року урядовання тої власти, відкладано справу до слідуячого року.

По закінченню слідства складано всі авти до урни (ἐχθίρου), опечатувано і відсилано до трибуналу геліястів, себто присяжних. Заразом власть, що вела слідство, визначувала день судовий ἡ κῆρυα. В важних случаях могли сторони просити о відрочення розправи, наслідом чого часто нарікано на проволікання процесів. Засідання трибуналу присяжних відбувалися кожного дня з висмком днів святочних і ферійних (ἡμέραι ἀλόφραδες), як також під час народних віч. Взагалі було 100 днів в році, коли суди присяжних не могли ся відбувати. Дні, в котрих відбувалися суди, вивішувано до публичної відомості на будинку судовім.

Судді² присяжні (δικασταί, ἡλασταί) були то несплямнені горожани, що скінчили 30 літ життя, зголосилися о сей уряд у архонта і їх заприсяжено. Рота присяги для геліястів звучала так: «Рішати буду після законів і постанов атенського народу і ради 500, а в тих случаях, на котрі нема закону, – після найсовістнішого оцінення без уступства і ненависти. Рішати буду се, що міститься в жалобі. І вислухаю так обвинителя, як і обжалованого, обох в рівній мірі. Присягаю на се на Зевеса, на Апольона і на Деметер, і щоб я за то, що додержу моєї присяги,

---

¹ Тому коли.

² У першодруці – судії.

богато добра дістав в участи, а сли б я ложно присягнув, най мене і мій рід найде (затрата) загибель»¹.

О сей уряд старалися майже виключно (мешканці) жителі Атен, а число їх не переходило ніколи 6000. В четвертім віці ділилися вони жеребом на десять відділів, означених буквами від а до х і кожний суддя зіставав у відділі, до котрого його раз визначено жеребом. В звичайних відносинах одна така дикастерія числила 500 суддів. Позаяк під час воєн пельопонезійських² число горожан зменшилося, прото судді з одного відділу вписувалися яко заступники до інших відділів. З початку було так, що суддя знав згори, в котрих справах має урядувати, однак пізніше визначувано суддів перед розпочаття розправи, щоб оминуті можливі впливи на суддів. Число суддів відповідало предметови розправи. Найменше число було 200, найбільше 500, с. є. повна дикастерія. Визначені до розправи судді діставали палиці з такою буквою і краскою, яка була означена на входових дверех дотичної салі розправ. Входячи на салю, суддя діставав марку презентційну σμβολον, за котру по розправі одержував гонорар. Установив се Перікль*, а Клеон підвищив в р. 425 на три оболі.

Під час розправи аж до закінчення вивіщувано на судовім будинку хоругов.

Власть, що приймила жалобу і переводила слідства, проводила розправу.

Для удержання ладу в салі розправ установлювано (певне) якесь число скитів² або лучників. При розправі були помічні герольди і судові писарі. Коли суд зібрався, герольд на приказ председателя викликував сторони і, як лиш тоті явилися, зачиналася розправа. Сли ж котра сторона не явилася, тоді кінчено розправу з такими наслідками, як в слідстві.

Розправа зачиналася очищаючою жертвою, а щонайменше – жертвеним кадилом і молитвою, котру виголошував герольд. Для сторін були призначені осібні трибуни. Коло них стояли їх приятелі, дорадники та свідки, слухані в слідстві. Судовий писар відчитував на приказ председателя жалобу і оборону, опісля слідували виводи сторін. Сторони промовляли до трибуналу стоячи.

Виводи сторін – се кульмінаційна точка цілої розправи і до них прикладалось найбільшу вагу. Свободи оборони перестерегали атенці зі строгою консеквенцією, держачися засади: «не

¹ Gustav Gilbert. Geschichte Staatsalterthümer. (Прим. автора).

² Тут – скіфи.

суди нікого, заки його не вислухаш». Прото полишено обжалованому повну свободу в ужиттю средств оборони до того степеня, що були случаї надужиття тої свободи. Пригадаю тут славну оборону Гіперіда* в процесі гетери Фрине, обжалованої о безбожність. Мав він в той спосіб осягнути увільнення своєї клієнтки, що під час промови відслонив перед трибуналом статую Анадіомене і показав присяжним суддям її принади, а при тім підніс з ударом, що і жінка, котру боги обдарили такою принадою, не могла їм бути невдячною. Розумієсь, що сей вчинок Гіперіда викликав загальне обурення між ліпшими людьми і спонукав навіть прийняття закону лякедаймонського, після котрого заслонювано обжалованого перед очима суддів, щоб не збудити до него милосердя або ненависти. Однак той закон натрафив на такий опір атенського загалу, що ніколи його не примінювано. З того очевидний є спосіб думання атенців. Почитали вони меншою небезпечною надужите средств оборони, ніж огранічення. Своєю дорогою такий случай, як процес Фрине, належав до виємків.

В початках обов'язаний був кождий, хто виступав в процесі яко сторона, сам за собою промовляти. На се був в Атенах виразний закон. Лиш жінок і малолітніх заступали їх мужі, зглядно опікуни. Членів союзного народу заступав їх патрон (*προστάτης*). Ті обжаловані, що не мали дару вимови, казали славним бесідникам випрацювати їм оборону. Такі бесідники звалися *λογόγραφοι*. Першим логографом мав бути Антіфон*. Написану бесіду виучував обжалований напам'ять і виголошував, як міг. Крім того були случаї заступства через повновластців при розправі головній. Так пр[иміром] Мільтіада, що по причині хвороби не міг сам явитися на розправі, заступав його брат Тісагорас. Виголошування бесід через сторони ставало щораз рідше, винявши процеси ведені перед ареопагом, де правні дорадники довго ще були виключені. Перікль завів звичай, що при кінці розправи, вже по виводах сторін, вільно було за дозволом суддів, приятелям одної або другої сторони найпаче таким, що мали значіння або були фаховими бесідниками, виголошувати бесіди. В тій ціли звивали їх сторони і просили о промову за їх справою. Така промова мала технічну назву: *συναγορεύειν, συνελεῖν, συνδικεῖν, συναγωνίζεσθαι, συναγορία*, а бесідники називалися: *συνήγοροι, σύνδικοι*. Що іншого були *πραγματικοί*, с. е. фахові правники, котрих звивали бесідники до інтерпретації закону за осібним винагородженням. Ті синагорії були первісно короткою промовою *ἐπίλογος* по виводі сторін, або коротким ви-

ясненням найважливіших моментів процесу, між тим коли властиві виводи полишувано виробленим бесідникам.

В сей спосіб могло в одній справі промовляти кілька бесідників. Такі виступи в чужім процесі були після виразного припису закону безплатні. В той спосіб хотіли синагорії показати, що вони руководяться або приязню, або спорідненням зі стороною, або важністю справи для суспільности, або вкінці погордою для противника. Позаяк судді на такі синагорії радо позволяли, бо приятнійше їм було слухати рутинованого бесідника, ніж пр[иміром] якогось гикавого обжалованого, прото з часом увійшло в звичай, що ні оден процес не обійшовся без синагора, і *συναγορία* стала головною бесідою в процесі.

Синагором міг бути лиш вільний, повнолітний горожанин. Виключені були невільники, жінки, малолітні і обложені атімією. Після Драконового, зглядно Сольонового закону до атімістів зачислювано людей, що нарушили честь зглядом родичів, що ухилилися від обов'язку оборони вітчизни або іншого святого обов'язку горожанського, що вели нечесні діла або гультайське життя, пізнійше дочислювано до них софістів. Сим людям заборонено входити до святих місць, отже й до судів. Звичайно було дві бесіди против, дві за: *λόγοι πρότεροι*, *λόγοι ὕστεροι*.

Щоби бесідники не продовжували занадто своїх бесід, визначено для кожного роду справ час, як довго бесідник міг говорити. Час мірено водною клепсидрою. В справах меншої ваги не уживано міри, звідси назва: справи без води *δίκας ἄνευ ὕδατος* і другі: *δίκας πρὸς ὕδωρ*. При справах з водою була ріжна міра, відповідно до змісту справи. Знаємо, пр[иміром], при процесах о зле ведення посольства (*γραφὴ παρὰ πρεσβείας*) вливано до клепсидри 11 амфор води, а в справах спадкових лиш одну амфору для першої промови, а півамфори – для другої. Не знаючи урядження тої клепсидри, не можемо означити довготи часу, але, здається, був він дуже короткий, бо не раз жалувалися на се бесідники. Позаяк кількість води відповідала справі, а не числу бесідників, прото, хоть би і більше бесідників виступало по одній стороні, міра все була та сама. Надзір над клепсидрою вели осібні функціонарі, вроді наших возних, котрих до кожної справи визначувано жеребом. Назва їх: *ὁ ἐφ' ὕδωρ* (чоловік від води). Під час відчитування приписів закону або доказів процесових застановлювано клепсидру. На то уважали самі бесідники і звивали возного словами: *ἐπίλαβε τὸ ὕδωρ*, а закінчення своєї промови означували словами: *ἐξέρα τὸ ὕδωρ* (вилий воду). Бесідник постував в своїй

бесіді в міру, як судовий писар відчитував докази. Крім того вільно йому було ставляти питання до сторони противної і та мусіла відповідати. При справах оцінних промовляли бесідники наперед щодо вини, а коли видано вирок осуджуючий, промовляли за висотою кари. Кожда сторона ставила своє внесення: тіцеца і άντιτιцеца. Судді приймали одно або друге. Коли питане щодо вини рішено на некористь обжалованого, а заступник обжаловуючого поставив внесок на вимір кари, тоді було річчю оборонця обжалованого представити, що такий вимір кари був би застрогий, і предложити зі своєї сторони нижчий вимір, на який обжалований заслужив. Така άντιτιцеца мусіла бути дуже оглядно поставлена, щоб не видалась присяжним занизькою, бо в таких случаях могли прийняти тіцеца обвинителя. Для того суд присяжних взяв за кпини, коли Сократ по затвердженню питання щодо вини в своїй справі поставив яко άντιτιцеца, щоб його угостити в Прітанейоні.

Оборонцеві не смів ніхто перервати бесіди з висмком суддів, з чого однак рідко роблено ужиток, хіба, сли бесідник говорив не до річи (ἐξω τοῦ πράγματος λέγειν), покликувався на докази, котрих не було, обиджав сторони або поводився неприлично, мав суд право укарати його гривною аж до 50 драхм, а навіть відобрати йому право оборони на найближчій засіданню. Здаєсь однак, що суд рідко примінював сей закон, бо після історичних свідочств допускались оборонці ріжних надужитъ, щоб викликати у суддів милосердя або ненависть до обжалованого. Оборонці зверталися не раз з повними розпуки просьбами до трибуналу о увільнення. Прикликувались до розправ жінок, дітей, калік, родичів, котрі плачем і просьбами вимолювали увільнення. Уживано в тій цілі людей заслужених для вітчизни а навіть самих суддів. Бесідники брали зі собою на трибуну палицю благаючих ἰκετήρια в міру того, як велика грозила небезпечність обжалованому. Вспігну тут о бесіді Періклія в обороні обжалованої Аспазії, котру названо слезами Періклія. Коли судді бачили слези у людей, заслужених для вітчизни, переконувалися, як дорогою є для них особа обжалована. Позаяк ціле атенське законодавство було звернене на добро загалу, прото оборонці обжалованого старалися виказати, що обжалований мимо того, що раз зблудив, цілком не є небезпечний для загалу, що противно – є дуже хосенним його членом. Для того уважалось річчю природною вичислити в обороні обжалованого всі його добрі сторони і заслуги.

Судді не мусіли держатися ані зібраних доказів в квестії вини, ані закону в квестії кари. І одно, і друге оцінювали після свого свобідного переконання. Для того могли засудити когось за чини, що не були обняті кодексом, сли набрали переконання, що обжалований є небезпечним чоловіком, з другої знов сторони могли обжалованого увільнити в таких справах, де вину доказано і закон дотичний чин узнавав за каригідний, сли обжалований показався хосенним членом суспільности. Такий погляд при строгих законах Драконових був в деяких случаях дуже спасенний. Надто після закону злагодження кари було неможливе. По закінченню виводів сторін взивав председатель суддів до голосовання. В тій цілі одержував кожний суддя явно в очах всіх присутних від судового слуги дві мушлі (χοίριαι) або два зерна бобу, або дві металеві кульки (σπόνδυλοι), з котрих одна була продіравлена на засудження, друга ціла на увільнення, або вкінци два камінчики чорно або біло помальовані (ψήφοι). Найчастіше уживано камінчиків ψήφοι, на що вказує так сей вираз як і дієслово ψηφίζεσθαι на означене голосовання. Опісля на зазив герольда приступали судді до трибуни, де стояли дві урни до голосовання (κάδοι, κάδοιστοί) і вкидали до кожної з них оден камінчик. Урна мідяна, до котрої кидано камінчики на вирок, звалася κύριος κάδοιστος, друга дерев'яна, до котрої кидано непотрібні камінчики, – ἄκυρος κάδοιστος. То було голосовання тайне в протиставленню до явного, де судді складали камінчики на столі перед очима присутніх. Коли всі судді віддали в сей спосіб свої голоси, заряджував председатель скрутинію. В тій цілі висипали камінці з урни κύριος κάδοιστος і обчислювали. Рівне число голосів означувало увільнення обжалованого. Сли обжалованих було більше, для кожного з них була осібна урна. В давніших часах голосовано в той спосіб, що було дві урни, одна на засудження, друга на увільнення, і суддя до одної з них кидав свій камінець.

По укінченню голосовання щодо вини, коли засуджено обжалованого, начиналася розправа щодо кари, при чім наново наповнювано клепсидру і звичайно завзивано обжалованого, щоби поставив внесення щодо кари. По виводах наступало знов голосовання, але джерела не згадують, в який спосіб воно відбувалося. За часів Аристофана* уживано в тій цілі воскових таблиць, де судді писали довші або коротші знаки після того, чи кара мала бути строгіша, чи лагідніша. По довершенню голосовання оголошував председатель вирок і заряджував його виконання; акти п-

роцесові складано до архіву. Розправи починалися дуже рано і правильно мусіли кінчитися в однім дні.

Сли за обвинителем не було 1/5 голосів, підпадав карі тисяча драхм, котрі мусів противникови заплатити. Ся установа була звернена против напастливих процесовичів. Вирок засуджуючий гласив або на заплату суми грошевої, або на якесь терпіння, або на одно і друге. Сей другий рід кари полягав на карі смерти, в'язниці, продажі в неволю, вигнанню, утраті горожанських прав або утраті цілого майна.

По оголошенню засуду повідомляв председатель власть одинацяти мужів з зазивом, щоби взяли засудженого. Тим часом зіставав засуджений в суді під доглядом скитів.

Засуджений на кару смерти або в'язниці підпадав своїй судьбі після вироку. Продажею в неволю займалися осібні урядника (πολιταί). Доки продажі не довершено, зіставав засуджений у в'язниці. Від часів Сольона знесено той рід кари для горожан атенських. Кара вигнання на все (ἀειφυγία), получена з конфіскацією майна, подавалася до публичної відомости, а засудженому назначувано речинець, до котрого мав покинути край. Наколи б засуджений в назначенім речинці не покинув краю, підпадав карі смерти. Сли б обжалований атімісію не перестав виконувати відобраних йому горожанських прав, можна було його запізвати до суду і сейчас укарати.

Конфіскація майна відбувалася в той спосіб, що начальник повіту: демархос або магістратура одинацяти, а навіть обвинитель, списували майно засудженого, котре опісля продавано. Однак перед тим відчитувано той спис на публичних зборах, щоби повідомити кожного, хто перед тим набув права на тім майні, в цілі стереження тих прав.

Кари грошові впливали в части до каси державної, в части до фонду релігійного, с. е. до святої каси богів. Про такий засуд повідомляв председатель скарбників, а ті оголошували через публичне вивіщення на акрополіс заплачену суму і ім'я засудженого. Доки заплату кари не наступила, підлягав засуджений атімії. Крім того, сли не поставив ручителів, зіставав у в'язниці до дня заплати. Хто не додержав речинця, платив гривну наложену подвійно, а сли і другий речинець минув безуспішно, засуджувало його на конфіскацію майна.

Вкінці належить ще згадати о средствах правних против запавших вироків, іменно о реституції, зажаленню неважности і апелляції.

В законі атенським була засада, що раз виданий вирок є неопровержимий. Однак засада та підпадала зміні тоді, коли виданий вирок з певних причин не був би запав.

Лиш два були случаї, де можна було виданий вирок реституувати, зглядно знести яко неважний, іменно, коли обжалованого несправедливо засуджено заочно для того, що не доручено йому завізвання до розправи, або з причини ложних зізнань свідків процесового противника. По внесенню просьби реституційної здержувано виконання засуду. Процес реституційний, зглядно переведення зажалення неважності, починалося жалобою в першій случаю *γραφὴ ψευδοκλήτείας* в другій случаю *γραφὴ ψευδομαρτυριῶν*. Доперва по переведенню такого процесу узнавано вирок за знесеній і починався процес головний наново. Звалося то *δίκη ἀνάβηκος*.

Здається, що в карних справах не було апеляції в атенським законодавстві.

ЩО КОЖНОМУ ЗНАТИ ТРЕБА
ПРО ЗАГАЛЬНЕ, РІВНЕ, БЕЗПОСЕРЕДНЕ
І ТАЙНЕ ПРАВО ГОЛОСОВАННЯ

1) Що то є конституція?

Конституція є такий спосіб управи державою, де не сам цісар устанавлює права, але послы вибрані з-поміж народу.

2) Що то є парламент, а що сойм?

В парламенті, або в раді державній, збираються послы з цілої держави, а в соймі лиш послы з одного краю.

3) Кілько у нас в Австрії парламентів, а кілько соймів?

У нас в Австрії є лиш один парламент, то є Рада державна в Відні, а соймів є тільки, кілько є країв в Австрії. В Раді державній у Відні засідає 425 послів, а поміж ними є 78 послів з Галичини. Красвий галицький сойм збирається у Львові і в нім є 161 членів (послів).

4) Які права видає парламент, а які сойм?

Рада державна у Відні видає такі права, що обов'язують в цілій Австрії, а соймові права обов'язують лиш в тім однім краю.

5) Чи ті права, що видає Рада державна для цілої держави, або ті, що видає львівський сойм, є для всіх однаково добрі?

Ні, деякі права є добрі лиш для одних, а кривдячі для других. Наприклад, права податкові, що видав віденський парламент, є добрі для богачів, а кривдячі для бідніших. По-справедливости повинно так бути, аби кождий платив податок по своїй силі мастку, отже, богатший повинен би платити більше ніж бідний. Тимчасом у нас від кождої скиби землі платять однакові податки і бідні, і богачі. Халупник, що має одну хатину, платить так само податок, як пан від свого покою.

6) А котрі закони соймові є несправедливі?

А ось закон ловецький (о польованню), що каже терпіти хліборобам шкоду від всякої звірини, бо її не мож убивати, ані собі забирати, хоч вона годується нашим добром. А як хлоп заправує свою шкоду від дикої звірини, то нічого не зискає, але ще мусить заплатити кошта комісії.

Тепер вже і рибу забрали на панські ревіри!

Або закон дороговий! Хлоп, чи має чим їздити, чи мусить ходити пішки, має робити шарварок, а пан, що лиш їздить, шар-

варку не робить, лиш дасть який патик на направу моста, тай годі. Таких несправедливих законів є багато!

7) Що сему за причина, що є такі несправедливі права?

Тому є та причина, що «кожда рука до себе крива». Ті, що отсі права укладали, дбали лише про себе, а не про біднійших, що не могли обізватися, бо які послы, такі права! Послами є пани, то і права тягнуть не за хлопським, а за панським.

8) А чому ж на послів вибирається лиш панів, коли конституція є для всіх і всі перед правом рівні?

Перед правом всі рівні, але не перед виборами. У нас є вибори куріяльні!

9) Що то є вибори куріяльні?

Вибори куріяльні є такі, де самі пани обшарники вибирають собі окремо посла в своїм окрузі, то є в першій курії; міста окремо в другій курії, і промисловці знов собі окремо в третій курії; громади сільські окремо в четвертій курії, та ще всі ті разом з тими, що до жадної курії не належать, окремо в п'ятій курії.

10) А чи в тих куріях припадає один посол на однакове число виборців?

Куди там? Обшарників-дідичів, хоч би було лиш кількох в однім виборчім окрузі, то вони вибирають собі окремого посла, а в сільських громадах припадає один посол на більше як на сто тисяч людей, а в п'ятій загальній курії припадає один посол навіть на кілька сот тисяч людей. До того ще в сільській і загальній курії вибираєся послів посередно.

11) Що то є вибори посередні?

Пани і міста вибирають послів так, що кожний управнений до виборів голосує сам на посла, а в курії сільській вибирається в кожній громаді насамперед при правиборах виборців, і то по одному на 500 мешканців, і ті виборці з громад з'їздяться відтак на означений день до староства і тут голосують на посла.

12) В таких разі повинні по громадах вибирати на правиборців людей чесних і певних, котрі би віддали свої голоси на посла такого, що буде хлопської справи пантрувати.

А хіба не бачили ніколи, як у нас відбуваються правибори? Звичайно ніхто не знає, коли будуть в якій громаді правибори, бо вийт сховає оголошення і нікому не покаже. Відтак приїде комісар на правибори, заїде деінде, ніж там, де вибори мали відбуватися, приїде о дві години вчаснійше, закличе коршмаря і кількох хрунів, та і зроблять правибори. Люди ждуть цілою громадою деінде на комісара, а коли дізнаються, що вже є комісар, і побі-

жать на місце, то вже по правиборах. Пани користають з того і пхаються сюди на послів. Тому в парламенті і в соймі повно таких панських послів, вибраних ніби-то з доброї волі хлопів, а правдивих хлопських послів буває лише декілька і то вибраних з тяжкою бідною.

13) Хиба ж нема закона, аби такі безправства карав?

Закон є, але він спочиває собі в книжці і ніхто на него не дивиться, а хто відкликується до того закона, то його висміють, бо якби по-справедливості взяти той закон в руки, то по кождих виборах половина гадюк виборчих пішла би під ключ.

14) Яка ж на то рада, аби такого безправства не було та й аби всі могли мати своїх послів?

На то одинока рада: змінити уставу о виборах, позносити курії та завести загальне, рівне, безпосереднє і тайне голосовання.

15) Що то значить загальне і рівне голосовання?

То значить, що кождий, пан, чи хлоп, чи робітник, як скінчив 24 рік життя, має однаке право голосовання.

16) А чи то буде справедливо, аби пан, що платить більші податки, так само мав голос при виборах, як і хлоп на загоні або робітник, що нічого не має, крім своїх голих рук?

Найсправедливіше в світі! бо перед правом всі рівні. Податок не штука платити, як є з чого. Хто має більше, той має більше платити, а хто має менше, той повинен платити менше. А військо? Ніхто не скаже: ти, богачу, маєш більше право виборче, то ти йди служити в військо, а ти, хлопе, і ти, робітнику, бідний, мушиш жити з праці твоїх рук і себе, і родину, то ти йди додому! Противно, бідний з війська не викрутиться так легко як багатий!

А ще одно! І найбідніші платять ще податки посередні від того, що їм конечно до життя потрібне. Розуміється, що тих податків не платиться на книжочку податкову в штайрамті, і уряд не виказує, хто і кілька податку заплатив від хліба, від солі, від нафти, від напйтків, та звідси то показується, кілька податку посередного платять бідні.

17) Ну, але все пани бувають вчені, та не слід їм ставати поруч до вибору з Іванами неписьменними?

А хто-ж тому винен, що у нас тільки людей неписьменних? Певно, що не ті Івани, що не вміють книжки в руку взяти. Ми удержуємо школи своєю кервавицею, а який з них пожиток? Діти марнують в школі час і виходять з неї дурніші, як там пішли. Як панські послы завели такі школи, щоб хлоп лишився

дурний, і в тих школах учать дітий того, що хлопovi цілком не потрібно, то наші справедливі послы постараються о добрі школи!

18) Що то значить вибори безпосередні?

Отсе такі вибори, де нема правиборів, ані шахрайства, а лиш такі, де кождий управнений до голосовання приходить в означенім дні на призначене місце і віддасть свій голос на такого посла, якого вважає за найліпшого для себе.

19) А чи з того буде який пожиток? Чи пани і сюди не будуть пхатися на послів, не будуть купувати голосів?

Як є 100 або 200 виборців, то половину лиш треба купити, двох-трьох замкнути на час вибору до арешту та й готовий панський посол. Аби купити сто виборців, треба 1000 корон, рахуючи по п'ятці на одного. Але як прийде до вибору кількадесять тисяч виборців і з того половину треба би купити, то кілько би на то п'яток треба? Який пожиток може мати безпосередне голосовання, то найліпше видимо на виборах в п'ятій курії (загальній) в округах львівським і краківським. Там відбуваються вибори безпосередні, і там жаден пан ані носа не покаже. При безпосереднім загальнім голосованню було би так всюди.

20) А який пожиток може бути з тайного голосовання?

Коли вибори є явні, то є, коли кождий виборець мусить сказати ім'я і назвисько посла, то буває так, що як чоловік трохи інакше скаже ім'я або назвисько, то комісія зараз того голосу не прийме і кажуть, що то вже хтось інший. А відтак не один виборець наражається на велику небезпеку, коли дізнаються, що він пішов не туди, куди панам треба. Такого відтак переслідують і в раді повітовій, і в старостові, і дідич не дає йому жити.

А так при тайнім голосованню віддасть виборець свою карту голосовання і ніхто не знає, як він голосував.

21) А що ж буде з виборцями неписьменними, їм мусить хтось карту написати?

Се не велика штука. Виборець неписьменний піде до свого певного чоловіка, а той вже йому все заорудує.

22) Хто найбільше боїться загального, рівного, безпосереднього і тайного голосовання?

Та вже ж не хто інший, як той, кому урветься, то є панишляхтичі та й підпанки, бо тоді хлопи і робітники виберуть послів своїх, а ті і в парламенті, і в соймі упімнуться за своїми виборцями і показують всі ті права, що кривдять бідних! А порахуйте, кілько то факторів, наганячів і посіпак крутиться при

виборах. Гадаєте що за дармо? Кілько то гроша опиниться в їх кишнях. А вони всі не мали би що при такій зміні права виборчого робити. У них нове право значить то саме, що молочна корова здохла. Тим дурисвітам є чого лякатися.

23) Хиба ж пани показують, що вони того права бояться? Та ж вони все говорять, що дуже люблять хлопів.

Люблять їх так, як пси діда на перелазі. Вони тепер у Відні суетяться, як лопух на огни, і видумують різні штуки, аби до того не допустити. Шкірять зуби до міністра, лазять до цісаря, а на всіх обріхують, що мов то світ скінчиться, як вони не будуть хлопів та робітників в руках держати і ціла держава розлетиться.

24) А що міністри на се кажуть?

Говорять, що таке право має вийти!

25) Ну – Слава Господу! Тепер ми можемо спокійно ждати на ліпшу долю.

Так воно не є, бо пани лепечуть, що народ простий такого права не хоче, най буде по-давньому...

Коли ми будемо сидіти спокійно, то міністри подумують, що ми вдоволені тим що є, та й ще готові добре діло понехати. Тому по інших краях не сидять люди, але горлають на увесь світ: проч з куріями, давайте нам загальне, рівне, безпосереднє і тайне голосовання, а як би ми сиділи тихо, то міністри готові зладити таке право лише для тих, що того домагаються, а у нас в Галичині лишити усе по-старому. Коли би таке добре право нас поминуло, то ми пропащі.

26) Що ж нам робити?

Передовсім не сидіти тихо, а кричати на увесь світ: давайте нам загальне, рівне, безпосереднє і тайне голосовання!

27) Як і де кричати?

Та вже ж, що не за печею, не в хліві і не на гумні. Нам треба збиратися всюди по громадах, робити всюди віча і там ухвалювати резолюції, т. є. ставити жадання загального, безпосереднього, рівного і тайного голосовання.

28) А хиба ж про такі ухвали вічеві в столі, а хоч би і на підсінню в місточку хто буде знати в світі?

Певно, що не буде ніхто знати, але на то є рада! На таких вічах треба збирати підписи і враз з ухвалою треба післати або просто до президента міністрів, або на руки котрого з наших послів до Відня. Коли се можливе, то не завадить післати ще і телеграфом відомість до якоїсь віденської газети або і до міністра, що в тім місці відбулося віче, було тільки народу, і всі дома-

галися загального, безпосереднього, рівного і тайного голосування.

29) А чи є ще який спосіб показати, що ми такого права домагаємося?

Ще є демонстрації.

30) Що то таке демонстрації?

Коли в Відні 28 падолиста с. р. зібрався парламент, то зібрані сотки тисячів народа, йшли в порядку головними улицями попід парламент, несли таблиці з написами: проч з куріями, проч з панським панованням, най жиє загальне, безпосередне, вільне, рівне і тайне право виборче! Ми такого права хочемо!

31) А у Львові була така демонстрація?

Була, і то не раз, так як у Відні, та не лише у Львові, але і по інших містах і місточках такі демонстрації відбувалися і тепер відбуваються.

32) А який пожиток з таких демонстрацій?

З таких демонстрацій є пожиток: раз, що ми можемо порахувати, кільки у нас таких с, що жадають загального, безпосереднього, рівного і тайного голосування, при чім почуваємо між собою єдність, що ось то нас тільки стоїть за одним. По-друге, правительство побачить, що отсе право є пожадане, коли тільки людей за ним обзиваєся. По-третє, тим всім ворогам загального, безпосереднього, рівного і тайного голосування піде морозом поза спину, коли побачать таку масу їх противників. Через то вони трохи зм'якнуть, бо їм прийде на гадку, що коли би вони не допустили до такого права, то отся маса готова їх сполокати, як повінь каміння.

33) Ну – в містах можна робити такі демонстрації, але по селах, то хіба того не треба?

Потреба і по селах! В містах демонструють лише робітники і ті, що по містах мешкають. А тут ходить о то, щоби показати, що і сільський нарід домагається безпосередного, загального, рівного і тайного голосування!

34) Якже по селах робити таку демонстрацію?

Цілком просто. Зараз по вічі вийти на двір, поуставлятися як військо в ряди і перейти в порядку вздовж селом та співати народні пісні: «Ще не вмерла Україна», «Не пора», «Який то вітер», – а поміж піснями гукнути: жадасмо загального, безпосереднього, рівного і тайного права голосування! Добре є також нести на дрючку таку таблицю з паперу або полотна, де було би написане: «Най жис безпосередне, загальне, рівне і тайне голосування!» –

Треба піти також під панський двір, під корчму і під мешкання якого підпанка, коли такий в селі є, і тож гукнути йому за таке право голосовання. Нехай вони знають, чого нарід жадає, та що вибила вже останя година неправству.

35) А буде ж з того який пожиток? От скажуть, що хлопи підбунтовані роблять комедію, та й ходять по селі, мов процесія.

Буде пожиток такий самий, як і по містах. А крім того, не один нездара, що о світі божім не знає і на віче до міста не піде, як побачить таку демонстрацію невидану, то хіба би замість голови мав гарбуз на карку, якби не зацікавився, що се таке є і не розпитав, що то є загальне, безпосереднє, рівне і тайне голосовання. А коли розвідає о тім від других, то може і йому роздується яку іскорку в мозку та й він стане поруч з другими кричати: дайте нам загальне, безпосереднє, рівне і тайне голосовання!

36) А газети пишуть, що в Росії при таких демонстраціях забивали урядників і богачів та все нищили.

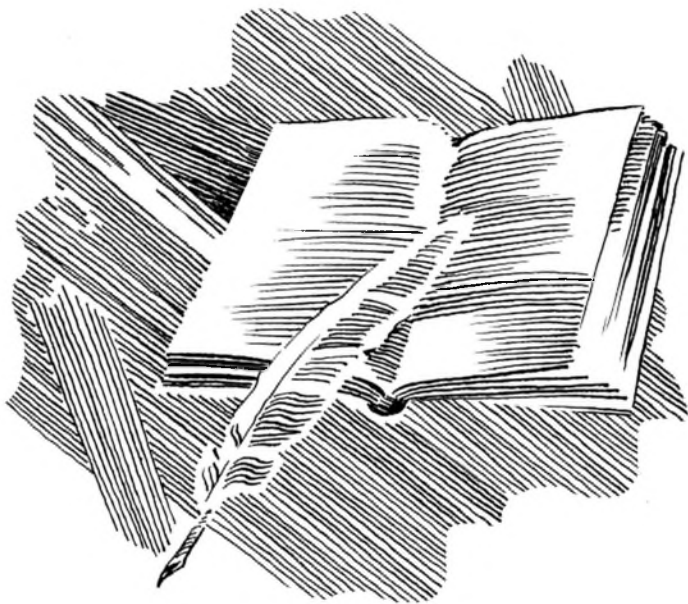
Там що іншого. Там є революція, а нам революції ще робити не треба, бо нам сам уряд хоче дати загальне, безпосереднє, рівне і тайне право виборче. Нам треба при таких демонстраціях поводитися спокійно і статочно; нам треба берегти, щоб ніхто на тім не потерпів, аби чужої стебелини не рушити.

37) А якже покажемо світові нашу силу?

Хіба ж в тім сила, що витовчється комусь шибу у вікні або виломиться пліт, або навіть поб'ється жида або жидівку? На таку силу навіть ніхто не дивиться, бо то не є жадна штука. Але коли би у нас де таке трафилось, то наробили би ми собі біди. Наші пани-шляхтичі побігли би зараз до міністра, та й до цісаря, та й стали би цокотіти: «Ось дивить! Хочете їм дати конституційне право? А то голота, розбійники. Ще нічого не мають, а вже брикають, а як дасте рівне право, то ніхто з життям не буде певний!» Не повірите, як би то вороги загального, безпосереднього, рівного і тайного права виборчого бажали собі, аби ми зробили таку дурницю! То була би вода на їх млин. Навіть так може бути, що вони на такі віча будуть висилати своїх посіпак-чортів, аби людей кусили: «Ану, люди, гура на жидів!» Такого злодія не слухати, а зараз віддати під опіку шандара за то, що людей бунтує та до злого намовляє.

38) А що буде, як мимо всіх наших заходів не дістанемо загального, безпосереднього, рівного і тайного голосовання?

Отім ще час говорити. Коли би таке нещастя нас стрітило, тоді порадимося та поглянемо, що роблять другі народи, котрим не хочять дати волі.

ПРИМІТКИ

СПОГАДИ

СПОМИНИ З-ПЕРЕД ДЕСЯТИ ЛІТ

Окремою книжкою «Спомини з-перед десяти літ» вийшли накладом автора. На обкладинці і на титульній сторінці – розбіжності в даті виходу її у світ: на обкладинці – 1897, на титулі – 1894. Книжка надрукована у друкарні Наукового Товариства ім. Шевченка етимологічним правописом і має назву: *Спомини з-перед десяти літ*. Списав Д-р Андрій Чайковській. Накладом автора. У Львові, 1894. 218 с.

Подаємо за періодом.

«Діло» – провідна галицька газета, виходила в Львові у 1880–1939 рр., спочатку двічі, далі тричі на тиждень, а з 1881 р. – щоденно. Першим редактором був Володимир Барвінський. Редакторами також були А.Горбачевський, І.Белей, В.Охримович, А.Цегельський, В.Будзиновський, Ф.Федорців, В.Мудрий та ін. У 1881–1906 рр. при «Ділі» виходила «Бібліотека найзнаменитших повістей» (вийшло 74 томи), а в 1936–1939 рр. – «Бібліотека «Діла» (вийшло 48 томів). З часу своєї появи «Діло» відстоювало ідеологію народовської партії, з 1886 р. – товариства «Народна Рада», з 1899 – національно-демократичної, пізніше трудової партії, з 1925 – УНДО (Українського національно-демократичного об'єднання), проте газета ніколи не була органом цих партій і часто виступала з критикою партійного керівництва. Газета ліквідована большевицьким режимом у 1939 р.

«Зеркало» – очевидно тут йдеться про сатирично-політичний двотижневик «Зеркало», що виходив у Львові у 1882–1886 рр. (у 1885–1886 рр. – під назвою «Нове зеркало»). Часопис був спрямований проти галицького москвофільства, тут співпрацювали К.Устиянович, І.Грабович, В.Масляк, І.Франко та ін.

Сальватор Іван – архикнязь з династії Габсбургів по лінії Сальваторів фон Тоскана, теоретик і практик військової справи.

Мадярищина – так називали Угорське королівство, частину Австро-Угорщини, до складу якого входило і українське Закарпаття.

Бойки – українські верховинці, що заселяють обидва боки середньої частини Карпат (сучасні частини Івано-Франківської, Львівської і частково Закарпатської областей). Загальна площа Бойківщини – бл. 8 тис. кв. км. Сюди належать такі більші населені пункти як Турка, Сколе, Старий Самбір, Самбір, Борислав, Дрогобич, Болехів, Долина, Калуш.

«Зелені паничі» – прикордонне військо, яке називалось так через зелені мундири, що носили вояки.

Шістка, шустка – дрібна австрійська монета вартістю шість, пізніше – десять австрійських крейцарів.

Край св. Стефана – мається на увазі Угорщина. Стефан (Іштван) I Святий (бл. 975–1038), князь (з 997), король (з 1001) угорський, впровадив в Угорщині християнство як державну релігію, отримав корону від цісаря Оттона III та папи Сильвестра II, зробив багато для укріплення Угорської держави, ліквідував сепаратизм удільних князів. Канонізований у 1083 р.

«Общество русских дам» – жіноча москвофільського спрямування організація в Галичині, яка допомагала дівчатам, часом вдовам, тримала пансіон.

«Руська Бесіда» (після 1928 р. – *«Українська Бесіда»*) – товариство клубного типу в Галичині (1861–1939). Заснував у Львові Ю.Лаврівський на базі гуртка «Молода Русь». Згодом поширилося по всіх більших галицьких містах. «Руська Бесіда» влаштувала літературні вечори, доповіді, концерти, святкування роковин Т.Шевченка, зустрічі з гостями з Наддніпрянщини. У 1864–1923 рр. утримувала у Львові театр «Руської Бесіди». Головами товариства були Ю.Лаврівський, В.Шухевич, Л.Шехович, І.Кокорудз, Ю.Савчак, І.Копач.

Компанія – військовий підрозділ, в Українській Галицькій Армії та Армії УНР компанії відповідала сотня; в Збройних Силах України – рота (з російської).

Партерові дома – за сучасним визначенням – одноповерхові будинки. В Галичині, традиційно, як у всій Європі, перший поверх називався партером, а двоповерховий, за сучасним розумінням будинок, називався одноповерховим.

Месаліна (бл. 24–48 н. е.) – правнучка Октавії Молодшої, рідної сестри римського імператора Августа, третя дружина імператора Клавдія, яка уславилася винятковою розпущеною. Вбита через любовні інтриги за наказом воєначальника Нарциса.

Битва на Косовім полі – битва між об'єднаними силами сербів і боснійців та армією турецького султана Мурада 15 червня 1389 р. в улоговині Косове поле (Південна Сербія). Після цієї битви Сербія стала васалом Туреччини, а з 1459 р. була включена до складу Османської імперії. Героїзм сербів у битві на Косовім полі оспіваний у сербському героїчному епосі.

Залізниця Кароля-Людвика – залізнична лінія, яка сполучала Краків і Львів, здана в експлуатацію 15 листопада 1861 р. У 1866 р. продовжена до Чернівців. Це була перша залізниця в Західній Україні.

Банат – історичний край між Дунаєм, Нижньою Тисою, р. Марош (Муреш), Трансільванськими Альпами і Дунаєм. До 1919 р. належав до Угорщини, потім був розділений між Югославією (бл. 1/3 території) і Румунією (2/3).

Далматія – історичний край в Хорватії. Сюди належить територія, що йде вздовж Адріатичного моря (приблизно між містами Ульцин і Задар) разом з численними прилеглими островами. У IX ст. Далматія входила до складу Хорватської держави, на початку XII ст. її загарбала Угорщина, згодом Далматія перебувала в складі Венеційської держави. За Кампоформійським миром (1797) передана Австрії, в складі якої перебувала до 1918 р. Зараз у складі Хорватії. Головні міста Далматії – Спліт, Шибеник, Дубровник та ін.

«Gast-und Einkehrhaus zur Stadt Krakau und Galizien deswegen zum gemütlichen Vuhrwesen – heute ums Geld morgen um sonst» – це оригінальний напис, виконаний з помиками і певною грою слів. Німецьки має бути так: *«Gast und Einkehrhaus zur Stadt Krakau und Galizien deswegen gemütlichen Fuhrwesen – heute ums Geld, morgen um sonst»*. Переклад звучатиме так: *«Готель і заїзд до міста Кракова і Галичини, тому для привітного візництва – сьогодні за гроші, завтра задурно»*. Мовиться про те, що необхідно всі гроші заплатити наперед, а тоді усе буде безкоштовно.

Грабар Ольга (1846–?) – дочка відомого ідеолога москвофільства на Закарпатті, державного радника Адольфа Добрянського, головна обвинувачена в москвофільському процесі за державну зраду у Львові 1881 р. за підтримування зв'язків між москвофілами Австро-Угорщини і антиавстрійськими колами в Петербурзі. Виправдана судом, емігрувала до Росії.

Наумович Іван (1826–1891) – громадський діяч, письменник і видавець, яскравий представник москвофільського табору. У 1871–1880 рр. редагував двотижневик «Русская Рада». Посол до Галицького сейму (1861–1866), австрійського парламенту (1873–1879), засновник «Общества ім. Качковського». Засуджений на 8 місяців ув'язнення за поширення російського православ'я, після відбуття кари в 1884 р. вийшов на Наддніпрянщину. З 1886 р. був священником у Києві. Помер в Новоросійську. І.Франко гостро критикував погляди Наумовича, називав його Безумовичем.

Добрянський Адольф (1817–1901) – політичний діяч із Закарпаття, правник, посол до угорського сейму, в 1848–1949 рр. був австрійським комісаром при російській армії, яка допомагала Австрії. З 1864 р. – голова «Общества св. Василя Великого», видавець москвофільської газети «Свѣт» (1867–1871), разом з дочкою Ольгою Грабар

приїхав до Львова у 1881 р. Обвинувачений у державній зраді, звільнений, переїхав до Варшави. Один із головних ідеологів москвофільства у Західній Україні.

Метода кс. Кнайпа – йдеться про методу водолікування з використанням компресів, ванни, душі і т. ін. Описана в книзі Кнайпа «Мое водолікування», набула широкої популярності наприкінці XIX – поч. XX ст.

Фердинанд Католицький – тут мова йде про Фердинанда II Арагонського, якого називали Фердинанд Католик (1452–1516) – король Арагона, Сицилії, Кастилії, разом з дружиною, кастильською королевою Ізабеллою об'єднав практично всю Іспанію, відвоював у арабів Гранаду, прагнув до встановлення абсолютної влади, у 1480 запровадив в Іспанії трибунал інквізиції, в 1492 р. видав наказ про вигнання євреїв, посилив гоніння на маврів, насильно запроваджуючи серед них християнство.

Знесіння – давнє село, розміщене в межі теперішнього Львова, підходить до теперішнього узгір'я Шевченківський гай (давніше Кайзервальду), що спадає вниз стрімкими ярами в напрямі до Знесіння і Кривчиць.

Гицлівська гора – гора на узгір'ї, яке тягнеться по північному боці теперішньої вул. Шевченка у Львові. Гицлівська гора (або Гора Страчення) починається від вул. Клепарівської. На цьому місці в XVIII – першій пол. XIX ст. виконували засуди смерті.

Роксоляна з Рогатина, Настя Лісовська (1505–1561) – дочка священника з Рогатина (тепер Івано-Франківська обл.), полонена татарами в 1520 р., потрапила до султанського гарему і стала дружиною турецького султана Сулеймана I Пишного. Мала великий вплив на чоловіка і в цілому на турецьку політику. Роксоляна є героїнею багатьох творів української літератури, історичних досліджень.

«Правда» – літературно-науковий і політичний часопис, що виходив у Львові з різною періодичністю в 1867–1879 та у 1880–1896 роках; у 1884 р. редагував І.Франко. До заснування у 1880 р. газети «Діло» «Правда» був провідним органом народовців. «Правду» підтримували О.Кониський, П.Куліш. Співпрацювали видатні громадсько-політичні діячі і письменники Галичини і Наддніпрянщини: О.Огоновський, І.Франко, О.Барвінський, Ю.Федькович, С.Воробкевич, М.Драгоманов, Марко Вовчок, І.Нечуй-Левицький та ін. Часопис відіграв видатну роль у боротьбі з москвофільством і поширенні української національної свідомості, розвитку мови і літератури. Після заборони українського слова в Росії став фактично всеукраїнським виданням.

Кальварія – узгір'я в Єрусалимі, те саме, що місце страти. Цю назву мало декілька місцевостей у Галичині й Польщі, куди йшли паломники. Вираз *їдемо як на Кальварію* означає *йти як на прощу*.

Огоновський Омелян (1833–1894) – мовознавець і літературознавець, письменник, громадський діяч. З 1867 р. керівник кафедри української мови і літератури Львівського університету. Як мовознавець відстоював окремішність і самобутність української мови. Головна праця «Історія літератури руської» (I–IV частина, 6 випусків, 1887–1893 рр.). Видав український переклад з коментарями «Слова о полку Ігоревім» (1876). Автор хрестоматій, поем і драм, укладач і видавець «Кобзаря» Т.Шевченка у 2-х томах (Львів, 1893). Співзасновник і видатний діяч Товариства «Просвіта» та Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові.

Турка – місто на Львівщині, тепер районний центр.

Ень тайсь персікайсь войнайсь гої шаржай тусь персікусь фантерістась, тайсь пуцштокоюсь кай тайсь нагайкайсь підганянтузань – це приклад так званої «макаронічної мови». Тут поряд з грецькими словами і артиклями грецької мови вкраплено українські слова із грецьким значенням. В перекладі філолога-класика Й.Кобова переклад фрази виглядає так: *У перських війнах піхотинців підганяли кіннотою, мітлами і нагайками*.

Берлінський договір – йдеться про Берлінський конгрес 1878 року, міжнародний конгрес для перегляду Сан-Стефанського мирного договору 1878 р., який завершив російсько-турецьку війну 1877–1878 рр. У результаті Берлінського конгресу Австро-Угорщина домоглася права окупувати Боснію і Герцеговину.

SEID'S EINMAL EIN FRIEDENSAPOSTEL!

(Ну-те, будьте раз апостолом миру!)

З босняцьких споминів

Рукопис зберігається в онука А.Чайковського – Андрія Ставничого, який надав його нам для публікації. Про те, що цей спогад друковано, даних немає.

Подається за автографом. Датуємо 1930 р., оскільки мова йде про події 1882 р., а автор наприкінці твору пише, що згадалось йому через 48 років.

Спомин написаний орієнтовно в 20-х роках, очевидно, під час побуту родини Чайковських у Коломиї. Про те, чи він був опублікований, інформації не маємо. Автограф твору на початку 90-х років завідувач фондів

Коломийського музею народного мистецтва Гуцульщини і Покуття Л.Кречковський передав внукові письменника Андрієві Ставничому. Друкується за автографом.

Сотник – тут автор вжив термін *сотник* у значенні *сотенний*. *Сотник* – військова ранга, яка відповідає німецькому *гауптман* (*капітан*); *сотенний* – військова посада, командир *сотні* (*роти*), ротний [командир], який не конче мусить мати рангу *сотника* (*капітана*).

КОЛИ РАЗ СЕРЦЕ КРОВІЮ ОБКИПИТЬ...

З босняцьких споминів

Надруковано в «Літературно-науковому віснику», 1910, річник 13, т. 49, кн. 1, с. 56–62. Подаємо за першодруком.

З ЧАСІВ ПЕРЕПОЛОХУ

Надруковано в «Літературно-науковому віснику», 1904, кн. 2, с. 107–115. Подаємо за першодруком.

«*Дружній лихвар*» – українське студентське товариство. Існувало 1870–1882 рр. при Львівському університеті. Виникло на базі студентського товариства «Академічна бесіда» (1870). Діяло спершу лише як каса студентської взаємодопомоги (до 1874), пізніше – як студентське видавничо-освітнє товариство. 1882 р. на його основі виникло товариство «Академічне братство».

«*Правда*» – див. прим. на с. 438.

«*Академічний Кружок*» – українське студентське товариство, яке діяло 1871–1895 рр. Об'єднував студентів Львівського університету, високих політехнічних і ветеринарних шкіл. Спершу дотримувався москвофільської орієнтації, згодом – з приходом І.Франка, М.Павлика, І.Белея – змінив свій напрям. Товариство видавало своїм коштом журнал «Друг», окремі книжки та брошури, влаштовувало літературні вечори.

Білецький Василь (1857–1931) – на той час студент Львівського університету, пізніше педагог, редактор журналу «Дзвінок».

Заклинський Корнило (1857–1884) – історик, громадський діяч, автор праць з історії козаччини XVI–XVII ст., української історіографії XVII ст.

Кокорудз Ілля (1857–1933) – педагог, класичний філолог, дійсний член НТШ. Був директором академічної гімназії у Львові (1911–1927), фундатором і головою товариства «Рідна школа».

Товариш Ганкевич – ймовірно, автор тут помилився, мабуть, йдеться про: *Ганкевич Володимир* (?–1881) – юрист за фахом, виступав з літературними творами. І.Франко в «Нарисі історії українсько-руської літератури до 1890 р.» писав: «Найвизначніші особи в «Дружнім Лихварі» були: Володимир Ганкевич, укінчений правник і голова товариства, який швидко по скінченню правничих студій умер» (*Франко І. Збір. творів: У 50 томах. – Т. 1. – К., 1984. – С. 373.*)

«Громада» – українські громадсько-політичні й науково-літературні збірники. Видавалися в Женеві за редакцією М.Драгоманова. Протягом 1878–1882 рр. вийшло п'ять збірників.

Олесницький Євген (1860–1917) – визначний громадсько-політичний діяч Галичини, економіст, публіцист, перекладач, дійсний член НТШ у Львові, посол до Галицького сейму (1900–1910) та до віденського парламенту (1907–1917), підтримував тісні зв'язки з Наддніпрянщиною, відстоював політику консолідації українських сил, член-засновник націонал-демократичної партії. Один з найкращих адвокатів, промовців, оборонець у політичних процесах, організатор громадського життя Стрийщини, засновник «Маслосоюзу», директор страхової компанії «Дністер», видавець, автор мемуарів.

Коцювський Володимир (псевдонім – Корженко, Голка; 1860–1921) – український громадський діяч, письменник і педагог, автор перекладів і літературознавчих студій, співробітник часописів «Зоря» і «Діло».

Навроцький Володимир (1847–1882) – український економіст-статистик, етнограф і публіцист.

Калнишевський Петро (1690–1803) – останній кошовий отаман Війська Запорізького.

Левницький Кость (1859–1941) – адвокат і публіцист, один з найвизначніших політичних діячів Галичини кінця ХІХ – першої половини ХХ ст., голова Української Головної Ради у Львові (1914), перший президент уряду ЗУНР (1918), голова Української Національної Ради у Львові (1941).

Огоновський Олександр (1848–1891) – професор права Львівського університету, громадський діяч.

Кістяківський Богдан (1868–1920) – історик і економіст, професор Київського університету.

ЯК ТО БУЛО ПРИ НАРОДИНАХ «ДІЛА»
(Спомин з-перед сорок восьми літ)

Надруковано в газеті «Діло», 1928, 14 січ., чис. 10, с. 9–13.

Подаємо за першодруком.

«Просвіта» – назва українського громадського товариства, що мало за мету поширення освіти та національної свідомості. Осередки «Просвіти» існували на українських землях з кінця 60-х років XIX ст. до 1940 року, а на еміграції існують і донині. Зараз на Україні роль товариства «Просвіта» відіграє засноване в 1989 р. Товариство української мови імені Т.Шевченка (тепер – Всеукраїнське Товариство «Просвіта» ім. Т.Шевченка).

Заснована «Просвіта» у Львові 8 грудня 1868 р. заходами народовців, першим головою став Анатоль Вахнянин. Після 1891 р. «Просвіта» поширила свої завдання і на економічну ділянку. «Просвіта» була матір'ю багатьох організацій і товариств, які згодом вийшли з «Просвіти» і усамостійнилися – «Січ», «Сокил» та ін. Товариство «Просвіта» у Львові мало всеукраїнський характер, що наочно віддзеркалює його видавничу продукцію. В Галичині товариство «Просвіта» закрито з приходом радянської влади у 1939 р., а на Закарпатті – угорською окупаційною владою у тому ж році. Товариство «Просвіта» у всі часи своєї діяльності і на всіх етнічних територіях відіграло видатну роль у вихованні української національної свідомості та піднесенні культурно-освітнього рівня народу.

«Руська Бесіда» – див. прим. на с. 436.

«Дружній лихвар» – див. прим. на с. 440.

«Народний Дім» – найстаріша і найбагатша українська культурно-освітня установа в Галичині, створена в 1849 р. З початком Першої світової війни австрійський уряд заборонив діяльність Народного Дому, 1917 р. ліквідував його, а для догляду за майном призначив кураторію. Після окупації Галичини Польщею влада ліквідувала кураторію та передала Народний Дім консервативній групі Москвофілів. Діяльність Народного Дому в останні десятиліття під Австрією і за польського часу обмежувалась музейно-архівними справами.

Ставропігія – Ставропігійський інститут – культурно-освітня установа в Галичині (єдина до середини XIX ст.), створена 1788 р. на базі Львівського Успенського (Ставропігійського) братства. У 2-й половині XIX ст. Ставропігійський інститут опанували москвофіли, які не допускали нових членів з українського національного табору.

«Русская Матица» – «Галицько-Руська Матица» – товариство для просвітньої та літературно-видавничої справи, засновано у Львові

1848 р. на зразок такого типу товариств, що існували в інших слов'янських народів. Першим головою був М.Куземський. Видавала «Науковий Сборник» (1865–1868), потім «Литературный Сборник» (1869–1873; 1885–1890), на початку ХХ ст. – «Научно-Литературный Сборник». Ці видання друкувались язичієм. До 1885 р. «Р. М.» видала понад 80 книжок, в т. ч. і «Читанку» Маркіяна Шашкевича. В 60-х рр. керівництво Матицею захопили москвофіли, які не давали друкувати книг народною мовою. У 80-х роках діяльність Матиці занепадала.

«Общество Мих.Качковського» – культурно-освітнє товариство, засноване галицькими москвофілами 1874 р. в Коломиї (з 1876 р. – у Львові, існувало до 1939 р.). Мало філії по повітових містах і читальні по селах. Разом із занепадом москвофілства поступово втрачало своє значення.

«Академічний кружок» – див. прим. на с. 440.

«Слово» – громадсько-політична і літературна газета, орган москвофілів, виходила у Львові 1861–1887 рр. Редактори Б. Дідицький та В.Площанський.

Площанський Венедикт (1834–1902) – історик і публіцист москвофілського напрямку, редактор львівської газети «Слово» (1871–1887). 1887 р. емігрував до Росії, де був співробітником Віленської комісії «для розбору древних актів» і цензором.

Наумович Іван – див. прим. на с. 437.

«Правда» – див. прим. на с. 438.

«Батьківщина» – газета, призначена для селянства. Заснована з ініціативи Ю.Романчука у Львові, виходила в 1879–1896 рр. У 1888–89 рр. редактором був М.Павлик.

Романчук Юліян (1842–1932) – визначний політичний і громадський діяч і журналіст, письменник, довголітній посол до Галицького сейму і віденського парламенту. Під час Першої світової війни – голова Українського Допомогового Комітету та Української Культурної Ради у Відні. Після ухвали Ради послів у Парижі про передачу Галичини Польщі (1923) прийняв на площі св. Юра у Львові присягу на вірність українській державності від багатотисячної маси народу. Член-засновник товариства «Просвіта» та її почесний член, дійсний член НТШ, учительської Громади, співзасновник і співробітник «Діла», місячника «Ruthenische Revue» («Ukrainische Rundschau») у Відні. Видавець творів Т.Шевченка в Галичині.

Барвінський Володимир (1850–1883) – український громадський діяч, письменник, літературний критик і публіцист. Один із співзасновни-

ків товариств «Просвіта» (1868) і «Рідна школа» (1881). В 1876–1980 рр. – редактор журналу «Правда», а в 1880–83 рр. – засновник і перший редактор газети «Діло».

Барвінський Олександр (1847–1927) – громадсько-політичний діяч, педагог, історик. Учителював у Бережанах, Тернополі, з 1888 р. – професор державної учительської семінарії у Львові. Довголітній посол до Галицького сейму та віденського парламенту. У 1893–1918 – член Галицької Шкільної Ради. З 1867 – співробітник «Правди». Видавець і упорядник підручників для шкіл. Домігся впровадження в школах фонетичного правопису, видавець (спочатку на власні кошти) «Руської Історичної Бібліотеки» (вийшло 24 томи монографій українською мовою). Домагався порозуміння з поляками (політика «нової ери»), але з цього нічого не вийшло. Автор низки оригінальних повістей («Сонні мари молодого питомця», «Безталанне сватання» та ін.).

Гладилевич Дем'ян (1846–1892) – громадсько-політичний діяч, рідний брат дружини А.Чайковського. Очолював Товариство імені Шевченка у Львові, був співзасновником «Діла» і товариства «Дністер».

Качала Степан (1815–1888) – політичний і громадський діяч, народовець, греко-католицький священник. З 1861 – посол до Галицького сейму і до віденського парламенту. Член-засновник Товариства ім. Шевченка, товариства «Просвіта». Палкий оборонець прав українського населення Галичини. Автор «Короткої історії Руси», яку написав спеціально для поляків у 1879 р.

о. Стефанович Олександр (1847–1933) – громадсько-політичний, церковний і педагогічний діяч, греко-католицький священник. Один із засновників «Діла» (1880), Українського Педагогічного Товариства («Рідна школа») товариства «Народна Рада», національно-демократичної партії, голова Української Трудової Партії, автор української бібліографії за 1877–1879 рр., підручника «Христ.-Кат. Церкви» (1878), першого молитовника українською мовою та численних статей у часописах.

о. Заячківський – йдеться про Йосипа Заячківського (1810–1894), греко-католицького священника і громадського діяча, члена «Руської Ради» в Стрию (1848 р.), одного із засновників «Просвіти».

Белей Іван (1856–1921) – журналіст і письменник, 1883–1902 рр. – редактор газети «Діло».

Федорович Володислав (1845–1917) – галицький громадський діяч і меценат. У 1879–1882 рр. – посол до австрійського парламенту, згодом досмертний член палати Панів (сенатор).

бігав від Анни до Каяфи (біблійне) – Анна і Каяфа – первосвященики у часи Ісуса Христа. Каяфа доводився зятем Анні. Коли Ісуса Христа заарештували, то спочатку привели до Анни, який скерував його до Каяфи. Каяфа порадив винести смертний вирок Ісусові Христові раніше, ніж у народі постане заколот, тим самим виповів пророцтво, що Ісус має вмерти за народ (Євангеліє від Івана, 18.13–24). Вислів «Від Анни до Каяфи» означає бюрократичну тяганину, яка не принесе успіху, даремне ходіння від одного урядника до іншого.

Огоновський Олександр – див. прим. на с. 441.

МОЇ СПОМИНИ ПРО ІВАНА ФРАНКА

Вперше надруковано в кн.: Спомини про Івана Франка. – Львів, 1927. – С. 30–43. – Б-ка «Нового часу», чис. 7. Нещодавно передруковано у збірнику: Спогади про Івана Франка / Упоряд., вступ. стаття та прим. М.І.Гнатюка. – Львів: Каменярь, 1997. – С. 94–100.

Подасмо за першодруком.

«Житє і Слово» – літературно-науковий і громадсько-політичний журнал з питань літератури, політики і науки, що його видавав І.Франко у Львові у 1894–1897 рр.

«Дружний Лихвар» – див. прим. на с. 440.

«Академічеський кружок» – див. прим. на с. 440.

«Друг» – літературно-публіцистичний журнал «письмо для белетристики і науки», двотижневик, який видавав студентський «Академічеський кружок» у Львові в 1874–1877 р. У «Друзі» дебютував І.Франко.

Кацани – москвофіли.

Джеджалик – псевдонім І.Франка.

Заклинський Роман (1852–1931) – письменник, літературознавець, сучасник Івана Франка, автор кількох статей про творчість Юрія Федьковича.

«Дзвін» – збірник за редакцією І.Франка. З'явився 1878 р. у Львові як продовження 3–4 кн. конфіскованого місячника «Громадський друг».

«Молот» – збірник, вийшов у 1879 р. як наступник «Дзвону». Був конфіскований.

Собеський Ян (1692–1696) – польський полководець, король Польщі (з 1674) – Ян III Собеський, підписав з Московською державою Вічний мир 1686 р., що завершило поділ українських земель між Польщею і Московською державою.

Нереформований василіянин – реформу в чернечому ордені Української греко-католицької церкви отців Василіян провів митрополит Сильвестр Сембратович у 1882 р.

Кур'єр – «*Kurier Lwowski*» – польська щоденна газета (1883–1926); у 1887–1896 роках у редакції газети працював Іван Франко.

ПРИЧИНОК ДО ІСТОРІЇ РУСЬКО-НАРОДНЬОГО ТЕАТРУ В ГАЛИЧИНІ

Вперше надруковано у часописі «Житє і Слово» (Львів), 1897, т. 6, с. 37–43.

Подаємо за першодруком.

Романович Теофіля (1842–1924), справжнє прізвище Рожанковська, по чоловікові Коралевич – визначна драматична акторка і організатор театру, родом з Галичини. У 1874–1880 рр. – директор театру «Руська бесіда» у Львові, до якого залучила кращі акторські сили України, зокрема М.Кропивницького. Померла і похована в Чернівцях.

Гриневецький Іван (1850–1889) – галицький актор і режисер, на сцені з 1875 р., з 1882–1889 рр. разом із І.Біберовичем провадив дирекцію театру товариства «Руська бесіда».

Сушкевич Корнило (1840–1885) – галицький громадсько-культурний діяч, один з керівників народовців. Співзасновник Товариства «Прогрес», Товариства ім. Шевченка (його перший голова у 1874–1885 рр.), Руського Педагогічного Товариства (1881).

15 ЛІТ ТОМУ (ПАМ'ЯТИ Ф. ФЕДОРЦЕВА)

Надруковано в газеті «Діло», 1930, 16 берез., чис. 59. Подаємо за першодруком.

Федорців Федір (1889–1930) – журналіст, публіцист, студентський і громадський діяч.

Чорно-жовтими патріотами – тобто патріотами Австро-Угорської монархії – від кольору державного прапора (чорно-жовтий).

Сільський господар – українське господарське товариство у Галичині. Засноване 1899 р. священиками о. Томою і о. Юліаном Дуткевичами з метою захисту інтересів та поліпшення добробуту селян через підвищення продуктивності сільськогосподарських угідь. Остаточно припинило існування 1944 р.

Твердохліб Сидір (1886–1922) – український поет, що входив до літературної організації «Молода муза».

Цегельський Лонгин (Льонгин) (1875–1950) – адвокат, публіцист і політик, діяч Української національно-демократичної партії.

Кобринська Наталія (1851–1920) – письменниця і громадський діяч Галичини, піонерка жіночого руху, видавець оригінальних оповідань, публіцистичних творів, статей, присвячених жіночому рухові.

Консерви і життя – так автор іронічно називає консерваторів і поступовців.

ЯК Я ПІЗНАВСЯ З ЮВІЛЯТОМ...

Цей спомин написано на замовлення відомого науковця, філолога й історика Зенона Кузеля до ювілейної збірки творів Богдана Лепкого, надруковано у книжці: Золота Липа: Ювілейна збірка творів Богдана Лепкого з його життєписом, бібліографією творів і присвятам / Зладив Зенон Кузеля з портретом ювілята та 14 обр. в тексті. – Берлін: Накладом видавництва «Українське Слово», 1924. – С. 98–102.

Автограф спомину А. Чайковського був у архіві З. Кузеля, зберігався за кордоном. Дня 2 липня 1994 р., під час «Третіх читань, присвячених пам'яті А. Чайковського», д-р Роман Смик з Чикаго (США) подарував автограф спомину Регіональному центрові української книги в м. Березанях на руки директора п. Надії Волинець. На звороті останньої сторінки автограф: ВП Пан Д-р Зенон Кузеля.

Подасмо за автографом.

Глібовицький Михайло (1817[8]–1887) – священик, громадський діяч на Бережанщині, дідусь по матері Б. Лепкого. Родина А. Чайковського була поріднена з родиною Глібовицьких-Лепких.

Савчак Дам'ян (1847–1912) – громадський діяч, за фахом суддя. Посол до Галицького сейму і член Крайового виділу у 1889–1901 рр., член Народного комітету Української національно-демократичної партії.

Лепкий Сильвестр (1845–1901) – греко-католицький священник, громадський діяч і письменник (псевдонім Марко Мурава), батько Богдана і Лева Лепких.

Паламар жив у крації хаті – далі у рукописі викреслено таке речення: «Попівство годилось на те, щоб його поліційно заткнути, бо справді можна було побоюватись, що від подуву вітру завалиться».

Краєва вистава – мова йде про етнографічну виставку у Празі, фактично фестиваль чеської культури у Габсбурзькій монархії.

Львівський «Боян» – «Боян» – музично-співочі товариства у Галичині й Буковині; перший «Боян» організовано 1891 р. у Львові (голова В.Шухевич) і Перемишлі.

Шухевич Володимир (1849–1916) – видатний український етнограф, автор п'ятитомної праці «Гуцульщина», професор Львівської гімназії, просвітній діяч.

Кацани – мова йде про галицьких москвофілів.

Наход – містечко тепер на кордоні між Польщею і Чехією, неподалік міста Градець Кральовий.

Ржегорж Франтішек (1857–1899) – чеський етнограф, дослідник українського фольклору, звичаїв, жив у Галичині 1877–1890 рр., особисто знайомий з багатьма діячами української культури, автор понад 120 наукових праць.

Вахнянин Анатоль (1841–1908) – громадський діяч, педагог, журналіст і композитор. Засновник і голова «Січі» у Відні (1867), товариства «Просвіта» у Львові (1868), співацького товариства «Торбан» та товариства «Боян» (1890), засновник і перший директор Вищого музичного інституту ім. Лисенка у Львові (з 1903). Редактор «Правди» (1867–1870), «Письма з «Просвіти» (1878–1879), співредактор «Діла», автор численних оповідань, повістей, споминів, сольних і хорових пісень, опери «Купало», що була вперше поставлена у Харкові 1929 р.

Кальварія – див. прим. на с. 439.

«гаспадін» Вергун – мова йде, очевидно, про Дмитра Вергуна, одного з найактивніших галицьких москвофілів, ймовірно, агента царської охранки, журналіста і публіциста.

ЯК ФОРМОВАНО СІЧОВИХ СТРІЛЬЦІВ У САМБІРЩИНІ

Надруковано в часописі «Літопис «Червоної Калини», 1931, № 9, с. 13–14. Автограф невідомий.

Подасмо за періодруком.

Січові Стрільці – Українські Січові Стрільці (Легион УСС) – єдина українська національна військова формація в складі австро-угорської армії, сформована із добровольців у вересні 1914 р. УСС брали участь у Першій світовій війні, згодом у польсько-українській війні 1918–1919 рр. (в складі Української Галицької Армії). У листопаді 1917 р. в Києві сформовано курінь Січових Стрільців (згодом – полк, корпус і група Січових Стрільців), що були однією з найкращих формацій української армії.

Стахура Данило (1860–1938) – суспільний і політичний діяч, адвокат, посол до австрійського парламенту (1907–1914). У 1918–1919 рр. – посадник м. Самбора і член Української Національної Ради; згодом – суддя на Закарпатті і діяч «Просвіти».

«Бесіда» – приміщення товариства «Просвіта» та інших українських інституцій у Самборі.

«Січ» – спортивно-пожежна фізкультурна організація, поширена в Галичині в 1900–1930 рр., а також на Буковині, Закарпатті та на еміграції. Першу «Січ» заснував Кирило Трильовський в селі Завалля Снятинського повіту 5 травня 1900 р. Далі «Січі» створилися в Колоденському та Городенківському повітах, поширилися в Галичині та Буковині. У 1913 р. «Січей» було понад 900, де об'єднувалося приблизно 80 тис. «січовиків». З «Січей» вийшла українська військова формація – Українські Січові Стрільці (1914–1920), які стали головною військовою силою під час створення Західно-Української Народної Республіки. Діяльність «Січей» припинила польська окупаційна влада в Галичині у 1924 р. «Січі» існували на Буковині, на Закарпатті, деякий час, під час Визвольних змагань (1919), – на Наддніпрянщині, де були ліквідовані після встановлення радянської влади.

Сокіл – національні фізкультурно-спортивні організації. Засновані в Чехії 1862 р., у 1907 р. об'єднані у Всеслов'янський Сокільський Союз. Перша організація товариства «Сокіл» в Україні створена в с. Купчинцях на Тернопільщині, а 1894 р. – і у Львові, заходами В.Нагірного та В.Лаврівського. Львівська організація «Сокіл-Батько» стає центральною у Східній Галичині. На початку ХХ ст. товариства «Сокіл» створені в Росії і на Наддніпрянській Україні. В Галичині діяли до 1939 р., а на підрадянській Україні припинили свою діяльність у

20-х роках. Аналогічні напіввійськові спортивні товариства були створені і серед польського населення.

На підставі нашої посвідки – згодом я переконався про наївність цього мого погляду, бо хоробрі мадяри вшали кожного стрічного без розбору, як шпіона, і наші посвідки були б нікому не помогли. (Прим автора).

Пожежами і лісом шибениць – хто ці брехливі вісти поширював між галичанами і змушував навіть наших селян до втечі перед москалями, я ніколи не довідався, але знаю з власного досвіду, що під час російської інвазії в Самбірщині нікого не повісили, а, навпаки, розстріляли полевим судом кількох донців за грабунки. (Прим. автора).

Книжка С.Шухевича «Видиш брате» – йдеться про видання: Шухевич С. Видиш, Брате мій (8 місяців серед УСС-ів) – Львів: Червона калина, 1930. – 232 с.

ЧОРНІ РЯДКИ

Друкується за виданням: Чайковський А. Чорні рядки. Мої спомини за час від 1 листопада 1918 до 13 травня 1919. – Львів: Видавнича кооператива «Червона калина», 1930. – 119 с.

13 травня 1919 р. – А.Чайковський помилився. Прорив фронту армією генерала Ю.Галлера, яку готовано у Франції і яку поляки, всупереч волі Антанти, скерували не проти большевиків, а супроти УГА, стався 15 травня 1919 р.

Степанівна Олена (заміжня – Дашкевич); (1892–1963) – український громадський і педагогічний діяч Галичини, одна з небагатьох жінок, котрі брали участь у військових формуваннях Українських Січових Стрільців – спочатку хорунжий УСС, пізніше четар УГА. Автор спогадів «Напередодні великих подій» (Львів, 1930). В 1944–1949 рр. – старший науковий співробітник установ АН УРСР у Львові та Києві, доцент Львівського університету.

Січові Стрільці – див. прим. на с. 449.

Народовецька партія – йдеться про Українську національно-демократичну партію.

Стахура Данило – див. прим. на с. 449.

«Бесіда» – приміщення товариства «Просвіта» та інших українських інституцій у Самборі.

Берестейський мир укладено 9 лютого 1918 р. між УНР і Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною та Болгарією, які визнали УНР самостійною державою. У Бересті також був укладений таємний договір між Австро-Угорщиною й УНР у справі Галичини й Буковини, що за ним Австрія мала до 31 липня 1918 р. з'єднати в «один суцільний коронний край» ті частини Східної Галичини й Буковини, де переважало українське населення. Але 4 липня 1918 р. Австрія анулювала таємний договір під приводом, що Україна не дала їй належної кількості збіжжя; насправді австрійський уряд зробив це під тиском Польщі. Німеччина апальським договором з большевиками (1922) оголосила Берестейський мир недійсним.

Карл – Карл I (1887–1922), цісар Австрії, король Угорщини (1916–1918), останній монарх Австро-Угорщини. 11 листопада 1918 р. зрікся престолу. Провадив пропольську політику.

Левецький Євген (1870–1925) – діяч робітничого руху в Галичині, співробітник органу радикальної партії «Народ», редактор багатьох українських часописів. Був обраний послом до австрійського парламенту. Посол ЗУНР у Берліні та Празі.

Петро з Ам'єну, Пустельник (бл. 1050–1115) – французький монах, ватажок найбільшого північно-французького загону бідняків-хрестоносців, виступ якого у березні 1096 р. поклав початок хрестовим походам.

Вітик Семен (1876–1930?) – галицький громадсько-політичний і профспілковий діяч. Член-засновник Української соціал-демократичної партії Галичини і провідник її крила, що співпрацювало з Польською партією соціалістів, депутат австрійського парламенту; член Української Національної Ради ЗУНР, член президії Трудового Конгресу. Наприкінці 20-х років переїхав на радянську Україну, репресований і знищений режимом.

Кравс Антін (1871–1945) – німець за походженням, з Буковини; генерал-четар УГА.

Четар – нижчий старшинський ступінь в УГА, командир чети. Чета – дрібний відділ війська, тактична одиниця. У піхоті – 50–60 багнетів, у кінноті – 32–40 шабель, в артилерії – 2 гармати, в кулементих частинах – 2 кулемети, 3–4 чети склали сотню.

Косак Григорій (1882–1931) – громадський і військовий діяч, полковник УГА, діяч товариства Українських Січових Стрільців. З серпня 1914 р. в легіоні Українських Січових Стрільців, спершу – командир куруня, пізніше полку, в 1917–1918 рр. – вишколу УСС; 3–9 листопада

да 1918 р. – командир українського війська у Львові, згодом – III-го корпусу УГА і заплля УГА.

Голубович Сидір (1873–1938) – галицький діяч, адвокат, до Першої світової війни громадський діяч і організатор суспільного життя на Тернопільщині, 1911 р. – посол до австрійського парламенту, 1913 р. – до Галицького сейму. У 1918 р. – секретар судових справ ЗУНР, пізніше – голова секретаріату і секретар фінансів, торгівлі та промисловості. У 1924 р. очолював Українську трудову партію і брав участь у заснуванні УНДО.

Нижанківський Остап (1862–1919) – визначний композитор і диригент, священник. Член Української Національної Ради ЗУНР. У травні 1919 р. розстріляний поляками.

У.В.В. – автор має на увазі військову розвідку УГА, структура якої була такою: Розвідчому відділові Начальної Команди (Генштабу) УГА підпорядковувались розвідчі відділи оперативних відділів штабів корпусів, а тим – офіцери розвідки штабів бригад, які контролювали діяльність агентури розвідки та підрозділів польової розвідки. Детальніше див.: *Сідак В.С.* Національні спецслужби в період Української революції 1917–1921 рр. (невідомі сторінки історії). – Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 1998. – С. 183–208.

хорунжий – молодший лейтенант.

отаман – майор.

Макух Іван (1872–1946) – громадсько-політичний і кооперативний діяч, організатор «Січей», один з провідних діячів Українсько-Руської радикальної партії (згодом – Українська соціалістично-радикальна партія) у Галичині (член Головної Управи і голова у 1930–39 рр.), посол до Галицького сейму (1908–1918), член Національної Ради й секретар внутрішніх справ ЗУНР, у грудні 1919 р., Голова Крайової Ради в Хмільнику на Поділлі. 1920 р. – товариш міністра внутрішніх справ УНР, у 1928–1935 рр. – член польського сенату. Помер у Зальцбурзі.

Куровець Іван (1863–1931) – лікар, громадський діяч, посол до Галицького сейму, діяч Української національно-демократичної партії, співзасновник УНДО. У 1918–1919 рр. – державний секретар здоров'я в уряді ЗУНР. Довголітній директор Народної лікарни у Львові; голова видавничої спілки «Діло» (1921–1931).

Мирон Іван (1857–1940) – інженер залізничної служби, громадський діяч (зокрема на Станиславівщині). У 1918–1919 рр. – державний секретар шляхів ЗУНР.

Вітовський Дмитро (1887–1919) – військовий і державний діяч, полковник УГА. Член Української радикальної партії. Старшина легіону Українських Січових Стрільців. 29 жовтня (за іншими даними 30 жовтня) 1918 р. очолив Український Військовий Генеральний Комісаріат, який під його керівництвом організував і провів переможне Листопадове повстання 1918 р. у Львові. Згодом – державний секретар військових справ ЗУНР. Загинув в авіакатастрофі.

Левіцький Кость – див. прим. на с. 441.

Грушевський Михайло (1866–1934) – найбільший український історик, визначний організатор науки, політичний діяч і публіцист. Професор Львівського університету (1894–1914), голова Наукового товариства ім. Шевченка (1897–1913), автор фундаментальної праці «Історія України-Руси» (1898–1937). М.Грушевський був одним із засновників Української національно-демократичної партії (1899). У 1917–1918 рр. – голова Центральної Ради; в 1919–1924 рр. – на еміграції. З 1924 р. – в УСРР, дійсний член Української Академії Наук, з 1929 р. – дійсний член Академії Наук СРСР.

Винниченко Володимир (1880–1951) – політичний діяч і письменник. Лідер УСДРП, член та заступник голови Центральної Ради і перший голова Генерального Секретаріату – автономного уряду України. За гетьманської влади очолив Національний Союз і брав участь у проти-гетьманському повстанні. З листопада 1918 до лютого 1919 р. – голова Директорії. Після поразки Визвольних змагань виїхав за кордон.

Кальварія – див. прим. на с. 439.

Шепель Володимир (1888–?) – військовий діяч, підполковник Армії УНР, згодом командир групи «Крукеничі» УГА. У 1920 р. командир 4 Сірої бригади Другої Волинської стрілецької дивізії, одержав ступінь генерал-хорунжого Армії УНР.

целібс – священик, що прийняв целібат. Целібат – (від лат. caelebs – неодружений) – обов'язкова безшлюбність католицьких священиків. Запроваджений в XI ст. папою Григорієм VII. В 1967 р. папа Павло VI енциклікою «Caelibatus Sacerdotalis» («про целібат священиків») підтвердив непорушність целібату.

Гонведи – (від угорського *honvéd* – захисник вітчизни) – назва угорських вояків. Згідно з законом 1868 р. армія Австро-Угорщини складалась із трьох частин: загальноімперської армії, австрійського лян-дверу та угорського гонведу, що перебував на території Угорщини і призначався для посилення загальноімперської армії та внутрішньої служби в Угорщині.

Падура Тимко (1801–1871) – поет та музикант польського походження. Під впливом українського фольклору, Ю.Немцевича, Д.Байрона та ін. писав (латинкою) ліричні вірші й пісні з слов'яно- та полонофільською концепцією історії України, до деяких з них складав мелодії.

Данилович Северин (1861–1942) – адвокат, один із засновників Українсько-Руської радикальної партії, громадський діяч на Покутті до Першої світової війни. За часи ЗУНР – повітовий комісар у Долині; за угодовську політику на користь Польщі на початку 1920-х років виключений із партії.

Мишковський (Мешковський) Євген (1882–1920) – генерального штабу генерал-хорунжий Армії УНР, полковник російської служби. Начальник оперативного відділу Генерального штабу Армії УНР, начальник штабу УГА, начальник штабу УНР. Смертельно поранений у бою з більшовиками, похований у Тернополі.

Омелянович-Павленко Михайло (1878–1952) – військовий діяч, генерал-полковник Армії УНР. За Центральної Ради – командир української бригади в Катеринославі; за Гетьманату – командир Третьої стрілецької дивізії в Полтаві й кошовий отаман Запорізького козачого коша. З грудня 1918 до червня 1919 р. – Начальний вождь УГА, згодом – командир Запорізького корпусу; командував Армією УНР під час Першого Зимового походу та в період союзу з Польщею (з грудня 1919 до листопада 1920 рр.). Згодом – на еміграції в Чехословаччині, Німеччині та Франції.

св. Йосифа – 8 січня – свято Йосифа Обручника, патрона Австрії і Канади, соціальної справедливості, робітників і теслярів.

Гембачев Володимир (1872–?) – генерал-майор. За часів Першої світової війни командував артилерійською бригадою. У 1918 р. був гарматним інспектором 2 кадрового корпусу (Житомир). У 1919 р. заступав посади помічника та начальника штабу 17 пішої дивізії та командира булави (начальника штабу) III корпусу УГА. У подальшому служив у польській армії. Доля невідома.

аспірант (з лат.) – кандидат у офіцери.

спомини д-ра Шухевича – див. прим. на с. 450.

Ерле Альфонс (1889–1939) – генерального штабу отаман УГА. Народився в Австрії. Заступав посади шефа штабу Начальної команди УГА, шефа штабу I корпусу. Входив до складу делегації УГА на переговорах з А.Денікіним у листопаді 1919 р. А.Ерле належав до тих чужинців, які полюбили українців з першої стрічі з ними за національний патріотизм, доброту і порядність.

Бритідки – в'язниця у Львові на початку сучасної вулиці Городоцької.

Горбачевський Антін (1856–1944) – громадський і політичний діяч на Дрогобиччині, згодом на Чортківщині, адвокат; співзасновник Української національно-демократичної партії. У 1883–1884 рр. редактор «Діла», з 1912 р. – член австрійського державного трибуналу; 1913 р. – посол до Галицького сейму. За ЗУНР – член Української Національної Ради, комісар м. Дрогобича, 1919 р. – член української дипломатичної місії у Варшаві, 1927–1939 рр. – сенатор польського сенату.

Леонід (508/507–480 рр. до н.е.) – спартанський цар у 488–480 рр. до н.е. Загинув у битві з персами під Термопілами 480 р. до н.е. під час греко-перських воєн, захищаючи з невеличким загоном шлях відступу основної частини грецького війська. В античній традиції ім'я Леоніда – символ патріотизму та військової відваги.

Дрогобицький бунт – збройний виступ 14–15 квітня 1919 р. загонів місцевої міліції та робітників м. Дрогобича, що були під впливом большевиків. Повсталі проголосили про повалення в Дрогобичі влади уряду ЗУНР. Виступ ліквідував невеликий підрозділ війська ЗУНР.

Пакт цісарський 30.XI.1916 р. – тут, ймовірно, автор помилився. Очевидно, мова йде про рескрипт цісаря Франца Йосифа I від 4 листопада 1916 р., в якому доручено урядові розробити проект постанови, згідно з якою Галичина, як коронний край, дістала б права повної автономії. Це більше влаштувало б поляків, які мали фактичну владу в краї. Після смерті Франца Йосифа I (21 листопада 1916 р.) це доручення фактично не виконали, значною мірою через опір української громадськості.

Курманович Віктор (1876–1945) – генерального штабу генерал-четар УГА, командир групи «Жовква», згодом командир групи «Північ» I корпусу УГА. З лютого 1919 р. – начальник штабу Начальної Команди УГА і секретар військових справ Західної області УНР, після переходу УГА за Збруч – генерал-квартирмейстер штабу Головного Отамана об'єднаних українських армій. На еміграції жив у Бадені під Віднем; захоплений большевиками, помер у тюрмі в Одесі.

Бурцев Володимир (1862–1942) – російський публіцист та видавець, у 80-і роки XIX ст. – народоволець, був близький до есерів, згодом до кадетів. Став відомим завдяки викриттю провокаторів царської охоранки, які діяли в Росії та за кордоном, зокрема Є.Ф.Азефа та Р.В.Машиновського. Помер на еміграції.

Антонович Володимир (1834–1908) – історик, археограф, археолог, професор історії Київського університету. Зібрав, зредагував і видав 8 томів «Архива Юго-Западной России», що стосуються історії Право-

бережної України XVI–XVIII ст. Був представником народницької школи в українській історіографії, створив т. зв. «Київську школу» істориків, що в особі учнів В.Антоновича (Д.Багалій, П.Голубовський, М.Грушевський, М.Довнар-Запольський, І.Линниченко та ін.) заклала підвалини сучасної української історичної науки. Видатний український громадський діяч, належав до т. зв. «хлопоманів», був головою Старої Громади.

Чикаленко Євген (1861–1929) – відомий меценат української культури, громадський діяч, видавець і публіцист. Автор «Спогадів» (Т. 1–2, Львів, 1925–1926) та «Щоденника. 1917–19» (Львів, 1931), які містять багатий матеріал до історії українського національного руху кінця XIX – початку XX ст.

Єфремов Сергій (1876–1939) – політичний діяч, літературознавець, критик, публіцист, автор понад 2000 праць з українського літературознавства, віце-президент ВУАН. Заарештований у середині 1929 р. у зв'язку з процесом Спілки визволення України. У 1930 р. засуджений на кару смерті з заміною її 10-річним ув'язненням. З 1939 року доля невідома.

день 22 січня – цього дня у 1919 р. Універсалом Директорії УНР проголошено об'єднання Української Народної Республіки і Західно-Української Народної Республіки в одну державу. Відтоді ЗУНР одержала назву Західної Области УНР (ЗОУНР).

МІЙ ЖИТТЕПИС

Оригінал автобіографії А.Чайковського зберігається в Центральному державному історичному архіві України у Львові (ф. 348, оп. 1, од. зб. 779, арк. 117–120). Написана в Коломиї 17 січня 1926 р. на замовлення Виділу Товариства «Просвіта». Автобіографія має супровідний лист, зареєстрований канцелярією 21 січня 1926 р., № 465.

Снігурський Іван (1784–1847) – церковний діяч, перемиський єпископ (з 1818), меценат української культури, організатор парафіяльних шкіл, друкарні, катедрального хору, вчительського співочого інституту.

Чайковський Михайло (1804–1886) – письменник і політичний діяч, родом з Волині, учасник польського повстання 1830–1831 рр., емігрував до Парижу, Константинополя, де прийняв іслам і прізвисько Садик-паша, організовував козацькі сотні на боці Туреччини під час Кримської війни, у 1873 р. повернувся в Україну, прийняв право-

слав'я, написав низку романтичних повістей на теми української козащини, які були перекладені різними мовами.

«*Мета*» – літературний місячник (з вересня 1863 до січня 1864), двотижневик (з березня по листопад 1865). Видавала група народовців «Молода Русь».

Кокорудз Ілля – див. прим. на с. 441.

Олесницький Євген – див. прим. на с. 441.

Заклинський Корнило – див. прим. на с. 440.

Федорович – кого тут має на увазі автор, встановити не вдалося. У різних доступних нам матеріалах про Бережанську гімназію учня з таким прізвищем не згадується. Натомість відомий культурно-громадський діяч Галичини Володислав Федорович навчався у Тернопільській гімназії.

«*Друг*» – див. прим. на с. 445.

«*Дружній Лихвар*» – див. прим. на с. 440.

«*Просвіта*» – див. прим. на с. 442.

Медвецький Юліян (1845–1918) – громадський діяч, вчений геолог і мінералог, родом з Лемківщини, професор, ректор Львівської політехніки, дійсний член НТШ у Львові (якому заповів свою бібліотеку) та Польської академії наук. Досліджував корисні копалини Прикарпаття.

Гладилевич Дем'ян – див. прим. на с. 444.

Левницький Кость – див. прим. на с. 441.

Огоновський Олександр – див. прим. на с. 441.

«*Діло*» – див. прим. на с. 435.

Кам'яницею «Просвіти» – будинок «Просвіти» міститься у Львові на пл. Ринок, ч. 10. Одна із найстаріших будівель у місті, яка займає кілька різних домів, в т. ч. один з них належав у XVI ст. відомому поетові Ш.Шимоновичу. Теперішній вигляд був наданий будинкові у 1760 р. його власником, князем Станіславом Любомирським. Товариство «Просвіта» придбало собі цей будинок у 1895 р.

Дубравський Степан (1829–1909) – педагог, учитель середніх шкіл Галичини, автор педагогічних статей у часописі «Дім і школа». Своє майно записав на стипендії, заснував у товаристві «Просвіта» фундацію для видання популярних книжок (Фундація Степана Дубравського).

«Зоря» – часопис («письмо літературно-наукове для руських родин»), виходив у Львові з 1880 до 1897 р. Із 1895 р. «Зоря» перейшла у власність НТШ і стала всеукраїнським репрезентативним органом. У «Зорі» друкувалися письменники з усіх українських земель, в т.ч. й М.Грушевський. Із 1898 р. «Зорю» заступив «Літературно-науковий вісник».

Чайченко – один із псевдонімів Бориса Грінченка (1863–1910), видатного письменника і громадсько-політичного діяча.

«Січ» – див. прим на с. 449.

Пулюй Наталія (1886–1965) – найстарша дочка видатного українського фізика, першовідкривача рентгенівських променів Івана Пулюя (1845–1918), піаністка, вийшла заміж за композитора Василя Барвінського (1888–1963). Разом із своїм чоловіком відбула роки тюрми і заслання у Сибіру. Повернулась до Львова, кілька років лежала спаралізована, похована на Личаківському цвинтарі у родинному склепі родини Барвінських.

площі перед соймом – йдеться про площу перед теперішнім головним корпусом Львівського національного університету імені Івана Франка, будинок якого в той час належав Галицькому сеймові.

Кобринська Наталія – див. прим. на с. 447.

Як я урядовав – про те, як автор був комісаром ЗУНР у Самбірському повіті, – його мемуари «Чорні рядки», опубліковані у цій книзі.

Румунської інвазії – у червні 1919 р. Покуття, виключаючи Городенку, Снятин і Коломию, окупувало румунське військо, яке вдарило на ЗУНР з півдня, відтіснивши Українську Галицьку Армію у Чортківський трикутник.

У мойому повному життєписі – на жаль, цього життєпису, який, очевидно, був написаний і потрапив до рук Юрія Мельничука (див. передмову до цього видання, с. 8) нам розшукати не вдалося.

АВТОБІОГРАФІЧНІ ОПОВІДАННЯ

ВУЙКО

Вперше надруковано під назвою «Вуйко. Ескіз д-ра Андрія Чайковського» в часописі «Зоря», 1895, № 16, с. 266–271.

Подасмо за першодруком.

МОЯ ПЕРША ЛЮБОВ

Зі споминів гімназіальних.

Вперше надруковано в часописі «Діло», 1896, 2 берез., чис. 38. Подасмо за першодруком.

МОЗЕС ПІПЕС

Вперше надруковано в часописі «Новий час», 1926, 8 берез., № 21; 1 квіт., № 22; 4 квіт., № 23.

Подасмо за першодруком.

театр Т.Романовички – йдеться про український театр «Руської бєсїди» під керівництвом Т.Романович. «Роберт і Вертранд» – популярна п'єса, першоосновою якої був твір австрійського драматурга Йоганна Непомука Нестроя. Її переробку польською мовою, але напевно вже з французького варіанту, здійснив Владислав Людвиг Гофман. Вперше зіграна у Львові 9 травня 1874 р. в театрі Скарбка. Перекладача цього твору українською мовою для театру Т.Романович не встановлено, але це могла бути навіть сама директор.

ДВІЙНИК

Гумореска написана орієнтовно у 20-х роках ХХ ст. в Коломиї і призначалася для друку в якійсь з польськомовних газет, коли письменник не мав ніяких заробітків. Місце і час публікації не встановлено.

Авторський машинопис, після смерті автора зберігався в Коломийському музеї народного мистецтва Гуцульщини і Покуття. На початку 90-х років завідувач фондів Л.Кречковський передав твір внаслідку письменника Андрієві Ставничому. Як згадує А.Ставничий, у Бережанах жив чоловік на прізвище Смулка.

Оригінал написаний польською мовою. Подасмо за збереженням авторським машинописом. Переклала з польської мови Наталя Ступко. Редакція Б.Якимовича та А.Ставничого.

по матурі – після випускних іспитів у гімназії.

Жовківське – одно з передмість Львова, у бік м. Жовкви.

руський місяць – дуже довго, богзна скільки

sapristi (в оригіналі – *sapristi*) – жаргонізм, імовірно з італійської від *saporite*, означає щось на кшталт – *чудово, дотепно, знаменито*.

Зарваниця або Зерваниця – єврейська діляниця у Львові, окреслена вулицями І.Федорова, Староєврейською, Галицькою, братів Рогатинців. Її центром була пл. Коліївщини (кол. Вексларська), а духовним центром – синагога «Золота Рожка», зруйнована гітлерівцями у 1941 р.

Гетьманські вали – парк біля будинку обласної ради і обласної адміністрації у Львові (тепер вул. Винниченка).

A ganef Hułki hot man fertlapet, wiwat! – Злодія Гулку зловили, віват! (ідиш).

пандекти (лат.), (з грец.), *Pandektae*, або *Corpus iuris canonici* (лат.) – загальна назва шістьох – частково приватних, частково урядових – давніх збірок канонічного права. Означає також канонічне право.

ц. к. поліція – цісарсько-королівська поліція.

без абрихтунку зробив фрайтрем – без вишколу (муштри) зробив тебе фрайтером (єфрейтором).

Погулянка – лісопарк у Львові.

набиваємо тридцять павуків – даю собі раду з тридцятьма поліціантами.

дам я тобі, братку, того гіпсу – дістанеш так, що тобі накладатимуть гіпсові пов'язки.

Клюмпна – дослівно з нім. *der Klumpen* – купа. Жаргонізм, який означає заступити від сторонніх очей те, що робиться всередині (наприклад, когось б'ють).

Вексларська – тепер площа Коліївщини.

terno (лат.) – втрійку.

Оскільки для дослідників творчості А.Чайковського буде цікаво ознайомитися з польським оригіналом твору, подаємо його тут, у примітках. Залишено без змін довоєнну орфографію та авторську пунктуацію. До друку цей текст допомогла підготувати Уляна Єдлінська.

S O B O W T Ó R

I

Na drugi rok potem, jak Jędrzej Smułka przyjechał do Lwowa i zapisał się na prawniczy wydział trafiła się mu taka przygoda.

Spotyka go na ulicy jakiś jegomość i już z daleka wymachuje do niego ręką na przywitanie.

– Jak się pan miewa, panie Hułka! Pan widocznie już po maturze? Gratuluje, na jaki wydział zamysła pan wpisać się?

– Nie jestem Hułka, łaskawy panie...

Jegomość uważa widocznie to za żart, przypatruje się Smułce, nareszcie przeprasza za pomyłkę i idzie dalej.

Na drugi dzień znowu jakiś inny jegomość wpada na niego na ulicy, i znowu:

– Pan Hułka!

– Nie, panie, nie jestem Hułka...

Takie zaczepki trafiały się mu prawie co drugi, trzeci dzień, w różnych porach dnia i na różnych ulicach Lwowa. Różni ludzie wmawiali w niego, że on Hułka, tak, że on sam nie był pewny co do swego nazwiska.

Ale to co trafiało się dotychczas, to jest niczem wobec tego co mu przytrafiło się pewnej niedzieli na Wysokim Zamku.

Wyszedł przed obiadem na Wysoki Zamek na przechadzkę. Był piękny pogodny jesienny dzień. W tym czasie prawie nikogo tu nie było.

Smułka idzie rzeźkim krokiem poświstując sobie jakąś wesołą arję, aż czuje, że go ktoś znieścacka chwycił silną ręką pod pachę.

Patrzy, jak go jakiś jegomość po świątecznemu odziany trzyma silnie pod rękę. Jegomość z okazałym brzuszkiem, na którym rozłożył gruby złoty łańcuch od zegarka. Twarz dobrze odżywionego i zadowolonego ze siebie osobnika gładko wygolona, rumiana. W prawej ręce gruba czcinowa laska.

Nie zdążył Smułka wymówić słowa, gdy jegomość zaczął:

– Przecież raz udało się mi chwycić ciebie, nawet nie próbuj uciekać. Poluję na ciebie już od dłuższego czasu nadaremnie... Cóż ty sobie hultaju myślisz! – przytem pogroził mu swoją grubą laską tak niby żartem. – Biedna Kornelcia to już omal jajka nie zniesie, tak za tobą niepokoi się, a ty jak do wody wpadł! Ze mną, mospanie, tak nie można... ty mnie znasz – i gdyby przyszło co do czego, to ja, mospaneńku, i tak potrafię – znowu pogroził mu swoją grubą laską, ale już trochę inaczej jak poprzednio.

Na Smułce cierpnie skóra, a tu jak na złość na Wysokim Zamku ani żywej duszy...

– Mnie się zdaje, łaskawy panie, że pan pomyliłeś się co do osoby, i ja wcale nie jestem tym, za kogo mnie łaskawy pan uważa...

– Co ty tędy zajeżdżasz!? spryciaż z ciebie nieboże! – szelma nawet nie zaśmieje się. – Nie, niebożeczkule, ty tędy nie zaginaj, bo nie wygniesz tylko złamiesz. Mów, dlaczegoś ty tak długo nie przychodził? – przytem popatrzył się mu w oczy, tak jakoś dobitnie, że na żart to nie wyglądało...

Przy tem ścisnął mu ramię jak w kleszczach.

Co tu robić? Wymawiać się niebezpiecznie, bo jeszcze rozdrażniony jegomość poczęstuje swoją łagą. Trzeba przewlekać rozmowę jak najdłużej, może anioł stróż ześle jakiego policjanta, że go wybawi z takiej opresji...

– Ja w ostatnim czasie bardzo dużo uczyłem się, po dwadzieścia godzin na dobę bez przestanku, u mnie właśnie egzamin przed nosem.

– Jak tak, to już sprawa wyjaśniona. Egzamin, mospaneńku, to pierwsza rzecz. Bez egzaminu, to taki człowiek jak ty, nie przy mierzając, kompletny dureń. Choć prawdę mówiąc cała ta twoja nauka nie warta świńskiej racicy. Ty, gołąbku, powiedz mi, ile ty do tego egzaminu ucząc się, pokrajał zdechłych świń? Che, che, che!

Z tej paplaniny Smułka nic nie rozumiał, tylko oczy na swego dręczyciela wybaranił. A tu, jak by kto zaczarował, na Zamku ani żywej duszy...

– No, no, nie obrażaj się, mój kochany, ja wiem, że ty nie tylko zdechłe świnię prójesz, ale i konie, krowy, psy, a może i myszy... Che, che, che! Ale to tak: przyjdź kiedy w powszedni dzień do mojej masarni, zobaczysz rozebranego wiepszka zarżniętego, zdrowego jak orzech, ty zobaczysz, jak wygląda zdrowa świnka, zobaczysz mózg, serce, wątrobę, śledzionę, zobaczysz, jak to wygląda u zdrowej świnki, a wtedy będziesz najlepiej wiedział jak wygląda sztuka chora, i jak ją leczyć trzeba. Bo ja, mospaneńku, nigdy chorej sztuki nie kupię, i lepiej na tem rozumiem się niż jaki tam pierwszy lepszy konował. Już dwadzieścia trzy lata jestem majstrem, i nigdy mi się nie trafiło kupić chorej sztuki.

A teraz rozjaśniło się Smułce w głowie. Ten jego natrętny towarzysz to pewnie jakiś masarz, a ten ktoś, za kogo go uważają to pewnie weterynarz...

Zagadując swego towarzysza to tem, to owem, chciał ledziuchno wysunąć swoje ramię i czmychnąć, bo mu ręka zaczęła cierpnać, ale to mu się nie udało, bo jegomość poznał się na tem i jeszcze silniej kleszcze zacisnął.

– Co, dezercja? Ho, ho! Mój gołąbku, wybij sobie z głowy taką myśl pustą, dobrze, żem cię raz schwycił. Idziesz do nas zaraz na obiad! – krzyknął mu prosto do ucha.

– Przepraszam bardzo pana dobrodzieja, – mówi Smułka, – ale ja mam zapłacony obiad w akademickiej jadłodajni na cały miesiąc.

– Głupia twoja akademicka jadłodajnia i ty z nią. Ty tam i na Wielkanoc tego nie powachasz, co u mnie dają w dzień powszedni. Ot głodomory wy! Ot niby to zjadł obiad, a tymczasem kiendiuch swoje aleluja wyśpiewuje. A wiesz ty bratku, co u nas dzisiaj przy niedzieli na obiad podadzą? Palce oblizywać będziesz. Najprzód – barszcz! A wiesz ty, jaki barszcz? Sam król Dawid takiego barszczu nie jadł. Barszcz z szwininą, tak jak to moja Magdusia umie przyrządzić! – wykrzyknął te słowa z takim przekonaniem, że aż spłoszył gromadkę wróbelków z najbliższego drzewa.

– Potem wieprzowa poledwica z buraczkami, pierożki z siekanego mięsa i sztrudel z jabłkami. Pamiętam, że ty taki sztrudel lubisz.

«Zkąd on wie, że ja lubię sztrudel», – pomyślał sobie Smułka. Na myśl o tych wszystkich wyliczonych smakołykach Smułce nabiegała ślinka na język i poczuł wewnątrz silny apetyt. Od razu odzyskał swój dobry humor.

– Słusznie zauważył pan dobrodziej, że król Dawid nie jadł takiego barszczu, i ja już wiem dlaczego...

– Bo nie było mu komu takiego wyśmienitego zgotować, ot co.

– Nie dla tego dobrodzieju, bo taki król mógł sobie nawet z Paryża sprowadzić, a nie mógł dla tego, że Żydom wedle mojżeszowego przykazania, szwininy jeść nie wolno...

Jegomości podobał się ten dowcip Smułki i zaczął się serdecznie śmiać. A teraz znowu Smułka nawet nie myślał uciekać. Wyśmiewszy się do syta, jegomość zaczął dalszą rozmowę już w poważnym tonie.

– Bardzo ci się to chwali, że tak pilnie wzięłaś się do książki i chociaż to prawda, że przy egzaminie muszą wszelkie miłostki ustąpić się na drugi plan: to jednak wypadało, bodaj w jakąś niedzielę, czy święto zaglądnąć żeby biedna dziewczyna tak nie tęskniła. Biedna Kornelcia tak na oczach więdnie, jak ryba bez wody, aż zmizerniała biedaczka, ciągle tęskni i lamentuje, żeś ją porzucił. Moja stara pociesza ją jak może: «Jaka ty głupia, – mówi, – on by ciebie porzucił! A gdzie on znajdzie taką drugą pannę? Na całe Żółkiewskie, takiej drugiej nie ma... Cóż to on takiego! Weterynarz! Owwa! Weterynarz!». Ale ty tem nie obrażaj się, kobiety umieją swoją politykę po swojemu tłumaczyć. Bo ja znowu miarkuję sobie tak: ty znowu nie obrażaj się, że z tobą mówię otwarcie. Po zareczynach, to u mnie, mospa- neńku, tak jak po ślubie: porzucił by na ten przykład, ja by mu taką

łaźnie sprawił, żeby sobie poleżał «ruski miesiąc», a potem – do sądu i do prokuratora, za oszustwo. A jakże! A mój Wojtek! Znasz go dobrze, morowy chłop! Jak palnie woła młotem między oczy, to od razu nogi rozciągnie. Ta co my mamy o głupstwach gadać, pospieszajmy, bo już czas do obiadu, a u mnie, mospaneńku, w brzuchu, to tak, jak by żydy egzekwie odprawiały.

Smułka nie miał pojęcia, któredy go prowadzą. Ale to było dla niego obojętne, dosyć mu, że wiedział, jaki to smaczny obiadek czeka go, który sporządziła pani Magdusia przy pomocy panny Kornelci.

– U nas dzisiaj będzie na obiedzie nasz Wojtek. Dzisiaj należy się oblać jego kapralstwo. Właśnie wczoraj awansował. Na to konto sprawilem mu przed tygodniem nowy mundur extra. Dziś napijemy się pilznera, prawdziwy pilzner, nie jakiś tam kisielek albo akcyjny browar lwowski, ale prawdziwy pilzner.

Tak rozmawiając zaszli na ulicę Zamarstynowską, skreślił w jakąś nie znaną boczną uliczkę, aż stanęli przed schludnym białym domkiem przedmiejskim. Gospodarz otworzył furtkę, i poprosił Smułkę do małego kwiatowego ogródka, a następnie przez ganeczek do wnętrza.

Gdy Smułka wszedł do pokoju, przywitało go całe zebrane tu towarzystwo wesołym chórem:

– Aaaa! Pan Jędrzej, witamy, witamy, rzadki gość. Prosimy bliżej.

Smułka rozglądając się po obecnych pomyślał sobie: «Skąd u diabła wiedzą oni, jak mnie na imię? Przecież nie byli na moich chrzcinach.»

Familia stała w pokoju w takim porządku: na przodzie stała zażywna pani majstrowa Magdusia, nieco grubsza od swego męża, ale również tak jak i on rumiana na twarzy i widocznie zdrowa. Była ubrana tak jak ubierają się lwowskie przedmieszczanki. Swemi bez zarzutu zaokrąglonemi rękami trzymała się podboki. Obok niej stał morowy chłopiec w nowym mundurze z wyłogami trzydziestego pułku z kapralskimi gwiazdkami na kołnierzu. Z drugiej strony matki stała nieco w tyle panna Kornelcia, już z pańska ubrana. Była sobie ni siak, ni owak, ani brzydka, ani piękna, blondynka z piwnymi oczkami. Zapłomieniła teraz jak róża.

Ochłonawszy z pierwszego wrażenia zaczął się Smułka witać. Najprzód ucałował pulchną rączkę gospodyni domu, następnie pаниenkę i panu Wojtkowi uściskał dłoń.

– Cóż to się takiego stało, – spytała gospodynia, – że pan Jędrzej przestał nas już znać, my już i zapomnieli, kiedy był u nas.

– Ja już i oczy wypatrzyła, a zawsze na darmo, – przemówiła panna spuszczać oczki.

Smułka zaczął się usprawiedliwiać, wszystko złożył na egzamin, który opanował całe jego «ja», zaprzętał jego cały umysł. Mówił to z takim przekonaniem, jak gdyby tylko co wstał od komisyjnego stołu weterynaryjnej akademii. Usprawiedliwiać się pomagał mu i sam pan domu.

– Dajcie mu już spokój. Wypowiadał się przede mną jak przed księdzem ze wszystkich swoich tajemnic... Nie ma co mówić, dobry chłop jest. Uczy się, żeby czems być, a konowalstwo, trzeba wam wiedzieć, to nie byle co. Zaprowadzą tam gdzieś w powiecie kontumację na bydło rogate, to pieniądze będzie łopata zgartywać. Ho, ho! Ja dobrze rozumiem, co znaczy i co wart weterynarz, znam to dobrze, ot choćby z naszej lwowskiej targowicy. Ale wy moje panie jednym uchem tylko słuchajcie, i dawajcie obiad, bo u mnie w brzuchu, jak w boźnicy przed szabasem.

Smułka oswoiwszy się z tą myślą czem on ma być teraz, już nie zamięł języka w gębie. Zabawiał panienkę, opowiadał, co on za ten czas robił, jak ciężko było mu bez niej, jak tęsknił za nią, jak ją zawsze i wszędzie miał w swem oku nawet w prosektorji weterynaryjnej. Pan kapral podkręcał wąsiki i uśmiechał się.

Bawili się wybornie, póki nie poprosili do obiadu. Smułce wypadło siedzieć obok panny. Gospodarz domu zaczął częstować wódeczką, zakąsili wątrobianym pasztecikiem, i teraz dopiero wzięli się do barszczu. Gospodarz ani na włos jeden nie przesadził w opisie barszczu, który umie przyrządzić pani Magdusia. Co to za barszcz! Podbielony śmietaną, rumiany jak niebo przed wschodem słońca, a po nim pływały kaski soczystego mięsiwa pomiędzy pokrajanem burakowem liściem... Po prostu nie można się odjeść. Jesz i myślisz sobie czemu ten talerz taki płytki...

Na drugi numer przyszła poładwica... Jednym słowem: rozkosz! A te pierogi z mięsa! Takie to malusienkie delikatne pływa sobie po maślanem limanie, jak czółenka, aż żal kasać jego ciaiko.

W antraktach między potrawami występuje pienisty pilzner. Gospodarz pilnuje szklanek sumiennie, Smułka wesół jak nigdy, panienka rumiana jak róża, wesola szczęśliwa jak nigdy przed tem. Przyznaje, że Jedryk nigdy jeszcze taki wesóły i dowcipny nie był. Gospodarz wciąż coś opowiada, przygaduje i śmieje się aż szyby w oknie brzęczą. Smułka też w żartach nie głupi, zabawia całe towarzystwo, sypie dowcipami jak z rękawa, panie śmieją się cieniutkimi głosikami, a pan kapral, co chwila wykrzykuje: «O! sapristi!»

Gospodarzowi przyszła myśl do innego żartu. Zaczyna swego przyszłego zięcia wyegzaminować z konowalskiej wiedzy i spytał go nagle:

– A powiedz że mi, mospaneńku, czy świnka ma racice, czy kopyta?

Nowy powód do ogólnego śmiechu. Pani Magdusia mityguje męża, że takimi pytaniami może się gość obrazić, ale ta uwaga nie wstrzymuje rozbawionego gospodarza pytać dalej:

– A powiedz mi, czy u wieprza wszystkie kiszki jednakowe?

To pytanie wprawiło Smułkę trochę w kłopot. On nigdy kiszki świńskiej nie widział innej jak tylko we formie kiełbasy albo kiszki, ale on nie był tego pewny, czy kiełbasy i kiszki pochodziły z tego samego świńskiego osobnika. Pytanie to zbył jako żart, i nic nie odpowiedział.

Mimo to, że pilzner zaczął mu szumieć we łbie, uważał na siebie aby nie zasypać się i nie wypaść z roli, bo wtedy cała ta zabawa mogła by smutno skończyć się dla niego. A jeszcze lękała go ta straszna myśl: co by było, gdyby tak zjawił się w tem towarzystwie jego sobowtór? Nie wyszedłby z tą z całemi żebrami. Ile razy spojrział na morowego kaprała, to mu mrozem poza plecy powiało. Wtedy odbiegała go wszelka radość i modlił się w duszy: «Panie! któryć wywiódł nienaruszonym Daniela z lwiej pieczary, wyprowadź i mnie z tąd nieuszkodzonego».

Ale sobowtór nie przychodził...

Po lodach wstali wszyscy od stołu i rozpoczęło się wzajemne dziękowanie...

Pan domu wziął pod rękę Smułkę do drugiego pokoju, i zadał mu zupełnie nieoczekiwane pytanie:

– No, mój drogi, kiedyż sprawiamy wesele?

Przeraził się...

– U mnie, mój panie ojcze, jeszcze jeden egzamin...

– Cóż u djabła – kiedy tym egzaminom będzie już raz koniec? Mówiłeś mi przecie, że to ma być ostatni.

– Tak to był ostatni częściowy, a zaraz przychodzi ostatni ogólny, po którym zostanę już od razu doktorem nauk weterynarskich.

– A kiedyż to się stanie?

– Najdalej za cztery miesiące. Ja znowu biorę się do nauki rękami i nogami zamknawszy się w domu na wszystkie zamki, bo to nie żarty...

– Ale mimo to ty do nas przychodź bodaj w niedzielę i święto. Bo widzisz, dziewczka zakochana w tobie po same uszka, bardzo tęskni jak ciebie dłużej nie widzi, i mizernieje. Co ci po takiej żonie że chuda jak kozia łapka.

– Tak jest, przyjdę niezawodnie, aby państwa zobaczyć i trochę się rozerwać, a potem znowu do książki.

– Wiesz mój luby chłopcze, że ty mi się coraz więcej podobasz. Mogę ci na rachunek posagu mego dziecka znowu trochę pomóc.

Mówiąc to wyjął z surduta stary brudny portfel i zaczął się grzebać w banknotach różnej barwy i wielkości.

Smułka od razu poznał do czego to zmierza. Nie chciał tak dalece wykorzystywać błęd tych dobrych ludzi, więc przytrzymał za rękę pocziwca:

– Dziękuję panie ojcze, ale na razie nie potrzeba mi niczego.

– Nie wstydz się tylko bierz, jak przedtem brałeś.

– Jak mi będzie trzeba, to sam poproszę...

– Ależ ty chudopachołek, z czegoż będziesz przez cztery miesiące żyć?

– Mam z czego żyć. Właśnie dostałem spadek po mojej bogatej ciotce, nawet nie wydam wszystkiego na ukończenie moich nauk.

– Przeze mnie... ale ty strzeż się, żeby ci kto pieniędzy nie ukradł.

– Złożyłem je w kasie oszczędności.

– Bardzo dobrze. Wiesz, że ty mi się coraz więcej podobasz. Jak pana Boga kocham.

Objął Smułkę w swe ramiona i serdecznie wyczałował.

Smułce potem jak gdyby kamień z piersi spadł. Od razu przestał bać się przyjścia swego sobowtóra, poszedł zaraz do panny i zaczął ją zabawiać. Przy tem upewnił się, że jego sobowtór musiał dobrze naruszyć kaletę swego przysięłego teścia.

Chciał już odchodzić, ale wszyscy przeciw temu zaprotestowali, a osobiwie panna. Gospodarz zaproponował, aby zaraz po południu poszli wszyscy za Żółkiewską Rogatkę «Pod Raka», tam dzisiaj nie zawodnie będzie muzyka i masa znajomych.

Wybrali się. Gospodarz prowadził pod rękę małżonkę, Smułka podał skrzydełko pannie, a Wojtek podbiegał od jednej pary do drugiej.

W ogrodzie rzeczywiście grała muzyka, i było dużo znajomych. Smułkę przedstawiano jak narzeczonego panny Kornelci, jak ukończonego weterynarza, i nazywano go Jędrzejem Hułką.

– Znowu ten przebrzydły Hułka. Ale nie ma co narzekać na niego, bo z jego łaski zjadłem dzisiaj niespodziewanie przepiękny obiadek.

Smułka nadśluchiwał pilnie, czy kto nie wymieni nazwiska jego przygodnego teścia, ale nadaremnie. Nikt tego nazwiska nie wymienił, nikt go po nazwisku nie zawołał, bo do każdego stolika przychodził on pierwszy, nie czekając aż go zaproszą.

Tak zabawiali się do późna. Smułka plółt pannie koszałki opałki, widocznie nie chciał, żeby go posądzano, że daremnie zjadł obiad. Chciał to wszystko odrobić. Powrócili do domu już późno w noc.

Przed domem serdecznie pożegnali się. Przed tem jeszcze Smułka uściskał czule pannę za rączkę, i nie mógł powstrzymać się żeby nie pocałować jej rumianej twarzyczki. Taki całusek nie obowiązywał go do niczego, bo przecie nie całował ją we własnem imieniu, tylko w zastępstwie swego sobowtóra.

Na odchodnem spytał go stary o jego obecny adres, a Smułka zapomniawszy się wymienił głośno ulicę i Nr domu.

Smułka wracał do domu oszołomiony całem tem zajściem i rozmyślał nad tem, jak to różne ptaki niebieskie umieją sobie radzić i na rachunek przyszłego posagu umieją ssać naiwnych ojców bogatych panien na wydaniu...

II

Czas mijał i Smułka zaczął zapominać to wesołe zajście. Ale jeszcze przez długi czas nie odważył się wychodzić na Wysoki Zamek. Nieraz przychodziło mu na myśl, czy by też nie pójść na ulicę Zamarstynowską, do białego domku, ale pomyślawszy dokładnie porzucał tę myśl: może panna już jest panią Hułkową, a wtedy wystrychnął by się na dudka, a może jeszcze oberwał by co...

Tak samo nie trafiło mu się nigdy spotkać swego sobowtóra.

Jednego razu wypadło mu przechodzić koło akademji weterynarji.

Zobaczył napis i zaraz przypomniał sobie Hułkę: warto by teraz zaczekać tutaj i zobaczyć go żywego... Stanął przed głównym wchodem i przypatrywał się wychodzącym.

Aż tu wpada na niego jakiś młodzieniec i mówi:

– Słuchaj, ty Hułko, ty jesteś kwadratową świnią. Tyle razy przekazywałem do ciebie i pisałem, żebyś mi oddał wypożyczoną książkę, a tobie ani w głowie. Nawet nie mogę się dowiedzieć, gdzie mieszkasz. Pewnie sprzedałeś już moją książkę ....

Smułka chciał się usprawiedliwić, ale w tej chwili przystąpił do interpelanta jego kolega i biorąc go pod rękę powiedział:

– Szkoda twego słowa! Pluń na niego, przecież Hułka jest znany z tego, że pożyczonego nie lubi oddawać.

Odeszli, a Smułka upewnił się, że jego sobowtór nie zażywa dobrej sławy. Ale zawsze było mu przykro, że go, chociaż i w zastępstwie, nazwano świnią.

Od tego czasu nie odważył się już chodzić na ulicę, gdzie była weterynarja.

Ale taka sama bieda trafiła się mu gdzie indziej.

Idzie jednego razu ulicą Halicką, na szczęście z kolegą, aż tu wpada na niego znowu jakiś młodzian, chwycy za piersi i krzyczy pełnym głosem:

– Ty szachraju, czy oddasz mi już raz mój czarny surdut, który ci przed rokiem pożyczyłem? Czy mam cię prosto na policję zaprowadzić?

Napad był taki gwałtowy, że z początku Smułka zapomniał języka w gębie.

– Przecież to świństwo tak z kolegą postępywać, – krzyczał dalej trzymając go za piersi.

Smułka opamiętał się wreszcie i uderzył go silnie po rękę. Dokoła nich zaczęli zbierać się przechodnie.

– Za kogo ty mnie, człowiecze, bierzesz?

– Za kogoż by? Jak za szachraja, złodzieja, ty, sławny Hułko, ty, Cyganie.

Towarzysz Smułki roześmiał się na głos:

– Panie! zanim pan kogoś zaatakuję takim «szcerem» powitaniem, przekonaj się najprzód, przypatrz mu się dobrze, bo mogą z tego wyjść nieprzyjemne kolizje. Przypatrz się pan bodaj teraz, że to nie jakiś wasz Hułka, tylko pan Smułka, prawnik...

Młodzieniec przypatrzył się bliżej Smułce i tylko ramionami dźwignął...

– Bardzo pana przepraszam, ta co ja temu winien, że pan taki podobny do tego batiara, jak dwie krople wody...

– Czy tobie często trafiają się takie napaści? – spytał kolega, po odejściu młodzieńca.

– Wiesz, kolego, że mnie przyjdzie się porzucić Lwów i przenieść się na inny uniwersytet przez tego przekłętogo Hułkę, ciągle mnie ludzie napastują za jego brzydkie sprawki.

Zawrócili na boczną ulicę, i tutaj opowiedział Smułka wszystkie swoje dotychczasowe przygody, nie pomijając i tej najciekawszej na Zamarstynowie.

– Widzę, mówi kolega, że twoje podobieństwo do tego jakiegoś Hułki ma także i jasne strony, a nawet bardzo piękne. Nie radzę ci ze Lwowa uciekać, bo może się trafi tobie jeszcze coś bardziej korzystnego jak ten obiad na Zamarstynowie.

I rzeczywiście takie stało się zaraz za kilka dni.

Wypadło mu pójść za czymś na Zarwanicę. Idąc tam zapinał szczerlnie guziki surduta, bo uprzedzono, w tym końcu Lwowa można

się wszystkiego spodziewać. Zaraz zauważył, że jakiś żyd pokazywał na niego palcem. Zaraz przyszedł mu na myśl Hułka, i ciekaw był, co tu znowu z tego wyjdzie. Teraz przystąpił do niego ten sam Żyd w cylindrze, w chałacie i butach z cholewami, ubrany zupełnie tak jak ci panowie z czarnej giełdy na Zarwanicy i na dawnych niezasklepionych jeszcze Wałach hetmańskich. Z nim przystąpił jeszcze jakiś drugi jegomość.

– To wun, na moją odpowiedzialność niech mu pan zaaresztuje...

Jegomość wziął go silnie pod rękę, i zaglądając mu ciekawie w oczy, mówi:

– Pan Hułka, nieprawdaż?

– Pan się myli, nie jestem Hułka, tylko Smułka.

– To wun, – krzyknął chałatnik i uchwycił go za drugą rękę.

– W imieniu prawa, aresztuję pana, – oświadczył mu jegomość i pokazał z pod kłapy surduta orzełka, symbol swej władzy i urzędu.

– Jakiego djabła chcecie ode mnie, – oburzał się Smułka, – nie jestem jakiś tam Hułka, i odczepcie się...

– Nie wiesz czego chcemy, – krzyczał Żyd. – A sfalszowany podpis na wekslu profesora Strika, a moje pięćset guldenów na ten weksel? Dobrze, że tobie już raz złapał...

Zrobiło się zaraz zbiegowisko. Żydki zaczęli odgrażać się i wrzeszczeć.

– A ganef Hułki hot man ferłapet, wiwat!

Szcześnie miał Smułka, że znalazł się pod ochroną policji, bo nie duzo brakowało, żeby byli Żydzi nie zlinchowali.

Agent przywołał dorożkę, posadził obok siebie Smułkę, na ławeczce przysiadł się chałatnik i tak wśród strasznego wrzasku pojechali na policję. Smułka uśmiechał się przypomniawszy sobie, od czego to rozleciały się mury Jerychonu.

Jak już minęli niebezpieczne Geto, Smułce zrobiło się wesoło. Taka parada podobała się mu bardzo. Z radości nagniół [siedzace-mu] naprzeciwko tak silnie nogę, że Żyd aż krzyknął z bólu.

Smułka znalazł się po raz pierwszy na policji w roli podejrzanego. Wydało się mu to bardzo zabawnem.

Dyżurny komisarz policji Zajączkowski, który zawsze bywał na zebraniach uniwersyteckiej młodzieży, znał tych wszystkich akademików, którzy na takich zebraniach przemawiali. Poznał odrazu Smułkę.

– Panie Smułka, zkaąd się pan wzięłeś w tem dobranem towarzystwie?

Smułka zaczął się śmiać, ale za nim odezwał się, wyręczył go z objaśnieniem chałatnik:

– To jest ten sławny Hułka, co na wekslach podpisy fałszuje, i u biednych ludzi szachruje pieniądze. Dał mi fałszywy weksel profesora Strika i wziął pięćset guldenów. Z ciężką biedą złapałem go dzisiaj.

Komisarz zaczął się śmiać:

– Szkoda, panie Szpicbaum, że pan przed wypłaceniem pieniędzy nie upewnił się u tego profesora o autentyczności podpisu. Ale to nie było w pańskim interesie, bo weksel fałszywy ma większą u was wartość, jak prawdziwy... My na tem trochę rozumiemy się. Fałszywy weksel bywa regularniej płacony, jak prawdziwy... No, wyjątek stanowi ten jakiś Hułka, ale pan go dotychczas nie przelapał, idź pan dalej na polowanie...

– Jak to na polowanie, a może ja go zaraz nie złapił?

– Wybacz pan, ale to nie jest Hułka, tego pana ja znam osobiście. Panie Smułka, może pan tego pana Mechla Spicbauma skarżyć do sądu o zniesławienie. A pan, panie agencie, na drugi raz bądź ostrożniejszy jak kogo masz aresztować, bo to dla pana może także skończyć się niedobrze...

Komisarz podał na pożegnanie Smułce rękę i Smułka wyszedł z pokoju policyjnego z wielkim tryumfem. Spicbaum zaczął go w przedpokoju przeproszać i prosić, żeby go nie skarżył.

Ta przygoda bardzo podobała się Smułce, opowiadał o tem między kolegami, którzy brzuchy zrywali ze śmiechu. Smułka porzucił myśl porzucenia Lwowa, bo takie epizody wydały się mu nie być jaką zabawą.

Przez jakiś czas miał spokój i nikt go nie zaczepiał.

Aż raz, a było to już w marcu... Zaczął uczyć się do pierwszego państwowego egzaminu. Kolega, jego współlokator, wyjechał wtedy, a Smułka chciał wykorzystać ten czas i wziął się sumiennie do nauki.

Właśnie zagłębił [się] w naukę Pandektów, gdy ktoś zapukał silnie do zamkniętych na klucz drzwi.

– Kto tam?

– W imieniu prawa, proszę natychmiast otworzyć!

Smułka myślał, że to jakiś figlarz kolega w ten sposób go natchodzi, więc pyta:

– W imieniu jakiego prawa: rzymskiego, kanonicznego, czy germańskiego?

– Nie mędrkuj mośponeńku, – krzyknął jakiś gruby podrażniony widocznie głos ze sieni, – to nie z durniem sprawa, mośpaneńku, tu policja gada, c.k. policja...

Głos wydał się Smułce jakiś znajomy... Za tem odezwał się jakiś inny więcej urzędowy głos:

– Proszę zaraz otworzyć, bo rozkażę otworzyć drzwi siłą...

«Pewnie znowu Hułka, – pomyślał sobie, – znowu będzie jakaś dystrakcja». Przekreślił klucz w zamku i otworzył drzwi.

Na progu stanął znany już z afery zarwanieckiej agent policji, a z nim gospodarz majster z ulicy Zamarstynowskiej. Odziany był w piękne selskinowe futro, w rękę trzymał znaną Smułce laskę i strasznie sapał.

– Panowie zapewne szukacie pana Hułkę, niestety nie mogę panom służyć, bo on do mnie nigdy nie zachodzi, i ja go nigdy w życiu nie widziałem na oczy.

Agent poznał Smułkę odrazu.

– Panie Okorski, pomyliły się, ja tego pana znam, to nie jest Hułka i nie mogę go aresztować. Bardzo przepraszam pana, panie Smułka, proszę mi wybaczyć...

I zaraz wyszedł, zostawiając Okorskiego samego. Okorski był taki konfundowany, że Smułce aż żał się zrobiło biedaka.

– Proszę, panie Okorski, niech pan usiądzie i spocznie, bo z Zamarstynowskiego nie bliska droga. Futra proszę nie zdejmować, bo u mnie od kilku dni nie palono, i ja sam siedzę w kożuszku. Proszę bez ceremonji i czapkę wziąć na głowę, bo u mnie wściekle zimno.

Następnie podsunął mu paczkę z tytoniem i bibułkami i zapraszał zapalić.

Okorski usiadł na krzesło bez sprzeciwu.

– Ciągłe macie państwo kłopot z tym łajdakiem Hułką, a jak się ma szanowna rodzina? Pani dobrodziejka, panna Kornelcia, pan Wojciech pewnie wyawansował już na feldfebla...

Okorski wybaranił na niego oczy, nie rozumiejąc, co to wszystko znaczy, czy czasem, to nie rzeczywiście Hułka, który tak po szelmowsku wywija się, aby go nie poznać, bo zkad że wiedział tyle o jego familii?

– Proszę zapalić papierosa, panie Okorski. Wybacz pan, że taki podły tytoń u mnie, zwykła czternastka, ale mnie na lepszy nie stać. Ja nie szukał bogatej panny, żeby u tatusia wyciągać banknoty z kieszeni na rachunek posagu, jak to robił pan Hułka... Czy grubo pana szarpnął?

Aż to słowo przywiodło Okorskiego do opamiętania:

– Złodziej, szachraj, oszukaniec, – mówił Okorski, łamiąc ręce, – oskubał mnie na trzy tysiące guldenów, i jeszcze mi dziecko zniesławił i teraz sobie sąsiedzi ze mnie pokpiwają...

– A jakże panna Kornelcia to przyjęła?

– Z początku rozpacziała, groziła, że się otruje, wyschła jak szczyпка, ni snu, ni jedzenia, ni pracy, wstydzi się nosa z domu wychylić, zdaje się jej, że cały świat śmieje się z niej... Ej, jakby ja tego draba złapał w moje ręce, toby «ruski miesiąc» wylizywał się. Ale ja jego jeszcze znajdę, żeby się pod ziemię schował... a jeżeli nie ja, to mój Wojtek... Już teraz na niego poluje... Jak się Wojtkowi dostanie w ręce, to nie wyjdzie z całymi żebrami, tak mi Panie Boże dopomóż!

Teraz stanęła przed oczami Smułki bardzo nieprzyjemna perspektywa: gdyby tak kiedyś zdybał się z Wojtkiem... Zanim by się sprawa wyjaśniła, to było by już po wszystkim. To daleko fatalniejsze byłoby spotkanie, jak z jakim tam Spicbaumem. Trzeba się jakoś przed tym zabezpieczyć.

– Wy, ojcowie bogatych posażnych panien, postępujecie bardzo lekkomyślnie, – wybac mi pan za szczerość, przypuszczacie do swego domu pierwszego lepszego obieżyświata nie znając ani kto on, ani z jakiego rodu. Powierzacie mu swoje dziecko i swoją kaletę... Pan, panie Okorski, człowiek bogaty, obywatel powszechnie szanowany, pański dom zacny, a do tego swój własny, pańska córka, panna Kornelcia, dziewczyna na miejscu, gospodarna i pracowita – jeszcze by nie była taką pod ręką takiej sławnej gospodyni, jak czci-godna pańska małżonka – posag jest i o kawalera nie trudno, i państwo zgodziliście się wydać swoje dziecko za jakiegoś tam konowała? Panie Okorski, ja bardzo dziwię się temu... Ja będadz majstrem rzeźnickiego cechu brzydził bym się wydawać zamaż swoje dziecko za człowieka, który łupi zdechłe świnię i inną padlinę kraje... Wie pan jaki by z tego był koniec? Pańska sława uczciwego człowieka może przepaść... Ludzie mogą pana wziąć na języki: Okorski ma zięcia konowała, djabli wiedzą, co on do swoich kielbas miesza... Tak panie Okorski, pan wie, ile to mogą człowiekowi najuczciwszemu narobić ludzkie złe języki! Nie żałuj pan za tym drabem. Jak go zdybiecie, to zróbcie, czy pan, czy też pan Wojciech, co uważać będziecie za stosowne. A te trzy tysiące, to niech pan uważa za ukradzione, albo zgubione...

Smułka był w dobrym humorze i był wymowny. Jego słowa zrobiły na Okorskim wielkie wrażenie. Słuchał uważnie, a gdy usłyszał że na tem małżeństwie mogłaby ucierpieć jego dobra sława, to aż nim podrzuciło na krześle: na sławie jego wyrobów zależało mu więcej jak na wyludzonych trzech tysiącach...

Smułka przekonał go. Miał wrażenie człowieka, który uszedł przed jakimś wielkiem niebezpieczeństwem. Jego oblicze zajaśniało radością.

– Panie mój, – mówi nastawiając do niego ręce, – dziękuję ci, żeć mi oczy otworzył na to wielkie niebezpieczeństwo, jakie mi groziło, a ja nawet o tem nie pomyślałem. Ale powiedz mi, łaskawy panie, zkađ pan tak dobrze zna moją familię, jak gdybyś był naszym dawnym przyjacielem. A my widzimy się dzisiaj pierwszy raz w życiu. Jakby mnie agent nie upewnił dzisiaj, że pan nie Hulka, to przysięgał bym, że pan, a ten łajdak, to jedna osoba.

– A ja pana zapewniam i gotów jestem zaprzysięć na ewangelię, że nie jestem Hulka, i tak samo jak i pan życzę sobie odnaleść go, tego łajdaka. Przez niego miałem już kilkakrotnie różne nieprzyjemności, a raz nawet aresztowała mnie policja za niego za jakiś pofalszowany weksel. W tem moje nieszczęście, że ja mam być do niego podobny...

– Jak dwie krople wody...

– Pozwól pan, – przerwał mu Smułka, – dzięki tego naszego podobieństwa miałem raz szczęście być u państwa na obiedzie...

Okorski zdziwił się niemało.

– Tak jest byłem... i to nie ja wprosiłem się na obiad, ale pan mnie sam siłą wciągnąłś wtedy, gdy mnie pan zeszedł jesieni zdybał na Wysokim Zamku. Wtedy, gdybym się był wypierał, żem nie Hulka, byłbym się z pewnością zapoznał z pańską laską... A już jak wszedłem do pańskiego domu pod cudzem nazwiskiem, to już musiałem grać rolę i pokazywać z siebie tego, za kogoście mnie wszyscy wzięli. Przyznaję, że mi było w pańskim gościnnym domu bardzo przyjemnie, i był bym bardzo zadowolony z tego, gdybyś my się byli poznali wśród innych okoliczności.

– Pozwól pan, panie Smułka, – mówi Okorski, przykładając palec do czoła, – to było wtedy, jak ja panu dawałem pieniądze, a pan niechciał przyjać. Mówiłeś pan wtedy o jakimś spadku po ciotce, a ja teraz poznaję że to była tylko wymówka, bo jakoś tego spadku po pańskim otoczeniu nie widać...

Okorski rzucił okiem po ubogim pokoju... Obydwa zaczęli się serdecznie śmiać...

– Właśnie wtedy, – mówi Smułka, – widzi pan, tak dalece nie odważyłem się naśladować pana Hulkę.

– Teraz, to ja przysięgnę, żeś nie Hulka. Tamten gałgan każdego razu darł ze mnie ile tylko mógł, a wtedy bardzo zdziwiłem się i mówię do żony: «Co się też Jędrkowi stało, że niechce pieniędzy brać, czyliż by tak usatkwował się? Przedtem nie można się było opędzić, a tu pcham mu pieniądze do garści, a on: nie i nie». Panie! jesteś zacnym człowiekiem, wyznaję to szczerze. Drugi byłby wziął na

rachunek tego złodzieja, a na szkodę mego dziecka, bo to wszystko z jej posagu.

– Proszę mnie za to komplementami nie obsypywać, bo tak by zrobił każdy na mojem miejscu.

– Pi, pi, pi, mospanieńku, każdy nie każdy, a byłby nie jeden taki że byłby wziął, i przepadło...

– Panie Okorski, bardzo pana przepraszam, a tak samo czcigodną pańską rodzinę, że was wtedy okłamałem, ale przyzna pan sam, że wśród takich okoliczności nie mogłem postąpić inaczej.

– Ależ dobrodzieju, ani mi na myśl nie przyszło gniewać się na pana. Wszystko tak było, jak pan opowiedziałeś, dobrze pamiętam. I rzeczywiście, gdybyś pan był wtedy wymawiał się żeś nie Hułka to byłbym to uważał, za szachrajstwo, i mógłbym pana skrzywdzić.

– Bardzo się cieszę, żeśmy się zeszli i porozumieli i między nami zgoda. Proszę mi wierzyć, że jeżeli ja wpadnę na ślad Hułki, to pana niezwłocznie o tem powiadomię, bo to teraz nasz spólny interes, tego oszusta zdemaskować... A teraz, mój dobrodzieju, wybacz pan, że u mnie niema czasu. Przede mną w lipcu egzamin prawniczy, a tam będą mnie pytać nie za racicę i kiszki, jak wtedy u państwa na obiedzie, ale zupełnie o co innego...

– Pamiętam, che, che, che – pamiętam jak dzisiaj. Teraz – już idę, i nie zabieram panu drogiego czasu. Ale o jedno bardzo pana proszę, i gbyby pan mojej prośbie odmówił, uraził by mnie pan bardzo dotkliwie... Przyjdź pan jutro, do nas na obiad. Będziemy panu bardzo radzi.

– Jutro niedziela, – mówi Smułka, – nie odmawiam, ale racz pan przyjść po mnie, i pójdziemy razem. Ja zanic w świecie nie odważyłbym się teraz pokazać sam na Zamarstynowskiej ulicy...

– Dlaczego? – spytał zdziwiony Okorski.

– Boję się pańskiego Wojtka... gdybyśmy się tak spotkali, to zanim ja wylegitymował się przed nim, to było ze mną kaput.

– Prawda, dalibóg prawda! Jak to jurysta wszystko naprzód przewiduje. Czyby coś podobnego przyszło do głowy takiemu konołowi?

– Nie mów pan tak. Ot Hułka, choć konował, a umiał pana tak zęcnie podejść, ta czy tylko pana jednego?

– To znowu coś innego, to proste szachrajstwo. Bierz go diabli, i nie gadajmy o tem. Ale skoro pan jesteś jurystą, to uczy się pan na adwokata. Daję panu słowo uczciwego człowieka, że jak już otworzysz tu we Lwowie swoją kancelarję, to panu zbiorę klientelę z całego Żółkiewskiego, Krakowskiego, a nawet z Łyczakowskiego... Ja

ci to mówię, ja, Klemens Okorski. A teraz do miłego widzenia, jutro stawię się tutaj zaraz po sumie. Żegnam!

Wychodził i znowu zawrócił z progą.

– U nas jutro znowu taki sam obiad, ku uczczeniu pamięci... che, che!

Po jego odejściu Smułka wyobraził sobie tę sytuację, gdyby tak gdzieś przypadkiem zdybał się z Wojtkiem. Zapewne byłyby może jeszcze dziś zamiast zgłębiać mądrości pandektów, byłby leżał w szpitalu...

Taka ewentualność napełniała go obawą, i już ani tego dnia ani drugiego nigdzie nie wychodził... Bieda nie śpi...

Przed południem ubrał się po świątecznemu i czekał na Okorskiego. Zjawił się punktualnie o dwunastej.

– Dzień dobry, kłaniam się... nu chodźmy... W domu ja wszystko opowiedziałem. Postanowiliśmy zgodnie pluć na wszystkich konowałów i Hułków... Panu będziemy wszyscy radzi jak naszemu zbawcy od wielkiego niebezpieczeństwa... Tak jest! Gdyby tak, mospaneńku, kto na mnie powiedział, że ja do kiełbas mieszałem padlinę, to powiesił bym się bez żadnego namysłu.

Smułka prosił gościa na chwilę bodaj usiąść, i podsunął mu czternastkę z bibułkami... Okorski odsunął tytoń.

– Dzisiaj zapalimy sobie takiego...

Wyjął z kieszeni futra ogromną cygarnicę i wysypał na stół kilka sztuk cygar «Regalitas».

Wyszli. Po drodze, pyta Smułka:

– Powiedz mi łaskawy panie, zkaąd pan znał mój adres? Przecież na policji nie powiedzieli panu, że Hułka mieszka tutaj, gdzie ja...

– A pamięta pan, jak pan odchodząc wtedy powiedział swój adres, ja to wprawdzie zapomniałem, ale zapamiętała go sobie Kornelcia.

– I od tego czasu Hułka nie pokazywał się?

– Ani razu. Czekałem daremnie, a tymczasem i adres zapomniałem... Pytam dziewczyny, a ona nie chce powiedzieć, boji się skandalu. Wtedy ja przysiadłem ją jak należy: «Słuchaj, mówię, dziewczyno, jak nie powiesz, i będziesz dalej też łajdaka skrywać, to tak cię sparzę, że tydzień nie siedzisz, zaraz zapowiedz...» I to pomogło. Wśród płaczu wyjawiała mi tajemnicę, a ja zaraz na policję...

U Okorskich już czekali z gotowym objadem na gościa. Objad już był na stole. Był i pan Wojtek na obiedzie...

Gościa przyjęli bardzo serdecznie i posadzili przy obiedzie jak poprzedniego razu obok panny. Smułka był w złotym humorze, i zabawiał całe towarzystwo. Już nie miał się czego obawiać, a nawet życzył sobie, żeby teraz zjawił się jego sobowtór. Byłaby dopiero

porządna zabawa. Wojtek częściej jak poprzedniego razu wykrzykiwał swoje ulubione: *sapristi!* Panna siedziała rozmarzona i było widocznym, że nie bardzo brała sobie do serca nieobecność narzeczonego, skoro była nadzieja takiej korzystnej zamiany. Wojtek pilnował szklanek, pilzner odchodził... Nareszcie Smułka mówi do Wojtka:

– Panie Wojciechu, niech mi się pan dobrze przypatrzy, żeby też czasem nie wziął mnie pan za Hułkę, bo nie mam wcale ochoty dostać się w pańskie rączki.

Takie przyznanie siły, bardzo Wojtkowi schlebiało.

– Ja by nie odróżnił was od siebie, i dlatego nie wygodnie mi z tem, bo jakby ja go zdybał wahał bym się, żeby czasem pana nie skrzywdzić.

– Panie Wojciechu! szkodaby, żeby ten łajdak, który tak bardzo skrzywdził pańską familię, uszedł bezkarnie. Ja mam na to pewny sposób: podajmy sobie hasło, kiedy pan zdybie jednego z nas, to spytaj pan odrazu za hasło. Jeżeli nie poda go – to Hułka z pewnością...

Rozweselony tym projektem Wojtek uderzył pięścią o stół aż szklanki się odezwały.

– Rozumiem, *sapristi*, – to znaczy po naszymu *feldruf* i *lozung!* Nie ma odpowiedzi na *feldruf*, to zaraz, *sapristi*, morda w robocie...

Wojtek chwycił Smułkę za szyję i zaczął go ścisnąć...

– Dawaj bratku *feldruf*.. *Sapristi*, zaraz bym cię bez obrych-tunku zrobił frajtrek, jak Pana Boga Kocham...

– Otóż zapiszcie sobie panie Wojciechu: *Feldruf – zamek, lozung – zauraca*.

Zapisałi sobie obydwaj w swoich notatkach.

Zabawa przedłużyła się do późna wieczór, bo przed kolacją nie chcieli go puścić. Smułka wynajdywał różnie towarzyskie zabawy, śpiewał ogólne śpiewane podówczas we Lwowie piosenki. Późno w noc pożegnali się, i Wojtek odprowadził Smułkę aż do domu, a sam poszedł na cytadelę...

– Widzi pan, tutaj na Żółkiewskim nie bardzo bezpiecznie samemu ciwilowi po nocy chodzić.

Smułka był bardzo zadowolony. Czuł się bezpiecznym przed najbardziej groźnym niebezpieczeństwem...

Ale jak ma zachować się wobec tych poczciwych ludzi, którzy, jak to było widocznym bardzo zainteresowali się jego osobą, i dali mu do poznania, że jurysta więcej u nich znaczy niż konował, i chętnie by przyjęli taką zamianę. Niechciał odwiedzać ich za często, aby nie robili sobie na niego wielkiej nadzieji, a znowu nie przychodzić nigdy

nie wypadalo, żeby go nie uważali za jakiegoś pyszałka, który gardzi takimi prostymi ludźmi, jak oni. Na razie będzie miał spokój, bo przecież stary zastał go nad książką i wierzy, że uczy się do egzaminu. Potem trzeba będzie kiedyś–niekiedy odwiedzić ich, a potem jakoś to będzie.

Aż gdzieś na wiosnę zdybał raz Wojtka już o jedną gwiazdkę bogatszego, na ulicy. Od razu przypomniał sobie hasło. Ale Wojtek poznał go od razu i zaczął na przywitanie witać go ręką.

– Czy mam panu powiedzieć hasło?

– Nie potrzeba, tamten nie zaraz jeszcze chodzić będzie po tem, niedawno odemnie zafasował. Ot chodźmy tutaj na szklaneczkę piwka, rozpowiem panu, to taka historia, że można umrzeć ze śmiechu. Tylko się pan nie obraża, że to ja płacę...

Posiadali przy osobnym stoliku, Wojtek kazał przynieść dwie halby i tak zaczął rozpowiadać.

– To, proszę pana, było temu trzy dni, zeszłej niedzieli. Wiosna, i ja wyszedł z czterema kamratami na miasto, i poszli my na Pohulankę. Tutaj było o tym czasie nie wiele ludzi, ale nas podoficerów z trzydziestki było aż sześciu. To panie taka kompania, że bijemy trzydziestu pajaków...

– Przepraszam, co to są pajaki? – pyta Smułka.

– Pan nie wie? Pajak po Lwowsku, po naszymu, to policaj... A nas było z Łyczakowa trzech, z Gródeckiego dwóch, i ja, jeden z Żółkiewskiego, powiadam panu morowe chłopcy... Patrę się po stolikach, a przy jednym siedzi pan Hułka we własnej osobie. Ja tak odczuwam sercem, że to nie pan... Myślę sobie: dobrze jest, zadam ci bratku tego gipsu, że popamiętasz... Mówię do moich chłopców: pijcie piwo prędko, będzie heca. Resztę dopijemy gdzie indziej, ja płacę. Jak trzeba będzie to zrobicie klumpe, ale mnie nie przeszkadzajcie. Pan Hułka niby to odwrócił się odemnie, ale zawsze zerka pilnie oczkiem w mój bok. Szepnął coś do swego towarzysza, woła płacić, nie czeka nawet, żeby mu wydano resztę, i chce już wychodzić. Ja wstaję i zastępuję mu drogę. «Halt!» – krzyczę mu nad uchem. On stanął i patrzy mi się bezczelnie w oczy.

– Feldruf? – pytam.

On stawi się do mnie.

– Co pan porządnym ludzi zaczepia, ja wezwę policję...

To już przeszło moją cierpliwość. Hułka i porządnym...

– Feldruf! – krzyczę mu do ucha, – ty batiar ze Słonecznej ulicy, nie znasz służby, – i od razu, jak nie zajadę go w tramwaj, a on od razu rozciągnął nogi. Wtedy ja nogami po ziobrach.. Nawet nie

krzyczał... Ja zaraz zapłacił piwo, i my wszyscy wyszli, nawet i klumpy nie trzeba było robić...

– A powiedział mu pan przynajmniej, za co dostał takie lanie?

– Na co było gadać, kiedy on sam dobrze o tem wiedział.

– Sprawa już jest z nim skwitowana, – mówi Smułka.

– Ale skąd! ja ile razy trafi się mi taka okazja, to zawsze dostanie póki go djabli ze Lwowa nie wezmą... Trzy tysiące panie łaskawy to tak szybko się nie kwituje...

– I co się wtedy z nim stało?

– Niewiem, może ten jego towarzysz zawózł go na stację ratunkową, bo o własnych siłach pewnie nie zaszedł...

– Ta może by już było dosyć...

– Co dosyć! Pan nie rozumie tego, jaka to przyjemna heca, tak komuś boki wysmarować, jak sobie na to zasłużył, to przyjemniejsza zabawa jak teatr, albo najlepszy cyrk. Jak Pana Boga Kocham.

– I powiedział pan o tem zajściu panu Okorskiemu?

– Naturalnie.

– A co on na to?

– Dał mi piątkę na piwo, i pochwalił, mówi do mnie ojciec: bij chłopie tego łajdaka, póki ze Lwowa się nie straci...

III

Od tego czasu minęło półtrzecia roku. Smułka ukończył uniwersytet, i właśnie po trzecim egzaminie państwowym powracał do domu. W nocy spał źle, trzeba było bardzo rano wyjeżdżać, i do tego umieściwszy się w przedziale, od razu zasnął twardym snem. Spał siedząc, aż słyszy przez sen swój własny głos. Śni mu się że przemawia na jakimś wiecu do zebranych obywateli. Przysłuchuje się otwierając oczy.

– Mówię wam szanowni państwo, że to wszystko, co nieraz czytacie w gazetach, niby to sekcja wykazała u wściekłego psa wściekliwość, to wszystko brednia. Sekcja nie wykazuje żadnych zmian, ani w mózgu, ani w sercu, ani na śledzionie, ani na wątrobie, jednym słowem nigdzie...

– Przepraszam pana, – odzywa się jakiś drugi głos, – nie mogę się w tem pogodzić z panem. Właśnie sekcja wykazuje w żołądku wściekłego psa kawałki drzewa, kamyczki, kawałki papieru albo skóry; a ponieważ to są rzeczy których pies nie jada, to nieomylny znak wściekliwości...

Na to odzywa się znowu głos Smułki:

– Śmieję się pan z tego. Jest jeszcze jedna psia choroba, która z wściekliwością nie ma nic wspólnego, że pies gryzie i połyka drzewo, skórę, papier i kamyczki.... Są natomiast inne metody rozpoznawania wściekliwości u psów...

Na to odzywa się znowu jakiś inny głos:

– Najlepiej i najpewniej byłoby dać się pokąsać podejrzanemu psu, a jak pokażą się pomyslnie skutki, i ten osobnik wścieknie się też, to niezawodnie pies był wściekły.

Zaczęli się wszyscy śmiać, i znowu odezwał się głos Smułki:

– Bez żartów, panowie, jest na to niezawodny sposób. Trzeba podejrzanego zwierzę trzymać pod zamkiem i obserwować jego zachowanie się aż póki nie zginie. Takie objawy, jak paraliz, konwulsje, i t.p. są tak charakterystyczne, że nie może być dwóch zdań że pies był wściekły...

Pięknie i przekonująco mówił ten głos Smułki, ale sam Smułka dziwił się nie mało, z kąd on o tem wie?

Otworzył oczy, a od tego co przed sobą zobaczył, zdrewniał cały. Na przeciw niego na ławce w przedziale kolejowym siedział on samusienki, rodzoneńki Jędrzej Smułka, ukończony prawnik lwowskiego uniwersytetu...

«Boże! oczywiście zwarzowałem», – pomyślał sobie w strasznej trwodze.

Przypomniał sobie jedną powieść Dostojewskiego, gdzie taki sam epizod opisany, i zdrewniał jeszcze bardziej... «Z czego to mogło mi się stać? Bo jeżeli nie zwarzowałem ucząc się tych przeróżnych paragrafów, to innej przyczyny nie było»... Omal nie zapłakał nad swoim nieszczęściem...

Zebrał wszystkie siły swej woli, aby przecież opamiętać się... Przypatruje się krytycznie swemu naprzeciwko, czy nie znajdzie przecież jakiejś różnicy.... Swoją twarz znał przecież bardzo dobrze, bo widział ją codziennie w zwierciadle i nie mógł się pomylić. Nie znalazł niczego, co by odróżniało od jego sobowtóra. Ogarnęła go czarna rozpacz.

A ten z przeciwka patrzył się jemu bystro w oczy i uśmiechał. To samo robił «Dwójnik» u Dostojewskiego.

Aż naraz przypomniał sobie Hułkę i wrzasnął z całej siły:

– Pan jesteś Hułka! – wykrzyknął takim zrozpaczonym głosem, jak tonący, gdy mu uda się wychylić głowę z wody na jedną sekundę.

– A pan Smułka, – odpowiada Hułka spokojnym głosem.

Smułce odrazu ulżyło. Teraz poznał, że tamten, to nie on, a więc on przy zdrowych zmysłach.

Teraz opanowała go straszna złość na tego człowieka, ile to przez niego wycierpiał. Teraz kolej na niego, żeby się za to wszystko odplacić.

Ale zanim namyślił się, czym by to tego przekłętego Hułkę tkliwie ukłuć, Hułka już go wyprzedził.

– Czy pan już zapłacił swego krawca? Kilkakrotnie napastował mnie na ulicy za pański dług...

– Nic pana mój krawiec nie obchodzi, pan za mnie nie będziesz płacił.

– Pewnie, że nie będę, ale pańska niesłowność w płaceniu narobiła mi dużo nieprzyjemności.

Słowa te cedził Hułka powoli, i Smułka musiał przyznać, że między nimi taka różnica, że gdy on gorąco kapany i zaraz unosi się, to jego sobowtór jest ogromny flegmatyk, a z takim przeciwnikiem trudna walka.

Hułka wymawiając te słowa, przypatrywał się pilnie jego trzewikom.

– Myślałem, że pan bosy, panie Smułko, bo pański szewc, któremu pan również nie zapłacił, przysięgał się przedemną, że nigdy więcej nie pokredytuje panu...

Smułka przywołał wszystkie swoje umysłowe siły. I teraz przystąpił do ofensywy.

– Spodziewam się, że pan zapłacił za mnie mego szewca, to w takim razie skwitowaliśmy się wzajemnie, bo mnie aż na policję ciągnano za ten sfalszowany przez pana weksel u Mechla Spicbauma, czy pan ten weksel już wykupiłeś? Domyślam się, że tak, bo inaczej pan siedziałbyś nie tu, tylko w kryminale...

– Kłamiesz pan, – krzyknął Hułka, wychodząc oczywiście z równowagi nad sobą.

– Ależ nie gniewaj się mój łaskawco, widzę, że już albo weksel wykupiony, albo pan może już odsiedział swoją porcję, skoro mam zaszczyt tutaj z panem rozmawiać.

Hułka zagryzł zęby, a Smułka mówił dalej:

– Czy pogratulować panu ożenku z bogatą panną Kornelcią Okorską?

– Kornelcię odstępuję panu wraz z jej grubym ojczulkiem...

– Bardzo dziękuję i przyjmę z wdzięcznością, ale razem z tem proszę zwrócić również owe trzy tysiące guldenów, które pan wyłudziłeś pod pozorem żeniaczki z jej posagu...

Hułka chciał się rzucić na Smułkę, ale drudzy go wstrzymali... Smułka czuł się panem sytuacji.

– A czy zdybał się pan jeszcze kiedy, oprócz wtedy na Pohulance z Wojtkiem, kiedy pan nie umiał wyznać mu hasła... Wojtek morowy chłop, a do tego rzeźnik z powołania, i umie dobrze wylać boki, czy długo pan leżałeś w szpitalu? Życzę panu jeszcze jednego takiego miłego spotkania, a pewno pójdiesz pan do prosektorjum.

Hułka był strasznie zły, ale milczał.

– Czy już pan oddał jednemu swemu koledze książkę, a drugiemu surdut? Domyślam się, że je pan albo sprzedałeś, albo zastawiłeś gdzieś na Zarwanicy...

Nareszcie i Hułka odezwał się:

– Posłuchaj pan, mój kochany sobowtórze, co ja panu powiem, i to ci będzie z pewnością bardzo miłe... Chodziłeś pan swego czasu na ulicę Wekslarską do jednej małej grajzlerni na mleko. Właścicielka staruszka stawiała namiętnie na loteryję i prosiła swoich gości, by jej podawali dobre numery obiecując za to w razie wygrania dać pewien procent. Otóż pan podyktował jej jednego razu terno, i ona wygrała na niego kilka tysięcy guldenów...

Smułka przypomniał sobie ten epizod i ciekawy był, co się stało dalej.

– Więc co?

– Jednego razu idę ulicą Wekslarską, a starowina, skoro mnie spostrzegła, wybiegła aż na ulicę i zaprosiła mnie uprzejmie do swego handielku... I tutaj wmówiła we mnie, że to ja dałem jej te numery i wcisnęła mi w rękę obiecany panu procent... Naturalnie, że przyjąłem, bo czemuż by nie wziąć, kiedy dają. W domu przerachowałem i znalazłem pięćset guldenów... Pieniądze te słusznie mnie należą się za te wszystkie nieprzyjemności, jakie z pańskiej przyuczyny musiałem wycierpieć... A teraz rozważ, mój panie, kto z nas lepiej wyszedł na naszym podobieństwie... Żegnam pana, właśnie moja stacja.

Przecisnął się szybko pomiędzy ławkami i wysliznął się z tego przedziału, a Smułka zdażył jedynie krzyknąć za nim:

– I żeby cię połamano za moją krzywdę...

ПУБЛІЦИСТИКА, НАУКОВІ ПРАЦІ

ДО УКРАЇНСЬКИХ ЖОВНІРІВ МОЄ ДРУЖНЕ ПОСЛАННЯ

Ідеологічно-публіцистичне звернення до вояків Української Галицької Армії побачило світ окремою брошурою очевидно взимку – на початку весни 1919 р. у Самборі як додаток до газети «Наддністрянські Вісти» – органу повітових комісарів ЗУНР в Самборі, Старім Самборі і Турці. Наклад брошури – 3 тис. примірників, її друковано в друкарні Г.Візенберґа, а дохід після повернення коштів друку призначався на фонд українських інвалідів та сиріт полеглих героїв.

Автограф невідомий. Подасмо за першодруком, що в ориґіналі має заголовок: «До українських жовнірів моє дружнє посланнє».

Карл I – див. прим. на с. 451.

Падеревський Ігнаці Ян (1860–1941) – польський композитор, піаніст, політик і громадський діяч. У 1919 р. – прем'єр уряду Польщі і міністр закордонних справ, підписав від імені Польщі Версальський мирний договір, у 1920–1921 рр. – представник Польщі в Лізі Націй, з 1940 р. – голова Ради Народової при еміґраційному уряді.

Вільсон Томас Вудро (1856–1924) – президент США у 1913–1921 рр. На Паризькій мирній конференції (1919–1920) був одним з ініціаторів нового поділу світу, відступивши від своєї засади «самовизначення народів як імперативний принцип», погодившись на прилучення Східної Галичини до Польщі з наданням автономії для українців, чого поляки ніколи не визнали.

Королівство – мається на увазі територія колишньої підросійської Польщі (Царство Польське, згодом Привісленський край).

Дашинський Ігнаці (1866–1936) – один з чільних представників польського соціалістичного руху, керівник Польської соціалістичної партії (ППС), прем'єр-міністр та міністр закордонних справ Польщі т. зв. Тимчасового Народного Уряду в Любліні (7–17 листопада 1918 р.), у 1922–1930 рр. – віце-маршал, маршал сейму, один з чільних ідеологів і творців другої Речі Посполитої.

Морачевський Єнджей (1870–1944) – відомий діяч соціалістичного руху в Польщі, воював у легіонах польських, був послом до австрійського парламенту, в 1918–1919 рр. – прем'єр і міністр залізниць, політик і профспілковий діяч, редактор і публіцист.

обшарник – великий землевласник в Україні.

Вітос Вінценти (1874–1945) – польський громадсько-політичний діяч, публіцист, у 1918–1919 рр. – голова Польської ліквідаційної комісії в Кракові, яка перебрала владу в австрійській адміністрації, в 1920–1921 рр. – прем'єр уряду Польщі, один з провідних діячів Партії людової (народної).

Розвадовський Тадеуш (1866–1928) – польський генерал, командир Східної групи (1918), командувач польських збройних сил у Галичині, пізніше шеф генерального штабу польського війська.

Козова – містечко на Тернопільщині, центр Козівського району.

Андрусівський договір – йдеться про перемир'я на 13,5 років між Польщею і Московщиною, укладене в селі Андрусові біля Смоленська 13 січня 1667 р. За цим договором Лівобережна Україна залишалась за Московщиною, Правобережна – за Польщею. Тодішнє керівництво України в переговорах участі не брало. Це був перший поділ України, який підтвердив т.зв. «вічний мир» між Московщиною і Польщею 1686 р. У першодруці помилово вказано 1654 р. – дату початку війни між Московщиною і Польщею.

морґ – (від нім. «Morgen» – ранок) – одиниця площі, дорівнювала площі поля, що можна було виорати парою волів за 1 день. Змінювалась з часом та в залежності від країни. Австрійський морґ – 0,5755 га.

Польські легіонери – вояки польських легіонів – військових частин, що діяли у 1914–1917 рр. на боці Центральних держав у Першій світовій війні. Створені з членів польських патріотичних організацій в Галичині, згодом поповнювалися і поляками з Королівства Польського. Легіони розпущено в липні 1917 р. через відмову частини легіонерів скласти присягу на вірність Німеччині. Найвідоміші діячі легіонів: Ю.Піласудський, Ю.Галлер, С.Шептицький, В.Сікорський, Б.Роя, Е.Ридз, С.Пухальський, З.Зелінський, К. Дурський-Тжаска.

У СПРАВІ НАШОЇ ПИСЬМЕННИЦЬКОЇ МОВИ

Стаття А.Чайковського «В справі нашої письменницької мови» надрукована в брошурі: Огієнко І., Чайковський А. Вчимося рідної мови. – Жовква, 1933. – С. 15–18.

Подасмо за першодруком.

«Діло» – див. прим. на с. 435.

«Новий Час» – часопис, спочатку орган Української Військової Організації, з 1925 р. – безпартійна ілюстрована газета, виходила у Львові в 1923–1939 рр. спочатку у видавництві «Видавничча Спілка», з 1934 р.

у концерні «Українська преса» І.Тиктора, двічі на тиждень, через день (з 1926) і щоденно (з 1932); редактори М.Матчак, Д.Паліїв, М.Коновалець (з 1926).

Ареопаг – найвищий орган судової і деякий час політичної влади у Стародавніх Афінах (Атенах); взагалі – збір поважних і достойних осіб для вирішення якоїсь справи.

КОЛИСЬ – А ТЕПЕР

На бережку дискусії про Пласт

Автограф зберігається у внука письменника А.Ставничого. Написаний орієнтовно у 1912–1913 рр. Подасмо за цим автографом.

ЖОНАТЕ ЧИ БЕЗЖЕННЕ СВЯЩЕНСТВО?

*У відповідь на брошуру безженного священика
«Жонатий клир, а безженство клиру»*

Брошура побачила світ наприкінці 1924 – на початку 1925 р., про що свідчить датування передмови. Є зразком щирого вболівання автора за долю української церкви східного обряду. Спрямована проти латинізаційних заходів, які активно впроваджував у життя на теренах Станіславівської єпархії єпископ Григорій Хомішин.

Автограф невідомий. Подасмо за першодруком.

брошура «Висвітлення до історії львівських синодів з р. 1891, 1897» – мається на увазі брошура «Висвітлення до історії Львівських синодів з років 1891 і 1897» (Львів, накладом Івана Кудлака з друкарні НТШ, 1924, 41 с.).

провінційальний синод 1891 р. – відбувся у Львові 24 вересня – 8 жовтня 1891 р.

два владики, перемиський і станіславівський – тобто перемиський єпископ Юліян Пелеш (1845–1896) і станіславівський єпископ Юліян Куїловський-Сас (1826–1900).

Тихон – патріарх відновленого у 1918 р. Московського патріархату.

св. Йосафат Кунцевич (1580 –1623) – католицький священик, архієпископ полоцький. У 1867 р. проголошений папою Пієм IX святим як мученик за ідею церковного з'єднання.

Григорій VII, папа римський – Григорій VII (Гільдебранд) (н. між 1015 і 1020 р. – помер 1085) – папа римський з 1073 р. У боротьбі з німець-

ким імператором Генріхом IV ставив проблеми невтручання світської влади до духовних справ. Його програма викладена у «Диктаті папи» (1075).

Острозький Костянтин (1527–1608) – князь, воєвода київський, маршалок волинський, видатний політичний і культурний діяч, оборонець православної віри і провідник опозиції під час Берестейської унії 1596 р. Засновник Острозької академії (бл. 1577) і друкарні в Острозі (прибл. 1577). Згуртував визначних діячів культури, які розпочали українське національно-культурне відродження.

Потій Іпатій (світське ім'я – Адам) (1541–1613) – київський і галицький митрополит, визначний письменник-полеміст. Був секретарем короля Жигмонта-Августа, земським суддею, берестейським каштеляном. Овдовівши, постригся в ченці і з 1595 р. став володимирсько-берестейським єпископом. Один із ініціаторів Берестейської унії 1596 р. Після смерті митрополита Михайла Рогози (1599) став київським митрополитом, активно залучав до унії духовенство і шляхту. В 1611 р. передав адміністрування митрополії своєму помічникові і наступникову Велямінові Рутському.

Терлецький Кирило (р. н. невід. – помер 1607) – церковний діяч, родом, очевидно, з Пінська. З 1572 р. – єпископ пінський і турівський. З 1585 р. – луцький і острозький. У 1595 р. у складі київської митрополії за дорученням Іпатія Потія поїхав до Риму, де готував Берестейську унію, котрої був учасником.

Сембратович Сильвестр (1836–1898) – галицький митрополит (з 1885), кардинал (з 1894), небіж митрополита Йосифа Сембратовича. За його діяльність проведено низку церковних реформ (зреформовано орден Василіян, збудовано духовну семінарію, утворено у 1885 р. греко-католицьку єпархію в Станіславові).

Урбан VIII – Маффео Барберини (1568–1644) – папа римський (1623–1644).

Лев XIII (1810–1903) – папа римський (1878–1903).

Теперішній папа – у 1924 р. папою римським був Пій XI (1922–1939), світське ім'я Акілле Ратті (1857–1939).

«Український голос» – тижневик в Перемишлі (1919–32), спершу на платформі Трудової партії, 1920–29 рр. – гетьманського руху, з 1929 р. – неофіційний орган ОУН. Заборонений польською владою.

Снігурський Іван – див. прим. на с. 456.

Св. Єронім – повне ім'я Евсебіус Єронімус (347–419/420) – перекладач Біблії та провідник монастирського руху, традиційно вважається

одним з найбільш вчених отців Римської Церкви. Близько 389 р. заснував монастир у Віфлеємі. Найвідоміша з його праць – латинський переклад Біблії, т. зв. Вульгата.

о. Городецький шамбелянин – Степан Городецький (1853–1928), парох с. Вербилівці, декан Рогатинського деканату, один і засновників гімназійної бурси в Бережанах і української гімназії «Рідної школи» в Рогатині.

о. Юрик, шамбелянин – Степан Юрик (1864–1937) доктор богослов'я, професор релігії у 5-й Львівській гімназії, член виділу Товариства св. Апостола Павла, згодом парох у Золочеві, декан Золочівського деканату. Діяч Української національно-демократичної партії, далі – УНДО.

Сембратович Йосиф (1821–1900) – галицький митрополит (1870–1882). Внаслідок польських інтриг при віденському дворі, через м'якість свого характеру та скандал з переходом у православ'я с. Гнилички на чолі з І.Наумовичем за домаганням цесаря Франца Йосифа залишив митрополію і виїхав до Риму в 1882 р.

інішого Ляндру – мова йде про тодішніх сексуальних злочинців – маціяків з Польщі.

Євлогій – єпископ волинський. Після окупації російським військом Галичини у 1914–1915 рр. вчинив злочини супроти українського народу і греко-католицької церкви в Галичині. Зразок запроданця-перекинчика, православного (московського зразка) фанатика.

ПРОЦЕС ІСУСА ХРИСТА

Юридична розвідка

Друкуються за виданням: Чайковський Андрій, д-р. Процес Ісуса Христа: Юридична розвідка. – [Тернопіль]: Накладом Комітету будови нової парохіяльної церкви в Тернополі, [1897]. – 31 с.

До історії праці особливе значення має передмова до цього видання, яку подаємо нижче повністю:

Від видавництва.

Наш звітний писатель і народолюбець Високоповажний Добродій др. Андрій Чайковський, адвокат краєвий в Бережанах, довідавшись в переїзді через наше місто, що ширші руські круги Тернополя заняті якраз переведенням в діло великої гадки, а то добудування нового парохіяльного дому Божого, зволив ласкаво подарити на сю ціль від себе першу жертву. Призволив на випечатання своєї праці п. з

«Процес Ісуса Христа», призначуючи весь чистий дохід на примноження фондів задуманої будови. Ми, отже, пускаючи в світ сю цінну працю маємо надію, що вона зможе заінтересувати найширший круг нашої суспільности.

Тож вважаємо собі честю на цім місці зложити прилюдно нашу найсердечнішу подяку Авторіві за такий щедрий дар.

Geschichte des Strafrechtes (нім.) – Історія кримінального права.

Haben wirklich die Juden Jesus gekreuzigt? (нім.) – Чи справді євреї розп'яли Христа?

Vertheidigung in Strafsachen (нім.) – Захист в кримінальних справах.

ПРО СТАРИННИЙ ГРЕЦЬКИЙ ПРОЦЕС КРИМІНАЛЬНИЙ

Надруковано у фаховому журналі «Часопись правнича» (Львів), 1897, річник 7, с. 130–145.

Подаємо за першодруком.

Демостен, Демосфен (384–322 рр. до н. е.) – найвидатніший політичний оратор стародавньої Греції.

Лізіас – можливо Лісій (бл. 445–380 р. до н. е.) – афінський оратор, який писав судові промови на замовлення клієнтів, прихильник афінської рабовласницької демократії. Будучи метеком (чужоземцем, який жив в Аттіці, не маючи прав афінського громадянина), особисто участі в судовому засіданні не брав, був логографом і викладачем риторики. З 233 промов збереглося 34, з який особисто Лісій виголосив лише одну.

Есхін (525–456 рр. до н. е.) – грецький трагік.

Дінарх (бл. 360–290 рр. до н. е.) – грецький оратор, виходець з Коринфу, жив у Афінах (Атенах). Як метек, писав промови для інших. Був логографом.

Теофраст (372–288 рр. до н. е.) – грецький філософ, автор 18-томного «Вчення натурфілософів».

Деметріос – Деметрій Фалерський (350–283 рр. до н. е.) – афінський філософ і державний діяч, противник демократії.

Асклепід Самоський (3 ст. до н. е.) – грецький поет-епіграміст.

Аполлодор, Аполлодор – грецький вчений II ст. до н. е., автор творів «Про богів» (24 т.), «Хроніка» (4 кн.), «Бібліотека».

Сольон, Солон (бл. 638–588 рр. до н. е.) – відомий політичний діяч стародавньої Греції, захисник інтересів грецької демократії.

дикастерія – дослівно з грецької – урядники одного уряду. Тут, очевидно, автор вживає це слово в значенні *окремий відділ, служба*.

азиль, асиль – місце у греків, де переховувалися засуджені, щоб уникнути кари; пристановище, притулок.

атімія – неповага, зневага. У Афінах юридичний термін: безчестя, позбавлення прав громадянського стану.

Лікурґ – напівміфічний цар, що нібито встановив суворий життєвий лад спартанської аристократії.

Плятон, Платон (427–348 рр. до н. е.) – філософ, глава ідеалістичного напрямку в античній філософії.

Езон, Езон – грецький байкар VI ст. до н. е.

Мідіас, Мідас – в грецькій міфології фрїгійський цар.

війни пельопонезійські, Пелопонеські війни – серія війн між демократичними Афінами і олігархічною Спартою в 431–404 р.н.е.

Перікль, Перікл (бл. 495–429 рр. до н.е.) – афінський державний діяч.

Гіперід (390–322 рр. до н. е.) – найвизначніший після Демосфена афінський оратор, провідний представник антимакедонської партії.

Антифон, Антисфен (бл. 444–366 рр. до н. е.) – грецький філософ, засновник школи прихильників філософії Сократа, противник Платона.

Арістофан (бл. 445 – бл. 386 рр. до н. е.) – грецький поет, класик давньогрецької комедії.

ЩО КОЖНОМУ ЗНАТИ ТРЕБА ПРО ЗАГАЛЬНЕ, РІВНЕ, БЕЗПОСЕРЕДНЄ І ТАЙНЕ ПРАВО ГОЛОСОВАННЯ

Надруковано окремою брошурою: Чайковський Андрій. Що кожному знати треба про загальне, рівне, безпосереднє і тайне право голосування. – Львів: Накладом Народного Комітету, 1905. – 16 с.

Подасмо за першодруком.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

1. ІЛ, відділ рукописів – Інститут літератури ім. Т.Шевченка НАН України, відділ рукописів.
2. ЛНБ ім. В.Стефаника – Львівська наукова бібліотека ім. В.Стефаника НАН України. Відділ рукописів.
3. ЦДІАЛ – Центральний державний історичний архів України у Львові.
4. ЦДІАК – Центральний державний історичний архів України у Києві.

СЛОВНИЧОК МАЛОВЖИВАНИХ СЛІВ

аберант – людина з відхиленнями у психіці
аванс – підвищення по службі
авдитор – судовий засідатель
авізо – повідомлення
ад'ютут – майбутнє
академік – студент високої школи (університету)
альярм – тривога
анатемізувати – піддати анафемі, проклясти
арогантний – зухвалий
артикул – припис, правило
асекурувати – страхувати
асентрунок – призив до армії, військова бранка
асесор – засідатель
асиль, азиль – сховок
атімія – неповага, зневага
атрамент – чорнило

безроги – дрібна худоба (вівці, свині і т. ін.)
біба – гулянка, вечоринка
боа – змій-полоз
бочілка – мала бочка
бранжа – спеціальність
брякква – абрикос

вакації – канікули
вахцимр – сторожева кімната
ведет – парна стійка, сторожа
вивірка – білка
виемок – витяг (з документа)
вилекрїмувати – повернути з військової служби
вистава – вітрина
вистроїтись – прибратись, вдягнутись
відпустовий – той, що йде на прощу
віз – вагон
вісьта – вправо

гавтпостенкомандант – комендант вахти
гаїта – вліво
ганджар – кинджал
гекатомби – велика кількість
гербата – чай
гібель – рубанок
глота – тиснява
горожанський – громадянський
гохитаплер – авантюрист, шахрай

гвер – рушниця, гвинтівка
гешльосен – зімкнений
годзінки – латинська молитва
гро – більша (основна) частина

двірець – вокзал
двірські обшари – поміщицькі володіння
девастувати – нищити, спустошувати
декуватися – переховуватися
деліквент – той, кого мають стратити
деліріум – порушення свідомості, марення
денат – той, хто несподівано загинув
денунціація – донос
деспект – образа
десперат – той, хто вдався у відчай
дефравдант – розкрадач
джамія – святиня
дик – дикий кабан
димісія – відставка
дискретно – делікатно
диспозиція – розпорядження
дистинкція – розрізнення, різниця
домнівний – правдоподібний
доразовий – екстренний
дуровий – мажорний

еквітація – мистецтво їзди на конях
екзецирка – виправка (військ), військові справи
екскоммука – відлучення від церкви
експльодувати – вибухнути
емерит – пенсіонер
ерекціональний – прямий

зааферованийий – заклопотаний
зайнтерпелювати – запитати
заптіє – жандарм у Боснії
зглядно – відносно, щодо, тобто
здемолювати – розгромити
злагодження – пом'якшення
золотоковнірівці – начальники
зупа – суп

імагінарний – уявний
інвазія – напасть, напад
інтерувати – втручатися
індолентний – бездарний
інквізит – слідство
іно-що – щойно

інсургент – повстанець
інтенція – бажання
інтервенція – втручання
інтересант – прохач

їдунка – казанець

кавція – застава
казня – в'язнична камера
калитка – гаманець
канон – гармата
кантина – буфет
кантиняр – буфетник, завідувач їдальні
карність – дисципліна
касарняна фурдига – казармовий арешт
катехит – викладач Божого закону
квестія – питання
квіт – квитанція
кертиця – кріт
кірцевий мішок – великий мішок на 100 кг
кіт – віконна замазка
кітка – кішка
кнайпа – кав'ярня
конверзація – розмова
консиґнація – список
консиґнація – супроводжувальні документи
консумент – споживач
конфінування – передання під нагляд
концептовий – діловод
корч – куш
коц – ковдра, плед
креденс – сервант
крікскамрат – товариш по військовій службі
круціята – хрестовий похід
куфри – скрині, багаж

легітимація – посвідка (особи)
лепортувати – рапортувати
легоміна – солодке блюдо
луковий – арковий
лябет – гра в карти
льокай – лакей
льокаль – готель, помешкання, приміщення
льор – залізнична платформа

м'ясниця – період між постами
маніпулянт – конторський службовець, діловод
мана – карта

марка – значок
маркетан, маркирант – купець, перекупник при війську
марниця – дрібниця
марод – виснажений
масарня – ковбасний цех
матура – повна класична середня освіта (після гімназії)
махер – той, що робить нечисті справи
машиновий кріс – кулемет
мельдувати – доповідати
менажа – їжа, пайка; їдальня
місто – замість
моздир – ступка
мольовий – мінорний
морвоє дерево – шовковиця
морес – увага, повага
мошея – мечеть
мошонка – гаманець
муфті – мусульманський священник

наборзі – нашвидкуруч
назвисько – прізвище
напудитись – налякатись
нароком – навмисно
нута – нота

оберавзер – старший службовець скарбового уряду
обервундарцт – старший хірург
огер – огир, жеребець
огрівальня – депо
ордер – орден
ордонанс – ординарець, вістовий
орієнт – Схід
офензива – наступ
оферта – пропозиція
офіцірсдінер – денщик

пачкарство – контрабанда
перебачіння – прощення
переліцитувати – перекупити
перепасти – провалитись, не здійснитись
перепачковувати – переправляти контрабандою
пертрактації – переговори
петент – прохач
пиняво – повільно
під – стрих, горище
підметовий (юрид.) – суб'єктний
подобати – виглядати
пол – стаття

попис – демонстрування вміння
посторонок – шнурок
потрафити – зуміти, змогти
предметовий – об'єктний
презенційний – який свідчить про присутність
преміси – засади, події
просекторія – приміщення, де роблять розтини
прото – тому
профос – військовий слуга
пукати – стукати
пулярес – гаманець
пушка – бляшанка

райтишуля – школа для верхової їзди
реверс – зворот
регулямін – правила, припис, статут
резерват – застереження
реприменда – догана
ресорт – урядництво
респект – пошана
реставрація – ресторан
речинець – термін
риж – рис
росіл – бульйон
рум – ром
рундук – ганок
рура – труба
рутинований – вмільий, фаховий

сальва – випал, залп
санітетський жовнір – санітарної служби
секція – розтин
скаля – шкала
склеп – крамниця
скрахувати – збанкрутувати
скрипти – рукописи
скрутинія – підрахунок голосів
сли – коли, якщо
софісмат – софістика
спацир – прогулянка
спенцерик – верхній одяг, кептарик
сприхи – спиці
стежа – патруль
степенувати – збільшувати
стріл – постріл
стрільно – набій (гарматень)
субститут – заступник
сцисія – суперечка

таліян – італієць
тарабан – барабан
топник – кочегар
торністра – торба, ранець
тумануватий – придуркуватий

убікація – приміщення

фасіонувати – представляти
фельдфляша – баклага
ферії – канікули
фінгований – фіктивний
флейвіліх – доброволець, охотник
флета – флейта
фрайкур – доброволець

хабазина – бур'ян
харність – акуратність
хосен, хісно – користь, потрібність

цвібак – бісквіт
цимра – кімната
ціха – риса
цловий – митний
цофатися – посуватися
цуг – відділ, чота
цугсфірер – чотовий

чоколяда – шоколад

шварц – вакса до взуття
шпанті – кайдани
шталькнехт – конюх
штрайфунг – патрулювання
штрудель – пиріг

ОСОБОВИЙ ПОКАЖЧИК

Август (Октавіан Август),

імператор 399, 436

Авель 407

Авраам 376

Агара 376

Азеф С. 455

Анна 395, 397, 399, 406, 445

Антіфон (Ангисфен) 418, 489

Антонович В. 272, 455, 456

Аполіодор (Аполлодор) 409, 488

Арістофан 422, 489

Архилляй 396

Асклепїяд Самоський 409, 488

Аспазія 420

Багалій Д. 456

Байрон Д. 454

Балаж (Чайковська) В. 23

Балицький 17, 264

Баранецький 224

Барвінський Володимир 170,
171, 172, 173, 174, 175, 177,
179, 435, 443

Барвінський Василь 458

Барвінський О. 170, 171, 438,
444

Баревич Т. 7, 104, 181, 275,

Батий 144

Бачинський Е. 194, 195

Бачинський О. 181

Белей І. 172, 183, 435, 440, 444

Бемко А. 261

Беляєв В. 17, 18

Біберович І. 195, 446

Білецький В. 164, 166, 185, 373,
440

Білінський 231

Білінський О. 181, 182

Білінський 168

Біловус 170

Богуш О. 24

Бойцун 219, 220

Брик І. 19

Будзиновський В. 435

Бурлака Г. 22

Бурцев В. 271, 456

Вавричин Н. 22

Вакарчук І. 23

Варава 404

Варга 408

Василик 224

Вахнянин А. 201, 442, 448

Вергун Д. 202, 449

Веридь 87, 110

Виговський І. 267

Винниченко В. 228, 453

Вишневецький Я. 144

Вільсон Т.В. 340, 484

Віметаль 223, 224

Вітик С. 17, 215, 219, 222, 223,
451

Вітовський Д. 256, 453

Вітос В. 341, 485

Волинець Н. 24, 448

Воробкевич С. 191, 439

Гаванський 216, 255

Гембачев В. 247, 248, 454

Грабовські 213, 214

Гроссман 154, 155, 157, 158

Гаврилюк 309, 310

Гаджі Лоя 56, 60

Гайдукевич О. 12

Гайнав 95

Гайне 164, 185

Гайова О. 24

Галлер Ю. 450, 484

Ганкевич В. 166, 441

Гаррах 200

Гейсс 134, 160

Генріх IV, імператор 486

Гіперід 418, 489
 Гладилевич Д. 11, 171, 172, 173,
 175–180, 192–195, 275, 277,
 444, 457
 Гладилевич О. 11
 Гладилевич Ю. 11, 379
 Глібовицький А. 11
 Глібовицький М. 199, 200, 447
 Гнатюк М. 445
 Гоголь М. 14, 144, 145
 Голинський 224, 256, 257
 Головацький Я. 7
 Голубович С. 17, 219, 228, 452
 Голубовський П. 456
 Гомер 305
 Горбачевський А. 19, 263, 435,
 455
 Горинь В. 22
 Горняк 143
 Городецький С. 379, 487
 Гофман В.А. 459
 Гоце 96, 142
 Грабар О. 72, 437
 Грабович І. 435
 Грень-Семотюк З. 22
 Григорій VII, папа Римський
 369, 377, 383, 453, 485
 Гриневецький І. 190, 191, 193,
 195, 446
 Грінченко Б. 458
 Грушевський М. 6, 19, 22, 228,
 370, 453, 456, 458
 Грущак М. 211
 Гуменюк М. 10, 12

Давид, цар 315

Дален 118, 125, 128
 Даниїл, пророк 395
 Данилович С. 244, 454
 Дашинський І. 341, 483
 Деметріос 409, 488
 Демостен (Демосфен) 409, 414,
 488, 489
 Денікін А. 454
 Дженоккі 367, 368, 369
 Дзерович 78

Дитюк Н. 25
 Дідицький Б. 443
 Дінарх 409, 488
 Добрянський А. 72, 437
 Довбуш О. 103
 Довнар-Запольський М. 456
 Доманська М. 24
 Дорошенко П. 267
 Достоевський Ф. 332, 333
 Драгоманов М. 161, 162, 184,
 186, 438, 441, 446
 Дубравський С. 457
 Дуликевич В. 278
 Дудко А. 22
 Дурський-Тжаска К. 484
 Дутка 259, 260
 Дуткевич Т. 447
 Дуткевич Ю. 447

Еввин 196

Ерле А. 259, 454
 Есхін 409, 488

Євлагій, єпископ Волинський 381, 487

Єдлінська У. 24, 460
 Єзоп (Езоп) 413, 489
 Єроним, святий 376, 486
 Єфремов С. 272, 456

Жигмонт-Август (Сигізмунд II Август), король 486 Жук 230

Завадзький 233

Заклинський К. 164, 183, 274,
 440, 457
 Заклинський Р. 445
 Зафіовський О. 69, 70, 73, 78
 Західний М. 19
 Заячківський 167, 173, 174, 179
 Заячківський Й. 171, 444
 Зврудловський 168
 Зелінський З. 484
 Зузанна 395

- І**ван Гірманос 396
 Ізабелла Кастильська 438
 Ізократ 409
 Індишевський 255
 Іоан, свангелист 389, 405, 407
 Ірод Антипас 396, 403, 407
 Ірод Антипатер 396
 Ірод Великий 395, 396
 Ісус Христос 368, 374–376, 380, 389, 390, 395–404, 406–408, 445, 487, 488
- Й**осиф II, Габсбург 267
 110–113
- К**абаровський 256
 Каїн 407
 Каднишевський П. 15, 441
 Каменщик Е. 23
 Канчалаба О. 22, 23
 Карл I Габсбург 210, 226, 227, 254, 340, 451, 483
 Катіліна 302
 Качала С. 171, 444
 Каяфа 395, 397, 399, 400, 401, 407
 Кирчів Р. 23
 Кисілевська О. 19
 Кистяківський Б. 168, 441
 Кіцула 213, 217
 Клавдій, імператор 436
 Клон 417
 Кнайп 74, 438
 Кобів Й. 439
 Кобринська Н. 197, 278, 447, 458
 Ковалевський В. 7
 Ковачевич С. 93, 103–108
 Ковшевич О. 245, 246
 Козакевич 222
 Козло 224
 Кокорудз І. 164, 274, 436, 441, 457
 Конашевич (Сагайдачний) П. 229, 230, 267
- Кониський О. 438
 Коновалець М. 485
 Копач І. 436
 Копитчак 277
 Коралевич М. 190
 Косанин Т. 179
 Косинський Х. 267
 Коссак Г. 17, 219, 220, 221, 231, 242, 246, 247, 451
 Коссак М. 172, 173, 174
 Костюк С. 24
 Котляревський І. 8, 11, 30, 116, 368
 Коцовський В. 167, 168, 441
 Коцюбинський М. 22
 Кравс А. 17, 217, 219, 221, 235, 237, 238, 246–248, 252, 254, 255, 259, 451
 Кравчук 229, 230, 232, 265
 Креницький 183
 Кречковський А. 440, 459
 Крип'якевич І. 19
 Крислач І. 23
 Крітон 409
 Кропивницький М. 446
 Крушельницька А. 24
 Кудлак І. 485
 Кузеля З. 447
 Куземський М. 443
 Куіловський-Сас Ю. 485
 Куліш П. 438
 Кульматицький В. 12
 Кульчицький 244, 245
 Кульчицький І. 205, 206
 Кун Б. 17
 Кунцевич Й. 485
 Купчинський Р. 18, 19
 Курманович В. 269, 455
 Куровець І. 17, 228, 452
- Л**аврівський В. 449
 Лаврівський Ю. 436
 Лев XIII, папа Римський 372, 486
 Левандовський М. 226
 Левицький С. 210, 451

Левицький К. 8, 168, 228, 276,
441, 457
 Левицький Л. 178
 Леонід, цар Спарти 264, 455
 Лепка (Глібовицька) Д. 11
 Лепкий Б. 10, 11, 19, 187,
199–202, 447, 448
 Лепкий А. 11, 19, 448
 Лепкий С. 11, 187, 188, 199,
200, 448
 Линниченко І. 456
 Лізіас (Лісії) 409, 414, 488
 Лікурґ 412, 489
 Лозинський М. 24
 Лончина (Чайковська) О. 23
 Лончина Б. (о. Гліб) 23
 Лотоцький А. 11, 12
 Лотоцький В. 12
 Лука, євангеліст 403
 Луцький Ю. 14
 Любобратич 59, 104
 Любомирський С. 457
 Людкевич 193, 194
 Ляндав 225
 Лясковський 190
 Лясоцька 195

Мазепа І. 267
 Маср С. 408
 Маковей О. 6, 9, 13, 14, 276
 Макух І. 17, 228, 452
 Маланюк Є. 19
 Малиновський Р. 455
 Мальчевський М. 181, 183, 274,
275
 Марітчак 225
 Марко Вовчок 438
 Масляк В. 435
 Матлак І. 148
 Матчак М. 485
 Махновський 41, 42
 Мацієвич 212, 213, 217
 Мацюк О. 23
 Медвецький Ю. 275, 457
 Мельник 224, 232, 233, 257
 Мельник А. 23

Мельник Я. 22
 Мельничук Ю. 7, 9, 16, 17, 458
 Месаліна 54, 436
 Микита 217, 223
 Мирон І. 17, 45, 228, 452
 Михайлович 141
 Мишковський Є. 17, 245, 454
 Мідіас (Мідас) 414, 489
 Міа́лтіад 418
 Мнішек 224
 Могамед (Мухаммед) 100, 138
 Мойсей 315, 389–393
 Морачевський С. 341, 483
 Мороз М. 23
 Мостович 279
 Мриць 228
 Мудрий В. 435
 Мурад, султан 436

Навроцький В. 167, 441
 Нагірний В. 449
 Наливайко С. 267
 Наполеон І, імператор 35, 255
 Нарцис 436
 Наумович І. 72, 170, 437, 443,
487
 Нахлік О. 13
 Нестрой Й. Н. 459
 Нечуй-Левицький І. 438
 Немцевич Ю. 454
 Непомуцин Я. 178
 Несьоловський 133
 Нижанківський (Нижанков-
ський) О. 9, 220, 452
 Николишин Д. 14
 Новодворський 19

Обадич 138
 Огієнко І. 23, 361, 484
 Огоновський Ол. 168, 171, 179,
276, 438, 441, 445, 457
 Огоновський Ом. 120, 439
 Околіт 244
 Октавія Молодша 436
 Окуневський Т. 8

Олесницький С. 8, 167, 168,
185, 186, 274, 277, 441, 457
Олесь О. 19
Олендорф 104
Ольжич О. 19
Омелянвич-Павленко М. 17,
245, 248, 257, 258, 454
Орловський 233
Ортинський В. 274
Ортинський М. 263
Острозький К. 267, 370, 486
Оттенкамф О. 88
Оттон III, імператор 436
Охрімович В. 435

Павлевич 306, 308, 309
Павлик М. 161, 162, 183, 184,
268, 275, 440, 443
П'єнтак 168
Павло VI, папа Римський 453
Павло, апостола 368, 376, 378,
385
Павлович 104
Падеревський І. 340, 483
Падура Т. 240, 454
Паліїв Д. 485
Панек В. 7
Паузаній 413
Пелеш Ю. 485
Пеленський З. 19
Перікаль (Перікал) 417, 418, 420,
489
Петро з Ам'єну Пустельник 211,
451
Петро, апостола 405, 407
Петрушевич А. 378
Пилат Понтійський 395, 396
397, 401–406
Пій IX, папа Римський 485
Пій XI, папа Римський 486
Піласудський Ю. 484
Піпес М. 306, 307, 308, 309,
310, 311, 312
Пласкач 240, 241
Плошевський 194
Площанський В. 170, 443

Плятон (Платон) 413, 489
Погорецький 211
Подоляк І. 34, 40, 46, 47, 49, 51,
52, 62, 80, 114, 121–124, 131,
132
Подох 213
Помпей 395
Попович 104
Потій І. 370, 486
Присташ Т. 6, 289
Проць Л. 20
Пулою І. 458
Пулою Н. 278, 458
Пухальський С. 484
Пюрко 256

Ренан Е. 13, 407, 408
Ржегорж Ф. 200, 448
Ридз Е. 484
Рімлер 197
Ріпецький В. 225, 244
Ріпецький О. 213, 238, 242, 243,
260, 261, 263
Рогоза М. 486
Розвадовський Т. 344, 484
Розумилович 64
Роксоляна (Лісовська Н.) 91, 438
Романович М. 190, 193
Романович Т. 190, 191, 192,
193, 194, 195, 446, 459
Романчук Ю. 170, 443
Рошкевич 59
Роя Б. 484
Русин 19
Рутський В. 486

Савіцький 224
Савчак Д. 199, 200, 447
Савчак Ю. 436
Салюст 300, 301, 302
Сальвадор 407
Сальватор Іван 31, 435,
Самуїл, равві 392
Сапарі 56
Сварник Г. 14, 23
Седляр О. 23

Сембратович 269
 Сембратович Й. 379, 486, 487
 Сембратович С. 370, 446, 486
 Сенкевич Г. 7, 277
 Сильвестр II, папа Римський
 436
 Сідак В. 452
 Сікорський В. 484
 Січинський 196
 Скибінський Р. 213, 221, 222
 Скородинський А. 178
 Смик Р. 447
 Снігурський І. 274, 375, 456,
 486
 Снідер 151
 Собеський Я. 187
 Содомора А. 23
 Сократ 220, 420, 489
 Соломон, цар 376, 397
 Сольон (Солон) 409, 422, 489
 Ставничий А. 23, 439, 440, 459,
 485
 Ставничий Р. 260
 Стахура Д. 203, 208, 210, 211,
 212, 450
 Степанів О. 208, 450
 Стефан (Іштван) І Святий 436
 Стефанович О. 171, 444
 Стефурак 193, 194
 Стечинський 194
 Стравс 407
 Струмеляк О. 211, 221, 262
 Струхманчук П. 12
 Ступко Н. 23, 459
 Сулейман І Пишний 438
 Суський 261
 Сушкевич К. 190–192, 446

Тассовач 46, 49
 Тагомир Ю. 215
 Тацит 402, 405
 Твердохліб С. 196, 447
 Теліга О. 19
 Теофраст 409, 488
 Терлецький К. 370, 486
 Терлецький О. 183

Тиктор І. 485
 Тимінський Т. 178, 179
 Тимотій 368, 385
 Тимяків М. 252, 262
 Тихон, патріарх Московський
 367, 379, 485
 Тіберій, імператор 402, 405
 Тісагорас 418
 Ткачук Я. 23
 Тонінзен 409
 Трач 217
 Третяк 209
 Трильовський К. 19, 449
 Туркевич 224

Урбан VIII, папа Римський 372,
 486
 Устиянович К. 45, 191, 435
 Ухацій 97

Федак С. 8, 19
 Федоренчук 187
 Федорів Р. 16
 Федорович В. 172, 274, 444, 457
 Федорців Ф. 196, 197, 198, 435,
 446
 Федькович Ю. 438, 445
 Фердинанд II Арагонський 74,
 438
 Филипович 60
 Філіпсон А. 408
 Фіальц 241
 Франко І. 6, 8, 9, 161–164, 166,
 167, 181–189, 230, 268,
 275–277, 435, 437, 438, 440,
 441, 445, 446
 Франц Йосиф I Габсбург 150,
 151, 455, 487
 Фрей І. 44
 Фрідріх, архієпископ 278
 Фрине 418

Хмельницький Б. 10, 267
 Хомицький 222
 Хомишин Г. 485

Цегельський Л. 197, 435, 447
Цюк 225

Чайковська (Гладилович) Н. 11,
23, 277

Чайковська К. 23

Чайковський А.А. 23

Чайковський Б. 12, 187, 211

Чайковський М. 7, 9–12, 15, 22,
187, 274, 456

Чайченко (Грінченко Б.) 277

Чернишевський М. 182

Чехович 213

Чикаленко С. 272, 456

Чіяска 367, 369

Чорненко-Чорний 230, 232

Чорноус В. 24

Чукур 19

Шашкевич М. 269, 443

Шебеста 212, 213, 215, 220,
221, 255, 256

Шевченко Т. 7, 10, 11, 14, 123,
144, 158, 162, 230, 272, 352,
436, 439, 443

Шенкель 407

Шепель В. 17, 232, 259, 265,
266, 453

Шептицький Андрей 23

Шептицький С. 484

Шерф 224

Шехович А. 436

Шимонович Ш. 457

Шідлер І. 151

Шпанер А. 24

Шухевич В. 200, 202, 436, 448

Шухевич С. 206, 256, 450, 454

Щербатюк В. 247

Юда Іскаріот 399, 408

Юрик С. 379, 385, 487

Явірський В. 9

Явірський Й. 275

Явірський О. 7

Якимович Б. 24, 459

Якимович О. 24

Якимович-Чапран Д. 22, 23

Яків 376

Ян III Собеський 446

Янів О. 24

Яременко В. 13, 14

Яцьковський Ф. 276

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

- А**встрія 47, 53, 58–61, 109, 146,
206, 209, 210, 213, 215, 225,
235, 237, 238, 256, 267, 269,
278, 340, 342, 343, 345, 349,
424, 437, 442, 451, 454
Австро-Угорщина 58, 437, 439,
446, 451, 453
Азія 32
Америка 345
Андрусів 484
Арогон 438
Атени (Афіни) 411–413, 417,
485, 488, 489
Атліка 488
Африка 48, 352
- Б**аден 210, 455
Бакончиці 231
Баналюка (Баня-Лука) 60
Банат 59, 437
Беліна 60
Бережани 9–12, 20, 23, 169,
181, 186, 187, 189, 195, 199,
244, 274, 276, 277, 299, 305,
444, 447, 459, 487, 488
Бережанщина 9, 19, 204, 447
Берестя 451
Берлін 447, 451
Берчка 60
Біліна Велика 211, 262
Білінка Мала 211
Бісковичі 259
Бойківщина 435
Болгарія 59, 451
Болехів 226, 435
Болехівщина 373
Борислав 215, 235, 340, 341,
346, 347, 359, 435
Босанський Брод 53, 141, 142,
145
Боснія 150
Боснія і Герцеговина 8, 9, 28,
30, 31, 34–36, 41, 43, 45, 52, 55,
56, 58, 60–62, 65, 75, 86, 122,
145, 168, 195, 211, 276, 439
Будапешт 202
Буковина 126, 179, 448–452
Бурштин 32
Бусовач 63
- В**аневичі 251
Варшава 15, 24, 438, 455
Велика Україна 177, 228, 239,
240, 257
Венеційська держава 437
Вербилівці 488
Відень 112, 226, 278, 342, 424,
429, 443, 448, 455
Візенберг 484
Вікно 172
Віфлєм 487
Волинь 456
Волочиськ 177
- Г**ібралтар 300
Гомбош 44
Горазда 28, 52, 62, 80, 88, 113
Гранада 438
Гратц 218, 237
- Г**абсбурзька монархія 448
Галичина 6, 7, 11, 18–20, 29,
34–36, 52, 57, 65, 66, 72, 95,
118, 120, 130, 133, 161, 170,
190, 192, 212, 252, 254,
340–343, 366, 424, 428,
436–439, 441–444, 446–452,
455, 457, 484, 487
Галісія 398, 402, 406
Геллада 220
Герцеговина 103, 105, 106, 109,
116, 136, 150
Гнилички 487
Гонолуду 377
Гординя 6, 7, 210, 211, 274
Городенка 458

Городенківський повіт 449
 Городище 259, 262
 Городок 262
 Градець Краьовий 448
 Греція 488, 489
 Гусаків 231, 232, 247
 Гуцульщина 23, 440, 459

Далматія 59, 105, 142
 Далмація 437
 Данія 219
 Дельфи 413
 Дервент 55, 60
 Добой 56, 60
 Добромиль 231
 Долина 226, 244, 435, 454
 Дрогобицький повіт 255
 Дрогобич 32, 163, 181, 182, 215,
 216, 219, 222, 223, 229, 235,
 256, 257, 259, 260, 263, 264,
 271, 304, 341, 346, 435, 455
 Дрогобиччина 455
 Дубляни 298
 Дубровник 437

Европа 340, 343, 345, 346
 Европа 61, 97
 Естонія 266

Європа 436
 Єгипет 35, 300
 Єрихон 322
 Єрусалим 392, 394, 396, 397,
 399, 439

Женева 167, 441
 Житомир 454
 Жовква 460, 484
 Жуків 11, 188

Завалля 449
 Задар 437
 Закарпатська обл. 435
 Закарпаття 437, 442, 449
 Закуття 210, 274

Зальцбург 452
 Західна Україна 436, 438
 Зеніца 56, 62
 Золочів 487
 Зомбор 44
 ЗУНР 15, 17, 270, 441, 449, 451–
 456, 458, 483

Іберійський півострів 301
 Івано-Франківська обл. 435, 438
 Ідумея 396
 Ізраїль 391
 Іспанія 74, 438

Калиновик 62, 114, 125, 131
 Калуш 435
 Канада 454
 Кастилія 438
 Катеринослав 454
 Каяфа 445
 Київ 6, 8, 13, 14, 168, 437, 449,
 450, 452
 Киселяк 64, 65,
 Козівський район 484
 Козова 344, 484
 Коломийський повіт 449
 Коломия 5, 9, 13–15, 18–20, 23,
 170, 191, 198, 207, 278, 312,
 366, 439, 443, 456, 458, 459
 Константинополь (Стамбул) 456
 Копичинці 118
 Коринф 488
 Корналовичі 211
 Краків 62, 65, 346, 436, 437,
 484
 Краснопуца 186, 187
 Кroatія (Хорватія) 59
 Крукеничі 231, 232, 247, 259,
 265
 Кульчиці 229
 Купчинці 449

Латвія 266
 Лемківщина 10, 457
 Литва 262, 266
 Лівобережна Україна 484

Люблін 483

Львів 7–10, 13, 16–20, 22, 23,
28, 38, 50, 66, 86, 120, 144,
162–164, 170–172, 181, 183,
184, 186, 188, 191–194, 196,
197, 200, 203, 205, 208, 212,
213, 216, 219, 232, 246, 254,
257, 274–276, 278, 306, 310,
313, 322, 323, 328, 330, 331,
341, 344, 346, 353, 365, 424,
429, 435–440, 442–446, 448–
450, 452, 453, 455–460, 484,
485, 488, 489

Львівська обл. 435

Львівщина 299, 439

Маглай 56, 60

Мадярщина (Угорщина) 32, 40,
217, 219, 223

Мекка 68

Міскольч (Мішкольц) 32, 34

Москва 17, 18, 267, 272, 273

Московська держава 446, 484

Московщина 485

Надніпрянщина 18, 436–438,
441, 449

Надиби 215

Наход 200, 202, 448

Нейдорф 250

Нижанковичі 221

Німеччина 40, 188, 340, 355,
451, 454, 485

Новоросійськ 437

Нью-Йорк 12

Одеса 10, 455

Оломунць (Оломоуц) 294

Орагов 96–98

Орша 487

Османська імперія 436

Острог 486

Палестина 395, 396, 398

Пале 80, 81

Паніца 118

Париж 12, 443, 456

Перемиська 6, 28, 205, 209, 217,
231–233, 246, 344, 346, 448, 486

Піпськ 486

Поділля 242, 452

Познань 190

Покуття 23, 440, 454, 459, 458

Поліца 121, 124, 128, 129

Полтава 454

Польща 22, 262, 267, 339,
340–344, 353, 368, 377, 379,
439, 442, 443, 446, 448, 451,
454, 483, 484, 487

Потутори 244

Правобережна Україна 484

Прага 200, 201, 202, 448, 451

Прача 81, 85

Привісленський край 484

Прикарпаття 457

Прусія 345

Рагуза (Дубровник) 61

Рим 233, 366–373, 377–380, 382,
388, 395, 404, 486, 487

Рогатин 9, 438, 487

Росія 36, 59, 61, 188, 222, 259,
267, 373, 388, 430, 437, 438,
443, 449, 455

Рудки 242, 259, 262

Румунія 437

Русь 144, 339

Самарія 396

Самбір 6–9, 15, 20, 28–31, 52,
123, 146, 181, 195, 203, 205,
206, 208–212, 216–218,
221–224, 226, 227, 229,
232–235, 237, 240, 242, 247,
248, 252, 256, 259, 260, 262,
263, 274–278, 284, 288, 289,
291–293, 297, 304, 345, 363,
435, 449, 450, 483

Самбірський повіт 215, 219,
225, 244, 262, 458

Самбірський район 299

Самбірщина 203, 229, 230, 450
 Санкт-Петербург 437
 Сарасво 59, 60, 64, 67, 70, 73,
 76, 77, 79, 80, 103, 150
 Сасів 251
 Сегедин (Сегед) 35, 37–39
 Сербія 137, 436
 Сибір 458
 Сирійська провінція 396
 Сицилія 438
 Сідней 12
 Сколе 178, 435
 Славонія 45, 59, 133, 216
 Славонський Брод 45, 47, 49
 Смоленськ 484
 Снятин 458
 Снятинський повіт 449
 Сокальщина 306
 Сокерчиці 211
 Спарта 17, 489
 Спліт 437
 СРСР 453
 Ставчани 219
 Станіславів (Станіславів) 181,
 221, 224–228, 234, 237, 239,
 240, 243, 244, 251, 253, 255–
 257, 259, 260, 263, 264, 266,
 274, 312, 387, 486
 Станіславівщина 452
 Старий Самбір 212, 217, 252,
 435, 483
 Старі Кути 383
 Старосамбірщина 345
 Стрий 203, 205, 206, 220, 226,
 239, 247, 248, 256, 257, 259,
 260, 263, 444
 Стрийщина 441
 Стрілковичі 234, 238
 Судова Вишня 246, 247
 Сучава 192–194,
 Східна Галичина 58, 449, 451, 483
 США 448, 483
 Сянок 30, 217, 259

Тентешти 106, 107, 112
 Тернопіли 455

Тернопіль 13, 171, 181, 219, 234,
 274, 356, 444, 454, 487, 488
 Тернопільщина 449, 452, 484
 Торонто 12
 Туреччина 47, 59, 267, 436, 451,
 456
 Турка 125, 252, 435, 439, 483
 Турчанський повіт 225, 242, 244
 Турчанщина 237

Угорщина 17, 278, 436, 437,
 451, 453
 Україна 5, 7, 13, 19, 20, 104, 204,
 206, 209, 215, 221, 226, 227,
 239, 251, 254, 256, 262, 267,
 270, 272, 275, 340, 342, 343,
 345, 346, 348, 350–353, 357,
 359, 429, 442, 449, 451, 456,
 484
 Ульцин 437
 УНР 347, 349, 350, 356, 451,
 454–456
 УРСР 9, 453
 Усті-Каліна 90

Фельштин (тепер Скелівка)
 64, 236
 Фоча 28, 50, 55, 62, 80, 89–93,
 96, 102, 107, 109, 110,
 112–114, 128–132, 134, 141,
 151, 154, 158
 Фрайштадт 10
 Франція 450, 454

Харків 448
 Хирів 11, 29, 221, 236, 244
 Хмільник 452
 Ходорів 247, 248
 Хорватія 437

Царгород (Стамбул) 373
 Царство (Королівство) польське
 484, 485
 Цезарєя 369

Чернівці 191, 276, 436, 446

Чехія 66, 294, 448, 449

Чехословаччина 219, 454

Чикаго 447

Чорногора 105

Чортківщина 455

Швеція 267

Шибеник 437

Шлеськ (Сілезія) 126

Югославія 437

Юдея 396

Ярослав 209, 210

Ясениця Сільна 247

РЕЗЮМЕ

Перший том укладено зі спогадів, публіцистичних та наукових праць Андрія Чайковського. Спогади охоплюють період від дитячих років А.Чайковського до 1919 р. Вони є цінним джерелом для дослідників життя та діяльності А.Чайковського, а також для всіх тих, хто цікавиться історико-політичною ситуацією в Галичині наприкінці ХІХ – на поч. ХХ ст.

Найпомітніші серед мемуаристики А.Чайковського «Спомини з-перед десяти літ» та «Чорні рядки». Перший твір присвячений участі автора в ліквідації повстання 1882 р. в Боснії і Герцеговині під час служби в австрійському окупаційному війську. Спогади містять важливу інформацію про внутрішньополітичні обставини у краю, дають можливість зрозуміти світогляд молодого А.Чайковського. «Чорні рядки» – це спогади повітового комісара ЗУНР у Самборі на Львівщині з відвертими роздумами про причини поразки української державності.

Серед поданих матеріалів на особливу увагу заслуговують «Мої спомини про Івана Франка», де А.Чайковський розповідає про вплив І.Франка на свою письменницьку діяльність, «Як формовано січових стрільців у Самбірщині» (про початки січового стрілецтва), «Як то було при народинах «Діла» (про заснування і перші місяці існування найпопулярнішої української галицької газети).

У розділі публіцистики зібрано тексти А.Чайковського «Що кожному знати треба про загальне, рівне, безпосереднє і тайне право голосування» (пояснення для селян потреби зміни виборчого законодавства) та «Жонате чи безженне священство?» (статтю присвячено проблемі латинізації греко-католицької церкви в 20-ті роки ХХ ст.).

До тому увійшли також юридичні (наукові) розвідки А.Чайковського «Процес Ісуса Христа», де автор першим серед українців аналізує старогрейське кримінальне право (за автентичні джерела взявши Євангелія) і з правової точки зору доводить необґрунтованість засуду смерті Ісуса Христа. Унікальним в українському історичному правознавстві є також дослідження «Про старинний грецький процес кримінальний».

SUMMARY

Andriy Chaikovskiy (1857–1935) was an outstanding Ukrainian writer, civic and political leader, lawyer. He was active in organizing *Prosvita* society (later he became an honorary member of this organization) and *Sich* and *Vidrodzhennia* societies in Berezhany, Sambir, Rohatyn and Kolomyia. In 1924 he was elected president of the Society of Ukrainian

Writers and Journalists. First he belonged to the National Democratic party and later on to the Ukrainian Democratic Alliance. Chaikovskiy was one of the organizers of the Ukrainian Sich Riflemen and in 1918 – 19 he was District Commissar of the Western Ukrainian National Republic in Sambir.

The first volume consists of Andriy Chaikovskiy's memoirs, his writings on public affairs and scholarly works. The memoirs describe the period from his childhood until 1919. For anyone interested in the political and social life of Halychyna at the end of the nineteenth and the beginning of the twentieth century, they present a valuable source of information concerning Chaikovskiy's life and civic activities.

Spomyny z pered dessiaty lit (Recollections of What Happened Ten Years Ago) and *Chorni riadky* (Bleak Lines) are the most prominent of Chaikovskiy's memoirs. The first of them describes the author's participation as an officer of the Austrian army in the suppression of the uprising in Bosnia and Herzegovina in 1882. They contain important information about the situation in the Balkans and provide us with the insight into the young Chaikovskiy's world view. *Chorni riadky* is Chaikovskiy's recollections from the period of the Western Ukrainian People's Republic (ZUNR) of 1918–1919, when he was head of the local administration in the Sambir District. They are frank reflections upon the reasons for the failure of the Western Ukrainian state and a unique source for all those interested in the history of Ukraine.

The following materials of this volume deserve particular attention: *My Recollections About Ivan Franko*, where Chaikovskiy writes about Franko's influence on his career as a writer; *How the Organization of the Sich Riflemen in Sambir District was Founded*; *How Dilo was Born* (about the origins and the first months of existence of the most popular Ukrainian newspaper).

The section containing Chaikovskiy's writings on public affairs includes such texts as: *What Everybody Should Know About the General, Equal, Direct and Secret Right of Voting* (addressed to peasants about the necessary changes in voting legislation) and *Married or Unmarried Clergymen?* (On the problem of the Latinization of the Ukrainian Greek Catholic Church in the 1920s).

Some legal scholarly works by Chaikovskiy can also be found in the present volume: *About the Ancient Greek Criminal Trial* and *The Trial of Jesus Christ*, one of the first Ukrainian studies of ancient Jewish criminal law, in which Chaikovskiy approaches the Gospels as an authentic source and shows from a legal perspective the groundlessness of Christ's death penalty.

ЗМІСТ

ЯКИМОВИЧ Богдан. Андрій Чайковський: життя, творчість, громадсько-політична діяльність	7
СПОГАДИ	
Спомини з-перед десяти літ	28
<i>Seid's einmal ein Fridensapostel!</i> (З босняцьких споминів)	150
Коли раз серце кровію обкипить... (З босняцьких споминів)	154
З часів переполоху (Спомини й рефлексії)	161
Як то було при народинах «Діла» (Спомин з-перед сорок восьми літ)	170
Мої спомини про Івана Франка	181
Причинок до історії русько-народнього театру в Галичині	190
15 літ тому (Пам'яті Ф.Федорцева)	196
Як я пізнався з ювілятом... ..	199
Як формовано січових стрільців у Самбірщині	203
Чорні рядки. Мої спомини за час від 1 листопада 1918 р. до 13 травня 1919 р.	207
Мій життєпис	274
АВТОБІОГРАФІЧНІ ОПОВІДАННЯ	
Вуйко	283
Моя перша любов (Зі споминів гімназійних)	300
Мозес Піпес	306
Двійник	313
ПУБЛІЦИСТИКА, НАУКОВІ ПРАЦІ	
До українських жовнірів моє дружнє послання	339
В справі нашої письменницької мови	360
Колись – а тепер (На беріжку дискусій про Пласт)	362
Жонате чи безженне священство? (У відповідь на брошуру безженного священника «Жонатий клир, а безженство клиру») ...	366
Процес Ісуса Христа. Юридична розвідка	389
Про старинний грецький процес кримінальний	409
Що кожному знати треба про загальне, рівне, безпосереднє і тайне право голосовання	424
ПРИМІТКИ	433
СПИСОК СКОРОЧЕНЬ	490
СЛОВНИЧОК МАЛОВЖИВАНИХ СЛІВ	491
ОСОБОВИЙ ПОКАЖЧИК	497
ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК	504
РЕЗЮМЕ/SUMMARY.....	509

Андрій Чайковський. Спогади. Листи. Дослідження: У 3 т. / **Ч-15** Мін. освіти і науки України, Львівський національний університет імені Івана Франка, Наукова бібліотека; Національна академія наук України, Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича; Наукова фундація Андрія Чайковського / Упорядкування Б.З. Якимовича за участю З.Т. Грень, О.В. Седяра; Редкол.: Б.З. Якимович (голова) та ін. – Львів, 2002. – Т. 1 – 514 с., 1 портр.: іл.

У тритомнику зібрано мемуарну та епістолярну спадщину видатного українського письменника, громадського та державного діяча Андрія Чайковського.

До першого тому увійшли спогади, публіцистичні та наукові праці, частина з яких публікується вперше.

ISBN 966-613-152-8 (т. 1)

ISBN 966-613-151-X

An46driy Chaikovskiy. Memoirs. Letters. Studies. In 3 vols. / Ministry of Education and Science of Ukraine, Ivan Franko National University of Lviv, University Library; National Academy of Sciences of Ukraine, Ivan Krypiakievych Institute of Ukrainian Studies; Andriy Chaikovskiy Research Foundation / Comp. by Bohdan Yakymovych with the assistance of Zoriana Hren' and Oleksandr Sedlyar. Editorial board: Bohdan Yakymovych (Head) а. о. – Lviv, 2002. – Vol. 1. – 514 p., 1 portr.: ill.

Memoirs and the epistolary legacy of Andriy Chaikovskiy, an outstanding Ukrainian writer, civic and political leader, are included in this three-volume edition.

The first volume consists of memoirs, writings on public affairs and scholarly works. Some of them are published here for the first time.

ISBN 966-613-152-8 (т. 1)

ISBN 966-613-151-X

УДК 21.161.2'06(081.2)+930(477)"18/19"(092)Чайковський
ББК Ш6(4УКР)53я44+Т1(4УКР)53-8Чайковський

Фундатор видання

*Львівський національний університет
імені Івана Франка*

Ректор проф. Іван Вакарчук

Меценати видання

Родина Лончинів, США:

*Орися Лончина
єпископ Гліб (Борис Лончина)
Марія і Богдан Лісовські
д-р Василь і д-р Роксоляна Лончини
о. Тарас і Ярослава Лончини
Наталія Лончина*

Родина Ставничих, США:

*Петро і Христина Ставничі
Ярослав і Марта Ставничі
Тетяна Ставнича
Тамара і Роман Білинські*

Родина Бемків, США:

Зенон Бемко

*Редакційна колегія
висловлює щирі вдячність усім,
хто підтримав видання цього проекту*

Наукове видання

Міністерство освіти і науки України
Львівський національний університет імені Івана Франка
Наукова бібліотека
Національна академія наук України
Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича
Наукова фундація Андрія Чайковського

АНДРІЙ ЧАЙКОВСЬКИЙ
СПОГАДИ. ЛИСТИ. ДОСЛІДЖЕННЯ
У трьох томах
ТОМ ПЕРШИЙ

Оригінал-макет підготовано
у відділі автоматизації
НБ ЛНУ ім. Івана Франка
Завідувач Мирослава Доманська

Передано до складання 3.01.2001 Підписано до друку 14.10.2002 р.
Формат 60×90 1/16. Ум. друк. арк. 32,125+0,125 Ум. фарбо-відб. 32,25
Обл.-вид. арк. 33,46+0,024 вкл. Вид. № 6 Зам. 598-2 Наклад 1000 прим.

Видання Наукової бібліотеки
Львівського національного університету імені Івана Франка
79005 м. Львів, вул. Драгоманова, 5.

Надруковано з готових діапозитивів
на ВАТ «Львівська книжкова фабрика «Атлас»
79005, м. Львів, вул. Зелена, 20.